

Marken, vattnet, tankarna

Konsekvenser för samer av svensk politik

Volym 2

Drugge, A-L., Fur, G. & Nordin, J.M. (Red.)

*Forskningsantologi från
Sanningskommissionen för det samiska folket*

Stockholm 2026

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2026:15

SOU och Ds finns på [regeringen.se](https://www.regeringen.se) under Rättsliga dokument.

Svara på remiss – hur och varför
Statsrådsberedningen, SB PM 2021:1.

Information för dem som ska svara på remiss finns tillgänglig på [regeringen.se/remisser](https://www.regeringen.se/remisser).

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet

Omslag: Multiply Solutions

Illustration: Emmelie Stuge

Tryck och remisshantering: Multiply Solutions, Stockholm 2026

ISBN 978-91-525-1491-7 (tryck)

ISBN 978-91-525-1492-4 (pdf)

ISSN 0375-250X

Ednam, tjáhtje, ájádusá

Svieriga politihka báhhtusa sámijda

Eanan, čázit, jurdagat

Ruoŧa politihka váikkuhusat sámiiide

Iednama, tjátse, ussjolmasa

Tjuvvusa sámijda Sverji politijkast

Eatneme, tjaetsie, ássjaldahkh

Illeldahkh saemide Sveerjen politihkeste

lädname, tjátsieh, ussjuolmassh

Tjuvvash sámijde dárupon politijhkaste

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2026:15

Innehåll

VOLYM 1

Dat golbma goahtecakki/De tre kåastängerna.....	16
Förord.....	17
Åvddâtjåla.....	19
Ovdasátni.....	21
Åvvdåbáhko.....	23
Åvtebaakoe	25
Uvddabáhkuo	27
Författarpresentation	29
Inledning	
<i>Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur och Jonas Monié Nordin (red.)</i>	33

DEL 1 Exploatering och kontroll

Rättigheter inför rätta – det svenska rättsväsendets behandling av samiska rättigheter till land och vatten före 1800	
<i>Guðrun Norstedt</i>	53

Fördrivningspraktiker och motståndsstrategier – kronan och samerna i Mellansverige under 1700-talet <i>Jonas Monié Nordin och Sven Olofsson</i>	85
Skogssamernas färdväg mot 1900-talet – en studie i konsekvenserna av statlig politik <i>Bertil Marklund</i>	123
Gruvdrift i traditionellt samiskt område ur ett historiskt perspektiv <i>Judit Malmgren och Dag Avango</i>	149
Förhandling och förändring av svenska nordsamebyars användning av sommarbeten i Norge på 1900-talet <i>David Sjögren</i>	179
Dämningar och kraftuttag – effekter av svensk politik och praktik kring mark och vatten i Sápmi <i>Åsa Össbo</i>	201
Lule älv – samiska perspektiv på etnosvensk tekniknationalism och vattenkraftexploateringar <i>May-Britt Öhman</i>	231
DEL 2 Kulturarv och tankens kolonisering	
Kolonialismen och svensk-samiska relationer <i>Gunlög Fur</i>	273
Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor <i>Mårten Snickare</i>	305
Kulturarv i samiska landskap – kunskap och kulturmiljövård <i>Ingela Bergman och Inga-Maria Mulk</i>	333
Museernas samiska samlingar – en komplex och kraftfull resurs <i>Eva Silvéen</i>	369

Rasbiologiska materialets ursprung i Sápmi – en konstnärlig resa i skallmätarnas spår	
<i>Katarina Pirak Sikku</i>	401
Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal	
<i>Carl-Gösta Ojala</i>	427
Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv	
<i>Liv Nilsson Stutz</i>	457
DEL 3 Språk och skola	
Den samiska språkkampen	
<i>Leena Huss</i>	485
Nomadskolans språkpolitik 1909–1945	
<i>Otso Kortekangas</i>	513
Vad staten ville lära samer 1956–2011	
<i>Charlotta Svonni</i>	535
Tegel, salt och den blomstrande eller "utrotningshotade" sydsamiskan	
<i>David Kroik</i>	561
Umesamiskans vidaste utbredning – ett nytt val av kriterium	
<i>Olavi Korhonen</i>	591

VOLYM 2**DEL 4 Förvaltning och rättigheter****Klimatkonsekvenser i Sápmi – vem bryr sig?***Gunhild Ninis Rosqvist och Niila Inga* 629**Förvaltning av småvilt och fisk i Sápmi***Ragnhild Nilsson, Elsa Reimerson
och Camilla Sandström* 659**Statens markförvaltningssystem i Sápmi – konsekvenser
för renskötsel och samiskt självbestämmande***Kaisa Raitio, Annette Löf och Rasmus Kløcker Larsen* 683**Skogspolitiken konsekvenser för den samiska renskötseln***Per Sandström, Anna Skarin, Marie B. Hagsgård
och Brita Stina Sjaggo* 713**Brister i det rättsliga skyddet för samiska markrättigheter***Malin Brännström och Christina Allard* 757**DEL 5 Hälsa och välbefinnande****Samiska folkets hälsa – från 1800-talet till i dag***Per Axelsson och Christina Storm Mienna* 793**En talande tystnad? Språkets betydelse för psykisk
hälsa bland samer i Sverige***Jon Petter A Stoor, Miguel San Sebastián
och Lena Maria Nilsson* 819**Etnisk diskriminering och smärta i kropp och själ***Jon Petter A Stoor, Per E Gustafsson, Daniel La Parra
Casado och Miguel San Sebastián* 843**Hälsa, arbets- och livsmiljö i renskötarhushåll i Sverige
– en avgränsad litteraturöversikt***Anette Edin-Liljegren, Sofia Kling och Åsa Holmner* 873

Upplevd diskriminering leder inte till politisk marginalisering bland samer	
<i>Ulf Mörkenstam, Ragnhild Nilsson och Kåre Vernby</i>	913

Äldre samer – en resurs för det samiska samhället	
<i>Marianne Liliequist</i>	947

DEL 6 Motstånd

Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen	
<i>Håkan Rydving</i>	975

"All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting" Gabnásamernas rättfärdiga vrede	
<i>Kaisa Huuva</i>	1007

Rättsmobilisering som metod för att hävda samiska markrättigheter i Sverige	
<i>Peter Johansson och Johan Karlsson Schaffer</i>	1041

Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta?	
<i>Anna Kråik Åström och Angelika Sjöstedt</i>	1073

"En våldtäkt på jorden"– samiska feminister mot gruvor	
<i>Ina Knobbblock</i>	1107

Samiskt motstånd mot svensk kolonisering – mångfald, kreativitet och upptrappning	
<i>Tor Tuorda och Stellan Vinthagen</i>	1139

Bilagor

Bilaga 1	Kommittédirektiv 2021:103	1169
Bilaga 2	Kommittédirektiv 2025:84	1177

DEL 4

Förvaltning och rättigheter

Klimatkonsekvenser i Sápmi – vem bryr sig?

Gunhild Ninis Rosqvist och Niila Inga

Inledning

Renskötarna har stor kunskap om vilka väder och miljöfaktorer som bestämmer renens möjlighet att finna bra bete *guohtun*. De känner väl till hur olika väderförhållanden bestämmer snöns egenskaper och hur fördelning och kvalitet påverkas av terrängen och vegetationen. Renskötseln har genom alla tider hushållit väl med naturens resurser. Samerna har brukat markerna utan att förbruka dem. Men nu har effekterna av den snabba klimatuppvärmningen skapat förhållanden som aldrig tidigare och traditionella metoder räcker inte längre till. Klimatförändringarna utmanar renskötseln i hela Sápmi. Även om uppvärmningens effekter hittills orsakat mest problem under vintern påverkas renen under alla årstider.¹

Historiskt erbjöd landskapet sammanhängande ekosystem som gav möjlighet till anpassning när vädret var utmanande. Renen kunde röra sig långa sträckor mellan olika betesmarker längs med säkra flyttleder, naturliga stråk i naturen. Sedan slutet av 1500-talet, när exploateringen av renskötselområdet började, har en successiv och sedan slutet av 1800-talet dramatisk anpassning av renskötseln varit nöd-

¹ I. M.G. Eira, A. Oskal, I. Hanssen-Bauer, & S. D. Mathiesen. Snow cover and the loss of traditional indigenous knowledge. *Nature Climate Change*. 8 (2018), s. 928–931. A. Löf. Examining limits and barriers to climate change adaptation in an Indigenous reindeer herding community. *Climate and Development*. 5 (2013), s. 328–339. G. Rosqvist, N. Inga & P. Eriksson. Impacts of climate warming on reindeer herding require new land-use strategies. *Ambio*. 40 (2022), s. 566–574. B. Åhman, U. Hannu & Ø. Holand. Förutsättningar och utmaningar för renskötseln i Sverige, Norge och Finland. *Rangifer Report*. 13 (2023). S. Kivinen, S. Rasmus, K. Jylhä, & M. Laapas. Long-term climate trends and extreme events in Northern Fennoscandia (1914–2013). *Climate*. 5:6 (2017).

vändig. Renen har fått flytta på sig för att ge plats åt industrisamhällets behov. Renskötarnas argument att det leder till en ohållbar situation har inte hörsammats av beslutsfattarna. Den kumulativa effekten av förlorad betesmark är nu så stor på vissa platser att renens anpassning till de alltmer besvärliga klimatförhållandena omöjliggörs (se figur 1, 2).²

De flesta samebyar har i dag inte någon tillgång till alternativa betesmarker. De tvingas därför ofta in i domstolsprocesser för att försöka få renskötselrätten respekterad när ytterligare exploateringar planeras eftersom myndigheterna misslyckas med att skydda renskötseln.

² Å. Össbo. Hydropower company sites: a study of Swedish settler colonialism. *Settler Colonial Studies*. 13:1 (2023): s. 115–132. M. Stoessel, J. Moen & R. Lindborg. Mapping cumulative pressures on the grazing lands of northern Fennoscandia. 2022: *Science Reports*. 12 (2022): s. 16044. G. Hovelsrud, C. Risvoll, J. Riseth, H. Tømmervik, A. Omazic & A. Albiñ. Reindeer Herding and Coastal Pastures: Adaptation to Multiple Stressors and Cumulative Effects. I Nord, D. C. (red). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*. Springer Polar Sciences. (Springer, 2020); M. Landauer, S. Rasmus & B. C. Forbes. What drives reindeer management in Finland towards social and ecological tipping points? *Regional Environmental Change*. 21:2 (2022): s. 1–16. A. Paoli, R. B. Weladj, Ø. Holand & J. Kumpula. The onset in spring and the end in autumn of the thermal and vegetative growing season affect calving time and reproductive success in reindeer. *Current Zoology*. 66 (2020): s. 123–134. Rosqvist, Inga, Eriksson. Impacts of climate warming. s. 566–574. C. Österlin, H. I. Heikkinen, C. Fohringer, È. Lépy, & G. Rosqvist. Cumulative effects on environment and people. I Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University, 2022), s. 109–124.

Figur 1 Kumulativa effekter

Illustrationen visar exempel på olika samhällsaktiviteter som påverkar renskötseln och vars kumulativa effekter minskar möjligheterna till anpassning till ett förändrat klimat. Exempel är exploatering för gruvdrift, vattenkraft, vindkraft, skogsbruk och turism.

Illustratör: Simon Kneebone.

Klimatets påverkan på renen

Fjällsamebyarnas betesmarker sträcker sig från högfjällen i väster till det skogsklädda låglandet i öster, ibland hela vägen till Bottenvikens kustland. Traditionellt har förflyttningen mellan vintern och vårens betesmarker från öst till väst skett i mars–april, och mellan höstens och vinterns betesmarker från väst mot öst i november–december. Renarnas rörelsemönster bestäms till stor del av topografin. Därför underlättas renskötarens arbete i höglänt terräng eftersom renarna där håller sig närmare varandra jämfört med i lågfjällsområdet där de sprider ut sig över ett större område.

Skogssamebyarna använder inte betesmarker på kalfjället utan bedriver renskötseln mer stationärt i skogsekosystem året om, där den lokalklimatologiska variationen är mindre. Förenklat finns det marker med bra bete, så kallade *guohtun*, samt rastbeten som behövs när renhjorden flyttar. Områden som traditionellt räknats som oanvändbara, som exempelvis de allra högsta branta fjällområdena, har

på senare tid blivit viktigare för renen eftersom de sällan blir nedisade under vintern.

Varje säsong karakteriseras av speciella väderrelaterade utmaningar och risker för renskötseln. När klimatet nu ändras kommer vissa situationer att uppstå oftare, andra mer sällan och effekterna kan bli både positiva och negativa. Direkt påverkan inträffar genom olika väderhändelser, indirekt påverkan sker via förändringar i ekosystemen. Det kan ske genom att vegetationens sammansättning och utbredning förändras eller genom att nya sjukdomar sprids.³

Renskötselåret börjar på våren när kalvarna föds. Tidpunkten för brunsten under föregående höst, växtsäsongens längd samt väder- och snöförhållandena under vintern bestämmer när kalvarna föds. En tidig snösmältning och tidig grönska hjälper renen att återhämta sig från en svår vinter och gynnar kalvens tillväxt. Men kalven är känslig för fuktigt och kallt väder under den första perioden. En för tidig födsel ökar risken för att väderbakslag får negativa konsekvenser.

För de samebyar som på grund av exploateringar varit tvungna att söka nya kalvningsområden i högre terräng har sårbarheten ökat. När nederbördens fördelning över året ändras påverkas vattendragens avrinning. Flödestoppar kan förekomma även under vintern om det regnar eller snön och is börjar smälta. Snösmältningen under våren kan ske snabbare och bli mer omfattande när mängden snö ökar. Särskilt i samband med regn blir vårfloden mycket kraftig, vilket ökar riskerna vid passager över vattendrag.

Antalet dagar under sommaren med höga temperaturer har blivit fler, vilket ökar den termiska stressen hos renen både på fjället och i skogen. Det är särskilt unga kalvar som lider. Under varma sommarperioder drar sig renen mot högre höjder på fjällsluttningarna där den söker svalka och undviker de värsta insektsangreppen. Renarna står gärna på snöfält för att kyla ner sig. Där kan de beta av vegetationen som successivt växer fram när snöfälten smälter. Om värmeperioden är lång får de i sig för lite föda, vilket märks på kalvarnas viktutveck-

³ J. Moen. Climate change: Effects on the ecological basis for reindeer husbandry in Sweden. *Ambio*. 37 (2008), s. 304–311. M. Turunen, S. Rasmus, M. Bavay, K. Ruosteenoja & J. Heiskanen. Coping with difficult weather and snow conditions: Reindeer herders' views on climate change impacts and coping strategies. *Climate Risk Management*. 11 (2016) s. 15–36. A. Omazic, H. Bylund, S. Boqvist, A. Högberg, C. Björkman, M. Tryland, B. Evengård, A. Koch, C. Berggren, A. Malogolovkin, D. Kolbasov, N. Pavelko, T. Thierfelder & A. Albiñ. Identifying climate-sensitive infectious diseases in animals and humans in Northern regions. *Acta Veterinaria Scandinavica* 61:53 (2019). DOI.org/10.1186/s13028-019-0490-0. Paoli, Weladji, Holand, Kumpula. The onset in spring. s. 123–134. Rosqvist, Inga, Eriksson. Impacts of climate warming. s. 566–574.

ling. Under svalare perioder betar renen i dalgångarna där vegetationen är frodigare.

Möjligheten till svalka på snöfälten går förlorad när de smälter bort på grund av höga sommartemperaturer. Under värmeböljor väljer renskötarna att samla renarna för kalvmärkning under nattetid och ibland låter de bli helt för att minska stressen. När temperaturen sjunker under sensommaren rör sig renen österut och då är svamp en viktig föda. Varmt och fuktigt väder under tidig höst gynnar svampen medan längre perioder av torka minskar tillgången. Om det dröjer till långt in på hösten innan marken fryser kan mögelsvampens tillväxt gynnas under snön, vilket minskar tillgången på bete.

Renskötare har noterat att renarnas brunst under varma höstar försenas. Den kan bli osynkroniserad på grund av vädervariationer och tillgång till bete under tidigare säsonger. Under hösten före brunsten samlas renhjorden in till slakt för att nyttja betesmarkerna effektivt. För att kunna hålla ihop och stötta renen under vintern samlas renhjorden in igen under förvintern och skiljs ut till mindre vintergrupper, *siidor*. Kommer det mycket snö tidigt, eller om det bildas is på marken innan renarna samlats, sprider de sig över stora ytor för att söka föda. Då krävs det större insatser för att lokalisera, samla in och hålla samman renarna.

Framkomligheten måste vara god och säkerheten hög längs med flyttlederna innan renskötarna flyttar hjorden. Högre temperaturer gör att isläggning på myrmarker, sjöar och vattendrag sker senare. Det försvårar samlingen av renarna och förflyttningen mellan betesmarkerna. Behovet av lastbilstransporter har ökat på grund av betesmarker gått förlorade och flyttleder skurits av. Isläget på vattendragen har också blivit osäkert.⁴

Snötäckets beskaffenhet skiftar i ett landskap med varierad topografi och olika vegetationstyper och därför finns den bästa möjligheten till anpassning i sådana miljöer. Exempelvis blir snötäcket ofta tunnare längs med vindexponerade ryggar. Hur markförhållandena

⁴ S. Rasmus, T. Horstkotte, M. Turunen, M. Landauer A. Löf, I. Lehtonen, G.N. Rosqvist & Ø. Holand. Reindeer husbandry and climate change. Challenges for adaptation. I T. Horstkotte, Ø. Holand, J. Kumpula & J. Moen. (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 99–117. DOI.org/10.4324/9781003118565-20. Rosqvist, Inga & Eriksson. Impacts of climate warming. s. 566–574. Kumpula, P. Parikka, & M. Nieminen. Occurrence of certain microfungi on reindeer pastures in northern Finland during winter 1996–97. *Rangifer*. 20 (2000), s. 3–8. DOI.org/10.7557/2.20.1.1477. Rasmus, Turunen, Luomaranta, Kivinen, Jylhä, Räihä. Climate change and reindeer management. s. 136229.

är när första snön faller spelar stor roll för hur betestillgången blir under vintern. Helst ska marken vara torr och frusen när snön börjar ackumulera. Renskötarna bedömer alltid markens status och tillgången på lav innan de bestämmer hur de gemensamt inom samebyn bäst nyttjar och hushållar med vinterbetet. Betestillgången kontrollerar de sedan dagligen genom att gräva med handen genom snötäcket för att känna efter om det finns någon stratigrafisk omkan kan hindra renen att komma åt marklaven. De söker också efter tecken på mögel på marken. I skogen är det lättare att spåra och hålla koll på renarna eftersom deras klövvavtryck i snön inte blåser igen lika snabbt som på fjället. Förhållandena för renen blir heller inte så extrema när det är storm och snön drevar.

Flera studier har visat att djup snö eller isbeläggning påverkar renens rörelser och överlevnad i Arktis. Av störst betydelse för vinterbetet är tillgång till ekosystem med marklav men behovet av trädlevande lav ökar när snö- och isförhållanden hindrar renen från att beta på marken. När regnvattnet fryser i snötäcket bildas islager i snön eller på marken. Det låser betet så att renen inte kan lukta rätt på eller gräva fram marklaven. I vissa situationer kan även trädslaven bli nedisad. Ett enda tillfälle med regn-på-snö kan förstöra betet flera månader framåt.

En allvarlig konsekvens av det varmare klimatet är därför att perioder med temperaturer över noll grader och regn förekommer oftare under vintern. Renen sprider ut sig mer när de söker efter trädslav och därför behöver renskötarna vara mer aktiva för att förhindra rovdjursförluster, trafikdödade renar eller att de sprids över områden som är osäkra. Generellt får renen det besvärligt att röra sig och finna föda om snötäcket är tjockt, speciellt efter extrema snöfallshändelser, vare sig på fjället eller i skogen. Att se till att det finns flera stora tjurar som är bra på att gräva i hjorden är en åtgärd som ökar möjligheterna att finna föda. Ibland är förhållandena så dåliga i skogen under tidig vinter att renskötarna väljer att låta renarna stanna kvar på fjället. Eftersom den betesresursen behövs under andra årstider och det generellt är ett hårdare klimat på fjället är denna anpassningsåtgärd inte hållbar i längden.

Förekomst av rovdjur och andra störningar på grund av mänsklig aktivitet avgör om ett område ens utgör ett möjligt betesalternativ när

väder- och snöförhållandena kräver förflyttning.⁵ Stödutfodring har även historiskt använts för att undvika svält då man tillgängliggjorde hänglav genom att fälla träd. I dag finns utprovade foderblandningar, teknik för att transportera stora mängder foder och möjlighet till ekonomisk ersättning, så kallad katastrofskadeersättning från staten via Sametinget.⁶ I och med de försämrade snöförhållandena under vintern uppstår nödsituationer oftare nu och behovet av stödutfodring har ökat. Stödutfodring ses av de allra flesta renskötare som en kort-siktig nödvändig hjälp under katastrofsituationer och inte som en långsiktig lösning. Stödutfodring påverkar renens hälsa negativt, är dyrt och kräver en annan logistik och infrastruktur. Det är långt ifrån den traditionella formen av renskötsel.

Eftersom renen sprider ut sig lättare när snötäcket tunnas ut under våren kan en tidig snösmältning tvinga renskötare att tidigarelägga flytten från vinter- till vårbetesområdena. Hård skare som bär renen underlättar men sådana förhållanden har blivit mer sällsynta på grund av högre temperaturer. Även osäkra isförhållanden på vattendrag och myrar blir allt vanligare. kan göra flytten mer riskfylld och valet av tidpunkt för flytten är därför kritisk.

⁵ S. Bokhorst, S.H. Pedersen Hojlund, L. Brucker, O. Anisimov, J. W. Bjerke, D. Brown, D. Essery, L. R., A. Heilig, S. Ingvalder, C. Johansson, M. Johansson, I.S. Jónsdóttir, N. Inga, K. Luoju, G. Macelloni, H. D. McLennan, G.N. Rosqvist, A. Sato, H. Savela, M. Schneebeil, A. Sokolov, A. S. Sokratov, S. Terzago, D. Vikhamar-Schuler, S. Williamsson, Y. Qiu, & T. Callaghan. Changing Arctic snow cover: A review of recent developments and assessment of future needs for observations, modelling and determining impact. *Ambio*. 45 (2016), s. 516–537. DOI.org/10.1007/s13280-016-0770-0. D. Harnesk. The decreasing availability of reindeer forage in boreal forests during snow cover periods: A Sámi pastoral landscape perspective in Sweden. *Ambio*. 51 (2022), s. 2508–2523. DOI.org/10.1007/s13280-022-01752-w. R. Pape & J. Löffler. Seasonality of habitat selection shown to buffer alpine reindeer pastoralism against climate variability. *Ecosphere*. 6:12 (2015), s. 260. [http://dx.DOI.org/10.1890/ES15-00169.1](http://dx.doi.org/10.1890/ES15-00169.1). Rosqvist, Inga, Eriksson. Impacts of climate warming. s. 566–574. R. Laptander, T. Horstkotte, J. O. Habeck, S. Rasmus, T. Komu, H. Matthes, H. Tømmervik, K. Istomin, J. T. Eronen & B.C. Forbes. Critical seasonal conditions in the reindeer-herding year: A synopsis of factors and events in Fennoscandia and northwestern Russia. *Polar Science*. 39 (2024), 101016. Åhman, Hannu, Holand. Förutsättningar för och utmaningar för renskötseln.

⁶ STFS 1993:384. Rennäringsförordningen. STFS 2016:1 Sametinget. T. Horstkotte, É. Lépy, C. Risvoll, S. Eilertsen, H. Heikkinen, G. Hovelsrud, M. Landauer, A. Löf, A. Omazic, M. Paulsen, A.-J. Pekkarinen, S. Sarkki, M. Tryland & B. Åhman. Resultat från en workshop mellan renskötare och forskare från Norge, Sverige och Finland. (Umeå Universitet 2021) <https://res.slu.se/id/publ/109811>.

Historiska klimatförändringar

Renen har spelat en viktig roll i de nordliga ekosystemen sedan inlandsisen smälte bort för omkring 10 000 år sedan.⁷ Forskningsresultat visar att terrestra och akvatiska ekosystem, liksom glaciärer och permafrost (mark som är frusen hela året) har påverkats av variationer i både temperatur och nederbörd sedan dess. Vi vet att det i dag exempelvis är varmare än det varit någon gång under de senaste 5 000 åren. Årsringar i träd visar att temperaturen under växtsäsongen, april–september, under tidig medeltid 950–1250 var relativt hög jämfört med perioden före och efter. Under det som brukar kallas ”lilla istiden”, från 1300-talet till slutet av 1800-talet, växte glaciärer och snöfält. Sedan början av 1900-talet har den glaciärtäckta ytan minskat och många snöfält har smält bort helt. Smälthastigheten har ökat under de senaste 20 åren. Vegetationen har också påverkats, men de lokala förhållandena spelar stor roll och det är därför svårt att generalisera.⁸

Det är troligt att renarna vistades längre perioder i fjällen under varmare perioder när växtsäsongen var längre. Arkeologiska lämningar visar att domesticeringen av renar började under 700-talet och att pastoralismen, nomadiserande boskapsskötsel, blev än mer rörlig under 1300-talet när klimatet blev kallare.⁹ Genom flexibel använd-

⁷ A-K. Salmi. The Archaeology of Reindeer Domestication and Herding Practices in Northern Fennoscandia. *Journal Archaeological Research*. 31:3 (2023), s. 617–660.

DOI.org/10.1007/s10814-022-09182-8. A.P. Stroeven, C. Hättstrand, J. Kleman, J. Heyman, D. Fabel, O. Fredin, B.W. Goodfellow, J. M. Harbor, J. D. Jansen, L. Olsen, M.W. Caffee, D. Fink, J. Lundqvist, G. C. Rosqvist, B. Strömberg & K. Jansson. 2016. Deglaciation of Fennoscandia. *Quaternary Science Reviews*. 147. (2016) s. 91–121.

⁸ H. W. Linderholm & D. Chen. Central Scandinavian winter precipitation variability in during the past five centuries interpreted from *Pinus sylvestris* tree rings. *Boreas*. 34 (2005), s. 43–52. Berntsson, G. Rosqvist & G. Velle. Late Holocene temperature and precipitation changes in Vindelfjällen, Mid-Western Swedish Lapland, inferred from chironomid and geochemical data. *The Holocene*. 24 (2014): s. 78–92; G. Rosqvist, M. J. Leng, T. Goslar, H. H. Sloane, C. Bigler, L. Cunningham, A. Dadal, J. Bergman, A. Berntsson, C. Jonsson & S. Wastegård. Shifts in precipitation during the last millennium in northern Scandinavia from lacustrine isotope records. *Quaternary Science Reviews*. 66 (2013): s. 2–34. Rosqvist, C. Jonsson, W. Karlén, R. Yam & A. Shemesh. Diatom oxygen isotopes in pro-glacial lake sediments from northern Sweden: a 5000-year record of atmospheric circulation. *Quaternary Science Reviews*. 23 (2004), s. 851–859. S. Wastegård. The Holocene of Sweden – a review. *GFF*. (2022). DOI: 10.1080/11035897.2022.2086290. Björklund, K. Seftigen, M. Stoffel, M. V. Fonti, S. Kottlow, D. C. Frank, J. Esper, P. Fonti, H. Goosse, H. Grudd, B. E. Gunnarson, D. Nievergelt, E. Pellizzari, M. Carrer & G. von Arx. Fennoscandian tree-ring anatomy shows a warmer modern than medieval climate. *Nature*. 620 (2023), s. 97–103.

⁹ I-M. Mulk. *Sirkas – Ett Samiskt Fångstambälle i Förändring Kr.F.–1600 E.Kr.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis. 6 (Umeå Universitet, 1994). Salmi. The Archaeology of Reindeer Domestication. s. 617–660. O. Seitsonen, S. Viljanmaa. Transnational Landscapes of Sámi Reindeer: Domestication and Herding in Northernmost Europe 700–1800 A.D. *Journal of Field Archaeology*. 46:3 (2021), s. 172–191, DOI.org/10.1080/00934690.2021.1881723.

ning av betesmarkerna kunde den extensiva renskötseln utvecklas även under perioder med mer utmanande klimat. Eftersom renen kunde söka föda i olika typer av sammanhängande ekosystem klarade den anpassningen till svårare väder- och snöförhållanden.

Stora samhällsförändringar från 1500-talet och framåt har påverkat renskötselns struktur så mycket att det är svårt att isolera klimatets effekter. Några katastrofsituationer som lett till renars svält och död finns dokumenterade under 1900-talet. Exempelvis förekom två katastrofvinter i norra Sverige 1934–1935 och 1936–1937, då uppemot hälften av alla renar svält ihjäl. Många renskötande familjer tvingades att bli bofasta och finna försörjning på annat sätt. Meteorologiska data visar att vintertemperaturen vid dessa tillfällen var relativt hög och sannolikt oftare pendlade kring noll grader, vilket ledde till isbildning som förhindrade renen att beta.¹⁰ Under vintrarna i mitten av 1960-talet förekom också ovanligt många nollgenomgångar vilket ledde till nedisning och att många renar dog. De första stödutfodringsförsöken påbörjades men även denna gång tvingades många renskötare söka annan försörjning. Detta var under en tid när samer generellt inte sågs som "arbetsdugliga". Många var tvungna att byta efternamn för att få anställning vid till exempel de statliga bolagen SJ och LKAB.

För att få perspektiv på hur klimatet förändrats under de senaste decennierna görs jämförelser mellan normalperioderna 1961–1990 och 1991–2020 för vilka det finns tillförlitliga meteorologiska data. En sådan jämförelse visar att den största temperaturökningen i renskötselområdet under perioden 1991–2020 skett under vintern (december–februari) då också nederbörden ökat i renskötselområdet. Det är alltså i dag varmare och snörikare än det varit under mycket lång tid. Effekterna är mycket tydliga. Det är framför allt sedan det regnat på snötäcket som marklagen nedisas och blivit "låst" för renarna. Förhållandena var mycket svåra för flera samebyar under vintrarna 2013–2014, 2014–2015, 2016–2017, 2019–2020. Eftersom topografin har stor påverkan på både temperatur och nederbörd blir förhållandena inte alltid lika utmanande i hela renskötselområdet eller ens i samebyns område.¹¹

¹⁰ L. Lundmark. Reindeer pastoralism in Sweden 1550–1950. *Rangifer*. 12 (2007), s. 9–16; P. Klingbjer & A. Moberg. A composite monthly temperature record from Tornedalen in northern Sweden, 1802–2002. *International Journal of Climatology*. 23 (2003), s. 1465–1494.

¹¹ E. Kjellström, F. Hansen, D. Belusic. Contributions from changing large-scale atmospheric conditions to changes in Scandinavian temperature and precipitation between two climate

Framtida klimatutmaningar

Ett klimatscenario är en beskrivning av en tänkbar utveckling av klimatet i framtiden i meteorologiska termer. De används för att analysera flera tänkbara framtida situationer där koncentrationen av växthusgaser i atmosfären bestäms av den socioekonomiska utvecklingen.¹² Enligt dessa scenarier sker förändringarna gradvis och klimat och väder kommer även i framtiden präglas av stor variabilitet mellan åren. Alla beräkningar visar att den fortsatta ökningen av den globala medeltemperaturen får till följd att temperaturen under de närmaste decennierna fortsätter stiga under alla årstider i renkötselområdet. Under andra halvan av detta århundrade ökar osäkerheten eftersom mängden utsläpp av växthusgaser beror på politiska beslut och på hur mycket olika så kallade återkopplingsmekanismer påverkar växthusgasbalansen i atmosfären.¹³

normal. Tellus A: Dynamic Meteorology and Oceanography. 74 (2022), s. 204–221. DOIw.org.10.16993/tellusa.49. D. Vikhamar-Schuler, K. Isaksen, J. E. Haugen, H. Tømmervik, B. Luks, T. Vikhamar-Schuler, J. & W. Bjerke. Changes in winter warming events in the Nordic Arctic Region. *Journal of Climatology*. 29 (2016), s. 6223–6244. DOI: 10.1175/JCLI-D-15-0763.1. E. Sjökvist, G. Persson, J. Axén Mårtensson, M. Asp, S. Berggren-Clausen, G. Berglöv, E. Björck, L. Nylén, A. Ohlsson, H. Persson. Sjökvist, E., Persson, G., Mårtensson Axén, J., Asp, M., Berggren Clausen, S., Berglöv, Gitte, Björck, E., Nylén, L., Ohlsson, A. & Persson, H. Framtidsklimat i Dalarnas län. (SMHI Klimatologi Rapport 16, 2015). L. Nylén, M. Asp, S. Berggren-Clausen, G. Berglöv, E. Björck, J. Axén Mårtensson, A. Ohlsson, H. Persson & E. Sjökvist. Framtidsklimat i Västernorrlands län. (SMHI Klimatologi Rapport 35, 2015.) G. Berglöv, M. Asp, S. Berggren-Clausen, E. Björck, J. Mårtensson-Axén, L. Nylén, A. Ohlsson, H. Persson & E. Sjökvist. Framtidsklimat i Västerbottens län (SMHI Rapport Rapport 33, 2015). G. Berglöv, M. Asp, S. Berggren-Clausen, E. Björck, J. Mårtensson-Axén, L. Nylén, A. Ohlsson, H. Persson, & E. Sjökvist. Framtidsklimat i Norrbottens län (SMHI Rapport 32, 2015). G. Rosqvist, N. Inga, P. Eriksson. Impacts of climate warming, s. 566–574. D. Harnesk, D. Pascual & L. Olsson. Compound hazards of climate change, forestry, and other encroachments on winter pasturelands: a storyline approach in a forest reindeer herding community in Northern Sweden. *Regional Environmental Change*. 23 (2023), s. 126. A. Skarin, P. Sandström, B. Nieburh, M. Alam & S. Adler. Renar, renkötsel och vindkraft. (Naturvårdsverket Vindval rapport 7011, 2021), s. 1 123. S. Rasmus, S. Kivinen. Basal ice formation in snow cover in Northern Finland between 1948 and 2016. *Environmental. Research Letters* 13. (2018), 114009.

¹² E. Kjellström, G. Strandberg & C. Lin. Förändringar i klimatet som påverkar energisektorn i Sverige. (Energiforsk 745, 2021.)

¹³ E. Sjökvist, G. Persson, J. Axén Mårtensson, M. Asp, S. Berggren-Clausen, G. Berglöv, E. Björck, L. Nylén, A. Ohlsson, H. Persson. Sjökvist, E., Persson, G., Mårtensson Axén, J., Asp, M., Berggren Clausen, S., Berglöv, Gitte, Björck, E., Nylén, L., Ohlsson, A. & Persson, H. Framtidsklimat i Dalarnas län. (SMHI Klimatologi Rapport 16, 2015). L. Nylén, M. Asp, S. Berggren-Clausen, G. Berglöv, E. Björck, J. Axén Mårtensson, A. Ohlsson, H. Persson & E. Sjökvist. Framtidsklimat i Västernorrlands län. (SMHI Klimatologi Rapport 35, 2015.) G. Berglöv, M. Asp, S. Berggren-Clausen, E. Björck, J. Mårtensson-Axén, L. Nylén, A. Ohlsson, H. Persson & E. Sjökvist. Framtidsklimat i Västerbottens län (SMHI Rapport Rapport 33, 2015). G. Berglöv, M. Asp, S. Berggren-Clausen, E. Björck, J. Mårtensson-Axén, L. Nylén, A. Ohlsson, H. Persson, & E. Sjökvist. Framtidsklimat i Norrbottens län (SMHI Rapport 32, 2015). E. Sjökvist, A. Eklund, E. Karlsson, G. Strandberg, J. Pietron & J. Södling. Framtidsklimat i fjällen

Vintertemperaturen kommer att fortsätta öka speciellt i skogsområdena där renen betar under vintern. Snösäsongen blir kortare, vilket innebär att antal dagar med snö på marken blir färre, men snömängden blir större speciellt i fjällen eftersom nederbörden ökar under vintern. Antal tillfällen när temperaturen passerar noll grader blir fler och därmed ökar också sannolikheten för att nederbörden ska falla som regn under vintern. Vissa extrema situationer kommer att bli vanligare, såsom värmeböljor. Köldknäppar kommer inte att ske lika ofta eller vara lika kalla som tidigare. Nederbörden blir mer intensiv, men risken för torka under växtperioden ökar ändå. En längre växtsäsong kan öka betesresursen men nettoeffekten är svår att uppskatta.

Den vegetationszon, tundran, som renen betar under vår–sommar–höst, kommer på längre sikt att minska i yta eftersom träd och buskar växer på allt högre höjd. Delvis kan renens bete motverka en sådan effekt. Skogarna växer sannolikt bättre och tätar och skuggar marken mer i ett varmare klimat. Det försämrar tillväxten av marklav. Skogsbränder som kan leda till stora förluster av betesmarker blir sannolikt vanligare när temperaturen stiger och när perioder med långvarig torka förekommer oftare. Likaså påverkar klimatförändringarna renen genom att den oftare drabbas av spridningen och epidemiologin av infektionssjukdomar.¹⁴

¹⁴ J. Moen. Climate change: Effects on the ecological basis for reindeer husbandry in Sweden. *Ambio*, 37 (2008), s. 304–311. F. Lagergren, R.G. Björk, C. Andersson, D. Belušić, M. P. Björkman, E. Kjellström, P. Lind, D. Lindstedt, T. Olenius, H. Pleijel, G. Rosqvist & P. A. Miller. Kilometre-scale simulations over Fennoscandia reveal a large loss of tundra due to climate warming. *Biogeosciences*, 21 (2024), s. 1093–1116. DOI.org/10.5194/bg-21-1093-2024. T. Vowles, C. Lovehø, U. Molau & R. G. Björk. Contrasting impacts of reindeer grazing in two tundra grasslands. *Environmental Research Letters*, 12 (2017), s. 034018. DOI.org/10.1088/1748-9326/aa62af. T. Horstkotte, L. Djupström. Rennäring och skogsnäring i Sverige – delad kunskap för delad markanvändning. SLU Future Forests 2 (2021). S. Cogos, L. Östlund & S. Roturier. Forest Fire and Indigenous Sami Land Use: Place Names, Fire Dynamics, and Ecosystem Change in Northern Scandinavia. *Human Ecology* 47 (2019), s. 51–64. J. Å. Riseth, H. Tømmervik & M. Tryland. Spreading or Gathering? Can Traditional Knowledge Be a Resource to Tackle Reindeer Diseases Associated with Climate Change? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17:16 (2020), s. 6002. M. Tryland, B. Åhman & J. R. Sánchez. Health and diseases of semi-domesticated reindeer in a climate change perspective. Challenges for adaptation. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J., Moen, J. (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 249–262. DOI.org/10.4324/9781003118565-18. Omazic, Bylund, Boqvist, Högberg, Björkman, Tryland, Evengård, Koch, Berggren, Malogolovkin, Kolbasov, N. Pavelko, Thierfelder & Albiñ. Identifying climate-sensitive infectious diseases.

Hinder för anpassning till ett förändrat klimat

I Renbruksplanen, som samebyarna använder sig av, beskrivs markanvändningen utifrån en specifik beteslandsindelning. Det är en mer övergripande beskrivning av ett ”normalläge”. Eftersom väder- och snöförhållanden och rovdjursförekomst bestämmer var bete är tillgängligt och var renen får betesro speglar en statisk indelning i betesland inte längre verkligheten eftersom villkoren förändras. Effekterna av den snabba klimatuppvärmningen har skapat nya förhållanden och traditionella metoder räcker inte längre till. Nya tekniska lösningar har delvis underlättat. I dag kan renskötarna exempelvis spåra renen med hjälp av drönare och gps. Men det räcker inte med ny teknik för att möta effekterna av ett varmare klimat. Behovet av större flexibilitet behövs när alternativa betesmarker måste väljas för att klimatet ändras.¹⁵

Riksintressen, områden av nationell betydelse, utses för att säkerställa tillgången till mark för särskilda sektorsintressen som rennäringen. Men eftersom marker samtidigt kan vara viktiga för andra verksamheter, som mineralutvinning eller vindkraftsproduktion, förekommer ofta överlapp. Prioriteringar mellan olika riksintressen leder därför oftast inte till något långsiktigt skydd av renens betesmarker eller flyttleder. I ett fåtal fall har riksintresset rennärning fått företräde i provningar i Sverige. Riksintresseklassningen i sig ger därför ett förhållandevis svagt skydd för rennärningen jämfört med exempelvis riksintressena totalförsvär och mineral.¹⁶

Även det intensiva skogsbruket har minskat tillgången på skogar med mark- och trädlevande lavar.¹⁷ Etablering av vindkraftsparker har

¹⁵ Jougda, L. Manual för beteslandsindelning. (Sametinget, 2017.)

<https://www.sametinget.se/1127882017>. Joks, L. Østmo, J. Law. Verbing meahcci: Living Sámi lands. *The Sociological Review*. 68:2 (2020), s. 305–321. Skarin, Sandström, Nieburh, Alam, Adler. Renar, renskötsel och vindkraft. S. 1 123. A. Uboni, B. Åhman & J. Moen. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden? *Pastoralism*. 10:23 (2020).

¹⁶ SFS 1998:808, Miljöbalken 3 kap. K. Raitio, C. Allard & R. Lawrence. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices. *Land Use Policy*. 99 (2020), s. 105001.

¹⁷ I. Kater & R. Baxter. Abundance and accessibility of forage for reindeer in forests of Northern Sweden: Impacts of landscape and winter climate regime. *Ecology and Evolution*. 12 (2022), s. e8820.

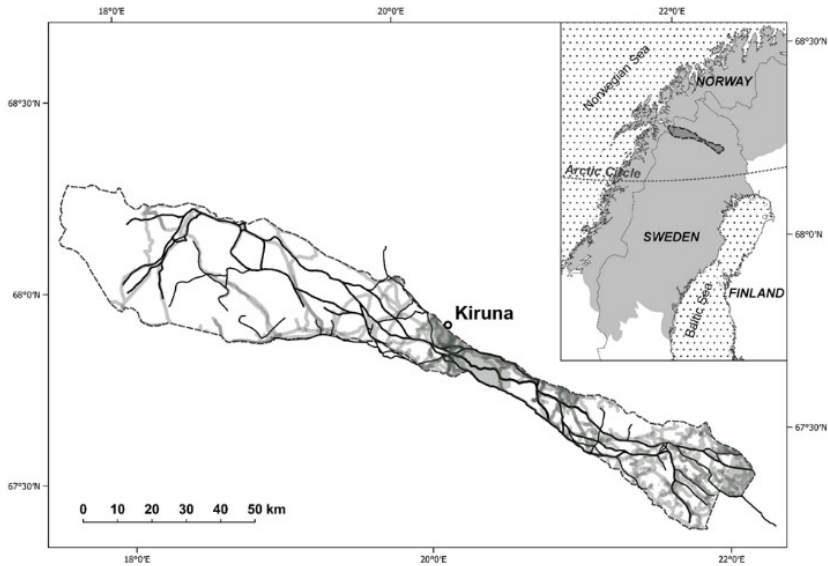
P. Sandström, N. Cory, J. Svensson, H. Hedenås, L. Jougda & N. Borcherts. On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape: Implications for reindeer husbandry and sustainable forest management. *Ambio*. 45 (2016), s. 415–429. DOI.org/10.1007/s13280-015-0759-0. Horstkotte & Djupström. Rennärning och skogsnärning i Sverige. S. Roturier & M. Roué. Of forest, snow and lichen: Sámi reindeer herders' knowledge of winter pastures in northern Sweden. *Forest Ecology and Management*. 258 (2009), s. 1960–1967.

ökat på förlusten av mark och skog samt fragmenterat områden för renskötsel ytterligare. I älvdalarna som exploaterats för vattenkraft dränktes stora arealer betesmark och många flyttleder skars av eller blev för riskfyllda att nyttja på grund av ändrade vattenflöden. Vid gruvexploateringar är den lokala påverkan mycket stor, speciellt tydligt är detta kring Kiruna där stora arealer betesmark, inklusive kalvningsland, försvunnit och snart alla flyttvägar blockerats (se figur 2)¹⁸. Vid större industriella exploateringar har renskötseln genomgående förlorat viktiga betesmarker, och staten har därmed brustit i sitt åtagande att skydda renskötseln.

I områden med stor och ofta dessutom växande besöksnäring ökar påfrestningarna på renen vilket får stora konsekvenser speciellt under kritiska perioder som under kalvningen, vid samling och flytt mellan betesmarkerna.¹⁹ Störningar från oreglerad, och ibland hänsynslös, helikopterskidåkning under den kritiska vårvintern har ökat framför allt i de nordliga fjällområdena Kebnekaise–Abisko–Riksgränsen. Besöksnäringen nyttjar den samiska kulturen och begreppet vildmark i sina säljargument. Samtidigt tas det väldigt lite hänsyn till både naturen och den samiska renskötseln. Detta är något som behöver hanteras politiskt, men intresset är mycket svalt hos beslutfattarna.

¹⁸ Skarin, Sandström, Alam & Adler. Renar, renskötsel och vindkraft, s. 1–123. Össbo. Hydro-power company sites. S. 115–132. Fohringer, Rosqvist, Inga & Singh. Reindeer husbandry in peril? s. 872–886. C. Österlin & K. Raitio. Fragmented Landscapes and Planscapes – The Double Pressure of Increasing Natural Resource Exploitation on Indigenous Sámi Lands in Northern Sweden. *Resources*. 9 (2020), s. 104. C. Österlin, H.I. Heikkinen, C. Fohringer, É. Lépy & G. Rosqvist. Cumulative effects on environment and people. I Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University, 2022), s. 109–124.

¹⁹ V. Gundersen, K. Myrvold, M. Rauset, R. Geir, S. Kjendlie Selvaag & O. Strand. Spatiotemporal tourism pattern in a large reindeer (*Rangifer tarandus tarandus*) range as an important factor in disturbance research and management. *Journal of Sustainable Tourism*. 29:1 (2021), s. 21–39. A. Skarin & B. Åhman. Do human activity and infrastructure disturb domesticated reindeer? The need for the reindeer's perspective. *Polar Biology*. 37:7 (2014), s. 1041–1054.

Figur 2 Konkurrerande markanvändning

Kartan visar det kumulativa trycket från konkurrerande markanvändning såsom exempelvis gruvindustri, transportinfrastruktur samt skoter- och vandringsleder för Laevas sameby. De svarta linjerna visar de traditionella flytt-lederna som renen nyttjar för att ta sig mellan skogen i öster som betas under vintern till högfjällen i väster som utgör kalvningsland och sommarbetesland. De gråa linjerna visar vägar, skoterleder och vandringsleder. För att visa störningar kring dessa är en störningszon om 500 m pålagd.

Källa: C. Fohringer, G. Rosqvist, N. Inga, N. Singh. Reindeer husbandry in peril. s. 872–886.

Bristen på konsekvensanalys

Med stöd från länsstyrelserna inom renskötselområdet, Norrbotten, Västerbotten, Jämtland, Västernorrland och Dalarna, Sametinget, SMHI och Svenska Samernas Riksförbund, SSR, har tio samebyar (under 2018–2022) genomfört klimat- och sårbarhetsanalyser och tagit fram de första handlingsplanerna för klimatanpassning. Arbetet bedöms ha bidragit till kunskapsutveckling hos både samebyarna och myndigheterna.²⁰ Resultatet visar att det behövs en fördjupad analys och mer vägledning vid tolkning av klimatdata. För det fortsatta utvecklingsarbetet och för att ge möjlighet till fler samebyar att genomföra analyserna behövs en mer omfattande och långsiktig finansiering. I stället har staten rejält minskat, eller helt tagit bort, det finansiella stödet för myndigheternas klimatanpassningsarbete.

²⁰ Klimatanpassning. Handlingsplan för samiska näringar och samisk kultur. (Sametinget 2023), s. 1–103. <https://www.sametinget.se/klimat/handlingsplan>.

Genom samarbete mellan forskare och renskötare utvecklas metoderna vidare i forskningsprojekt finansierade av forskningsrådet Formas.²¹ Analysen av hur klimatet påverkar renskötselns förutsättningar utgår från relevanta klimatindikatorer som valts ut av renskötare (se tabell 1) på basis av deras erfarenheter av vilka väderförhållanden som faktiskt påverkar renen. Variationer i dessa indikatorer analyseras först traditionellt klimatologiskt genom att jämföra statistik mellan 30-årsperioderna 1961–1990 och 1991–2020. Resultaten används sedan för en analys av hur renskötseln påverkats historiskt. Eftersom det ofta är en kombination av förändringar i väder- och snöförhållanden som leder till riktigt svåra situationer behövs en fördjupad analys av hur olika påverkansfaktorer samverkar, exempelvis när det först regnar på snötäcket och sedan blir kallt.

Tabell 1 Exempel på relevanta klimatindikatorer för renskötseln

Klimatindikator	Enhet och gränsvärden
Varma dagar	Lufttemperatur > 20°C resp. > 15°C
Värmebölja	Visst antal dagar i följd med lufttemperatur > 20°C resp. > 15°C
Frostdagar	Minimitemperatur < 0°C
Nollgenomgångar	Högsta temperatur > 0°C och lägsta temperatur < 0°C
Vegetationsperiodens längd	Medeltemperatur > 5°C
Torka	Dagar utan nederbörd
Snöomängd per tillfälle	Vattenekvivalent
Total snöomängd	Kumulativ
Snötäcke	Antal dagar med snötäckt mark

För att förstå hur effekterna av den globala uppvärmningen kommer att påverka renskötselområdet använder vi resultat från körningar av nya regionala klimatmodeller som har tillräckligt hög rumslig upplösning för att framtida förändringar ska kunna beskrivas. Data från regionala klimatmodellprognoser som körts med en horisontell upplösning på $12,5 \times 12,5$ km för Europa (EURO-CORDEX) är användbara liksom data framtagna med en modell med än högre horisontell upplösning på $2,5 \times 2,5$ km (HARMONIE-Climate). Resultaten visar vädersituationer med en stor påverkan i varierad terräng. Detta är sär-

²¹ G. Rosqvist, E. Kjellström & C. Allard. Att undvika den gröna omställningens dilemma. Behovet av klimatkonsekvensanalyser för områden med renskötsel i Sápmi. Forskningsrådet Formas 01836-2022.

skilt viktigt för att få fram information om temperatur, nederbörd och vindförhållanden i renskötselområdet, särskilt i fjällen.

Tillsammans med information om hur renens betesmarker krympt och hur dess rörelser begränsats kan det bli enklare att förstå sårbarheten. Resultaten från sådana klimatkonsekvensanalyser behövs för att kunna fatta informerade beslut om hur landskapets resurser ska kunna nyttjas hållbart och långsiktigt under nya klimatvillkor.

Prioritering och styrning av markanvändningen måste ta hänsyn till effekter av klimat- och miljöutvecklingen, speciellt i renskötselområdet där situationen på många platser är akut.²² I Sverige bedöms konsekvenserna av varje enskild markexploatering separat. För att få ett helhetsperspektiv måste i stället analyser av den kumulativa effekten ingå som underlag vid tillståndsprövningar. Utan sådan strategisk landskapsplanering missas möjligheten att säkerställa ett långsiktigt hållbart resursutnyttjande.²³ Rennäringsanalyser ingår visserligen som underlag i tillståndsprövningar, men de utförs av externa aktörer utan att någon fördjupad analys av effekterna på renskötseln genomförs av en sakkunnig.²⁴ För renskötseln blir effekterna av bristen på helhetssyn och negligering av konsekvenserna mycket märkbara och utmanande. De förvaltande myndigheterna hänvisar till varandra och varken regering eller riksdag befattar sig med frågan.

Liksom för många andra urfolk blir resultatet av den nuvarande förvaltningsformen att sårbarheten för klimatförändringar för det

²² B. Moen, C. Forbes, A. Löf & T. Horstkotte. Tipping points and regime shifts in reindeer husbandry: a systems approach. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J., Moen, J. (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 26–277. DOI.org/10.4324/9781003118565-20. Ø. Holand, B.W. Contiero, M. Næss & G. Cozzi. The Times They Are A-Changing – research trends and perspectives of reindeer pastoralism – A review using text mining and topic modelling. *Land Use Policy*. 136 (2024): s. 106976. DOI.org/10.1016/j.landusepol.2023.106976. V. H. Hausner, S. Engen, C. Brattland & P. Fauchald. Sámi knowledge and ecosystem-based adaptation strategies for managing pastures under threat from multiple land uses. *Journal of Applied Ecology*. 57 (2020), s. 1656–1665.

²³ G. Rosqvist, H.I. Heikkinen, L. Suopajarvi & C. Österlin. How Should Impacts Be Assessed? I S. Sörlin. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022), s. 125–141. DOI.org/10.1017/9781009110044. Österlin, Raitio. Fragmented Landscapes and Planscapes, s. 104.

²⁴ Ecogain. Handbok Rennäringsutredningar. (Svensk Vindenergi, 2023), s. 1–120.

samiska folket dramatiskt ökar.²⁵ Det brådskar med att förbättra underlagen till tillståndprocesserna nu när exploateringstakten ökar i renskötselområdet i samband med den så kallade klimatomställningen (se figur 3). Först då går det att bedöma var renen främst behöver skyddas från exploateringar och andra störningar. De ”gröna” satsningarna, som markexploatering för mineralutvinning och produktion av energi, kan annars uppfattas som *greenwashing* eftersom verksamheterna i dag är ett hot mot renskötseln och i förlängningen hela den samiska kulturen.

Figur 3 Klimatomställningens konsekvenser

Renar från Sirges sameby på vinterbete i skogen sydost om Jokkmokk där infrastruktur för elöverföring byggs ut.

Foto: Gunhild Rosqvist.

²⁵ B. Bednar-Friedl, R. Biesbroek, D.N. Schmidt, P. Alexander, K. Y. Børsheim, J. Carnicer, E. Georgopoulou, M. Haasnoot, G. Le Cozannet, P. Lionello, O. Lipka, C. Möllmann, V. Muccione, T. Mustonen, D. Piepenburg, L. Whitmarsh, H.-O. Pörtner, D.C Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem & B. Rama (red). Chapter 13: Europe. Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. (Cambridge University Press, 2022), s. 1817–1927. DOI:10.1017/9781009325844.015. Rosqvist, Inga & Eriksson. Impacts of climate warming, s. 566–574. Löf. Examining limits and barriers s. 328–339.

Sammanfattning

Resultaten från de klimat- och sårbarhetsanalyser som flera samebyar genomfört visar att det finns ett behov av fördjupad analys och mer vägledning vid tolkning av klimatdata. För det arbetet behövs en mer långsiktig planering och ökad finansiering. I stället har staten slopat det finansiella stödet för klimatanpassningsarbetet.

Nu utvecklar forskare och renskötare metoder för att öka förståelsen för hur effekterna av den globala uppvärmningen tar sig uttryck i renskötselområdet och hur dessa bäst mildras.²⁶ Resultaten visar att möjligheterna till anpassning måste öka för att renen ska överleva och för att renskötseln ska kunna utvecklas vidare under nya klimatvillkor. Om renen finner *guoh̄tun* i sammanhängande ekosystem kan effekterna av försämrade väder- och snöförhållanden mildras. Men förlusten av betesmarker ökar i stället och flyttleder skärs av än mer på grund av exploateringar och andra störningar. Gruvdrift, elektrifiering genom utbyggnad av vattenkraft och vindkraft liksom infrastruktur för transporter, växande samhällen samt ett intensivt skogsbruk ökar förlusterna av betesmark. Den kumulativa effekten av all sådan påverkan är mycket allvarlig, men bedöms inte av myndigheterna.

Slutsatsen är att resultat från analyser av klimatförändringarnas konsekvenser är helt nödvändiga för samhällsplaneringen om målet är att säkerställa ett långsiktigt hållbart nyttjande av landskapets resurser, detta gäller inte bara i Sápmi. Men här har konsekvenserna av bristen på helhetssyn och klimatfokus redan blivit akuta.

²⁶ E. Kjellström, E. Holmgren, N. Inga, C. Lin, G. Rosqvist, G. Strandberg, J. Vannar, R. Wilcke, & C. Österlin. Future changes in climate conditions in northern Sweden with implications for reindeer husbandry. (In prep.) G. Rosqvist, E. Kjellström & C. Allard. Att undvika den gröna omställningens dilemma 01836-2022.

Referenser

- Axelsson Linkowski, W., Fjellström, A-M., Sandström, C., Westin, A., Östlund, L. & Moen, J. Shifting strategies between generations in Sami reindeer husbandry: the challenges of maintaining traditions while adapting to a changing context. *Human Ecology*. 48 (2020), s. 481–490.
- Bednar-Friedl, B., Biesbroek, R., Schmidt, N. D., Alexander, P., Børsheim, K. Y., Carnicer, J., Georgopoulou, E., Haasnoot, M., Le Cozannet, G., Lionello, P., Lipka, O., Möllmann, C., Muccione, V., Mustonen, T., Piepenburg, D., Whitmarsh, L., Chapter 13: Europe. I Pörtner H.-O., Roberts, D.C., Tignor, M., Poloczanska, E.S., Mintenbeck, K., Alegría, A., Craig, M., Langsdorf, S., Löschke, S., Möller, V., Okem, A. & Rama, B. (red.). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. (Cambridge University Press, 2022), s. 1817–1927. doi:10.1017/9781009325844.015
- Berglöv, G., Asp, M., Berggren-Clausen, S., Björck, E., Mårtensson-Axén, J., Nylén, L., Ohlsson, A., Persson, H. & Sjökvist, E. Framtidsklimat i Norrbottens län (SMHI Rapport, 32 2015).
- Berglöv, G., Asp, M., Berggren-Clausen, S., Björck, E., Mårtensson-Axén, J., Nylén, L., Ohlsson, A., Persson, H. & Sjökvist, E. Framtidsklimat i Västerbottens län (SMHI Rapport Rapport 33, 2015).
- Berntsson, A., Rosqvist, G. & Velle, G. Late Holocene temperature and precipitation changes in Vindelfjällen, Mid-Western Swedish Lapland, inferred from chironomid and geochemical data. *The Holocene*. 24 (2014), s. 7–92.
- Björklund, J., Seftigen, K., Stoffel, M., Fonti, M.V., Kottlow, S., Frank, D C., Esper, J., Fonti, P., Goosse, H., Grudd, H., Gunnarson, B E., Nievergelt, D., Pellizzari, E., Carrer, M. & von Arx, G. Fennoscandian tree-ring anatomy shows a warmer modern than medieval climate *Nature*. 620 (2023), s. 97–103.

- Bokhorst, S., Pedersen Hojlund, S. H., Brucker, L., Anisimov, O., Bjerke Jarle W., Brown, D. R., Ehrich, D., Essery, L. R., Heilig, A., Ingvander, S., Johansson, C., Johansson, M., Jónsdóttir, I.S., Inga, N., Luojus, K., Macelloni, G., Mariash, H., McLennan, D., Rosqvist, G. N., Sato, A., Savela, H., Schneebeil, M., Sokolov, A., Sokratov, A. S., Terzago, S., Vikhamar-Schuler, D., Williamsson, S., Qiu, Y. & Callaghan, T. Changing Arctic snow cover: A review of recent developments and assessment of future needs for observations, modelling and determining impact. *Ambio*. 45 (2016), s. 516–537. DOI.org/10.1007/s13280-016-0770-0.
- Brännlund, I. & Axelsson, P. Reindeer management during the colonization of Sámi lands: A long-term perspective of vulnerability and adaptation strategies. *Global Environmental Change*. 21:3 (2011), s. 1095–1105. DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2011.03.005.
- Callaghan, T. V., Jonasson, C., Thierfelder, T., Yang, Z., Hedenås, H., Johansson, M., Molau, U., Van Bogaert, R., Michelsen, A., Olofsson, J., Gwynn-Jones, D., Bokhorst, S., Phoenix, G., Bjerke J. W., Tømmervik, H., Christensen T. R., Hanna, E., Koller, E. K. & Sloan, V. L. Ecosystem change and stability over multiple decades in the Swedish subarctic: complex processes and multiple drivers. *Philosophical Transactions Biological Sciences*. Royal Society London. 368, (2013), s. 20120488. DOI: 10.1098/rstb.2012.0488.
- Cogos, S., Östlund, L., Roturier, S. Forest Fire and Indigenous Sami Land Use: Place Names, Fire Dynamics, and Ecosystem Change in Northern Scandinavia. *Human Ecology*. 47 (2019), s. 51–64. DOI.org/10.1007/s10745-019-0056-9.
- Ecogain. Handbok Rennäringsutredningar. (Svensk Vindenergi 2023), s. 1–120.
<https://svenskvindenergi.org/rapporter/vindkraftsbranschens-handbok-for-faktabaserade-rennaringsutredningar>.
- Eira, I. M., Gaupa, O. A., Hanssen-Bauer, I. & Mathiesen, S. D. Snow cover and the loss of traditional indigenous knowledge. *Nature Climate Change*. 8 (2018), s. 928–931. DOI.org/10.1038/s41558-018-0319-2.

- Fohringer, C., Rosqvist, G., Inga, N. & Singh, N., J. Reindeer husbandry in peril? How extractive industries exert multiple pressures on an Arctic pastoral ecosystem. *People and Nature*. 3 (2021), s. 872–886. DOI.org/10.1002/pan3.10234.
- Gottlieb, A.R. & Mankin, J.S. Evidence of human influence on Northern Hemisphere snow. *Nature*. 625 (2024), s. 293–300. DOI.org/10.1038/s41586-023-06794-y.
- Gundersen, V., Myrvold, K., Rauset, M., Geir, R. & Selvaag Kjendlie, S., Strand, O. Spatiotemporal tourism pattern in a large reindeer (*Rangifer tarandus tarandus*) range as an important factor in disturbance research and management. *Journal of Sustainable Tourism*. 29:1 (2021), s. 21–39. DOI.org/10.1080/09669582.2020.1804394.
- Harnesk, D. The decreasing availability of reindeer forage in boreal forests during snow cover periods: A Sámi pastoral landscape perspective in Sweden. *Ambio*. 51 (2022): s. 2508–2523. DOI.org/10.1007/s13280-022-01752-w.
- Harnesk, D., Pascual, D. & Olsson, L. Compound hazards of climate change, forestry, and other encroachments on winter pasturelands: a storyline approach in a forest reindeer herding community in Northern Sweden. *Regional Environmental Change*. 23:126 (2023) DOI.org/10.1007/s10113-023-02122-2.
- Hausner, H. V., Engen S., Brattland, C. & Fauchald, P. Sámi knowledge and ecosystem-based adaptation strategies for managing pastures under threat from multiple land uses. *Journal of Applied Ecology*. 57 (2020), s. 1656–1665.
- Holand, Ø., Contiero, B., W., Næss, M., Cozzi, G. The Times They Are A-Changin – research trends and perspectives of reindeer pastoralism – A review using text mining and topic modelling. *Land Use Policy*. 136 (2024), 106976. DOI.org/10.1016/j.landusepol.2023.106976.

- Horstkotte, T., Kumpula, J., Sandström, P., Tømmervik, H., Kivinen, S., Skarin, A., Moen, J. & Sandström, S. Pastures under pressure: Effects of other land users and the environment. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J. & Moen, J. (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia*. (Taylor & Francis, 2022), s. 76–98.
DOI.org/10.4324/9781003118565-7.
- Horstkotte, T., Utsi, T. A., Larsson-Blind, A., Burgess, P. & Johansen, B. Human-animal agency in reindeer management: Sami herders' perspectives on vegetation dynamics under climate change. *Ecosphere*, 8:9 (2017), e01931
DOI.org/10.1002/ecs2.1931.
- Horstkotte, T., Lépy, É., Risvoll, C., Eilertsen, S., Heikkinen, H., Hovelsrud, G., Landauer, M., Löf, A., Omazic, A., Paulsen, M., Pekkarinen, A.-J., Sarkki, S., Tryland, M. & Åhman, B. Stödutfodring i renskötseln. Resultat från en workshop mellan renskötare och forskare från Norge, Sverige och Finland. (Umeå Universitet, 2021.) <https://res.slu.se/id/publ/109811>.
- Horstkotte, T. & Djupström, L. Rennäring och skogsnäring i Sverige – delad kunskap för delad markanvändning. *Future Forests Rapportserie*. 2 (Sveriges Lantbruksuniversitet, 2021) s. 1–43.
- Horstkotte, T., Sandström, C. & Moen, J. Exploring the multiple use of boreal landscapes in Northern Sweden: The importance of social-ecological diversity for mobility and flexibility. *Human Ecology*. 42:5 (2014), s. 671–682.
DOI.org/10.1007/s10745-014-9687-z.
- Hovelsrud, G., Risvoll, C., Riseth, J., Tømmervik, H., Omazic, A. & Albiñ, A. Reindeer Herding and Coastal Pastures: Adaptation to Multiple Stressors and Cumulative Effects. I Nord, D. C. (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*. Springer Polar Sciences. (Springer 2020.) DOI.org/10.1007/978-3-030-52324-4_6.
- Jougda, L. Manual för beteslandsindelning. (Sametinget, 2017.) <https://www.sametinget.se/1127882017>.
- Joks, S., Østmo, L. & Law, J. Verbing meahcci: Living Sámi lands. *The Sociological Review*. 68:2 (2020), s. 305–321.

- Kater, I. & Baxter, R. Abundance and accessibility of forage for reindeer in forests of Northern Sweden: Impacts of landscape and winter climate regime. *Ecology and Evolution*. 12 (2022), s. e8820. DOI.org/10.1002/ece3.8820.
- Kjellström, E., Strandberg, G. & Lin C. Förändringar i klimatet som påverkar energisektorn i Sverige. (Energiforsk, 745 2021.) <https://energiforsk.se/program/klimatforandringarnas-konsekvenser-for-energisystemet/rapporter/forandringar-i-klimatet-som-paverkar-energiesektorn-i-sverige-2021-745/>.
- Kjellström, E., Hansen, F. & Belusic, D. Contributions from changing large-scale atmospheric conditions to changes in Scandinavian temperature and precipitation between two climate normals. *Tellus A: Dynamic Meteorology and Oceanography*. 74 (2022), s. 204–221. DOIw.org.10.16993/tellusa.49.
- Kjellström, E., Holmgren, E., Inga, N., Lin C., Rostqvist, G., Strandberg, G., Vannar, J., Wilcke, R. & Österlin, C. Future changes in climate conditions in northern Sweden with implications for reindeer husbandry. (In prep.)
- Klingbjer, P. & Moberg, A. A composite monthly temperature record from Tornedalen in northern Sweden, 1802–2002. *International Journal of Climatology*. 23 (2003), s. 1465–1494.
- Kivinen, S., Rasmus, S., Jylhä, K. & Laapas, M. Long-term climate trends and extreme events in Northern Fennoscandia (1914–2013). *Climate*. 5:16 2017.) DOI.org/10.3390/cli5010016.
- Kumpula, J., Parikka, P. & Nieminen, M. Occurrence of certain micro-fungi on reindeer pastures in northern Finland during winter 1996–97. *Rangifer*. 20 (2000), s. 3–8. DOI.org/10.7557/2.20.1.1477.
- Lagergren, F., Björk, G. R., Andersson, C., Belušić, D., Björkman, P. M., Kjellström, E., Lind, P., Lindstedt, D., Olenius, T., Pleijel, H., Rosqvist, G. & Miller, A. P. Kilometre-scale simulations over Fennoscandia reveal a large loss of tundra due to climate warming. *Biogeosciences*. 21 (2024), s. 1093–1116. DOI.org/10.5194/bg-21-1093-2024.
- Landauer, M., Rasmus, S. & Forbes, C. B. What drives reindeer management in Finland towards social and ecological tipping points? *Regional Environmental Change*. 21:2 (2022), s. 1–16.

- Laptander R, Horstkotte T, Habeck Joachim O, Rasmus S, Komu T., Matthes H., Tømmervik H., Istomin K., Eronen, T. J. & Forbes B. C. Critical seasonal conditions in the reindeer-herding year: A synopsis of factors and events in Fennoscandia and north-western Russia, *Polar Science*. 39 (2024), 101016. DOI.org/10.1016/j.polar.2023.101016.
- Larsen-Klocker, R., Raitio, K., Stinnerbom, M. & Wik-Karlsson, J. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach. *Environmental Impact Assessment Review*. 64 (2017), s. 67–76.
- Linderholm, W. H. & Chen, D. Central Scandinavian winter precipitation variability in during the past five centuries interpreted from *Pinus sylvestris* tree rings. *Boreas*. 34 (2005), s. 43–52.
- Lundmark, L. Reindeer pastoralism in Sweden 1550–1950. *Rangifer*. 12 (2007), s. 9–16.
- Löf, A. Examining limits and barriers to climate change adaptation in an Indigenous reindeer herding community. *Climate and Development*. 5 (2013), s. 328–339. DOI: 10.1080/17565529.2013.831338.
- Miljöbalken SFS 1998:808 3 kap.
https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/miljobalk-1998808_sfs-1998-808/.
- Moen, J. Climate Change: Effects on the ecological basis for reindeer husbandry in Sweden. *Ambio*. 37 (2008), s. 304–311. DOI.org/10.1579/0044-7447(2008)37.
- Moen, J., Forbes, B., C., Löf, A. & Horstkotte, T. Tipping points and regime shifts in reindeer husbandry: a systems approach. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula & J., Moen, J (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge 2022), s. 265–277. DOI.org/10.4324/9781003118565-20.
- Mulk, I.-M. Sirkas – Ett Samiskt Fångstsamhälle i Förändring Kr.F.–1600 E.Kr. *Studia Archaeologica Universitatis Umensis*. 6 (Umeå Universitet, 1994).

- Nylén, L., Asp, M., Berggren-Clausen, S., Berglöv, G., Björck, E., Axén Mårtensson, J., Ohlsson, A., Persson, H. & Sjökvist, E. Framtidsklimat i Jämtlands län. (SMHI Klimatologi Rapport 34, 2015.)
- Nylén, L., Asp, M., Berggren-Clausen, S., Berglöv, G., Björck, E., Axén Mårtensson, J., Ohlsson, A., Persson, H. & Sjökvist, E. Framtidsklimat i Västernorrlands län. (SMHI Klimatologi Rapport 35, 2015.)
- Omazic A., Bylund, H., Boqvist, S., Högberg A., Björkman, C., Tryland M., Evengård, B., Koch, A., Berggren, C., Malogolovkin, A., Kolbasov, D., Pavelko, N., Thierfelder, T. & Albiñ, A. Identifying climate-sensitive infectious diseases in animals and humans in Northern regions. *Acta Veterinaria Scandinavica* 61:53 (2019). DOI.org/10.1186/s13028-019-0490-0.
- Paoli, A., Weladji, B. R., Holand Ø, & Kumpula, J. The onset in spring and the end in autumn of the thermal and vegetative growing season affect calving time and reproductive success in reindeer. *Current Zoology*. 66 (2020), s. 123–134. DOI.org/10.1093/cz/zoz032.
- Pape, R. & Löffler, J. Seasonality of habitat selection shown to buffer alpine reindeer pastoralism against climate variability. *Ecosphere*. 6:12 (2015), s. 260. <http://dx.Doi.org/10.1890/ES15-00169.1>.
- Raitio, K., Allard, C., & Lawrence, R. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices. *Land Use Policy*. 99 (2020), 105001. DOI.org/10.1016/j.landusepol.2020.105001.
- Rasmus, S., Horstkotte, T., Turunen, M., Landauer, M., Löf, A., Lehtonen, I., Rosqvist, N. G. & Holand, Ø. Reindeer husbandry and climate change. Challenges for adaptation. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J., Moen, J (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 99–117. DOI.org/10.4324/9781003118565-20.
- Rasmus, S., Kivinen, S. Basal ice formation in snow cover in Northern Finland between 1948 and 2016. *Environmental Research Letters*. 13:11. (2018), 114009. DOI.org/10.1088/1748-9326/aae541.

- Rasmus, S., Turunen, M., Luomaranta, A., Kivinen, S., Jylhä, K. & Räihä, J. Climate change and reindeer management in Finland: Co-analysis of practitioner knowledge and meteorological data for better adaptation. *Science of The Total Environment*, 710 (2020), 136229. DOI.org/10.1016/j.scitotenv.2019.136229.
- SFS 1974:152 (1 kap. 2 §, 2 kap. 15 §) *Regeringsformen*.
- Riseth, J. Å., Tømmervik, H. & Tryland, M. Spreading or Gathering? Can Traditional Knowledge Be a Resource to Tackle Reindeer Diseases Associated with Climate Change? *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 17:16 (2020), 6002. DOI.org/10.3390/ijerph17166002.
- Rosqvist, G., Heikkinen, H. I., Suopajarvi, L. & Österlin, C. How Should Impacts Be Assessed? I Sörlin, Sverker (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022), s. 125–141. DOI.org/10.1017/9781009110044.
- Rosqvist, G., Jonsson, C., Karlén, W., Yam, R. & Shemesh, A. Diatom oxygen isotopes in pro-glacial lake sediments from northern Sweden: a 5000-year record of atmospheric circulation. *Quaternary Science Reviews*. 23 (2004), s. 85–859.
- Rosqvist, G., Leng, J. M., Goslar, T., Sloane, J. H., Bigler, C., Cunningham, L., Dadal, A., Bergman, J., Berntsson, A., Jonsson, C. & Wastegård, S. Shifts in precipitation during the last millennium in northern Scandinavia from lacustrine isotope records. *Quaternary Science Reviews*, 66 (2013), s. 22–34.
- Rosqvist, G. C., Inga, N. & Eriksson, P. Impacts of climate warming on reindeer herding require new land-use strategies. *Ambio*. 40 (2022), s. 566–574.
- Rosqvist, G., Kjellström, E. & Allard, C. Att undvika den gröna omställningens dilemma. Behovet av klimatkonsekvensanalyser för områden med renskötsel i Sápmi 2023–2026. Forskningsprojekt finansierat av Formas 01836-2022.
- Roturier, S. & Roue, M. Of forest, snow and lichen: Sámi reindeer herders' knowledge of winter pastures in northern Sweden. *Forest Ecology and Management*. 258 (2009), s. 1960–1967. DOI.org/10.1016/j.foreco.2009.07.045.

- Ryd, Y. *Snö. Renskötaren Johan Rassa berättar*. (Bokförlaget Natur och Kultur, 2007.)
- Salmi, A-K. The Archaeology of Reindeer Domestication and Herding Practices in Northern Fennoscandia. *Journal Archaeological Research*. 31:3 (2023), s. 617–660.
DOI.org/10.1007/s10814-022-09182-8.
- Klimatanpassning. Handlingsplan för samiska näringar och samisk kultur. (Sametinget, 2023), s. 1–103.
<https://www.sametinget.se/klimat>.
- STFS 1993:384. Rennäringsförordningen.
- STFS 2016:1. Sametingets föreskrifter (STFS 2016:1) om Katastrof-skadeskydd.
- Sandström, P., Cory, N., Svensson, J., Hedenås, H., Jougda, L. & Borcherts, N. On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape: Implications for reindeer husbandry and sustainable forest management. *Ambio*. 45 (2016), s. 415–429.
DOI.org/10.1007/s13280-015-0759-0.
- Seitsonen, O. & Viljanmaa, S. Transnational Landscapes of Sámi Reindeer: Domestication and Herding in Northernmost Europe 700–1800 A.D. *Journal of Field Archaeology*. 46:3 (2021), s. 172–191.
DOI.org/10.1080/00934690.2021.1881723.
- Skarin, A., Kumpula, J., Tveraa, T. & Åhman, B. Reindeer behavioral ecology and use of pastures in pastoral livelihoods. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J. & Moen, J. (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia* (Routledge 2022), s. 63–75.
DOI.org/10.4324/9781003118565-20.
- Skarin, A. & Åhman, B. Do human activity and infrastructure disturb domesticated reindeer? The need for the reindeer's perspective. *Polar Biology*. 37:7 (2014), s. 1041–1054.
- Skarin, A., Sandström, P., Nieburh, B., Alam, M. & Adler, S. Renar, renskötsel och vindkraft. (Naturvårdsverket 2021, Vindval 7011), s. 1–123.
- Sjövist, E., Eklund, A., Karlsson, E., Strandberg, G., Pietron, J. & Södling, J. Framtidsklimat i fjällen. (SMHI Rapport 32, 2023.)

- Sjökvist, E., Persson, G., Mårtensson Axén, J., Asp, M., Berggren Clausen, S., Berglöv, Gitte, Björck, E., Nylén, L., Ohlsson, A. & Persson, H. Framtidsklimat i Dalarnas län. (SMHI Klimatologi Rapport 16, 2015.)
- Skoglycka, K. & Fredriksson L. Utvärdering av samebyarnas klimat- och Sårbarhetsanalyser 2018–2023. (WSP, 2023.)
- Stark, S., Horstkotte, T., Kumpula, J., Olofsson, J., Tømmervik, H. & Turunen, M. The ecosystem effects of reindeer (*Rangifer tarandus*) in northern Fennoscandia: Past, present and future. *Perspectives in Plant Ecology, Evolution and Systematic*, 58 (2023), 125716. DOI.org/10.1016/j.ppees.2022.125716.
- Stoessel, M., Moen, J. & Lindborg, R. Mapping cumulative pressures on the grazing lands of northern Fennoscandia. 2022: *Science Reports*. 12 (2022), 16044. DOI.org/10.1038/s41598-022-20095-w.
- Stroeven, P. A., Hättestrand, C., Kleman, J., Heyman, J., Fabel, D., Fredin, O., Goodfellow, W. B., Harbor, M. J., Jansen, D. J., Olsen, L., Caffee, W. M., Fink, D., Lundqvist, J., Rosqvist, C. G., Strömberg, B. & Jansson, N. K. Deglaciation of Fennoscandia. *Quaternary Science Reviews*. 147. (2016), s. 91–121. DOI.org/10.1016/j.quascirev.2015.09.016.
- Tryland, M., Åhman, B. & Sánchez R. J. Health and diseases of semi-domesticated reindeer in a climate change perspective. Challenges for adaptation. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J., Moen, J. (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge 2022), s. 249–262. DOI.org/10.4324/9781003118565-18.
- Turunen, M. T., Rasmus, S., Bavay, M., Ruosteenoja, K. & Heiskanen, J. Coping with difficult weather and snow conditions: Reindeer herders' views on climate change impacts and coping strategies. *Climate Risk Management*. 11 (2016), s. 15–36. DOI.org/10.1016/j.crm.2016.01.002.
- Uboni, A., Åhman, B. & Moen, J. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden? *Pastoralism*. 10:23 (2020). DOI.org/10.1186/s13570-020-00177-y.

- Vikhamar-Schuler D., Isaksen, K., Haugen J. E., Tømmervik H., Luks B, Schuler Vikhamar T. & Bjerke, W. J. Changes in winter warming events in the Nordic Arctic Region. *Journal of Climatology*. 29 (2016), s. 6223–6244.
DOI: 10.1175/JCLI-D-15-0763.1.
- Vowles, T., Lovehav, C., Molau, U. & Björk, R. G. Contrasting impacts of reindeer grazing in two tundra grasslands. *Environmental Research Letters*. 12 (2017), 034018.
- Wastegård, S. The Holocene of Sweden – a review. *GFF*. (2022), s. 126–149. DOI: 10.1080/11035897.2022.2086290.
- Åhman, B., Hannu, U. & Holand, Ø. Förutsättningar och utmaningar för renskötseln i Sverige, Norge och Finland. *Rangifer Report*. 13 (2023).
- Åhman, B., Turunen, M., Kumpula, J., Risvoll, C., Horstkotte, T. Lépy, É, Eilertsen S. M. Role of supplementary feeding in reindeer husbandry. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J., Moen J. (red). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge 2022), s. 232–248.
DOI.org/10.4324/9781003118565-17.
- Össbo, Å. Hydropower company sites: a study of Swedish settler colonialism. *Settler Colonial Studies*, 13:1 (2023), s. 115–132.
DOI.org/10.1080/2201473X.2022.2037293.
- Österlin, C. & Raitio, K. Fragmented Landscapes and Planscapes – The Double Pressure of Increasing Natural Resource Exploitation on Indigenous Sámi Lands in Northern Sweden. *Resources*. 9 (2020), s. 104. DOI.org/10.3390/resources9090104.
- Österlin, C., Heikkinen, H, I., Fohringer, C., Lépy, È. & Rosqvist, G. Cumulative effects on environment and people. I Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University, 2022), s. 109–124.

Förvaltning av småvilt och fisk i Sápmi

*Ragnhild Nilsson, Elsa Reimerson
och Camilla Sandström*

Inledning

Urfolks rätt till självbestämmande utmanar på många sätt de nationalstater där urfolk lever, framför allt när det gäller erkännandet av urfolkens rättigheter. Det gäller kanske särskilt rätten till mark, vatten och förvaltningen av naturresurser. Sverige uttalade 1977 att ”samerna utgör en ursprunglig befolkning i Sverige, som är lika gammal eller äldre än landets majoritetsbefolkning” och 2010 erkändes samerna som ett folk i regeringsformen.¹ I förarbetena till grundlagsändringen konstaterade regeringen att:

Alla folk som benämner sig själva som urfolk utgör inte ’folk’ i folkrättslig mening och saknar därmed rätt till självbestämmande. Det samiska folket utgör emellertid ett sådant ’folk’ som i folkrättens mening har rättigheter, inklusive rätten till självbestämmande.²

Rätten till självbestämmande innebär att det behöver finnas ett självstyre, en autonomi, över de frågor som är viktiga för att den samiska kulturen ska överleva och kunna utvecklas. Men det behövs även strukturerade former för hur samernas självbestämmande ska kunna praktiseras tillsammans med majoritetssamhället.³ I internationell rätt är urfolks rätt till självbestämmande nära sammankopplad med urfolkens tillgång till traditionella marker och naturresurser. Dessa täcker till-

¹ Prop. 1976/77: 80,16; SFS; SFS 2010:1408.

² Prop. 2005/06:86, 38.

³ R. Nilsson. *Att bearkadibh. Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*. (Stockholms universitet, 2021.)

gången till basala behov som mat och vatten och är en förutsättning för urfolks upprätthållande av kultur och traditionella näringar.⁴

I Sverige är situationen komplex. Samers rätt till självbestämmande över mark, vatten och naturresurser är erkänd genom internationell rätt och etablerad genom domstolspraxis, bland annat i Girjasdomen.⁵ Men den svenska staten har varit ovillig att implementera samiska rättigheter i nationell lagstiftning. Sverige har fått betydande kritik från olika FN-institutioner för sin ovilja. Kritiken omfattar flera olika argument. Den viktigaste när det gäller naturresurser är att lagstiftningen om naturresursutvinning inte skyddar samiska rättigheter och näringar. Det saknas lagstiftning som ger samerna inflytande över markanvändning och naturresursutvinning. Det finns ingenting som säkerställer samiska rättigheter till fritt, på förhand givet informerat samtycke.⁶ Denna komplexitet skapar spänningar mellan olika intressen och medförde nationella och lokala protester efter Högsta domstolens (HD) dom i Girjas-målet 2020. HD erkände Girjas samebys exklusiva jakt- och fiskerättigheter, inklusive rätten att upplåta dessa rättigheter till andra.⁷

Trots statens ovilja att implementera samiska rättigheter har det, både tidigare och parallellt med den rättsliga processen inom ramen för Girjas-målet, utvecklats olika former av förvaltning med inslag av samiskt inflytande i frågor som gäller småvilt och fisk i Sápmi. Det finns också exempel på förvaltningsmodeller för andra naturresurser som är av intresse för hur samiska rättigheter kan organiseras och

⁴ M. Scheinin. *Constitutionalism and Approaches to Rights in the Nordic Countries*: I J. Nergelius (red.). *Constitutionalism: New Challenges*. (Brill Nijhoff 2007); J. Anaya. Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples on Extractive Industries and Indigenous Peoples. *Arizona Journal of International and Comparative Law* (2015).

⁵ ILO 169. FN: s kommitté för mänskliga rättigheter. CCPR General Comment No. 23: Article 27 (1994); *NJA* 2020.

⁶ Se t.ex. UNHRC, Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples on the human rights situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland: note / by the Secretariat. (A/HRC/33/42/Add.3 2016 and A/HRC/18/35/Add.2, 2011; CERD, Concluding observations on the combined 19th to 21st periodic reports of Sweden, adopted by the Committee at its 83rd session, 12–30 August 2013 (UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination, 2013); UNHRC, Concluding observations on the 7th periodic report of Sweden, adopted by the Committee at its 116th session, 7–31 March 2016 (UN Human Rights Committee, 2016); CERD, Concluding observations on the combined 22nd and 23rd periodic reports of Sweden, adopted by the Committee at its 95th session, 23 April–11 May 2018, 2018); U. Mörkenstam & R. Nilsson. The rights of Indigenous peoples: the Swedish state's policy towards the Sámi people. I A. Mellbourn & A. Wetterhall (red.), *Swedish human rights commitments in OSCE-perspective: Civil society self-assessment during the 2021 chairpersonship*, (Swedish OSCE Network, 2021), s. 106–120

⁷ *NJA* 2020: s. 3; C. Allard & M. Brännström, *Girjas Reindeer Herding Community v. Sweden: Analysing the Merits of the Girjas Case*. *Arctic Review* (2021).

implementeras i en svensk kontext, det gäller särskilt förvaltningen av världsarvet Laponia.

För att kartlägga och analysera olika former av förvaltning i Sápmi tar det här kapitlet utgångspunkt i ett, delvis modifierat, teoretiskt ramverk för jämförelser av olika förvaltningsmodeller som utvecklats av Chris McDonald och Lorena Figueiredo.⁸ Ramverket består av idealtyper för naturresursförvaltning på urfolks marker baserade på den relativa graden av autonomi för urfolk i respektive förvaltningsmodell. Genom att applicera idealtyperna på olika fall av lokal förvaltning i svenska delen av Sápmi kan vi kartlägga och jämföra erfarenheterna från olika former av förvaltning, samt analysera förutsättningarna för att utveckla samisk förvaltning av småvilt och fisk i Sverige.

Centrala frågeställningar är: Vilka erfarenheter finns från de olika förvaltningsprojekt som genomförts i olika delar av Sverige? På vilket sätt stödjer alternativt försvårar, statens politik, lagstiftning och förvaltning, samiskt inflytande över förvaltningen av småvilt och fisk ovan odlingsgränsen? Vilka är de viktigaste byggstenarna för en framgångsrik utveckling av samiskt inflytande över förvaltningen av småvilt och fisk i Sverige?

Förvaltning av småvilt och fisk ovan odlingsgränsen

Från 1886 till 1993 var kronomarken, den icke-privata marken ovanför den så kallade odlingsgränsen och renbetesfjällen i Jämtland, reserverad exklusivt för samerna, inklusive rätten till fritt uttag av resurser för självhushållning och kommersiell jakt för renskötarna. Under hela 1900-talet har dock länsstyrelserna administrerat jakt och fiske ovan odlingsgränsen, eftersom samerna inte ansågs tillräckligt organiserade och kapabla att sköta upplåtelsemarkerna själva.⁹

Det var först efter 1987, genom den nya jaktlagen (1987:259), som staten uttalade att den som markägare även har jakträtt på all mark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen. Denna nya statliga jaktspolitik utvidgades ytterligare 1993 genom införandet av bestämmelser i rennäringslagen (1971:437), rennäringsförordningen (1993:384) och

⁸ C. McDonald & L. Figueiredo. A Framework for Comparative Assessment of Indigenous Land Governance. *Land*, vol. 11: 6, (2022): s. 906.

⁹ C. Allard & M. Brännström. Girjas sameby mot staten: En analys av Girjasdomen, *Svensk Juristtidning*, nr 5, (2020): s. 429–452.

fiskelagen (1993:787) om fritt fiske och småviltsjakt.¹⁰ Argumenten bakom denna politiska förändring, baserad på omfattande lobbyverksamhet från bland annat Svenska Jägareförbundet, var att bättre utnyttja vad som definierades som ett outnyttjat område, att bättre utnyttja statens jaktresurser och att ge marklösa jägare en högkvalitativ rekreationsupplevelse till ett lågt pris.¹¹ Inför riksdagsbeslutet 1992 protesterade bland annat representanter för Sáminuorra och Svenska Samernas Riksförbund (SSR) mot att denna förändring skulle få negativa konsekvenser för rennäringen, samisk turism och den känsliga floran och faunan i området.¹² Samernas argument fick dock inget gehör hos regeringen. Riksdagens slutliga beslut låg huvudsakligen i linje med de förslag som lagts fram av Svenska Jägareförbundet.

Flera offentliga utredningar har behandlat frågan om samernas jakt- och fiskerätt. År 1997 tillsatte regeringen en särskild utredare med uppgift att utreda frågan om Sverige kunde ratificera ILO:s konvention om urfolk och stamfolk i självstyrande länder (ILO 169) och vilka åtgärder som var nödvändiga för att Sverige skulle kunna efterleva bestämmelserna.¹³ Utredaren bedömde att några förutsättningar behövde klarläggas innan Sverige kunde ansluta sig till konventionen. Det gällde nämligen att den mark som samerna har rättigheter till skulle identifieras och att omfattningen av samernas jakt- och fiskerätt skulle klargöras.¹⁴ I ett delbetänkande till Jakt- och fiskerätsutredningen från 2005 lämnade ett antal jurister sin syn på den rättsliga situationen. Flera ansåg att samebyarna ensamma hade rätt till jakt och fiske, eller i vart fall en starkare rätt än vad regelverket medgav ovan odlingsgränsen. Mot denna bakgrund föreslog utredaren att upplåtelseerna skulle göras genom samverkansföreningar där företrädare för samebyarna och de privata markägarna skulle vara representerade. Det har dock inte varit politiskt möjligt att genomföra

¹⁰ Prop. 1992/93:32 Om samerna och samernas kultur m.m.; S. Ekenberg, *The power of recognition: the limitation of indigenous peoples*. (Luleå tekniska universitet, 2000); T. Hahn, *Property rights, ethics, and conflict resolution: Foundations of the Sami economy in Sweden* (Sveriges Lantbruksuniversitet, 2000); SOU 2005:116, Jakt och fiske i samverkan.

¹¹ Prop. 1992/93:32; Ekenberg, *The power of recognition*; Hahn, *Property rights, ethics, and conflict resolution*; Camilla Sandström, Institutional Dimensions of Comanagement: Participation, Power, and Process. *Society & Natural Resources*, vol. 22:3, (2009): s. 230–244.

¹² *Samefolket*, nr 1:8, Årgång 74, (1993).

¹³ SOU 1999:25. Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169.

¹⁴ R. Nilsson, S. Dahlberg & C. Sandström. Sametingsväljarnas åsikter om inflytande och förvaltning över naturresurserna i Sápmi. I, U. Mörkenstam, S. Dahlberg, R. Nilsson, & C. Sandström (red.). *Sametingsval 2017* Santérus Förlag 2021), s. 76–93.

förslaget på grund av starka intresse motsättningar.¹⁵ Samebyarna ansåg att det juridiska spåret var det enda spåret för att få ett avgörande i frågan. Det ledde så småningom fram till att Girjas sameby stämde staten.

Det är länsstyrelserna som för statens räkning ansvarar för att administrera upplåtelser av jakt och fiske på statlig mark inom året-runtmarkerna ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen, förutom inom Girjas sameby. På statlig mark mellan lappmarksgränsen och odlingsgränsen är det i stället den statliga myndighet som disponerar marken som hanterar upplåtelseerna. Den av regeringen tillsatta Renmarkskommittén lämnade 2023 ett delbetänkande om jakt och fiske i renbetesland, som även skickades ut på remiss. Det saknades dock parlamentarisk enighet om delbetänkandet. De särskilda yttranden och reservationer som kom in visar att det är svårt att få politiskt stöd för samiska rättigheter och regeringen beslutade 2024 att lägga ner utredningen i förtid.¹⁶

Tillgången till jakt på småvilt och fiske, och möjligheten att sälja produkter kopplade till detta, framhålls ofta som viktig för den regionala och lokala ekonomin. Det får även stöd i en rapport från OECD 2019. Den tar upp problemet med svaga kopplingar mellan samiska lokalsamhällen och regional utvecklingspolitik.¹⁷ Om de stärktes skulle det kunna bidra till att bevara och främja samisk kultur och skapa nya sysselsättnings- och affärsmöjligheter. Förvaltningen av naturresurser som småvilt och fisk på mark ovan odlingsgränsen är en utveckling som kan stödja ekonomisk utveckling, självbestämmande och kulturell överlevnad.

I det här kapitlet diskuterar och jämför vi exempel på förvaltningsmodeller som på olika sätt involverar samiskt deltagande och inflytande. Det inkluderar genomförda och planerade projekt och processer som gäller småviltsjakt och fiske, i Tåssåsen, Ammarnäs och Arjeplog. Vi granskar också förvaltningsmodellen för världsarvet Laponia, som inte i dag hanterar jakt- och fiskefrågor men som är intressant som ett av få exempel på en genomförd samförvaltningsmodell i den svenska delen av Sápmi. De förvaltningsmodeller som analyseras är belägna ovanför odlingsgränsen, samt på renbetesfjäll. Vårt empiriska mate-

¹⁵ Allard & Brännström, Girjas sameby mot staten.

¹⁶ SOU 2023:46. Renmarkskommittén. Jakt och fiske i renbetesland. Delbetänkande av Renmarkskommittén, 179.

¹⁷ OECD, Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden, (OECD Publishing, 2019).

rial består bland annat av dokumentstudier och intervjuer med personer som har god insikt i de lokala förvaltningsprojekt som genomförts inom samebyarnas året-runt-marker i Sverige.¹⁸

Teoretiskt ramverk

Sedan FN:s deklaration om urfolks rättigheter (UNDRIP) antogs 2007 har det pågått en diskussion om tolkningen och förståelsen av deklarationen i relation till rätten till mark, vatten och naturresurser. Fokus i denna diskussion har i första hand handlat om deklarationen innebär att urfolk ska äga eller enbart ha rätt att använda marken. Det har handlat om vilken grad av inflytande urfolk ska ha över nyttjandet av naturresurser och i vilka fall en statlig suveränitet bör ha företräde.¹⁹ Med utgångspunkt i principerna om icke-diskriminering och jämlikhet handlar det emellertid om att territorium inte kan undantas från urfolks rätt till självbestämmande. Frågan blir i stället hur stater kan organisera de rättigheter till territorium som urfolk besitter.²⁰ Deklarationen om urfolks rättigheter fastställer den starka kopplingen mellan mark som grunden för urfolks liv och kultur och den integrerade relation som finns mellan urfolkens identitet och de marker och naturresurser som de är beroende av. Dessutom erkänner deklarationen uttryckligen urfolks rätt att utveckla sina egna beslutsfattande institutioner utifrån sina egna procedurer och normer.²¹

Hur kan då stater organisera de rättigheter till territorium som urfolk besitter? Det finns givetvis en rad olika varianter, men för

¹⁸ Intervjuerna genomfördes inom ramen för ett uppdrag av Svenska Samernas Riksförbund (SSR). R. Nilsson, E. Reimerson & C. Sandström. Jakt- och fiskeförvaltning i Sápmi – en kunskapsöversikt med internationella utblickar (Umeå universitet 2022).

¹⁹ J. Burger. The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: From Advocacy to Implementation. I S. Allen och A. Xanthaki (red.), *Reflections on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*. (Hart Publishing, 2011), s. 4–60; S. Errico. The Controversial Issue of Natural Resources: Balancing States. Sovereignty with Indigenous Peoples' Rights. I S. Allen & A. Xanthaki (red.) *Reflections on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, (Hart Publishing, 2011), s. 32–366; J. Gilbert & C. Doyle. A new dawn over the Land: Shedding Light on Indigenous Peoples. Land Rights. I S. Allen & A. Xanthaki (red.) *Reflections on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, (Hart Publishing, 2011), s. 289–328.

²⁰ C. Charters. Indigenous Peoples. Rights to Lands, Territories, and Resources in the UNDRIP: Articles 10, 25, 26, and 27. I J. Hohmann & M. Weller (red.), *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: A Commentary*, (Oxford University Press, 2018); M. Weller. Self-Determination of Indigenous Peoples: Articles 3, 4, 5, 18, 23, and 46(1). I J. Hohmann & M. Weller (red.), *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: A Commentary*, (Oxford University Press, 2018).

²¹ Nilsson. Att bearkadid.

att underlätta jämförelsen och analysen av de fall av förvaltning av småvilt och fiske som förekommer i svenska Sápmi har vi utgått från McDonalds och Figueiredos tre idealtyper av förvaltning. Typerna utgår från graden av autonomi som ges till urfolket, i det här kapitlet definierat som självstyre, samförvaltning respektive samverkanslösningar.

Självstyre, enligt McDonald och Figueiredo, innebär att urfolket utövar en villkorad autonomi över förvaltningen av mark, vatten och naturresurser. Denna villkorade autonomi kan regleras genom lagstiftning, överenskommelser eller specifika avtal. Till denna idealtyp räknas även exempel som Girjas sameby, som erhållit självstyret genom domstolsprövning. I en samförvaltningsmodell delas ansvaret och befogenheterna i markfrågor mellan urfolket och statliga myndigheter. Detta kan innebära inrättandet av institutioner som styrelser och förvaltningsråd, där representanter för urfolket kan vara i majoritet, men som även innehåller representanter från exempelvis stat, kommun eller olika intressegrupper. Sådana modeller inkluderar ofta beslutsfattande befogenheter som olika typer av miljötillstånd, upplåtelser eller licenser. Samverkanslösningar avser en modell där urfolk erkänns som intressenter i de markförvaltningsfrågor som påverkar deras rättigheter. Även om de saknar beslutsfattande autonomi i dessa frågor, kan de fortfarande delta i beslutsfattande processer, inklusive samråd i administrativa förfaranden som upplåtelser och tillstånd. De kan ha en inverkan på utvecklingen av lagar, planer och policydokument.²²

De tre olika idealtyperna kan särskiljas genom:

- a) styrningen och hur den utformas i termer av grad av inflytande mellan olika parter – om urfolket har autonomi, om det ingår i ett samförvaltningsarrangemang och delar inflytande med staten, eller om det enbart har en rådgivande roll.
- b) graden av administrativt ansvar – om urfolket har fullt eller delat ansvar för eller möjlighet att påverka förvaltningen, inklusive utformningen av beslut relaterade till resursanvändning som påverkar deras rättigheter.
- c) handlingsutrymmet i form av ramarna för det administrativa ansvaret, den tekniska kapaciteten och de finansiella resurserna.²³ Handlingsutrymmet innefattar i vilken utsträckning urfolk kan

²² McDonald & Figueiredo. A Framework for Comparative Assessment.

²³ Ibid.

utforma eller utöva inflytande över förvaltningen. Kan det göras på egna villkor, sker det på gemensamma villkor i ett samförvaltningsarrangemang eller på någon annans villkor? I samband med urfolks självbestämmande är det även avgörande att överväga i vilken utsträckning styrelsearrangemangen är förankrade i urfolkets egna procedurer och normer.²⁴

Tabell 1 Analytiskt ramverk

		Förvaltningsmodell	
Analysfaktorer	Självstyre	Samförvaltning	Samverkan
Grad av inflytande	Autonomi	Konsensus	Rådgivande
Grad av administrativt ansvar	Fullt ansvar	Delat ansvar	Möjlighet att påverka
Handlingsutrymme	På egna villkor	På gemensamma villkor	På någon annans villkor

I litteraturen förekommer många liknande sätt att försöka identifiera olika former av inflytande eller makt. En av de mest framträdande är Sherry Arnsteins *Stegen för medborgardeltagande* som redan 1969 analyserade medborgarnas engagemang i planeringsprocesser i USA.²⁵ I stegen beskrivs på ett liknande sätt som i McDonalds och Figueiredos ramverk att deltagandet, och därmed inflytandet, kan variera från högt till lågt. Det primära syftet med att inspireras av McDonalds och Figueiredos ramverk är att det hjälper oss att identifiera och jämföra olika varianter av förvaltning och därmed också synliggöra olika aspekter som kan vara viktiga för diskussionen om hur väl urfolks rättigheter tas tillvara i de olika varianterna av förvaltning.

Resultat

Tåssåsen

Vårt första exempel på lokal förvaltning av småviltsjakt i Sápmis svenska delar är från sydvästra Jämtland, där Tåssåsens sameby i mitten av 1980-talet utvecklade en modell för att i egen regi upplåta småvilts-

²⁴ Nilsson. Att bearkadidh.

²⁵ S. R. Arnstein. A ladder of citizen participation, *Journal of the American Institute of planners*. Vol. 35: 4, (1969), s. 216–224.

jakt på renbetesfjällen inom samebyns marker. Upplåtelseverksamheten startade 1987 och genomfördes i en första period fram till 1994.²⁶ Ett andra försök genomfördes 2003–2006 som ett EU-projekt av samebyn och Länsstyrelsen i Jämtland. Det förlängdes sedan till att omfatta även 2007–2008.²⁷ Samebyns jaktförening Giehren fick efter det fortsatt tillåtelse av Länsstyrelsen i Jämtland att underupplåta jakten inom samebyns område fram till 2017, då reglerna för upplåtelseerna ändrades i jaktförordningen.

Utgångspunkten för upplåtelsemodellen var att samebyn själv skulle avsätta områden för kommersiell jakt och fiske, och att denna verksamhet skulle bedrivas med hänsyn till samebyns medlemmars renskötsel och egna jakt och fiske.

Bland de principer och värden som samebyn lyfte fram som centrala fanns att systemet måste vara så flexibelt att lämplig avvägning skulle kunna göras löpande mellan renskötseln, samebyns egen jakt och fiske och kommersiell jakt utifrån hur förutsättningarna förändrades. En annan utgångspunkt var att samebyn ville att även samer som inte var medlemmar i samebyn skulle kunna få tillgång till jakt och fiske.²⁸

Den så kallade Tåssåsenmodellen innebar att jakten administrerades utifrån fastslagna jaktområden på cirka 25 kvadratkilometer där endast ett jaktsällskap åt gången om maximalt fyra personer tilläts jaga. Områden som behövdes för renskötseln eller för samebymedlemmarnas egen älgjakt undantogs från upplåtelse. Inför varje jakt-säsongs fick intresserade jägare anmäla att de ville jaga inom samebyn och jakten fördelades därefter genom lottning där framlottade jaktlag tilldelades en jaktperiod. Varje jaktlag fick jaga i maximalt fem dagar och mellan varje jaktsällskap skulle området vara tomt i minst en dag. Det begränsade antalet jägare i varje jaktsällskap och jaktområdets storlek fastställdes efter dialog med jägarnas representanter. De önskade enskilda områden med få jägare och en minimerad risk för att flera jaktsällskap skulle stöta på varandra. Från och med oktober släpptes jakt utan förhandsbokning fram då framför allt jägare

²⁶ O. Johansson. Tåssåsen-modellen, det samiska alternativet. I A. Arnesson-Westerdahl & O. Johansson (red.), *Beslutet om småviltjakten: en studie i myndighetsutövning*, (Sametinget, 1994).

²⁷ Sandström. Institutional Dimensions of Comanagement.

²⁸ O. Johansson & A. Arnesson-Westerdahl. *Samiska jakt- och fiskeföreningar – med hänsyn till renskötsel och naturvård*. (Sámiid Riikkasearvi, 1996.)

från orten snabbare och enklare kunde få tillgång till jakt där tillgången på rypa tillät det.²⁹

Upplåtelseformen inom Tåssåsen har utvärderats bland annat genom forskningsprogrammet *FjällMistra 2003*. I korthet var 85 procent av de jägare som jagat inom Tåssåsen nöjda med systemet eftersom det erbjöd en störningsfri jakt utan konkurrerande jägare. Av de jägare som inte jagat inom samebyn svarade 80 procent att de i framtiden inte tänkte jaga i Tåssåsen enligt den nya modellen. De såg inte positivt på försöket.³⁰ Det fanns ett principiellt motstånd bland jägarna mot att låta Tåssåsen upplåta jakt, som inte var kopplad till egna erfarenheter av att jaga i området. Det principiella motståndet påverkade också relationerna mellan samebyn och de lokala och regionala jaktorganisationerna i samband med att Tåssåsenmodellen etablerades. Det initiala samarbetet, som i huvudsak gick ut på att skapa så bra förutsättningar som möjligt för småviltsjakt i Jämtland genom en ömsesidig anpassning, avslutades när jägarorganisationerna på nationell nivå slog fast att de av principiella skäl inte ville medverka till lokala lösningar för småviltsjakten.³¹

Tåssåsenmodellen kan förstås som en form av samförvaltning med inslag av samverkan, där flera idealtypiska egenskaper från de båda förvaltningsmodellerna återfinns. Samebyn hade, genom underupplåtelse från länsstyrelsen, ett administrativt ansvar över småviltsjakten. Denna delegering innefattade emellertid ett begränsat inflytande för samebyn över strategiska beslut. Länsstyrelsen och dess rennäringsdelegation fattade beslut om den resurshantering som påverkade rättigheter och handlingsutrymme, inklusive beslut om avgifter och regler för jaktuttag. Därigenom liknar modellen idealtypen samförvaltning snarare än självstyre, eftersom samebyns inflytande begränsas till administrativa frågor och statliga beslut påverkar övergripande resurshantering.

Det finns även inslag av idealtypen samverkan. Förvaltningen genomfördes i samråd med andra intressenter, framför allt representer för lokala jaktsällskap. I och med att jägarorganisationerna

²⁹ Johansson & Arnesson-Westerdahl. Samiska jakt- och fiskeföreningar; M. Martinsson, PM 32 – Tåssåsenmodellen: Tåssåsen samebys förvaltning av småviltsjakt Renmarkskommittén, N 2021:02, Promemoria 32. (Renmarkskommittén, 2022.)

³⁰ Sandström. Institutional Dimensions of Comanagement.

³¹ Jägareförbundets fjällråd, Fjälljakten efter älg och småvilt. Faktasammanställning över upplåtelser av älg- och småviltsjakt på statens marker ovan odlingsgränsen i Norrbotten, Västerbotten, renbetesfjället i Jämtland och inom Idre sameby i Dalarna, (Svenska Jägareförbundet, 2008); Sandström. Institutional Dimensions of Comanagement.

hoppade av samarbetet fick samebyn en relativt hög grad av administrativt ansvar, men endast inom ramen för gällande delegering från länsstyrelsen. Det blev därmed på någon annans villkor. Möjligheten att snabbt anpassa jakttillgängligheten med hänsyn till renskötselns behov kan förstås som att arrangemanget åtminstone delvis var förankrat i samiska normer och arbetssätt.

Ammarnäs

Vårt andra exempel är den så kallade Ammarnäsmodellen för jakt och fiske. Den har sitt ursprung i ett projekt för lokal förvaltning som startades 2001 i syfte att utveckla förvaltningen av naturresurserna i Ammarnäs/Vindelfjällesområdet. En samrådsgrupp mellan samebyarna och det övriga näringslivet i byn etablerades för att successivt fastställa mål, arbetssätt och metoder för att utveckla området. Ammarnäsrådet utvidgades så småningom till fler aktörer i byn, och fungerade under en period formellt som kommunens utvecklingsorgan. En del av rådets utvecklingsarbete innefattade försök att utveckla ett lokalt förvaltningsarrangemang av småviltsjakten inom Vindelfjälles naturreservat. I det rådande systemet fanns det brister i form av för liten ekonomisk vinst för den lokala ekonomin och en brist på hänsyn till att området är ett naturreservat.

För att höja kvaliteten på småviltsjakten samarbetade Ammarnäsrådet med de regionala jägarorganisationerna i delprojektet *Småviltjakt inom Grans och Rans samebyar*, som startades 2006. Projektets målsättningar var både att säkerställa goda jaktupplevelser, ta hänsyn till renskötselns behov, ge lokala arbetstillfällen och ge lokalt inflytande över utvecklingen inom Vindelfjälles naturreservat. Projektet permanentades efter jaktåret 2009/2010 och numera sker en lokal samordning av småviltsjakten med Sorsele kommun som huvudman. En operativ grupp, bestående av företrädare för samebyarna Gran och Ran samt en ansvarig samordnare, hanterar samtliga frågor inom området. Samebyar och Ortsbojägare är nöjda med modellen, även om representanter för samebyarna har beskrivit att försök att utveckla systemet ytterligare har fått begränsat gensvar hos länsstyrelsen.³²

Ammarnäsmodellen liknar Tåssåsenmodellen på så sätt att den bygger på att jakten är indelad i olika områden som antingen är till-

³² Nilsson, Reimerson & Sandström. Jakt- och fiskeförvaltning i Sápmi.

gängliga för småviltsjägare eller för kommersiell jakt och som kan bokas fram till ett visst datum, samt i områden som är avlysta för jakt. Avlysning sker i femdagarsperioder med upp till tio dagars framförhållning. Antalet jägare begränsas till mellan sex och åtta i varje område. Systemet innefattar också så kallade *bag-limits* som följer de regler som utformats av länsstyrelsen och baseras på årliga ripinventeringar. Samebyn fattar veckovis beslut om eventuell avlysning av områden efter inventering av var renarna befinner sig. Systemet är i hög grad flexibelt.³³ Liksom i Tåssåsen finns alltså även här möjlighet att anpassa sig till renskötselns behov och arbetssätt.

Till skillnad från Tåssåsenmodellen har länsstyrelsen delegerat till Sorsele kommun att organisera upplåtelseerna. Samebyarna deltar i det operativa arbetet och genom samverkansgruppen delar de ansvar över det administrativa arbetet med Sorsele kommun. Här ser vi inte samma konflikt med jägarorganisationerna som i Tåssåsen. Möjligen beror det på att kommunen är den part som hanterar lokalbefolkningens intressen. För att systemet ska gå runt behöver samebyn bland annat täcka flygkostnaderna för att kunna identifiera var renarna befinner sig, men i övrigt menar företrädare för Rans sameby att Ammarnäsmodellen är en modell som enkelt skulle kunna överföras till andra samebyar.³⁴

Även i denna modell är det endast i de administrativa delarna, genom försäljning av jaktkort och avlysningar, som förvaltningsformen ger samebyarna och lokalbefolkningen inflytande. I övrigt ligger ansvaret på länsstyrelsen, som är den part som fastställer reglerna och har ansvar över viltförvaltningen. Inflytandet och handlingsutrymmet är därigenom begränsat och modellen har fler drag av idealtypen samverkan än av samförvaltning.

Projektet Rádestit, Arjeplog

I Arjeplogs kommun har samebyarna Luokta Mávas, Maskaure, Semisjaur-Njarg, Stákke och Svaipa tagit initiativ till ett projekt för att utreda förutsättningarna för en lokal förvaltning av småvilt och fisk inom områdena. Projektet pågick från maj 2021 till december 2023. Syftet var att utreda förutsättningarna för en lokal förvaltning

³³ SOU 2023:46, s. 195–196.

³⁴ Nilsson, Reimerson och Sandström. Jakt- och fiskeförvaltning i Sápmi.

väster om odlingsgränsen inom Arjeplogs kommun, samt att föreslå hur en organisation skulle kunna utformas som kan hantera upplåtelseerna i framtiden. Silvermuseet i Arjeplog var projektägare och anställde en projektledare för genomförande och samordning. Samebyarna har deltagit genom medverkan i en styrgrupp som träffats regelbundet under projekttiden, där också representanter för andra aktörer och intressen har ingått, däribland näringsliv, jägare och fiskare. Styrgruppen har kunnat tillsätta arbetsgrupper för beredning av specifika frågor. Det har också funnits en juridisk rådgivare kopplad till projektet.³⁵

Projektledaren har tillsammans med styrgruppen tagit fram en struktur för projektets genomförande. Projektets övergripande mål har brutits ner till ett antal delmål och aktiviteter för att uppfylla respektive delmål. Projektet hade som mål att komma fram till ett eller flera förslag på modell för organisation av upplåtelseerna, inklusive värdegrund och rättslig analys. Ett sådant förslag presenterades i juni 2023 för att inhämta synpunkter och frågor från allmänheten. Det slutbehandlades i projektets styrgrupp i november samma år. Modellens förslag utgår från att bilda en ideell förening med samebyar, jaktföreningar, fiskeföreningar och besöksnäringsföretag som ordinarie medlemmar och möjlighet för privatpersoner att bli stödjande medlemmar med yttrande- och förslagsrätt. Föreningen ska bestämma grunderna i skötseln och upplåtelseerna av småviltsjakten och fisket. Den ska i sin tur bilda ett helägt bolag som ansvarar för det operativa utförandet.³⁶

De medverkande parterna har genom projektet Rádestit tagit fram en vision, en värdegrund och ett antal övergripande riktlinjer för upplåtelseerna och skötseln av småvilt och fiske ovan odlingsgränsen i Arjeplogs kommun.³⁷

³⁵ Silvermuseet. Rádestit (Silvermuseet, 2023), <https://silvermuseet.se/projekt/radestit> (hämtad 2023-12-06); Silvermuseet. Organisation, mål och tidplan (Silvermuseet, 2023), <https://silvermuseet.se/organisation-mal-och-tidplan> (hämtad 2023-12-06).

³⁶ Rádestit, Rádestit – att rådgöra. Samverkansprojekt om förvaltning av småviltsjakt och fiske i fjällen i Arjeplogs kommun. (Silvermuseet & INSARC, 2023), <https://silvermuseet.se/wp-content/uploads/2023/06/Infobroschyr-om-modellf%C3%B6rslaget-1.pdf> (hämtad 2024-03-31); Rádestit, Kort och schematiskt om modellförslaget. (Silvermuseet & INSARC, 2023), <https://silvermuseet.se/wp-content/uploads/2023/06/KORT-OCH-SCHEMATISKT-OM-MODELLF%C3%96RSLAGET.pdf> (hämtad 2024-03-31).

³⁷ Rádestit, Vision, värdegrund och övergripande riktlinjer (Silvermuseet & INSARC, 2023), <https://silvermuseet.se/wp-content/uploads/2023/05/Vision-v%C3%A4rdegrund-och-%C3%B6vergripande-riktlinjer.pdf> (hämtad 2024-03-31).

Vi tolkar modellförslaget som att målet är en samförvaltningslösning där inte bara administrationen av upplåtelser delegeras till lokal nivå, utan där också förvaltningsansvaret över viltet och fisken överförs till den lokala föreningen. Modellen har därmed också inslag som kan förstås som en typ av lokalt självstyre, om än inte autonomt samiskt självstyre.

Laponia

Världsarvet Laponia, som omfattar fyra nationalparker och två naturreservat i Gällivare och Jokkmokks kommuner och nio samebyars marker, förvaltas sedan 2013 genom en samförvaltningsmodell. Världsarv är ett av de koncept som utarbetats inom ramen för Unesco och utgör kultur- och naturmiljöer i världen som anses vara ojämförligt mest enastående och av stor betydelse för hela mänskligheten. Det är således inte en förvaltningsmodell som utarbetats för att förvalta småvilt och fiske, men modellen är intressant eftersom den kan definieras som en samförvaltningslösning. År 2011 utfärdade regeringen den så kallade Laponiaförordningen (SFS 2011:840), som gör att Länsstyrelsen i Norrbotten överlåter delar av förvaltningen till Laponiatjuottjudus, en ideell förening som består av samebyarna i Laponia, de berörda kommunerna, Länsstyrelsen Norrbotten och Naturvårdsverket. Samebyarnas representanter har majoritet i både partsrådet och styrelsen.³⁸ Detta var ett absolut krav från samebyarna i förhandlingarna som ledde fram till det förslag som genomfördes 2011. Det är fortsatt symboliskt viktigt, även om beslut i partsrådet och styrelsen ska fattas i konsensus.³⁹

Laponiatjuottjudus uppgifter inkluderar förvaltning och skötsel av nationalparker och naturreservat, delar av rovdjursinventeringen, kunskaps- och informationsspridning om världsarvet och de skyddade områdena samt ansvar för underhåll, skötsel och utveckling av leder, byggnader och anläggningar för verksamheter inom Laponia. Enligt Laponiaförordningen får inte uppgifter som innefattar myndighetsutövning överlåtas till Laponiatjuottjudus. Det innebär att till exem-

³⁸ Laponiatjuottjudus- Stadga för föreningen Laponiatjuottjudus. (Laponiatjuottjudus, 2011), <http://laponia.nu/wp-content/uploads/2014/08/Stadgar-Laponiatjuottjudus.pdf> (hämtad 2024-03-31), § 10, § 16.

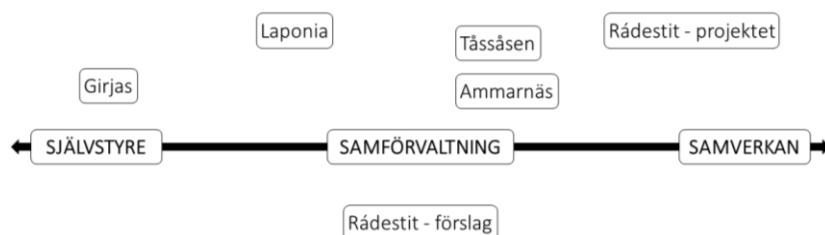
³⁹ Mijá ednam, Samebyarnas Laponiaprogram, (Samebyarnas kansli, 1999); Laponiatjuottjudus, Stadga § 12, § 17.

pel tillsyns- och bevakningsfrågor och nyttjanderätter för jakt och fiske ligger kvar på länsstyrelsen. Även om jaktfrågor har diskuterats i anslutning till Laponiaförvaltningen under senare år⁴⁰ är Laponiatjuottjudus alltså inte en modell för förvaltning av småvilt och fisk i det avseende som detta kapitel behandlar. Men modellen visar att det är möjligt att utforma förvaltningsmodeller där inflytandet, det administrativa ansvaret och handlingsutrymmet är stort, samtidigt som det är tydligt reglerat genom statliga föreskrifter. Det var emellertid inte självklart att Laponia skulle samförvaltas. Det var först när Unesco ställde krav på Sverige och hotade med att inte fullfölja etableringsprocessen av världsarvet som de inblandade parterna lyckades kompromissa.

Jämförande analys

Det analytiska ramverket utgår från tre idealtyper av förvaltning – självstyre, samförvaltning och samverkan. De skiljer sig åt vad gäller graden av inflytande, administrativt ansvar och handlingsutrymme. Analysen av de olika förvaltningsmodellerna i Girjas, Tåssåsen, Ammarnäs, Laponia och den föreslagna modellen i Arjeplog visar att graden av inflytande varierar i omfattning och innehåll (se figur 1).

Figur 1 Illustration analys/jämförelse

Det är för närvarande endast Girjas sameby som har självstyre och rätt att autonomt besluta över förvaltningen av småvilt och fisk på marken ovan odlingsgränsen. Även om Girjas sameby, i formell mening, har erkända rättigheter att förvalta småvilt och fisk inom

⁴⁰ Se t.ex. A. Sunna. Hur ser framtiden ut för de fredade älgarna i Rapadalen? Sameradion & SVT Sápmi, 2020-11-02; A. Sunna, 'Samebyar motsätter sig att Laponiaförvaltningen blir permanent'. Sameradion & SVT Sápmi, 2020-11-28.

samebyn betyder det inte att handlingsutrymmet är obegränsat. Det finns exempelvis förväntningar på att samebyn ska förhålla sig till etablerade ekologiska och juridiska ramar. Det kan gälla adaptiv förvaltning baserad på exempelvis etablerade inventeringsmetoder för ripa samt vem som ska ha rätt att jaga vid upplåtelse, det vill säga om man kommer från närområdet eller andra EU-länder.⁴¹ Handlingsutrymmet för att utforma de administrativa aspekterna och minimera störningar för renskötseln är däremot omfattande. Här kan samebyn utforma regler och riktlinjer på egna villkor och anpassa dem till renens behov.

Inget av de förvaltningsförsök som tidigare genomförts, och som vi har beskrivit i det här kapitlet, har av förklarliga skäl haft lika omfattande autonomi som Girjas sameby har i dag. Det som blir tydligt i såväl Tåssåsen som i Ammarnäs är att det främst är de administrativa delarna av förvaltningen av småviltet och fisken som har överlämnats åt samebyn, respektive åt Sorsele kommun. För Tåssåsens del gav denna administrativa möjlighet ändå ett visst handlingsutrymme när försäljningen av jaktkort, fördelningen av jaktområden och möjligheterna att avlysa och styra om jakten låg på samebyn. När länsstyrelsen sedan beslutade om ett nytt försäljningssystem fanns det inte längre utrymme för denna typ av lokala administrativa modeller. Det samma gäller för Ammarnäs. Men där Sorsele kommun använder sig av samma försäljningskanal som länsstyrelserna finns ändå en möjlighet att avlysa områden och styra om jakten så att den inte stör renskötseln, vilket skapar ett visst handlingsutrymme. Dock är det länsstyrelserna som i båda fallen har ansvaret för såväl förvaltningen av viltet och villkoren för upplåtelse. Det har i båda fallen även funnits en tröghet hos länsstyrelserna vad avser möjligheten att förändra systemet så att samebyarna får ytterligare inflytande och handlingsutrymme. I fallet med Tåssåsen fanns det också ett starkt yttre tryck från jägarorganisationerna om att inte fortsätta med förvaltningsförsöket.

Skulle då exempelvis Ammarnäsmodellen kunna omvandlas till en tydligare samförvaltningsmodell, som i världsarvet Laponia? Inte heller förvaltningen av Laponia har varit helt friktionsfri. Det kan förstås utifrån att arrangemanget har en inbyggd spänning i relation till vad som utgör grunden för, och syftet med, samebyarnas deltagande och inflytande. Är samebyarnas deltagande baserat på samiska

⁴¹ Renmarkskommittén N 2021:02, PM 35, bilaga 7.

rättigheter eller som en garant för världsarvets natur- och kulturvärden?⁴² Förvaltningen har också stött på juridiska och praktiska problem som måste lösas efterhand. Med många inblandade aktörer har det inte heller varit enkelt att komma överens och finna konsensus.⁴³ Jaktmöjligheterna är starkt begränsade inom de skyddade områden som ingår i världsarvet. Det ingår dock i Laponiatjuottjudus uppgifter att samverka med jaktansvariga myndigheter, jakträttsinnehavare och jägarnas lokala organisationer för att säkerställa att jakt utövas på ett hållbart sätt.⁴⁴ Givet att det inom Laponia redan finns ett tydligt och reglerat sätt att förvalta världsarvet på skulle det vara möjligt att utveckla det till att även omfatta jakten och fisket. Laponiaförvaltningens utformning och arbetssätt är också intressant utifrån ett bredare perspektiv på förvaltning av landskap och naturresurser i Sápmi. Det skulle därför kunna vara en modell för utformningen av förvaltningsarrangemang i Ammarnäs eller andra samebyar. Nyckeln är att det behövs ett tydligt och reglerat överlämnande av beslutsmakten till ett samförvaltningsorgan där samtliga dimensioner, inklusive administrativt ansvar och handlingsutrymme, behöver vara klargjorda.

Den process som genomförts inom projektet *Rádestit* är i sig ett intressant exempel på ett försök att hantera och förebygga konflikter mellan olika intressen på lokal nivå. *Rádestits* förslag till modell för förvaltning av jakt och fiske ovan odlingsgränsen i Arjeplogs kommun är en typ av lokalt självstyre, snarare än en samisk form av förvaltning. Sådant lokalt självstyre kan baseras på att urfolk, inom ramen för sitt självstyre, skulle kunna välja att utöva en motsvarande form av förvaltning gemensamt med andra aktörer. I det här fallet handlar det om lokala jägare, fiskare och turistentreprenörer och med möjlighet till visst inflytande från lokalbefolkningen i stort. Modellen är inte beroende av vem som innehar rättigheterna, så länge som beslutsmakten och det administrativa ansvaret är delegerat till den lokala nivån. Om förslaget kommer kunna genomföras fullt ut har vi ännu ingen kunskap om. Men det som kan försvåra det lokala självstyret är att handlingsutrymmet, precis som för Girjas sameby, begränsas av att

⁴² E. Reimerson. Sami Space for Agency in the Management of the Laponia World Heritage Site. *Local Environment*. 21: 7, (2016): s. 808–26.

⁴³ O. Stjernström, A. Pashkevich & D. Avango. Contrasting Views on Co-Management of Indigenous Natural and Cultural Heritage – Case of Laponia World Heritage Site, Sweden. *Polar Record*. 56. (2020.)

⁴⁴ Laponiatjuottjudus. Tjuottjudusplána/Förvaltningsplan- (Laponiatjuottjudus, 2011). <https://laponia.nu/wp-content/uploads/2015/03/Laponia-forvaltningsplan-svenska.pdf> (hämtad 2024-03-30).

förvaltningen av marken, vattnet och övriga naturresurser fortsatt ligger hos de statliga myndigheterna, som inte är med i den här samförvaltningslösningen. Det kan också försvåras av att starka intressen motarbetar processen av ideologiska skäl, som i fallet Tåssåsen. Erfarenheterna i Laponia visar dessutom att spänningar kan uppstå inom förvaltningsorganisationen när det saknas enighet om samebyarnas deltagande i förvaltningen är baserat på samiska rättigheter eller inte.

Slutdiskussion

Samtliga förvaltningsförsök kan förstås som en respons på en form av juridiskt tryck eller juridisk förändring. I Laponia gav världsarvs-nomineringen utrymme för samebyarna att också använda sig av den internationella politiska och rättsliga nivån i form av Unesco och Världsarvskonventionen, för att ge tyngd till sina krav på inflytande. Tåssåsen påbörjade sin förvaltningsmodell före 1993 som ett försök att återta inflytandet över samebyns jakt- och fiskerätt och fortsatte efter småviltsjaktreformen 1993 i ett försök att bibehålla inflytandet. Ammarnäsmodellen startade i samband med avslutet för den statliga Jakt- och fiskerättsutredningen 2005, där den juridiska utredningen bedömde att samebyarna hade minst en delad rätt till jakt och fiske tillsammans med staten. Det lokala projektet *Rádestit* i Arjeplog inleddes efter Girjasdomen, som ett initiativ för att enas om en lokal förvaltningsmodell oavsett rättsläget. Projekten har uppstått och utvecklats som en reaktion på statens politik, lagstiftning och förvaltning. I processen har berörda aktörer hittat eller skapat möjligheter i ett slags motstånd mot rådande system.

Som den här studien visar är emellertid möjligheterna att utveckla lokala alternativ begränsade inom ramen för det nuvarande systemet. Statens förvaltning av småviltet och fisken ovan odlingsgränsen har sedan 1993 präglats av ambitionen att bygga upp ett enhetligt upplåtelsesystem, en enhetlig förvaltning av viltet och ett enhetligt administrativt system. Tillsammans med en förvaltningsstrategi som har sin utgångspunkt i forskningsbaserad, adaptiv förvaltning där olika arter behöver förvaltas gemensamt, har det lämnat litet utrymme för lokala förvaltningsalternativ. Strävan efter enhetlighet försvårar samiskt inflytande över förvaltningen och bygger strukturella hinder och gör

lokala lösningar omöjliga. Statens politik, lagstiftning och förvaltning försvårar på detta sätt samiskt inflytande över förvaltningen av småvilt och fisk ovan odlingsgränsen.

Omfattningen av det lokala samiska handlingsutrymmet, och möjligheterna att utforma förvaltningen utifrån egna villkor, enskilt eller tillsammans med andra, framstår som en av de viktigaste byggstenarna för en framgångsrik utveckling av samiskt inflytande över förvaltning av småvilt och fisk i Sverige. Om sådant utrymme finns kan också förvaltningen förankras i samiska behov och anpassas till förutsättningarna för samisk markanvändning. Detta handlingsutrymme saknas i dag. Staten fortsätter att relativt ensidigt definiera både samernas rätt till mark, vatten och naturresurser och hur denna rätt kan utövas och omsättas i styrnings- och förvaltningspraktik.

Jakt och fiske är en fråga där en rad olika konfliktytor blir synliga mellan staten och samer, mellan samer och annan lokalbefolkning och mellan samerna och majoritetsbefolkningen. Som en följd av de olika villkor som svensk lagstiftning skapat för olika samiska grupper är det framför allt renskötande samer och samebyar som har möjlighet till något som helst handlingsutrymme i relation till jakt och fiske i svenska delen av Sápmi. Det medför att det även finns konfliktytor mellan grupper av samer, vilket framgår av att frågan om vem som ska ha rätt att jaga och fiska är en av de tydligaste politiska skiljelinjerna hos Sametingets väljare.⁴⁵ Alla dessa konfliktytor har framträtt i efterspelet till Högsta domstolens dom i Girjasmålet och i relation till både Renmarkskommitténs arbete och andra pågående rättsfall. Lokalt utformade och förankrade förvaltningsarrangemang kan vara ett bra sätt att förebygga och lösa konflikter. Samtidigt är deras utformning och funktion begränsad av det övergripande rättsliga och politiska systemet. Staten har därför ett ansvar att dels fatta de politiska beslut som krävs utifrån gällande rättsläge, dels skapa förutsättningar för en förvaltning av småvilt och fisk som tillgodoser såväl samiska rättigheter som ekologiska och andra miljömässiga krav.

⁴⁵ U. Mörkenstam, R. Nilsson & J. Bergh. Politiska skiljelinjer i den samiska väljarkåren i Sverige, I U. Mörkenstam, S. Dahlberg, R. Nilsson & C. Sandström (red.). *Sametingsval 2017*, (Santérus Förlag, 2021), s. 94–107.

Referenser

- Allard, C. & Brännström, M. Girjas sameby mot staten: En analys av Girjasdomen. *Svensk Juristtidning*, nr 5. (2020): s., 429–452.
- Allard, C. & Brännström, M. Girjas Reindeer Herding Community v. Sweden: Analysing the Merits of the Girjas Case. *Arctic Review*. 12. (2021): s. 56–79.
- Anaya, J. Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples on Extractive Industries and Indigenous Peoples. *Arizona Journal of International and Comparative Law*. 32:1. (2015): s. 109–142.
- Arnstein, S. R. A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*. vol. 35: 4. (1969): s. 216–224.
- Burger, J. The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: From Advocacy to Implementation. I Allen, S. & Xanthaki, A. (red.), *Reflections on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.*, (Hart Publishing, 2011), s. ,60.
- CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities). Adopted at the Fiftieth Session of the Human Rights Committee, on 8 April (1994). CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, General Comment No. 23. (General Comments)
- CERD. Concluding observations on the combined 19th to 21st periodic reports of Sweden, adopted by the Committee at its 83rd session, 12–30 August 2013. UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination. (2013).
<https://digitallibrary.un.org/record/772793> (hämtad 2023-12-06).
- CERD. Concluding observations on the combined 22nd and 23rd periodic reports of Sweden, adopted by the Committee at its 95th session, 23 April–11 May 2018. UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination. (2018).
https://digitallibrary.un.org/record/1629032?ln=zh_CN (hämtad 2023-12-06).
- Charters, C. Indigenous Peoples' Rights to Lands, Territories, and Resources in the UNDRIP: Articles 10, 25, 26, and 27. I Hohmann, J. & Weller, M. (red.). *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: A Commentary*. (Oxford University Press, 2018.)

Dir. 2021:35. Kommittédirektiv: En ny renkötslagstiftning – det samiska folkets rätt till renkötsel, jakt och fiske.

Ekenberg, S. *The power of recognition: the limitation of indigenous peoples*. (Luleå tekniska universitet, 2000.)

Errico, S. The Controversial Issue of Natural Resources: Balancing States' Sovereignty with Indigenous Peoples' Rights. I Allen, S. & Xanthaki, A. (red.) *Reflections on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.*, (Hart Publishing, 2011), s. 329–366.

Gilbert, J. & Doyle, C. A new dawn over the Land: Shedding Light on Indigenous Peoples' Land Rights. I Allen, S. & Xanthaki, A. (red.) *Reflections on the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.*, (Hart Publishing, 2011), s. 289–328.

Hahn, T. *Property rights, ethics, and conflict resolution: Foundations of the Sami economy in Sweden*. (Sveriges Lantbruksuniversitet, 2000.)

ILO 169. Convention C169 – Indigenous and Tribal Peoples Convention. (1989.)

Johansson, O. Tåssåsen-modellen, det samiska alternativet. I A. Arnesson-Westerdahl, A & Johansson, O (red.). *Beslutet om småviltjakten: en studie i myndighetsutövning*. (Sametinget, 1994.)

Johansson, O. & Arnesson-Westerdahl, A. *Samiska jakt- och fiskeföreningar – med hänsyn till renkötsel och naturvård*. (Sámiid Riikkasearvi, 1996.)

Jägareförbundets fjällråd. Fjälljakten efter älg och småvilt. Faktasammanställning över upplåtelser av älg- och småviltsjakt på statens marker ovan odlingsgränsen i Norrbotten, Västerbotten, renbetesfjället i Jämtland och inom Idresameby i Dalarna. (Jägareförbundet, 2008.)

https://jagareforbundet.se/globalassets/documents/fjalljakt/fjalljakten-efter-alg-och-smavilt_faktasamling_2008-05-29.pdf
(hämtad 2022-04-07).

Laponiatjuottjudus. Stadga för föreningen Laponiatjuottjudus. Laponiatjuottjudus. (2011). <http://laponia.nu/wp-content/uploads/2014/08/Stadgar-Laponiatjuottjudus.pdf>
(hämtad 2024-03-31).

- Laponiatjuottjudus. Tjuottjudusplána/Förvaltningsplan.
Laponiatjuottjudus, 2011. <https://laponia.nu/wp-content/uploads/2015/03/Laponia-forvaltningsplan-svenska.pdf> (hämtad 2024-03-30).
- Martinsson, M, PM 32 – Tåssåsenmodellen: Tåssåsen samebys förvaltning av småviltsjakt (N 2021:02, 2022).
- McDonald, C. & Figueiredo, L. A Framework for Comparative Assessment of Indigenous Land Governance. *Land*. 11: 66, (2022).
- Mijá ednam. Samebyarnas Laponiaprogram. (Samebyarnas kansli, 1999.)
- Mörkenstam, U., Nilsson, R. & Bergh, J. Politiska skiljelinjer i den samiska väljarkåren i Sverige. I Mörkenstam, U., S. Dahlberg, S., Nilsson, R. & Sandström, C. (red.). *Sametingsval 2017*. (Santérus Förlag, 2021), s. 94–107.
- Mörkenstam, U. & Nilsson, R. The rights of Indigenous peoples: the Swedish state's policy towards the Sámi people. I A. Mellbourn, A. & Wetterhall, A. (red.), *Swedish human rights commitments in OSCE-perspective: Civil society self-assessment during the 2021 chairpersonship*, (Swedish OSCE Network, 2021), s. 106–120.
- Nilsson, R. *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*. (Stockholms universitet, 2021.)
- Nilsson, R. Dahlberg, S. & Sandström, C. Sametingsväljarnas åsikter om inflytande och förvaltning över naturresurserna i Sápmi. I Mörkenstam, U., Dahlberg, S., Nilsson, R. & Sandström, C. *Sametingsval 2017*., (Santérus Förlag, 2021), s. 76–93.
- Nilsson, R., Reimerson, E. & Sandström, C. *Jakt- och fiskeförvaltning i Sápmi – en kunskapsöversikt med internationella utblickar*. (Sámiid Riikkasearvi – Svenska Samernas Riksförbund, 2022.)
- NJA 2020. Högsta domstolens dom. Mål T853-18. (2020.)
- OECD, Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden, (Paris: OECD Publishing, 2019).
DOI.org/10.1787/9789264310544-en.
- Prop. 1992/93:32 *Om samerna och samernas kultur m.m.*

Rádestit. Kort och schematiskt om modellförslaget. (Silvermuseet & INSARC, 2023). <https://silvermuseet.se/wp-content/uploads/2023/06/KORT-OCH-SCHEMATISKT-OM-MODELLF%C3%96RSLAGET.pdf> (hämtad 2024-03-31).

Rádestit. Rádestit – att rådgöra. Samverkansprojekt om förvaltning av småviltsjakt och fiske i fjällen i Arjeplogs kommun. (Silvermuseet & INSARC, 2023). <https://silvermuseet.se/wp-content/uploads/2023/06/Infobroschyr-om-modellf%C3%B6rslaget-1.pdf> (hämtad 2024-03-31).

Rádestit. Vision, värdegrund och övergripande riktlinjer. (Silvermuseet & INSARC, 2023). <https://silvermuseet.se/wp-content/uploads/2023/05/Vision-v%C3%A4rdegrund-och-%C3%B6vergripande-riktlinjer.pdf> (hämtad 2024-03-31).

Reimerson, E. Sami Space for Agency in the Management of the Lapponia World Heritage Site. *Local Environment*. 21:7. (2016): s. 808–826.

Samefolket, nr 1:8. (1993).

Sandström C. Institutional Dimensions of Comanagement: Participation, Power, and Process. *Society & Natural Resources*. 22:3. (2009): s. 230–244.

Scheinin, M. Constitutionalism and Approaches to Rights in the Nordic Countries. I Nergelius, J. (red.). *Constitutionalism: New Challenges*. (Brill Nijhoff, 2007), s. 135–153.

Silvermuseet. Girjasdomen och Rádestit. Silvermuseet. (2021.) <https://silvermuseet.se/girjasdomen-och-radestit> (hämtad 2024-03-31).

Silvermuseet. Organisation, mål och tidplan. (Silvermuseet, 2023.) <https://silvermuseet.se/organisation-mal-och-tidplan> (hämtad 2023-12-06).

Silvermuseet. Rádestit. (Silvermuseet, 2023.) <https://silvermuseet.se/projekt/radestit> (hämtad 2023-12-06).

SOU 2005:116. *Jakt och fiske i samverkan*.

SOU 2023:46. *Renmarkskommittén. Jakt och fiske i renbetesland. Delbetänkande av Renmarkskommittén*.

- Stjernström, O., Pashkevich, A., & Avango, D. Contrasting Views on Co-Management of Indigenous Natural and Cultural Heritage – Case of Laponia World Heritage Site, Sweden. *Polar Record*. 56. (2020): s. 1–11.
- Sunna, A. Hur ser framtiden ut för de fredade älgarna i Rapadalen? Sameradion & SVT Sápmi, 2020-11-02.
- Sunna, A. Samebyar motsätter sig att Laponiaförvaltningen blir permanent. Sameradion & SVT Sápmi, 2020-11-28.
- UNHRC. Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples, Addendum: The situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland. A/HRC/18/35/Add.2, 2011. UN Human Rights Committee, (2011). <https://digitallibrary.un.org/record/709556> (hämtad 2023-12-06).
- UNHRC. Concluding observations on the 7th periodic report of Sweden, adopted by the Committee at its 116th session, 7–31 March 2016. (UN Human Rights Committee, 2016.) <https://digitallibrary.un.org/record/1313573> (hämtad 2023-12-06).
- UNHRC. Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples on the human rights situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland: note/by the Secretariat. (A/HRC/33/42/Add.3 (2016).
- Weller, M. Self-Determination of Indigenous Peoples: Articles 3, 4, 5, 18, 23, and 46(1). I Hohmann. J. & Weller. M. (red.). – *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: A Commentary*. (Oxford University Press, 2018.)

Statens markförvaltningssystem i Sápmi – konsekvenser för renskötsel och samiskt självbestämmande

Kaisa Raitio, Annette Löf och Rasmus Kløcker Larsen

Inledning¹

Markerna utgör grunden i den samiska kulturen, språken, näringarna och sättet att organisera samhällen. De utgör också kärnan i de rättigheter som samerna som urfolk har enligt folkrätten och den svenska regeringsformen. I och med att norra Sverige sträcker sig över traditionella samiska territorier är det relevant att inom sanningsarbetet undersöka hur statens sätt att styra och förvalta markanvändningen förhåller sig till, och påverkar, samiska sätt att använda och förvalta markerna. I detta kapitel belyser vi statens markförvaltningssystem i Sápmi ur ett helhetsperspektiv där vi analyserar förvaltningens mål, organisering och praktik som ett sammanflätat system. Vi frågar oss: Hur påverkar förvaltningssystemets konstruktion samernas förutsättningar att nyttja, skydda och förvalta markerna på sina traditionella områden samt rätten att utöva självbestämmande och inflytande i markfrågor? I vår analys utgår vi från renskötseln som huvudsakligt exempel. Kapitlet är en syntes av befintlig forskningslitteratur, inklusive forskning vi själva bedrivit i ett flertal projekt under de

¹ Finansiering för arbetet med denna text har erhållits från Formas genom projektet 2018-00850 (Dekoloniserande markplanering: Att skapa nya planeringssätt för samer och stat i Sverige och Finland (RE-LAND)) samt Vetenskapsrådet genom projektet 2023-05797 (Land, Rasism och Diskriminering: Samiska rättigheter och nutida kolonialism i Sverige och Finland (RADISAM)). Vi tackar kollegor och den anonyma granskaren för deras konstruktiva synpunkter på tidigare versioner av texten.

senaste tio åren i samarbete med såväl samiska organisationer som statliga myndigheter.

Till skillnad från finländare, svenskar och norrmän bestämmer det samiska folket inte över sina traditionella samhällen och marker. Markerna är uppdelade inom och mellan fyra stater. Staterna reglerar såväl markanvändning som förvaltning. För att samer och andra urfolk ska kunna utöva den rätt till självbestämmande som tillhör alla folk² finns det inom folkrätten särskilda konventioner, traktat och deklarationer som skyddar urfolks rätt till självbestämmande inom de majoritetssamhällen de lever i.³ Den svenska staten är skyldig att säkerställa att det samiska folket kan utöva sin kultur och utveckla samhällsinstitutioner utifrån sina egna procedurer och normer. Samiska folket ska på ett effektivt sätt kunna påverka beslut i frågor som rör dem.⁴

Förvaltning av marker är en viktig fråga för samiskt självbestämmande, eftersom markerna utgör själva grunden i den samiska kulturen, språket, näringarna och sättet att organisera samhällen.⁵ Den nära relationen till markerna skiljer urfolk, och deras juridiska ställning inom folkrätten, från andra minoriteter.⁶ I och med att norra Sverige sträcker sig över traditionella samiska territorier är det relevant att inom sanningsarbetet syna det statliga markförvaltningssystemet.

Statens förhållningssätt till samiska rättigheter kan beskrivas som inkonsekvent.⁷ Grundlagen erkänner samernas ställning som urfolk och därmed det samiska folkets rätt till självbestämmande. Det saknas dock klagande av samiska rättigheter i lagstiftning som styr markanvändning, trots upprepade krav från samiska företrädare,⁸ upp-

² FN-stadgan (artikel 1 (2) och 55 samt kapitel XI och XII).

³ Se exempelvis FN:s konvention om Medborgerliga och Politiska Rättigheter (CCPR) och konventionen om Ekonomiska, Sociala och Kulturella Rättigheter (CESCR) där det framgår att "Alla folk har rätt till självbestämmande. I kraft av den rätten bestämmer de själva sin politiska status och råder själva över sin ekonomiska, sociala och kulturella utveckling." samt FN:s Urfolksdeklaration (UNDRIP).

⁴ M. Brännström & C. Allard. Den här antologin; R. Nilsson. *Att bearkadilh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*. (Stockholms universitet, 2021.)

⁵ För en översikt se C. Allard. *Renskötselrätt i nordisk belysning* (Dansk band, 2015).

⁶ M. Åhrén. *Indigenous Peoples' Status in the International Legal System* (Oxford University Press, 2016).

⁷ Brännström & Allard. Den här antologin; R. Nilsson m.fl. Den här antologin; Nilsson, *Att bearkadilh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*; U. Mörkenstam. Organised hypocrisy? The implementation of the international indigenous rights regime in Sweden. *The International Journal of Human Rights*. 23:10 (2019).

⁸ A. Skarin m.fl. Den här antologin; A.I. Kuoljok. *Mitt liv som renskötare*. (Ord & visor förlag, 2004); Sametinget "Sametinget kan inte acceptera fortsatt exploatering av Sápmi", uttalande från Sametingets plenum, nr 61174. (2013), <https://www.sametinget.se/61174>; Sámiid Riikkasearvi, "SSR:s skogspolicy" (2019), <https://www.sapmi.se/om-ssr/policydokument/skogspolicy>.

maningar från olika FN-organ och domslut.⁹ Samtidigt betonar statens företrädare vikten av samexistens genom samverkan, särskilt när det gäller konflikter mellan renskötsel och konkurrerande markanvändare som skogsbruk, gruvnäring, vindkraft, vattenkraft och turism.¹⁰ Samiska organisationer har länge varit, och är fortsatt, starkt kritiska till statens sätt att använda begreppet samexistens, med hänvisning till att det definierats utifrån intressen och perspektiv som saknar tydlig koppling till samiska rättigheter och statens skyldighet att säkerställa dessa.¹¹ Forskning lyfter att meningsfull samexistens mellan olika folk omfattar både konkreta aktiviteter på markerna och samexistens av olika perspektiv, kunskapssystem och förvaltningstraditioner.¹²

Andra kapitel i denna volym berör frågor om samiska rättigheter, samexistens och samverkan inom specifika policyområden som skogsbruk, jakt och fiske.¹³ I detta kapitel undersöker vi i stället markförvaltningssystemet ur ett helhetsperspektiv. Vi menar att markförvaltningens konstruktion utgör en grundförutsättning för meningsfull samexistens mellan två folk inom Sveriges gränser. Vi frågar oss: På vilket sätt stödjer, eller hindrar, förvaltningssystemet samers rätt att nyttja, skydda och förvalta marker på sina traditionella områden? Syftet är att ge en samlad bild av markförvaltningssystemets centrala drag, samt identifiera konsekvenser för samiskt självbestämmande, för att bättre förstå de utmaningar som i dag präglar relationen mellan det samiska folket och den svenska staten. När vi talar om konsekvenser avser vi både påverkan på markerna och möjligheter för markanvändning, samt det samiska samhällets möjligheter att förvalta traditionella marker enligt egna normer och målsättningar. Genom ett helhetsperspektiv är det möjligt att synliggöra strukturella begräns-

⁹ CERD/C/102/D/54/2013; Nilsson m.fl. Den här antologin; Brännström & Allard. Den här antologin.

¹⁰ För en översikt, se A. Löf, K. Raitio, B.C. Forbes, K. Labba, M. Landauer, C. Risvoll & S. Sarkki. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective, I T. Horstkotte, Ö. Holand, J. Kumpula & J. Moen (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change* (Routledge, 2022); R. Lawrence & R. Kløcker Larsen. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands. *Third World Quarterly* 38:5 (2017).

¹¹ A. Löf. *Challenging adaptability: analysing the governance of reindeer husbandry in Sweden*. (Umeå universitet, 2014); Lawrence & Kløcker Larsen. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands; Löf m.fl. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective.

¹² K. Turriff & J. Barry. The Possibilities for Legally Pluralistic Planning: An Exploration of Haudenosaunee Planning Law. *Planning Theory & Practice* 24:1 (2023).

¹³ Skarin m.fl. Den här antologin; Nilsson m.fl. Den här antologin.

ningar och hinder, men detaljerade resonemang och exempel ges inte samma utrymme som i exempelvis sektorbaserade analyser.

För att uppnå kapitlets syfte kontrasterar vi den befintliga statliga markförvaltningsmodellen mot uttryckta samiska markförvaltningsprinciper och mål. Vi utgår från hur de presenteras i Sametingets miljöprogram *Eallinbiras*,¹⁴ samt i andra relevanta samiska policydokument och forskningslitteratur. Genom denna kontrastering synliggör vi att vad som förvaltas eller styrs inte är givet, utan reflekterar ett visst tolkningsföretande, samt vissa mål och intressen.¹⁵ Begreppet ”staten” använder vi som ett samlingsbegrepp för den svenska politiken och organiseringen inom markanvändningsområdet. Det är viktigt att påtala att staten inte är någon monolit, utan en mångfacetterad aktör, där det finns en variation i olika myndigheters perspektiv och agerande.

Inom ramen för Sanningskommissionens uppdrag tog vi fasta på det utpekade behovet av att beskriva gränsdragningar rörande mark, vatten och exploatering av naturresurser. Begreppet gränsdragning uppfattas ofta rumsligt, såsom definierade avgränsningar på kartor som exempelvis nationsgränser, eller administrativa gränser som odlingsgränsen. Vi menar att gränsdragningar i lika stor utsträckning handlar om synen på markerna och hur tankemässiga gränsdragningar inom förvaltningen formuleras i termer av målsättningar eller problemantaganden.¹⁶ Vi har därför använt det snarlika begreppet avgränsningar som ett konceptuellt verktyg för att kunna klarlägga och granska de antaganden som förvaltningsmodellen bygger på, både när det gäller vad som förvaltas, hur det förvaltas och varför.

I vår analys använder vi renskötseln som huvudsakligt exempel för att illustrera konsekvenser. Det ger inte hela bilden, men en viktig del. Vi motiverar detta med att renskötseln och renen är centralt erkända delar i samisk kultur, även för samer som inte bedriver renskötsel.¹⁷ Även kopplingen till markerna är påtaglig då tillgång till stora, sam-

¹⁴ Sametingets Livsmiljöprogram, ”Eallinbiras”, Iellebrás/Jielemen Bijre (2021).

¹⁵ Löf m.fl. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective; Löf. *Challenging adaptability: analysing the governance of reindeer husbandry in Sweden*.

¹⁶ C. Bacchi. *Analysing policy* (Pearson Higher Education AU, 2009); J. Kooiman. *Governing as governance*. (Sage, 2003.)

¹⁷ Å-M. Magga. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*. Doktorsavhandling. (Vastapaino, 2024.)

manhållna och varierade marker som spänner från fjäll till skog och kust, är en nyckelförutsättning för en fungerande renskötsel.¹⁸

Vi sammanställer tidigare forskning som fokuserat främst på enskilda sektorer eller distinkta delar av förvaltningen, inklusive projekt som vi under de senaste tio åren själva bedrivit i samarbete med samiska organisationer, och även statliga myndigheter.

Att syna markförvaltningssystem

Det är vanligt att skilja på styrning och förvaltning. I styrning ligger tonvikten på den politiska dimensionen, medan förvaltning ofta avser hur styrningen genomförs i praktiken. När vi talar om förvaltningssystem utgår vi i stället ifrån att dessa dimensioner ofta flyter ihop. Varje system bygger på ett antal antaganden baserat på vad som är förvaltarens syfte, de viktigaste målen samt de mest angelägna policyproblemen som förvaltningen behöver hantera.¹⁹ Svaren avgör hur förvaltningen organiseras och genomförs. Det finns därmed inget givet sätt för ett samhälle att utforma ett markförvaltningssystem.²⁰ Däremot är olika system möjliga att analysera utifrån vissa grundläggande komponenter. De omfattar vad systemet är tänkt att förvalta, hur detta organiseras och upprätthålls, samt förvaltningens underliggande syfte.

Det är lätt att ta för givet att det enskilt är staten som har rätt att stifta lagar och förvalta och att det sker genom skriftliga beslut av riksdagen, myndigheter och domstolsväsende. Forskning om urfolkens rättssystem betonar däremot att det västerländska statscentrerade sättet att organisera samhällen bara är ett alternativ bland flera.²¹ Lokala, icke-hierarkiska system med rättsnormer som upprätthålls muntligen förbises ofta av stater och av forskningen.

¹⁸ Horstkotte m.fl. *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia*.

¹⁹ Bacchi. *Analysing policy*.

²⁰ Kooiman. *Governing as governance*.

²¹ H. Friedland & V. Napoleon. Gathering the threads: developing a methodology for researching and rebuilding indigenous legal traditions. *Lakehead Law Journal* 1:1 (2015); J. Borrows. *Canada's Indigenous Constitution* (Toronto University Press, 2010). Se också J. Larsson & E.L. Päiviö Sjaunja. *Self-governance and Sami communities: Transitions in early modern natural resource management* (Springer Nature, 2022).

Samiska synsätt på markerna och markförvaltningen

Samers egna sätt att styra markanvändningen är i dag dåligt känt inom de nordiska majoritetssamhällena. De senaste decenniernas forskning visar hur samiska samhällen, såväl historiskt som i dag, organiserar och styr markanvändningen lokalt, utifrån egna rättsuppfattningar och lagar.²² Historiskt sett har dock många av dessa lokala markförvaltningssystem varit både kända och erkända av den svenska staten eller kronan.²³ Sedan 1800-talet har lokala förvaltningsstrukturer alltmer underordnats och påverkats av statens framväxande markförvaltningssystem. Trots det existerar än i dag samiska förvaltningsformer och underliggande rättsprinciper i olika delar av Sápmi.²⁴ Vissa delar av det samiska sättet att organisera renskötseln är också införlivade i den norska renskötsellagstiftningen sedan 2007.²⁵

För att på en övergripande nivå beskriva etablerade samiska synsätt om markernas roll och en önskvärd förvaltning utgår vi från svenska Sametingets miljöprogram *Eallinbiras*, som uttryckligen handlar om relationen till, och människans påverkan på, markerna. Samma synsätt beskrivs mer detaljerat i andra policydokument från både Sametinget och Sámiid Riikkasearvi/Svenska samernas riksförbund (SSR), som företräder samisk renskötsel, samt i forskning.²⁶

²² K. Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet* (Helsingfors: Juristförbundets förlag, 1994); Larsson & Päiviö Sjaunja. *Self-governance and Sami communities: Transitions in early modern natural resource management*; NOU 2001:34. *Samiske sedvaner og rettsoppfatninger*. Norges offentlige utredninger 2001:34.

²³ Larsson & Päiviö Sjaunja. *Self-governance and Sami communities: Transitions in early modern natural resource management*; Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*; N.J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: En rätthistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. Doktorsavhandling (Uppsala universitet, 2011).

²⁴ NOU 2001:34; M. Sara. Land usage and siida autonomy. *Arctic review on law and politics* 3:2 (2011); M. Sara. *Siida ja siiddastallan. Á vøre en siida – om förhålllet mellan siidatraditioner og videreføringen av siidasystemet*. (Arctic university of Norway, 2015); Magga. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja –teoria*; C. Allard & K. Labba-Oskal. Samebyns interna organisation. *Förvaltningsrättslig tidskrift*. 2 (2011); K. Labba. The Characteristics and Legal Status of Sámi Legal Tradition and Law. I S. Valkonen, Å. Aikio, S. Alakorva & S.M. Magga (red.). *The Sámi World* (Routledge, 2022).

²⁵ Sara. Land usage and siida autonomy; Allard & Labba-Oskal, Samebyns interna organisation; Labba. The Characteristics and Legal Status of Sámi Legal Tradition and Law.

²⁶ Se samtliga källor i fotnoter 26–40.

Vad förvaltas?

Enligt samiskt synsätt är det inte enbart markerna, utan helheten, som förvaltas. Den består av relationen mellan marker, kultur och näringar. *Eallinbiras* betonar just helhetens betydelse:

Ur ett samiskt perspektiv är alla frågor miljöfrågor eftersom miljön berör alla aspekter av våra liv och vår omgivning.

Om vi – eller någon annan – förstör naturen skadas också vår kultur.

Utifrån detta synsätt går det inte att separera förvaltning av markerna från frågor om kultur eller exempelvis språk. Helhetssynen gäller även markerna specifikt. De utgör sammanhängande landskap och livs-miljöer som samiska näringar – inte minst renskötseln – vuxit fram ur och ytterst är beroende av.²⁷

Förvaltningens syfte?

Förvaltningens syfte är i grunden att ta ansvar: ”min miljö, mitt ansvar.”²⁸ Ansvaret gäller gentemot markerna och de djur – särskilt renen – vars liv är beroende av dem.²⁹ Förvaltningen ska bidra till ett landskap som utgör en bärkraftig livsmiljö, och till att bevara den samiska kulturen och språket.³⁰ Den samiska traditionella kunskapen, *árbediehtu*³¹, är en förutsättning för att föra vidare och upprätthålla samiska synsätt, begrepp och värderingar, som lärs ut och praktiserar muntligt som en del av vardagens samverkan mellan människor, marker och traditionella näringar.³²

²⁷ Sametingets Livsmiljöprogram 2021, s. 5–8; Sámiid Riikkasearvi/SSR. SSR:s skogspolicy. 2019, Sámiid Riikkasearvi. Njunjuš – Livskraftiga samiska näringar genom tradition och förnyelse. (n.d).

²⁸ Sametingets Livsmiljöprogram 2021, s. 12; Magga 2024. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*; NOU 2001:34.

²⁹ O.H. Magga, M.N. Sara & N. Oskal. *Dyrevelferd i samisk kultur* (Sámi Allaskuvla, 2002).

³⁰ Sametingets Livsmiljöprogram 2021, s. 12–16.

³¹ *Árbediehtu* är ett vanligt begrepp för samisk traditionell kunskap men vissa menar att *árbevirolaš* bättre beskriver den samiska kunskapen eftersom den också innefattar en praktisk, görande, dimension (se M. Stith, R.W. Corell, R.M. Magga, M. Kaiser, A. Oskal & S.D. Mathiesen. *Ethics of Knowledge Production in Times of Environmental Change*. I S.D. Mathiesen (red.). *Reindeer Husbandry: Adaptation to the Changing Arctic* (Springer International Publishing, 2023).

³² Sametingets Livsmiljöprogram 2021, s. 4–16; M.N. Sara. *Siida and traditional Sámi reindeer herding knowledge*. *The Northern Review* 30 (2009); Sara. *Siida ja siiddastallan. Á være en siida – om forholdet mellom siidatradisjoner og videreføringen av siidasystemet*; Magga, *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*.

Förvaltningens organisering

Organiseringen har traditionellt skett lokalt. Människor inom ett visst område är de som förvaltar sina marker och utvecklar rättsnormer för både inre beslutsfattande och för relationen till närliggande samhällen och deras marker.³³ Det är alltså en i grunden pluralistisk och decentraliserad förvaltningsmodell. Inom renskötseln utgörs den traditionella grundenheten av en *siida*, en familjegrupp, som består av en eller flera familjer, deras renar och traditionella betesområden. *Siidas* medlemmar ansvarar för renens välbefinnande och är skyldiga att förvalta markerna för renens och framtida generationers bästa.³⁴ Det innebär att markerna ska skyddas från störningar som hindrar tillgången till sammanhängande betesmarker mellan olika årstider, minskar betesresurserna eller stör renens betesro. Det är talande att renskötare, när de får frågan att utvärdera andra markanvändares påverkan, ofta fokuserar på renens välmående.³⁵ *Siida* har inom renskötseln traditionellt haft rätt att besluta över markerna inom det egna området. Tillsammans med angränsande *siidor* har de hanterat relationer och eventuella konflikter dem emellan.³⁶

Statens markförvaltning i Sápmi

Den svenska statens förvaltning styr markanvändandet inom rikets gränser. Samma sak gäller för Norge, Finland och Ryssland. Avgränsningen kan uppfattas som självklar men gör att markförvaltningen inom Sápmi är uppdelad mellan fyra olika förvaltningssystem med skarpa gränsdragningar.

³³ Larsson & Päiviö Sjaunja. *Self-governance and Sami communities: Transitions in early modern natural resource management*; Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*; Sara. *Siida ja siiddastallan. Å være en siida – om forholdet mellom siidatradisjoner og videreføringen av siidasystemet*. Sametinget inrättades som en samiskt politisk organisation utifrån behovet att organisera sig gentemot staten, och delvis utifrån statens intressen att ha en motpart att föra samtal med, se Nilsson. *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*.

³⁴ NOU 2001:34; Sara, *Siida ja siiddastallan. Å være en siida – om forholdet mellom siida-tradisjoner og videreføringen av siidasystemet*. Magga m.fl. *Dyrevelferd i samisk kultur*; Magga. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*.

³⁵ Magga. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*

³⁶ Sara. *Siida ja siiddastallan. Å være en siida – om forholdet mellom siidatradisjoner og videreføringen av siidasystemet*; Magga. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*.

Vad förvaltas?

Det svenska markförvaltningssystemet är uppbyggt kring enskilda näringar och samhällsfrågor. Det är konstruerat för att utvinna mineraler, styra skogsbruket, säkerställa energiförsörjning, bevara den biologiska mångfalden eller reglera renskötsel, jakt, och fiske. Inom förvaltningen betraktas dessa som avgränsade frågor med separata förvaltningsorganisationer och regelverk. Samma förvaltningslogik kännetecknar förvaltningen rent generellt, även utanför mark- och näringsfrågor. Rovdjursförvaltningen är en egen fråga, kulturfrågor en annan, hälsa och sociala frågor en tredje. Denna syn på förvaltningen skiljer sig från det tidigare beskrivna helhetsperspektivet som framträder i en samisk förvaltningsmodell.

Förvaltningens organisering

Markförvaltningen i Sápmi är primärt organiserad utifrån olika naturresurser. Myndigheter, lagstiftning och statlig policy är organiserade för att möjliggöra exploatering, säkerställa tillgång till och reglera utnyttjandet av naturresurser. Skogsstyrelsen styr och utövar tillsyn över skogsbruket, Bergsstaten har huvudansvaret för tillståndsprövningen av gruvor, Energimyndigheten ansvarar för vindkraftspolicys, landets mark- och miljödomstolar för handläggningen av miljötillstånd för enskilda industriprojekt och Naturvårdsverket för naturvårdsfrågorna. Även renskötseln regleras genom sektorslagstiftning i form av rennäringslagen, som betonar dess roll som en sektor, en näring.³⁷ Även om många frågor kring markförvaltningen hanteras på regional nivå, med länsstyrelser som statens huvudsakliga aktör, sker det i separata processer vid olika enheter som styrs av parallella regelverk och ofta med begränsade förutsättningar för samordning.³⁸ Ingen myndighet har ett övergripande ansvar för att planera, styra eller följa upp markanvändandet som helhet inom ett visst geografiskt område. Denna fragmentering får långtgående konsekvenser för markerna och för samiskt självbestämmande.

³⁷ Löf m.fl. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective.

³⁸ C. Österlin & K. Raitio. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden. *Resources* 9:9 (2020); R. Kløcker Larsen, K. Raitio, M. Stinnerbom & J. Wik-Karlsson. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach. *Environmental Impact Assessment Review*, 64 (2017).

Förvaltningens syfte?

Genom att fokusera på utnyttjandet av naturresurser, framför förvaltning av landskap eller områdesbaserad hushållning, betonar systemet vikten av nationella, och särskilt ekonomiska, intressen. Det grundläggande syftet med utvinning av naturresurser är att säkerställa ekonomisk tillväxt och finansiering av statens utgifter. Denna utgångspunkt har präglat statens markförvaltning, särskilt i norra Sverige, sedan 1600-talet.³⁹ Den lokalgeografiska frikopplingen i förvaltningens syfte återspeglas även i systemet med riksintressen, som sedan 1960-talet ligger till grund för hushållning och planering på nationell nivå. Tolv intressen av nationell vikt finns specificerade i miljöbalken, varav rennäringen utgör ett av dem tack vare renskötselns centrala roll för den samiska kulturen och statens skyldighet att säkerställa renskötselns fortlevnad. Riksintresseklassningen tycks dock ge begränsat skydd i praktiken eftersom implementeringen av bestämmelsen har tolkats minimalistiskt och det råder oklarheter kring hur olika intressen ska vägas mot varandra.⁴⁰ Poängen är att riksintressena, som ska tillgodoses inom ramen för en översiktlig planering, inte utgår från lokalspecifika förutsättningar, utan i första hand från statens behov och dess tolkningsföreträdare.

Lagstiftningens utformning med expertmyndigheter som bevakar olika intresseområden⁴¹ illustrerar tydligt det starkt intressedominerade perspektivet i förvaltningen. Det medför att rättighetsperspektivet får en underordnad ställning, exempelvis de samiska rättigheterna och statens skyldighet att skydda dessa.⁴² De nationella och sektorsvisa intressenas företrädare visar sig också i att kommunernas möjligheter att styra markanvändandet utanför tätorter är mycket begränsad, trots att de enligt plan- och bygglagen (PBL) har planmonopol. Varken kommuner eller samebyar får del av intäkterna från mineralutvinning, vindkraft eller statligt skogsbruk.⁴³

³⁹ S. Sörlin. *Framtidslandet*, 2:a utgåvan (Luleå: Teg Publishing, 2023).

⁴⁰ E. Torp. Det Rättsliga Skyddet Av Samisk Renskötsel. *Svensk Juristtidning* 99:2 (2014).

⁴¹ Allard & Brännström. Den här antologin.

⁴² S. Sarkki, H.I. Heikkinen & A. Löf. Reindeer Herders as Stakeholders or Rights-Holders? Introducing a Social Equity-Based Conceptualization Relevant for Indigenous and Local Communities. I D.C. Nord (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action* (Springer International Publishing, 2021).

⁴³ Regeringen har föreslagit en ny modell för ekonomisk kompensation till kommuner i samband med vindkraftsprojekt och även kompensationsmodell till närboende bereds i Regeringskansliet. Ingen liknande ersättning diskuteras i nuläget för samebyar.

<https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2024/09/satsningar-pa-elektrifiering-och-gron-omstallning>.

Beslutsfattande, deltagande och konflikthantering

Politisk styrning sker genom naturresurslagstiftning och strategier för olika sektorer, som mineralstrategin och nationella skogsprogram, vilka sedan tolkas och implementeras av olika myndigheter. Både naturresurspolitik och samhällsplanering har sedan länge präglats av tanken att konflikter kan planeras bort.⁴⁴ Det som kännetecknar den så kallade svenska modellen är en korporativ och konsensusökande ansats där olika intressen förväntas förhandla och kunna nå en sam-syn.⁴⁵ Det återspeglas tydligt i dagens diskurs om sameexistens med metoder som samråd kring enskilda frågor och statligt leddda dialog-processer kring olika policyfrågor.

Samernas status som urfolk ställer, i enlighet med folkrätten, specifika krav på staten att tillgodose rätten till självbestämmande och fritt informerat förhandssamtycke (FPIC). Rättsutvecklingen har dock ännu inte gett genomslag i lagstiftning som styr markanvändning.⁴⁶ Vare sig rennäringslagen, minerallagen, skogsvårdslagen eller miljöbalken har reviderats på det sätt som reflekterar den internationella utvecklingen inom urfolkrätten. Samiska aktörer som Same-tinget och SSR hänvisas i stället till att delta i olika korporativistiska utredningar och policyprocesser, samt genom att ingå i vissa råd och delegationer. Inom tillståndsprövning erbjuds samebyar samråd och samverkan med exempelvis skogs- gruv- och vindkraftsbolag inför olika förfaranden för miljökonsekvensbedömningar (MKB). Generellt ger dessa möjligheter begränsade förutsättningar för verkligt inflytande.⁴⁷

⁴⁴ C. Bernes, L.J. Lundgren & M. Naylor. *Use and misuse of nature's resources: an environmental history of Sweden* (Swedish Environmental Protection Agency, 2009). Se även A. Löf, R. Kløcker Larsen & F. Fahlin. Can Conflict Be Planned Away? A Critical Assessment of Participatory Land Use Planning in Swedish Forest Governance. *Arctic Review on Law and Politics* 15 (2025).

⁴⁵ K. Beland Lindahl. The Legacy of Sweden's Social Democratic State for Extractive Bargains with Indigenous Sámi Reindeer Herding Communities. I Bowles & Andrews (reds), *Extractive Bargains: Natural Resources and the State-Society Nexus* (Springer International Publishing, 2023).

⁴⁶ Allard och Brännström. Den här antologin.

⁴⁷ Löf m.fl. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective.

Konsekvenser för renskötseln och samiskt självbestämmande

Det är inte möjligt att fånga upp alla relevanta konsekvenser av statens markförvaltning. Vi fokuserar därför på konsekvenser inom fyra nyckelområden som identifierats i tidigare forskning:

- Fragmenteringen av förvaltningsfrågor, betesmarker och rättigheter.
- Ständigt ökat tryck på betesmarker och människor.
- Ökade konfliktytor och brist på konflikthantering.
- Ifrågasättande av samisk kunskap och expertis.

Fragmenteringen av förvaltningsfrågor och betesmarker

Nationsgränserna mellan vad som i dag är Norge, Sverige, Finland och Ryssland drogs utan hänsyn till de gränser som tidigare styrts samisk markanvändning, oftast utformade efter de ekologiska förutsättningarna för försörjning.⁴⁸ Detta skapade på ett geografiskt plan gränsöverskridande problem när betesmarkerna för många familjegrupper plötsligt låg i olika länder. Problemen kvarstår än i dag.

Det svenska förvaltningssystemet har, med sin uppdelning i sektorer med begränsad samordning, en splittrande effekt på samiska marker och samhällen. Genom att avgränsa renskötseln till en näring undermineras dess viktiga roll som kulturbärare, rättighetsbärare och utgångspunkt för samisk förvaltning av marker. Genom rennäringslagen styrs även renskötselns interna organisering, där det traditionella *siidasystemet* har ersatts av samebyar, definierade av staten. Det saknas även en myndighet med mandat och rättsligt stöd som kan arbeta för samiska förvaltningsmål. Sametinget har inte något mandat inom markförvaltningen, trots sin roll som representativ institution för det samiska folket och vissa myndighetsuppgifter kopplade till renskötsel, kultur och språk. Många anser att detta undergräver Sametingets relevans och legitimitet.⁴⁹

⁴⁸ G. Norstedt, A.L. Axelsson, L. Östlund & N. Giguère. Exploring pre-colonial resource control of individual Sami households. *Arctic* 67:2 (2014).

⁴⁹ R. Lawrence & U. Mörkenstam. Självbestämmande genom myndighetsutövning? Sametingets dubbla roller. *Statsvetenskaplig tidskrift* 114:2 (2012).

Fragmentering och avsaknad av helhetsperspektiv får påtagliga effekter för renskötseln. Den är helt beroende av sammanhängande betesmarker och funktionella landskap.⁵⁰ I ett fragmenterat system krävs medveten samordning för att hantera sektorsöverskridande frågor som renskötsel. Ett system för sådan samordning existerar inte i dag. Ingen myndighet har samordningsansvar för olika sektorer och tillståndprocesser.⁵¹ Utan samordning blir det svårt att ha överblick och förebygga samlade eller kumulativa effekter av de intrång som gjorts på samebyarnas marker genom tiderna.⁵² Lagstiftningen gällande krav på kumulativa konsekvensbeskrivningar är fortsatt svag (i miljöbalken) eller undantas i vissa fall helt (exempelvis vid skogsbruk).⁵³

Fragmenteringen undergräver även effekten av den lagstiftning som särskilt utformats för att skydda samiska rättigheter. Ett tydligt exempel är konsultationsordningen, den största samerättsliga lagreformen på decennier. Arbetet med lagen leddes av Kulturdepartementet och syftet var att stärka samiskt inflytande i beslutsprocesser på alla nivåer i samhället och i enlighet med folkrätten och principen om på förhand givet, fritt och informerat samtycke.⁵⁴ Lagens betydelse för markfrågor påverkas av sektorslagstiftning inom olika naturresursområden som Kulturdepartementet inte bestämmer över. Så länge den inte innehåller bestämmelser som skyddar samiska rättigheter påverkar det samebyars ställning avsevärt vid konsultationer.⁵⁵ Flera viktiga beslutsprocesser uteslöts dessutom från konsultationsordningen, tillståndsprövning av vindkraft eller skogsbruksplanering omfattas till exempel inte.

En fragmenterad förvaltning har alltså bidragit till att det uppstått ett glapp i regelverken som gör att de samiska rättigheter som staten

⁵⁰ Skarin m.fl. Den här antologin.

⁵¹ Länsstyrelsen har dock ett utpekad ansvar att bevaka rennäringens intressen i fysisk planering.

⁵² Österlin & Raitio. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden; Klöcker Larsen m.fl. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach.

⁵³ M. Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten*. (Umeå University, 2017); Klöcker Larsen m.fl. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach; K. Raitio, C. Allard & R. Lawrence. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices. *Land Use Policy* 99 (2020).

⁵⁴ Också känd som FPIC-principen, se Brännström och Allard. Den här antologin.

⁵⁵ Institutet för mänskliga rättigheter. Kompletterande information till FN:s kommitté för ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter inför behandlingen av Sveriges 7:e periodiska rapport (2023), s. 12.

i grundlagen bundit sig till att respektera i praktiken inte tillämpas. Formellt sett kan förvaltningen enligt sektorslagstiftningen utföras systematiskt och korrekt, alltmedan centrala samiska värden, mål och rättigheter enligt grundlagen och annan svensk rätt inte tillämpas. Myndigheter kan alltså göra i princip rätt, sett till sektorslagstiftningen, men samtidigt bidra till att upprätthålla en strukturell diskriminering av samer i strid med annan svensk rätt och statens folkrättsliga åtaganden.

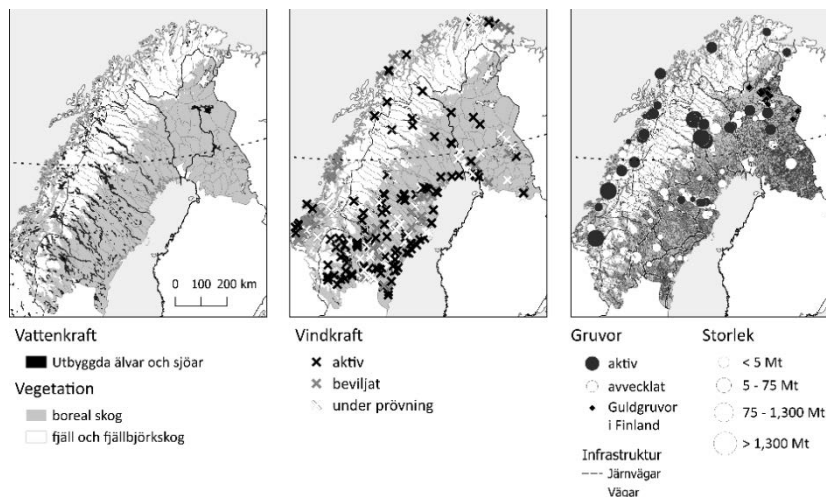
Ständigt ökat tryck på betesmarker och människor

Fragmenteringen av förvaltningen har även lett till en motsvarande situation för betesmarkerna. När det inte finns någon bindande lagstiftning kopplad till att skydda sammanhängande landskap och betesmarker blir resultatet ett ständigt ökande bortfall av betesmarker samt minskad betesro. Det finns olika sätt att uppskatta dessa kumulativa effekter. Inom hela renskötselområdet har exempelvis lavrika marker minskat med 70 procent sedan moderna skogsbruksmetoder introducerades.⁵⁶ Forskning slår fast att en majoritet av renskötselområdet påverkas av störningar från en eller flera konkurrerande markanvändare (se figur 1).⁵⁷

⁵⁶ Skarin m.fl. Den här antologin; P. Sandström, N. Cory, J. Svensson, H. Hedenås, L. Jouga & N. Borchert. On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape: Implications for reindeer husbandry and sustainable forest management. *Ambio* 45:4 (2016).

⁵⁷ Kløcker Larsen m.fl. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach; C. Fohringer, G. Rosqvist, N. Inga & N.J. Singh. Reindeer husbandry in peril? – How extractive industries exert multiple pressures on an Arctic pastoral ecosystem. *People and Nature* 3:4 (2021); M. Stoessel, J. Moen & R. Lindborg. Mapping cumulative pressures on the grazing lands of northern Fennoscandia. *Scientific Reports* 12:1 (2022); Rosqvist & Inga. Den här antologin.

Figur 1 Exempel på konkurrerande markanvändning och exploateringar inom renskötselområdet i Sápmi

Källa: Anpassad från Horstkotte, T., Holand, Ö., Kumpula, J. & Moen, J. Reindeer Husbandry and Global Environmental Change (Routledge, 2022).

Marginaliseringen och osynliggörandet av samers rättigheter och förvaltning syns i att det inte finns några tydligt specificerade mål för rennäringspolitiken. Det saknas en institutionaliserad mekanism för att definiera en övre gräns, en "toleransnivå", för hur stora exploateringar eller betesförsämringar en sameby kan förväntas hantera på sina marker. Det är ett centralt problem när exploateringen av markerna fortsätter öka, en ökning från redan höga nivåer. Den så kallade gröna omställningens politik leder bland annat till utbyggnad av vindkraft, ökad utvinning av sällsynta jordartsmetaller samt ökat uttag av virke och biomassa från skogen.⁵⁸

Utöver Sveriges nationella behov motiveras markexploateringen med att säkerställa hela EU:s intressen för kritiska råvaror och fossilfri energi. Det kan förväntas bidra till en markant ökning av exploateringsstrycket i Sápmi, samt i urfolksområden globalt.⁵⁹ Exempelvis ska EU:s förordning för kritiska råmaterial ge så kallade strategiska

⁵⁸ Löf, *Challenging adaptability: analysing the governance of reindeer husbandry in Sweden*; Löf m.fl. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective; Österlin & Raitio. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden.

⁵⁹ JR. Owen, D. Kemp A.M. Lechner et al. Energy transition minerals and their intersection with land-connected peoples. *Nat Sustain* 6 (2023).

gruvprojekt ett snabbspår i tillståndprocessen. Från samiskt håll har sådana politiska initiativ beskrivits som grön kolonialism och kritiserats starkt av de tre sametingen i Norge, Sverige och Finland, liksom av människorättsorganisationer.⁶⁰

Inom den statliga förvaltningen saknar *siida* (och samebyar) mandat och ansvar som markförvaltare. De har därmed inte förutsättningar att förvalta markerna i linje med traditionell samisk renskötsel och annan markanvändning.⁶¹ Renskötarna själva kan därmed inte längre uppfylla renskötselns mest centrala normer och viktigaste miljömål i form av att skydda renens marker och säkerställa att renskötseln och kulturen kan föras vidare till framtida generationer. I stället är det Sveriges riksdag, regering, tillståndsmyndigheter och enskilda markägare som, utifrån helt andra målbilder, avgör hur markerna förvaltas och hur betesresurserna blir för kommande generationer renskötare.

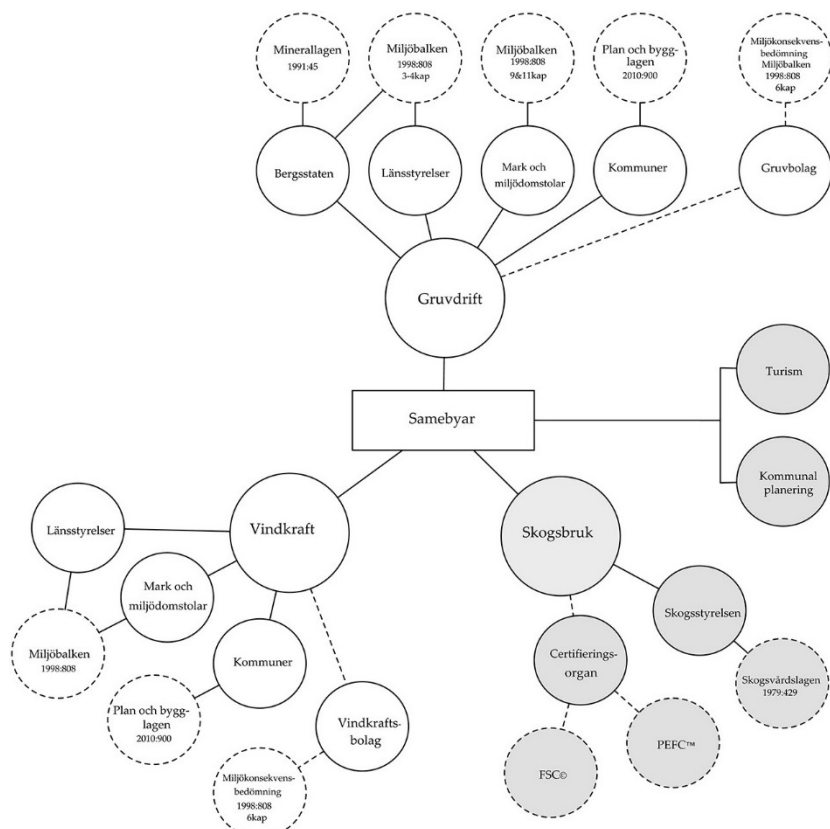
För samebyarna återstår att försöka påverka utfallet av besluten genom enskilda tillståndprocesser och olika former av samråd och samverkan. Den kraftiga ökningen av exploateringar visar sig tydligt i ett ökat tryck på samebyars arbetstid och resurser, inte bara i renskogen utan också i förhållande till myndigheter och bolag. Varje nytt projekt som planeras på en samebys marker innebär flera parallella tillståndprocesser med separata samrådstillfällen.⁶² Dessutom ökar antalet sektorsvisa regelverk. Samebyarna behöver ha juridisk kompetens för att kunna delta i beslutsprocesser för varje ny typ av verksamhet som föreslås på samebyns marker (se figur 2).

⁶⁰ Deklaration mot "grön kolonialism" antagen på konferensen i Arvidsjaur | SVT Nyheter; Amnesty International, "Green transition or green colonialism? How mineral extraction and new energy projects without free, prior and informed consent are threatening Indigenous Sámi livelihoods and culture in Sweden, Norway and Finland" (2025), se även Å. Össbo. Back to square one. green sacrifice zones in Sápmi and Swedish policy responses to energy emergencies. *Arctic Review on Law and Politics* 14 (2023); S. Normann. Green colonialism in the Nordic context: Exploring Southern Saami representations of wind energy development. *Journal of community psychology* 49:1 (2021).

⁶¹ Labba. The Characteristics and Legal Status of Sámi Legal Tradition and Law; Labba The Characteristics and Legal Status of Sámi Legal Tradition and Law; Magga. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*.

⁶² Österlin & Raitio. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden.

Figur 2 **Exemplifierar komplexiteten i förvaltningen och de sektorsvisa regelverk som samebyar behöver navigera och utveckla juridisk kompetens inom för att kunna utöva inflytande**

Källa: Anpassad från Österlin & Raitio. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden.

Renskötare tvingas med andra ord lägga alltmer tid och ekonomiska resurser på att försöka stoppa, minimera och hantera intrång och skador, i stället för att bedriva och utveckla renskötelsen. Dessa påfrestningar påverkar många välmående kraftigt, exempelvis i form av psykisk ohälsa.⁶³

⁶³ N. Kaiser, P. Sjölander, A. Edin Liljegren, L. Jacobsson & E. Salander Renberg. Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 69:4 (2010); Sámiid Riikkasearvi/SSR, Hälsofrågor i Sápmi. (2019) Hälsofrågor-i-Sapmi_interaktiv-1.pdf.

Ökade konfliktytor och brist på konflikthantering

Det kraftigt ökade trycket på redan begränsade betesmarker innebär att renskötselns behov allt oftare står i konflikt med statens och privata intressen. Det gäller exempelvis slutavverkningar eller nyetableringar av gruvor och vindkraftsparker.⁶⁴ I beslutsprocesserna saknas dock ofta tydlig utgångspunkt i ett rättighetsperspektiv, vilket leder till att många konflikter lämnas olösta eller eskalerar.⁶⁵ Statens korporativistiska och konsensusökande modell utgår inte heller från att söka samförstånd mellan staten och samiska rättighetsbärare eller det samiska folket. Modellen betonar i stället samverkan mellan ”marknadens parter.” Utifrån marknadsperspektivet ses rennärning just som en näring, vars intressen, i stället för rättigheter, kan jämkas med andra näringars intressen.

Skogsbruket påverkar i hög grad renskötseln och har en lång historia av bolagssamråd. Markägarens äganderätt och renskötselrätten utgör överlappande rättigheter till samma mark.⁶⁶ Renskötselrätten är en civil rättighet som grundar sig i urminnes hävd och som existerar oberoende av, och utöver, de rättigheter som samer har som urfolk.⁶⁷ Trots det är skogsvårdslagen formulerad på ett sätt som gör att makten att fatta beslut, mellan de ofta motstridiga målen för virkesuttagning och bevarandet av betesmarkerna, enbart ligger hos markägaren.⁶⁸ I stället för att utveckla former för delat beslutfattande eller formella förhandlingar har statens system sedan 1970-talet utgått ifrån relativt oreglerade samråd mellan skogsbolag och samebyar.⁶⁹

Problemen med samråd och deras begränsade påverkan på utfallet har kritiserats ända sedan 1980-talet, men det har inte lett till några

⁶⁴ D. Harnesk, D. Pascual & L. Olsson. Compound hazards of climate change, forestry, and other encroachments on winter pasturelands: a storyline approach in a forest reindeer herding community in Northern Sweden. *Regional Environmental Change* 23:4 (2023), s. 126.

⁶⁵ Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten*; Raitio m.fl. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices; Klöcker Larsen m.fl. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach.

⁶⁶ Skarin m.fl. Den här antologin; Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten*.

⁶⁷ Brännström & Allard. Den här antologin.

⁶⁸ Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten*; se även Löf m.fl. Can conflict be planned away? A critical assessment of participatory land use planning in Swedish forest governance.

⁶⁹ U. Roos, G. Lidestav, S. Sandström, & P. Sandström. Samråd: an institutional arrangement in the context of forestry and reindeer husbandry in northern Sweden, *International Forestry Review* 24:3 (2022). Löf m.fl. Can conflict be planned away? A critical assessment of participatory land use planning in Swedish forest governance.

väsentliga förändringar.⁷⁰ Skogsbruket omfattas inte heller av miljöbalkens krav på konsekvensbeskrivningar eller tillståndsförfarande, då verksamheten definieras som pågående markanvändning. Möjlighet saknas att överpröva skogsbruksrelaterade beslut i domstol, trots att det anses vara en grundläggande rättsprincip både inom miljölagstiftningen och generellt i förhållande till den offentliga makten.

Även i mineralstrategin framhålls samverkan och bolagssamråd som huvudsakliga verktyg för hantering av konflikter mellan gruvnäring och renskötsel.⁷¹ Det är ytterligare ett tecken på att staten ser samråden som en legitim form för samiskt inflytande, trots att staten själv sällan deltar i samtalen. Staten har därmed till stor del lämnat över ansvaret att säkerställa samers rättigheter till företag, under parollen att alla intressen ska samverka. Resultaten leder paradoxalt nog inte till samexistens, utan en process där samernas rättigheter och renskötelsens betesmarker riskerar att urholkas när bolagens och statens ekonomiska intressen ska tillgodoses.

Ett annat exempel på marknadiseringens effekter är de civilrättsliga avtal som allt fler samebyar ingår med exempelvis vindkrafts-exploatörer, i brist på motsvarande statliga processer.

Avtalen innefattar typiskt sett hänsynsåtgärder för renskötelsen, ibland mot finansiell ersättning. Men avtalen kan också riskera samebyarnas rättigheter.⁷² Ett särskilt problem är att marknadens aktörer inte har mandat eller makt att erkänna och skydda rättigheter, även om de är skyldiga att respektera och följa internationell rätt. De kan därför inte ersätta den roll och det ansvar staten har i förhållande till samers markrättigheter, vilket också FN:s rasdiskrimineringskommitté (CERD) har betonat.⁷³

Det ökade trycket på betesmarkerna och samebyarnas begränsade inflytande har lett till många domstolsprocesser där samebyar försöker försvara sina rättigheter. Sedan 2018 har olika samebyar varit

⁷⁰ C. Widmark, Forestry and reindeer husbandry in northern Sweden – the development of a land use conflict. *Rangifer* 26:2 (2006).

⁷¹ Näringsdepartementet. Sveriges mineralstrategi. sveriges-mineralstrategi.-for-ett-hallbart-nyttjande-av-sveriges-mineraltillgangar-som-skapar-tillvaxt-i-hela-landet-hela-dokumentet (regeringen.se); S. Persson, D. Harnesk, & M. Islar. What local people? Examining the Gállok mining conflict and the rights of the Sámi population in terms of justice and power. *Geoforum* 86 (2017).

⁷² Kløcker Larsen m.fl. Negotiated Agreements and Sámi Reindeer Herding in Sweden: Evaluating Outcomes.

⁷³ CERD/C/102/D/54/2013, Tillgänglig på svenska: FN:s rasdiskrimineringskommittés (CERD) granskning (2020-11-18) av ärendet Å m.fl. mot Sverige – Regeringen.se.

part i över 200 processer.⁷⁴ Att processa mot staten eller bolag är dyrt, vilket begränsar samebyars möjligheter att ta flera fall till domstol.⁷⁵ Dessutom riskerar rättsprocesser, liksom andra öppna motsättningar mot exploateringar eller försvar av sina rättigheter, att leda till konflikter inom lokalsamhällen. Hot, hat och rasism mot samebyars medlemmar har ökat, exempelvis i samband med Girjas målet, vilket också lyfts i en rapport om hatbrott mot samer.⁷⁶ Markförvaltningssystemet är således konstruerat på ett sätt som inte bara saknar fungerande mekanismer för konflikthantering. Det leder också till nya konflikter i relationen mellan samer och majoritetsbefolkningen, i lokalsamhällen, samt mellan och inom samebyar.

Ifrågasättandet av samisk kunskap och expertis

Samiska aktörers möjligheter att påverka användandet av markerna blir svårare när helhetsbilden och de mål som samiska samhällen avser att förvalta är osynliga inom den statliga förvaltningen.⁷⁷ Den fragmentering som finns inom förvaltningen gynnar problemformuleringar som delar upp helheten bakom markkonflikter i mindre enskilda projekt. Systemet saknar mekanismer som visar att en begränsad markyta inte kan tåla en obegränsad mängd exploateringar.

Trots betoningen på samverkan medför förvaltningssystemet väsentliga avgränsningar i fråga om vilken kunskap som används för att beakta renskötselns behov. Ett exempel gäller rutinerna för miljöbedömningar. Enligt miljöbalken, och även annan sektorslagstiftning, är krav på konsekvensbeskrivningar begränsat till miljökonsekvenser. Det bortser ifrån många av de konsekvenser som drabbar renskötseln i praktiken och utesluter en stor del av den samiska kulturella expertisen. Det är visserligen numera vanligt att exploatörer genomför frivilliga rennäringsanalyser som potentiellt skulle kunna medföra ett helhetsgrepp med utgångspunkt i samisk kunskap och

⁷⁴ Renskötaren Niila – en av många som försvarar sina marker i domstol – Sameradion

| Sveriges Radio.

⁷⁵ Johansson & Schaffer. Den här antologin.

⁷⁶ Johansson & Schaffer. Den här antologin; M. Brännström. The Girjas case – court proceedings as a strategy to enforce Sámi land rights. I T. Koivurova, E.G. Broderstad, D. Cambou, & F. Stammeler (red). *Routledge Handbook of Indigenous Peoples in the Arctic* (Routledge); Brottsförebyggande Rådet (BRÅ). Hatbrott mot samer (2024). Hatbrott mot samer – Brottsförebyggande rådet (bra.se).

⁷⁷ R.J. Lewicki, B. Gray & M. Elliott. *Making sense of intractable environmental conflicts*, (Island press, 2003); Löf m.fl. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective.

expertis. Men dessa analyser misslyckas ofta med att dokumentera de konsekvenser som samebyarna ser som de mest akuta, inklusive kumulativa effekter och kulturell påverkan av exploateringen.⁷⁸ När exploatörer öppnar för samebyars involvering är det oftast genom begränsade bidrag till studier som ska genomföras och som kontrolleras av externa experter utsedda av bolagen. Samebyarna får sällan själva möjligheter och resurser att styra arbetet med att ta fram relevanta kunskapsunderlag.

Därmed finns ett strukturellt problem med tillståndsförfarandets ojämlika behandling av kunskap och konsekvensanalyser. Samebyarnas underlag tenderar att behandlas som partsinlagor medan exploatörernas underlag ofta ses som utgångspunkt för beslutsfattandet, med stöd av bland annat miljöbalken och minerallagen.⁷⁹ Själva beslutsunderlaget kontrolleras i högre grad av exploatörerna än av samebyarna. Resultatet av alla brister är uppenbart. När konsekvenser inte uppmärksammas och synliggörs fullt ut är det enklare för statliga och privata aktörer att argumentera för att det finns utrymme för ökad exploatering.

Effekterna av denna ojämlika maktrelation förstärks av att det inte finns några krav på att personer eller företag som utför konsekvensanalyser har dokumenterad kompetens i samiska frågor, relevanta metoder eller etik. Det gäller oavsett om analysen görs direkt av bolagen eller av anlitade konsulter. Samebyarnas analyser, som oftast görs på eget initiativ, vilar däremot ofta på en kombination av traditionell kunskap, nutida praktisk kunskap och forskning, i många fall grundad på vetenskapliga studier de själva medverkat i.⁸⁰ Trots det avfärdas och ifrågasätts ofta samebyarnas kunskap, inlagor och expertvittnen av statens företrädare.⁸¹

⁷⁸ L. Del Duca, A. Abril, R. Kløcker Larsen, B. Macura, N. Haddaway, M. Boström, Muonio Reindeer Herding Community, Vilhelmina Södra Reindeer Herding Community, Voernese Reindeer Herding Community. Knowledge gaps about mining impacts on Sámi lands: a call for epistemic justice in European minerals extraction. *Journal of Northern Studies* 17:1 (2025). R. Kløcker Larsen. Impact assessment and indigenous self-determination: a scalar framework of participation options. *Impact Assessment and Project Appraisal* 36:3 (2018).

⁷⁹ R. Lawrence. Internal colonisation and indigenous resource sovereignty: Wind power developments on traditional Sámi lands. *Environment and Planning D: Society and Space* 32:6 (2014); K. Sehlin MacNeil. Shafted: A case of cultural and structural violence in the power relations between a Sámi community and a mining company in northern Sweden. *Ethnologia Scandinavica* 45 (2015).

⁸⁰ Se exempelvis M. Lindberget, A. Skarin, & P. Sandström. Effekter av landbaserad vindkraft på renar och renskötsel. I Magnus Henrekson (red.) *De norrländska stålsatsningarna – frälsare eller gökunge?* (Samhällsförlaget 2024).

⁸¹ Johansson m.fl. Cultural expertise in Sámi land rights litigation: Epistemic strategies in the Girjas and Fosen cases.

Internationell forskning i konflikthantering visar hur viktigt det är med gemensamt framtagna kunskapsunderlag. Det gäller att alla parter kan stå bakom verklighetsbeskrivningen om förhandlingar ska vara meningsfulla och besluten kunna stödjas av olika aktörer med motstridiga mål.⁸² Svenska statens förvaltningssystem saknar en sådan förutsättning för konflikthantering. Forskning kring samiska perspektiv på kunskapsproduktion visar att samiska synsätt bidrar med en annan och ofta mer holistisk kunskap än majoritetssamhällets kunskapsproduktion.⁸³ En förutsättning för att staten ska kunna uppfylla sin skyldighet att skydda samiska rättigheter, förebygga och hantera konflikter, är en mer jämlik och öppen kunskapssyn där de samiska perspektiven inkluderas.

Slutsatser och rekommendationer

Genom att granska markförvaltningssystemet i sin helhet har vi visat att den ojämlika relationen mellan den svenska staten och det samiska folket delvis upprätthålls av systemets konstruktion och på förhand givna antaganden. Samiska aktörer hamnar i ett strukturellt underläge gentemot den stat som förbundit sig att skydda deras rättigheter, kultur och marker. Om statens målsättning om samexistens med det samiska folket verkligen är genuin så krävs strukturella förändringar.⁸⁴ Samers rättigheter och markrättigheter måste erkännas inte bara i allmänna ordalag. De bör föras in i hela förvaltningssystemet genom konkreta mekanismer i sektorslagstiftningar och i myndigheternas arbete. Det behövs tydliga rutiner för ett praktiskt genomförande.

Att staten, majoritetssamhället och det samiska folket har både förståelse för och kunskap om varandra är en annan grundförutsättning för att rättigheterna ska kunna införlivas i lagstiftningen och för en samexistens.⁸⁵ Även här visar vår analys att det krävs systematiska åtgärder för att hantera den strukturella okunskapen som fortfarande

⁸² LE. Susskind, S. McKearnen & J. Thomas-Lamar. *The consensus building handbook: A comprehensive guide to reaching agreement* (Sage publications, 1999); Lindberget m.fl. Effekter av landbaserad vindkraft på renar och renskötsel.

⁸³ B. Kramvig & D. Avango. The multiple landscapes of Biedjovággi: Ontological conflicts on indigenous land. *Polar Record* 57 (2021); S. Joks, L. Østmo & J. Law. Verbing meahcci: living Sámi lands. *The Sociological Review* 68:2 (2020).

⁸⁴ Se även R. Kuokkanen. Reconciliation as a Threat or a Structural Change. The Truth and Reconciliation Process and Settler Colonial Policy Making in Finland. *Human Rights Review* 21 (2020).

⁸⁵ M. Kramm. The role of political ontology for Indigenous self-determination. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 27:5 (2021).

präglar den statliga förvaltningen. Kännedomen om samers syn och relation till markerna är bristfällig, liksom vilka effekter som politiska beslut och myndighetsbeslut har på samisk kultur, marker och rättigheter. Kunskap saknas också om vilka problem som samiska aktörer ser som de mest angelägna. Utan den kunskapen är det omöjligt att utveckla ett förvaltningssystem byggt på ömsesidighet och respekt. Då blir visionen om samexistens endast tomma ord.

Icke agerandets politik – statens aktiva frånvaro

Att systemet är trasigt och dysfunktionellt blir synligt när det betraktas ur ett samiskt rättighetsperspektiv. Men från andra synsätt kan systemet tvärtom verka både bekvämt och funktionellt. Det möjliggör att staten fortsatt utnyttjar mark- och naturresurser, samtidigt som betoningen på samexistens och samverkan upprätthåller en bild av att staten tar ansvar för samiska rättigheter. Dagens sätt att föra dialog genom marknadsbaserade samråd och samverkan legitimerar ett fortsatt utnyttjande av markerna utan reellt samiskt inflytande eller samtycke.⁸⁶

Som vi konstaterade inledningsvis har statens förhållningssätt under lång tid kännetecknats av passivitet, eller ovilja, att införliva konventioner om samers rätt till självstämmande i nationell lagstiftning och förvaltning.⁸⁷ Denna icke-agerandets politik har haft minst lika stora konsekvenser som de aktiva handlingar som genomförts för att främja renskötseln och samers rättigheter. Genom sin aktiva frånvaro lämnar staten över viktiga beslut till marknads aktörer på en högst ojämlig spelplan där det samiska självbestämmandet undergrävs.

Inom forskning om makt och kunskapsproduktion kallas detta sätt att agera för strategisk ignorans.⁸⁸ Genom att hålla konkurrerande problemformuleringar, mål och alternativa framtidsvisioner utanför samhällsdebatten och beslutsfattandet slipper staten att bli ifrågasatt för bristande ansvarstagande kring samiska rättigheter.

⁸⁶ För liknande observationer internationellt, se M.A. Bravante, & W.N. Holden. Going through the motions: the environmental impact assessment of nonferrous metals mining projects in the Philippines. *The Pacific Review* 22:4 (2009).

⁸⁷ Mörkenstam. Organised hypocrisy? The implementation of the international indigenous rights regime in Sweden.

⁸⁸ Också ibland kallad strategisk okunskap, se: Normann. Green colonialism in the Nordic context: Exploring Southern Saami representations of wind energy development; J. Andersson & E. Westholm. Closing the future: Environmental research and the management of conflicting future value orders. *Science, Technology, & Human Values* 44:2 (2019).

När staten väl agerat har det ofta snarare handlat om att förhindra politiska reformer som skulle ha ökat skyddet för samiska folkets rättigheter. Ett exempel är när Sverige nyligen tillsammans med Finland motverkade formuleringar i EU-lagstiftningen om att erkänna principen om fritt och informerat förhandssamtycke (FPIC) både inom mineralutvinning och skogspolitiken.⁸⁹

Kunskapsbehov och vägar framåt

Det finns ett stort behov av fortsatt forskning om kunskapsproduktionen kring markförvaltning och hur beslutsunderlag kan förbättras för att säkerställa skydd av samiska marker och rättigheter. Det är angeläget att bättre förstå de faktorer som möjliggör för enskilda myndigheter och andra aktörer att göra framsteg i sitt agerande, trots omfattande strukturella hinder. Naturvårdsverket har exempelvis varit en pionjär i utvecklandet av rättighetsbaserad dialog i planeringsprocesser. Det kunde konkret ses i planeringen av en nationalpark i Vålådalen-Helags-Sylarna.⁹⁰ Vi har också träffat erfarna tjänstepersoner på flera sektorsmyndigheter som haft djupa insikter i förvaltningarnas vardag och kan inspirera till nödvändiga strukturella reformer och politiska beslut.⁹¹

Det finns många konkreta och välgrundade rekommendationer på strukturella förändringar i markförvaltningssystemet. Sametinget, Sámiid Riikasearvi/SSR, Samerådet och flera andra samiska organisationer har under en lång tid formulerat tydliga förslag på vad som kan och behöver göras. Olika organ inom FN och EU har lämnat förslag till svenska staten kring förändringar i lagstiftning, förvaltningars organisering och hur de kan genomföras. Vi och många andra forskare har också utifrån forskningsresultat kommit med rekommendationer till exempelvis regeringen och andra statliga aktörer.⁹² Förslagen finns och vägen framåt är redan utstakad. Det är den politiska viljan som måste till.

⁸⁹ Instruktion AHWP Deforestation Möte 26 oktober (utlämning); J Fröberg, 'Här Ställs Kampen Om Samebyns Framtid På Sin Spets' *Dagens Nyheter* (10 december 2023).

⁹⁰ K. Raitio & A. Löf, Rättighetsbaserad dialog – nödvändig del i en rättvis grön omställning, (2023) <https://www.slu.se/site/mistra-ec/blog-posts/rights-based-land-use-dialogues/>; R. Kløcker Larsen & K. Raitio, Protected areas and Indigenous rights in Sápmi: an agonistic reading of conflict and collaboration in land use planning, *Journal of Environmental Policy & Planning* 25:3 (2023).

⁹¹ Kløcker Larsen m.fl. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach.

⁹² K. Raitio & R. Kløcker Larsen, Cumulative impact assessments and Sámi indigenous rights, SLU Policy Brief (2023); Presentation till Regeringskansliet Kumulativa effekter och samebyars inflytande i beslutsprocesser – problemanalys och nya grepp (sei.org);

Referenser

- Allard, C. *Renskötselrätt i nordisk belysning* (Makadam förlag, 2015).
- Allard, C. & Labba-Oskal, K. Samebyns interna organisation. *Förvaltningsrättslig tidskrift*. 2 (2011): s. 197–236.
- Andersson, J. & Westholm, E. Closing the future: Environmental research and the management of conflicting future value orders. *Science, Technology, & Human Values* 44:2 (2019): s. 237–262.
- Bacchi, C. *Analysing policy* (Pearson Higher Education AU, 2009).
- Beland Lindahl, K. The Legacy of Sweden's Social Democratic State for Extractive Bargains with Indigenous Sámi Reindeer Herding Communities. I P. Bowles & N. Andrews (red.) *Extractive Bargains: Natural Resources and the State-Society Nexus* (Springer International Publishing, 2023): s. 75–96.
- Bernes, C. Lundgren, L. J & Naylor, M. *Use and misuse of nature's resources: an environmental history of Sweden* (Swedish Environmental Protection Agency, 2009).
- Blind Larsson, Å. Pathways for action: The need for Sámi self-determination. I Horstkotte, T., Holand, Ö., Kumpula, J. & Moen, J. (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change* (Routledge, 2022): s. 278–288.
- Borrows, J. *Canada's Indigenous Constitution* (Toronto University Press, 2010).
- Brännström, M. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten* (Umeå University, 2017).
- Brock, T., Reed, MG. & Stewart, KJ. Indigenous community participation in resource development decision-making: Practitioner perceptions of legal and voluntary arrangements. *Journal of Environmental Management*. 283 (2021): s. 111922.
- Butler, A. & Löf, A. Forest fire, conflict and disrupted landscapes. I Qviström M. (red.). *A research agenda for landscape studies of planning* (Edward Elgar Publishing, 2025): s. 59–74.

- Cohen, M.D, March, J.G & Olsen, J.P. "A Garbage Can Model" at forty: a solution that still attracts problems. I Lomi, A. & Harrison, JR. *The garbage can model of organizational choice: Looking forward at forty* (Emerald Group Publishing Limited, 2012): s. 19–30.
- Drugge, A-L. *Ethics in indigenous research: past experiences-future challenges* (Vaartoe-Centre for Sami Research, 2016).
- Duit, A. & Löf, A. Dealing With a Wicked Problem? A Dark Tale of Carnivore Management in Sweden 2007–2011. *Administration & Society* 50:8 (2018): s. 1072–1096.
- Eliasson, P. & Törnlund, E. Swedish State Forestry, 1790–2000. I Oosthoek, J. & Hölzl, R. (red.). *Managing Northern Europe's Forests: Histories from the Age of Improvement to the Age of Ecology*. (Berghahn books, 2018), s. 248–287.
- Fohringer, C., Rosqvist, G. Inga, N. & Singh, N.J. Reindeer husbandry in peril? – How extractive industries exert multiple pressures on an Arctic pastoral ecosystem. *People and Nature* 3:4 (2021): s. 872–886.
- Friedland, H. & Napoleon, V. Gathering the threads: developing a methodology for researching and rebuilding indigenous legal traditions. *Lakehead Law Journal* 1 (2015): s. 16.
- Grönvall, A. & Löf, A. Den gränslösa renen, det gränsdragna Sápmi: Om gränsöverskridande renskötsel, statliga regleringar och konsekvenser för Sárevuopmi. *Várdduo skriftserie* 26 (Vaartoe – Centre for Sami Research, 2020).
- Holmberg, Á. Working towards ethical guidelines for research involving the Sámi (Sámi Council, 2021).
<https://www.saamicouncil.net/documentarchive/working-towards-ethical-guidelines-for-research-involving-the-smi>; 2021.
- Horstkotte, T. Holand, Ø. Kumpula, J. & Moen, J. *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia* (Routledge, 2022).
- Joks, S. Østmo, L. & Law, J. Verbing meahcci: living Sámi lands. *The Sociological Review* 68:2 (2020): s. 305–321.

- Kaiser, N. Sjölander, P. Liljegren Edin, A., Jacobsson, L. & Renberg, Salander, E. Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health* 69:4 (2010): s. 383–393, DOI:10.3402/ijch.v69i4.17674.
- Kløcker Larsen, R. Impact assessment and indigenous self-determination: a scalar framework of participation options. *Impact Assessment and Project Appraisal* 36:3 (2018): s. 208–219.
- Kløcker Larsen, R. Raitio, K., Stinnerbom, M. & Wik-Karlsson, J. Sami-state collaboration in the governance of cumulative effects assessment: A critical action research approach. *Environmental Impact Assessment Review* 64 (2017): s. 67–76.
- Kløcker Larsen, R. & Raitio, K. Protected areas and Indigenous rights in Sápmi: an agonistic reading of conflict and collaboration in land use planning. *Journal of Environmental Policy & Planning* 25:3 (2023): s. 342–354.
- Kløcker Larsen, R. Staffansson, J., Omma, IA. & O’Faircheallaigh, C. Negotiated Agreements and Sámi Reindeer Herding in Sweden: Evaluating Outcomes. *Society & Natural Resources* 37:7 (2024), s. 1–19, DOI:10.1080/08941920.2024.2321874.
- Kooiman, J. *Governing as governance*. (Sage, 2003).
- Korpiaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rätthistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet* (Juristförbundets förlag, 1994).
- Kramm, M. The role of political ontology for Indigenous self-determination. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 27:5 (2024): s. 1–22, DOI:10.1080/13698230.2021.1997250.
- Kramvig, B. & Avango, D. The multiple landscapes of Biedjovággi: Ontological conflicts on indigenous land. *Polar Record* 57 (2021): s. e35, DOI:10.1017/S0032247421000139.
- Kuokkanen, R. Are Reindeer the New Buffalo?: Climate Change, the Green Shift, and Manifest Destiny in Sápmi. *Meridians* 22:1 (2023): s. 11–33, DOI:10.1215/15366936-10220458.
- Kuoljok, AI. *Mitt liv som renskötare* (Ord & visor förlag, 2004).

- Labba, K. The Characteristics and Legal Status of Sámi Legal Tradition and Law. I Valkonen, S., Aikio, Á., Alakorva, S., & Magga, S.-M. (red) *The Sámi World* (Routledge, 2022): s. 494–506, DOI-org.ezp.sub.su.se/10.4324/9781003025511.
- Larsson, J. & Päiviö Sjaunja, E.L. *Self-governance and Sami communities: Transitions in early modern natural resource management* (Springer Nature, 2022).
- Lawrence, R. Internal colonisation and indigenous resource sovereignty: Wind power developments on traditional Saami lands. *Environment and Planning D: Society and Space* 32:6 (2014): s. 1036–1053.
- Lawrence, R. & Kløcker Larsen, R. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands. *Third World Quarterly* 38:5 (2017): s. 1164–1180.
- Lawrence, R. & Mörkenstam, U. Självbestämmande genom myndighetsutövning? Sametingets dubbla roller. *Statsvetenskaplig tidskrift* 114:2 (2012).
- Lewicki, R.J, Gray, B. & Elliott, M. *Making sense of intractable environmental conflicts* (Island Press, 2003).
- Lindahl, K.B., Sténs, A., Sandström, C., Johansson, J., Lidskog, R. Ranius, T. & Roberge, J-M. The Swedish forestry model: More of everything?", Alternative Pathways to Sustainability? *Comparing Forest Governance Models* 77 (2017): s. 44–55, DOI:10.1016/j.forpol.2015.10.012.
- Löf, A. *Challenging adaptability: analysing the governance of reindeer husbandry in Sweden* (Doktorsavhandling, Umeå: Umeå universitet, 2014).
- Löf, A., Kløcker Larsen, R., Fahlin, F. Can conflict be planned away? A critical assessment of participatory land use planning in Swedish forest governance. *Arctic Review on Law and Politics* 16 (2025): s.31–57, DOI.org/10.23865/arctic.v16.6298.
- Löf, A., Raitio, K., Forbes, BC., Labba, K., Landauer, M., Risvoll, C. & Sarkki, S. Unpacking reindeer husbandry governance in Sweden, Norway and Finland: A political discursive perspective. I Horstkotte, T. Holand, Ø. Kumpula, J. & Moen, J. (red.). *Reindeer husbandry and global environmental change: pastoralism in Fennoscandia* (Routledge, 2022): s. 150–172.

- Magga, AM. *Siidan lait – Saamelaisen poronhoidon oikeusperiaatteet ja – teoria*. (Vastapaino, 2024.)
- Midgley, G. *Systemic Intervention: Philosophy, Methodology, and Practice* (Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000).
- Mörkenstam, U. Organised hypocrisy? The implementation of the international indigenous rights regime in Sweden. *The International Journal of Human Rights* 23:10 (2019): s. 1718–1741.
- Nilsson, R. *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering* (Stockholms universitet, 2021).
- Normann, S. Green colonialism in the Nordic context: Exploring Southern Saami representations of wind energy development. *Journal of community psychology* 49:1 (2021): s. 77–94.
- Norstedt, G., Axelsson, AL, Östlund, L. & Giguère, N. Exploring pre-colonial resource control of individual Sami households. *Arctic* 67:2 (2014): s. 223–237.
- Päiviö, NJ. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: En rätthistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag* (Uppsala universitet, 2011).
- Persson, S., Harnesk, D. & Islar, M. What local people? Examining the Gállok mining conflict and the rights of the Sámi population in terms of justice and power. *Geoforum* 86 (2017): s. 20–29.
- Raitio, K., Allard, C. & Lawrence, R. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden’s mining permitting practices. *Land Use Policy* 99 (2020): s. 105001, DOI:10.1016/j.landusepol.2020.105001.
- Raitio, K. & Löf, A. Rättighetsbaserad dialog – nödvändig del i en rättvis grön omställning (2023)
<https://www.sei.org/perspectives/rattighetsbaserad-dialog>.
- Roos, U, Lidestav, G, Sandström, S & Sandström, P. Samråd: an institutional arrangement in the context of forestry and reindeer husbandry in northern Sweden. *International Forestry Review* 24:3 (2022): s. 441–457.

- Sarkki, S., Heikkinen, H.I. & Löf, A. Reindeer Herders as Stakeholders or Rights-Holders? Introducing a Social Equity-Based Conceptualization Relevant for Indigenous and Local Communities. I Nord, D.C. (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*, (Springer International Publishing, 2021): s. 271–292.
- Schaffer, J.K., Langford, M. & Madsen, M.R. An Unlikely Rights Revolution: Legal Mobilization in Scandinavia Since the 1970s. *Nordic Journal of Human Rights* 42:1 (2024): s. 1–21.
- Sehlin MacNeil, K. Shafted: A case of cultural and structural violence in the power relations between a Sami community and a mining company in northern Sweden. *Ethnologia Scandinavica* 45 (2015): s. 73–88.
- SSR, Riktlinjer vid forsknings- och projektsamarbeten med Sámiid Riikkasearvi (SSR), SSR, 2019.
- Stoessel, M., Moen, J. & Lindborg, R. Mapping cumulative pressures on the grazing lands of northern Fennoscandia. *Scientific Reports* 12:1 (2022): s.16044.
- Susskind, L.E., McKearnen, S. & Thomas-Lamar, J. *The consensus building handbook: A comprehensive guide to reaching agreement* (Sage publications, 1999).
- Tuhiwai Smith, L. *Decolonizing methodologies: Research and indigenous peoples* (Bloomsbury Publishing, 2021).
- Widmark, C. Forestry and reindeer husbandry in northern Sweden – the development of a land use conflict. *Rangifer* 26:2 (2006): s. 43–54.
- Åhrén, M. *Indigenous Peoples' Status in the International Legal System* (Oxford University Press, 2016).
- Össbo, Å. Back to square one. green sacrifice zones in Sápmi and Swedish policy responses to energy emergencies. *Arctic Review on Law and Politics* 14 (2023): s. 112–134.
- Österlin, C. & Raitio, K. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden. *Resources* 9:9 (2020): s. 104.

Skogspolitikens konsekvenser för den samiska renskötseln

*Per Sandström, Anna Skarin, Marie B. Hagsgård
och Brita Stina Sjaggo*

Inledning

I detta kapitel blickar vi tillbaka på skogarna i renskötselområdet över den 70-årsperiod sedan det ”moderna” skogsbruket infördes och hur gällande lagar har beaktats. Under perioden har skogarna föryngrats och förtätats och lett till en 60-procentig ökning i skogsvolym. Renskötselns viktigaste lavrika skogsarealer har samtidigt minskat med 70 procent. Med denna utgångspunkt synar vi effekterna av skogspolitikens inriktning på den traditionella naturbetesbaserade renskötseln. Vi granskar de lagregler som styr skogsbrukets hänsyn till renskötseln och Skogsstyrelsens tillämpning och tillsyn. Vi föreslår en aktiv rådgivning och tillsyn av hur reglerna tillämpas för att respekten för renskötselrätten ska få genomslag i praktiken. Vi rekommenderar att detta sker i former av ökad röjning och gallring, renbetesrestaurering, selektiv avverkning, skydd av hänglavs-skogar, minimerad markberedning och avveckling av contortatallen. Vi presenterar ett system där åtgärder kan följas upp och hänsyns-åtgärder mätas. Vi föreslår ändringar i skogsvårdslagens lagregler för att dess syften ska framgå tydligare. Skogsstyrelsens policy om skogsbruk och renskötsel identifierar insatser som ökat behov av hänsyn, anpassning, rådgivning, kommunikation och tillsyn för renskötseln. Våra föreslagna åtgärder ryms inom syftet med hänsynsbestämmelserna i skogsvårdslagen och skyldigheten att främja samers möjlighet att bedriva renskötsel som en central del av samisk kultur. Morgon-

dagens skogsbruksmetoder kan möta produktionsmål och gynna renens betesresurser.

Skogsbrukets uteblivna hänsyn till renskötseln

Skogslandskapet i norra Sverige har genomgått omfattande förändringar under det senaste århundradet. Enligt skogspolitiken är skogen en ekonomisk resurs. Samtidigt ska skogen erbjuda förutsättningar för skogens alla arter, sociala värden samt ge förutsättningar för samerna att bedriva naturbetesbaserad renskötsel.

På 55 procent av Sveriges landareal överlappar rättigheten att bedriva skogsbruk med stöd av äganderätten och den samiska rättigheten att bedriva renskötsel med stöd av renskötselrätten med varandra. Äganderätten och renskötselrätten har samma starka egendomsskydd enligt grundlagen.¹ Det område där båda rättigheterna gäller innefattar hälften av Sveriges totala produktiva skogsmarksareal.² Här ställs skogsbrukets skyldighet att visa hänsyn gentemot renskötseln på sin spets.

Renen och renskötseln utgör centrala delar av den samiska kulturen. Staten har tagit ansvar för att en hållbar, traditionell, naturbetesbaserad renskötsel ska kunna bibehållas och utvecklas. Det framgår av grundlagen som säger att det ”Samiska folkets möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas.”³ Detta framgår även genom Sveriges åtaganden enligt internationella konventioner om urfolks- och nationella minoriteters rättigheter.⁴

Sedan 1950-talet har staten fört en skogspolitik med tydliga virkesproduktionsmål. Det har lett till en avsevärd förändring i skogens ålder och struktur, vilket fått stora negativa konsekvenser för den samiska renskötseln. Betesresurserna har minskat drastiskt, övriga ekologiska förutsättningar har försämrats och landskapet har styckats upp.⁵ Samebyarna beskrev och uttryckte oro över konsekvenserna av det moderna skogsbruket redan 1954 under ett möte mellan forskare,

¹ 2 kap. 15 § regeringsformen.

² P. Sandström, N. Cory, J. Svensson, H. Hedenås, L. Jougda & N. Borchert. On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape: Implications for reindeer husbandry and sustainable forest management. *Ambio* 45 (2016). DOI.org/10.1007/s13280-015-0759-0.

³ 1 kap. 2 § sjätte stycket regeringsformen.

⁴ FN:s konvention om medborgerliga och politiska rättigheter (ICCPR) art. 27; Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter, art. 5. Hämtad 2024-10-18.

⁵ Sandström m.fl., On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape.

skogsbruk och renskötsel.⁶ Trots att återupprepade varningar framförts sedan dess så har minskningen av arealen av de värdefullaste vinterbetesmarkerna fortsatt.

Brukandet av skogen regleras av skogsvårdslagen (Lag 2010:930) som ger uttryck för skogspolitiken. Skogsvårdslagen innehåller regler som beskriver hur den som bedriver skogsbruk ska ta hänsyn till renskötseln. Lagtexten speglar däremot inte det skydd renskötseln åtnjuter med hänsyn till renskötselrättens starka ställning.⁷ Den speglar inte heller att den traditionella naturbetesbaserade renskötseln ska främjas. Av lagens förarbeten framgår att syftet med bestämmelserna både är att skogsbruket ska respektera renskötselrätten, samebyarnas juridiska rätt att använda marken för renbete med mera. Den visar också att skogsbruket ska visa hänsyn för den naturbetesbaserade samiska renskötseln som ett allmänt intresse. Minskningen av renarnas lavbete visar att syftet med hänsynsbestämmelserna inte har fått genomslag i praktiken.

Vi lyfter fram de konsekvenser skogspolitikens inriktning och det moderna traktthyggesbruket har haft på den samiska renskötseln. Vi beskriver förluster av viktiga betesmarker och uppstyckningen av skogslandskapet och föreslår praktiska hänsynsåtgärder i skogen. Vidare granskar vi syftet med de lagregler som styr skogsbrukets hänsyn till renskötseln och Skogsstyrelsens tillämpning och tillsyn av lagreglerna. Vi föreslår en aktiv rådgivning och tillsyn av hur reglerna ska tillämpas med målet att respekten för renskötselrätten och den naturbetesbaserade samiska renskötseln får genomslag i praktiken. Slutligen föreslår vi hur lagreglerna i skogsvårdslagen kan ändras så att syftet med reglerna framgår tydligare.

Renens behov och årstidscykel

Traditionell renskötsel är ett naturbetesbaserat system där rensköterna använder djurens förmåga att tillgodogöra sig resurser i naturen, som annars inte är åtkomliga för människan. Renarna är selektiva idisslare anpassade till det arktiska- och subarktiska klimatet där tillgången på

⁶ F. Skunke. Reindeer ecology and management in Sweden. *Biological Papers of the University of Alaska*. 8 (1969). <http://hdl.handle.net/11122/1430>.

⁷ M. Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017), s. 198. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-133884>.

föda växlar mellan årstiderna. Renen är beroende av att kunna röra sig över stora betesområden för att kunna hitta tillräckligt med föda, samt skydd mot insekter och rovdjursangrepp. De behöver skydd och svalka för att överleva och reproducera sig. De ska selektivt kunna välja de bästa betesområdena och de mest näringsrika växterna och kunna beta i lugn och ro utan störningar. Om renarna störs i sin betescykel förlorar de betestid och möjlighet att bygga upp och underhålla sina kroppsreserver.⁸

Renarna bygger upp sina reserver inför vintern under barmarksperioden. Vintertid underhåller de och använder sina kroppsreserver. Renarnas tillväxt och storlek avgörs till stor del av tillgång till föda och betestid. Under vintern avgör tillgång till mat överlevnaden och hur stort antal djur som är möjligt att hålla i vinterhjorden. Förhållandena avgör till viss del också kalvproduktionen.⁹ Även om renarna till stor del lever på sina kroppsreserver under vintern och klarar ett kallt klimat, behöver de daglig tillgång till bete för att underhålla sina grundläggande metaboliska processer. De behöver energi för att gräva fram föda under snön och vajan behöver ge sitt foster energi.¹⁰ Förutom att äta vintergröna växter har renarna en unik förmåga att kunna tillgodogöra sig både marklav (till exempel *Cladina* spp.) och hänglav (till exempel *Bryoria* spp.). Det gör att de kan klara sig igenom den långa näringsfattiga vintern.

Den samiska renskötseln

Samerna har levt sida vid sida med renen under årtusenden. Först jagade och fångade de vilda renar till dess att de domesticerades. Därefter övergick de till ett naturbetesbaserat renskötselsystem.¹¹ Renskötselns utformning har sett olika ut under olika tidsperioder. Från 1700-talet och framåt började samerna bedriva renskötsel mer organi-

⁸ J. E. Colman, C. Pedersen, D. Ø. Hjermann, Ø. Holand, S. R. Moe & E. Reimers, "Do wild reindeer exhibit grazing compensation during insect harassment?", *Journal of Wildlife Management* 67 (2003), s. 14–16; A. Skarin, J. Kumpula, T. Tveraa & B. Åhman, "Reindeer behavioural ecology and use of pastures in pastoral livelihoods", i T. Horstkotte, Ø. Holand, J. Kumpula & J. Moen (red.), *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change*, s. 63–65.

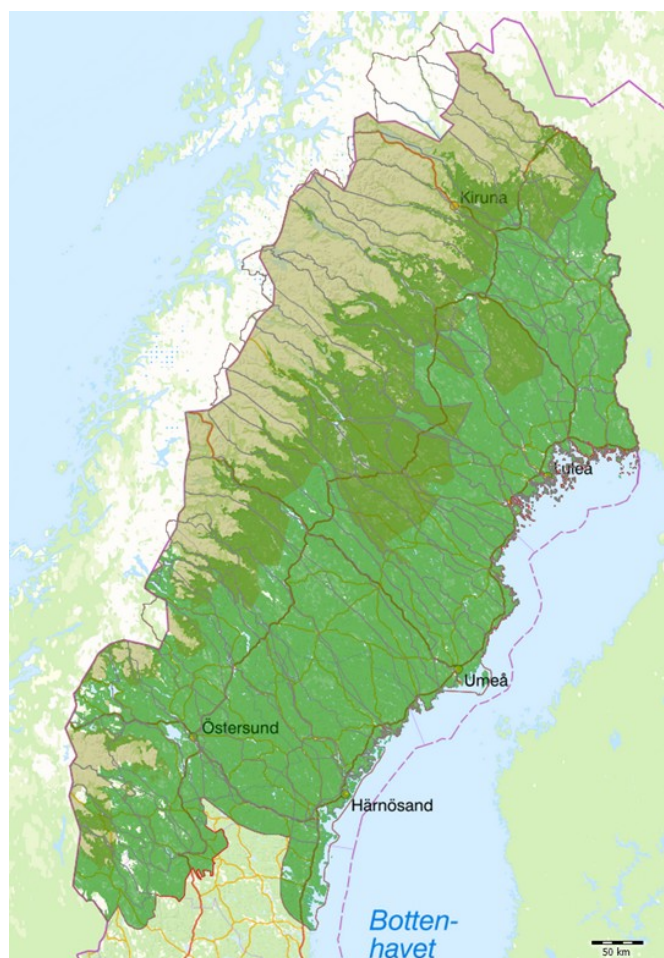
⁹ D. R. Klein. Ecology of Deer Range in Alaska. *Ecological Monographs*. 35:3 (1965): s. 277. DOI.org/10.2307/1942139.

¹⁰ B. Åhman & R. G. White, "Rangifer Diet and Nutritional Needs", i M. Tryland & S. Kutz (red.), *Reindeer and Caribou Health and Disease*, s. 114–120.

¹¹ O. Holand, T. Horstkotte, J. Kumpula & J. Moen. Reindeer pastoralism in Fennoscandia. I T. Horstkotte, Ø. Holand, J. Kumpula & J. Moen (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia*. s. 23–24.

serat med hjordar som förflyttades mellan olika årstidsland. Systemet vidareutvecklades under 1800-talet till den mer extensiva skötseln med större renhjordar som vi ser i dag. I Sverige är renskötselområdet indelat i 51 samebyar, där 33 fjällsamebyar nyttjar barmarksbete i fjällen, medan tio skogs- och åtta koncessionssamebyar har sina barmarksområden i skogslandet (se figur 1). Vintertid kan alla samebyar nyttja vinterbetesmarker i skogen.

Figur 1 Renskötselområdet i Sverige

Renskötselområdet i Sverige med året-runt-marker i väst, bestående av fjäll i ljusare färg och skogs- mark i mörkare grönt. Vinterbetesmarkerna visas i ljusare grönt. Renskötselområdet är indelat i 51 Samebyar där 33 fjällsamebyar nyttjar betesområden i fjällen under barmarksperioden och åtta skogs- och tio koncessionssamebyar med barmarksbetesområden i skogen. Vintertid nyttjar alla samebyar vinterbetes- marker i skogslandet.

Källa: Data från samebyarnas RenGIS.

Vinterbetet är oftast den kritiska flaskhalsen för renskötseln. Renhjorden håller sig relativt stilla under januari–mars och kan spara energi när den vistas på bra vinterbete, det vill säga på väl sammanhållna, lavrika och variationsrika marker med gynnsamma snöförhållanden. En god vinter kunde innan tiden för det moderna skogsbruket vara en viloperiod för renskötaren.

Árbediehtu, samisk traditionell kunskap inom renskötseln har byggts upp över generationer utifrån det arbete som följer i renens spår.¹² Samspelet mellan renen, vegetationen och omvärlden utgör grunden i samisk terminologi och språk. Den samiska traditionella kunskapen har utvecklats ihop med anpassningar till ett föränderligt landskap. Den samiska renskötseln bygger på naturbete där bristen på lav under vinterbetet numera är ett stort problem för renskötseln.

Sommartid håller renskötarna renarna i större hjordar beroende på hur samebyns barmarksbete ser ut. På förvintern samlas renarna för slaktuttag och skiljning. Härifrån flyttas renhjordar till separata betesområden för vinterbete. Under vinterbetet hålls renhjordarna familjevis eller med några familjer tillsammans i olika vintergrupper *siiddat* (siida i singularis). Renarna bevakas dagligen genom att hela eller delar av hjorden omringas med skoter eller skidor. Spåren i snön runt en renhjord på vinterbete brukar kallas för *birasluodda*, kantspår. När renhjorden utvidgar sitt betesområde utvidgas också kantspårets omfattning. Genom bevakning av kantspåret ser renskötarna om renar lämnat eller kommit in i renhjorden. De djur som passerar ut kan hämtas tillbaka, eller så utvidgas kantspåret. Samtidigt ser renskötarna till så att det inte kommer in rovdjur eller människor innanför kantspåret. När renarna hålls samlade på ett begränsat betesområde som sakta utvidgas eller förflyttas kan området nyttjas strategiskt. Om renar betat många betesgropar nära varandra kallas det för *čiegar*. När renen lämnat gropan fryser snön och blir hård. Därför måste *čiegar* ständigt utvidgas. Orörd snö och obetat område kallas *oppas*. Det är renskötarens uppgift att säkerställa att renen alltid har möjlighet att utvidga betesgroparna mot *oppas*. Detta välutvecklade betesrotationssystem är hotat av dagens skogsbruk.

¹² Sametinget, *Árbediehtu*. <https://sametinget.se/arbediehtu> (hämtad 2024-10-18).

Skogsbrukshistoria

För att förstå dagens situation mellan skogsbruk och renskötsel krävs ett historiskt perspektiv på hur skogsbrukets påverkan på renbetesmarkerna har ökat över tid.

Innan koloniseringen av norra Sverige påbörjades bestod skogarna huvudsakligen av brandpräglade, glesa skogar med grova träd.¹³ I dessa landskap växte senvuxna, hänglavsrika träd. Dåtidens skogslandskap var ett välfungerande beteslandskap för renen, rikt på mark-, hänglav och andra betesresurser. Landskapet var lätt att förflytta sig genom.

Utnyttjandet av skog och skogsprodukter har en lång historia i norra Sverige. Ursprungligen var användningen av skogen varierad och begränsad till områden nära jordbruksmarker och bosättningar.¹⁴ Efter etableringen av jordbruksbygder började sågverksindustrin sin expansion norr- och västerut omkring 1850. Skogsbruket bedrevs främst med hjälp av selektiv avverkning av de för ändamålet bästa träden.¹⁵ Skogsbrukets expansion gick snabbt, och redan 1870 var Sverige världens största exportör av sågade stockar, med en stor andel avverkad inom renskötselområdet.¹⁶ Denna form av skogsbruk var delvis positiv för renskötseln och renarnas betesförhållanden, eftersom selektiv avverkning öppnade upp skogarna ytterligare. Det gynnade tillväxten av marklav.¹⁷

På 1950-talet när det moderna skogsbruket infördes blev skogspolitik inriktad på produktion och skogsodling. Skogarna i renskötselområdet dominerades då av glesa skogar som var äldre än 80 år (se figur 2a).¹⁸ Nu blev det fokus på att ”restaurera” de glesa skogarna till mer produktiva och tätbevuxna skogar efter den tidigare plockhuggningsepoken. På dessa marker var strategin att kalavverka glesa bestånd och återplantera med tätare skogar med ”bättre träd.” Skogs-

¹³ L. Östlund, O. Zackrisson & A.-L. Axelsson. The history and transformation of a Scandinavian boreal forest landscape since the 19th century. *Canadian Journal of Forest Research*. 27:8 (1997). DOI.org/10.1139/x97-070.

¹⁴ Östlund, Zackrisson & Axelsson. The history and transformation of a Scandinavian boreal forest landscape since the 19th century.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ J. Björklund. From the Gulf of Bothnia to the White Sea: Swedish direct investments in the sawmill industry of Tsarist Russia. *Scandinavian Economic History Review*. 32:1 (1984). DOI.org/10.1080/03585522.1984.10408021.

¹⁷ A. Berg, L. Östlund, J. Moen & J. Olofsson. A century of logging and forestry in a reindeer herding area in northern Sweden. *Forest Ecology and Management*. 256:5 (2008). DOI.org/10.1016/j.foreco.2008.06.003.

¹⁸ Sandström m.fl., On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape.

bruksmetoderna förändrades från tidigare selektiv avverkning till dagens moderna beståndsinriktade trakthyggesbruk med intensiva förnygringsmetoder. Det innebar intensiv markberedning som harvning och plöjning, plantering, gödsling, dikning, och även plantering av den nordamerikanska tallarten *Pinus contorta*.¹⁹

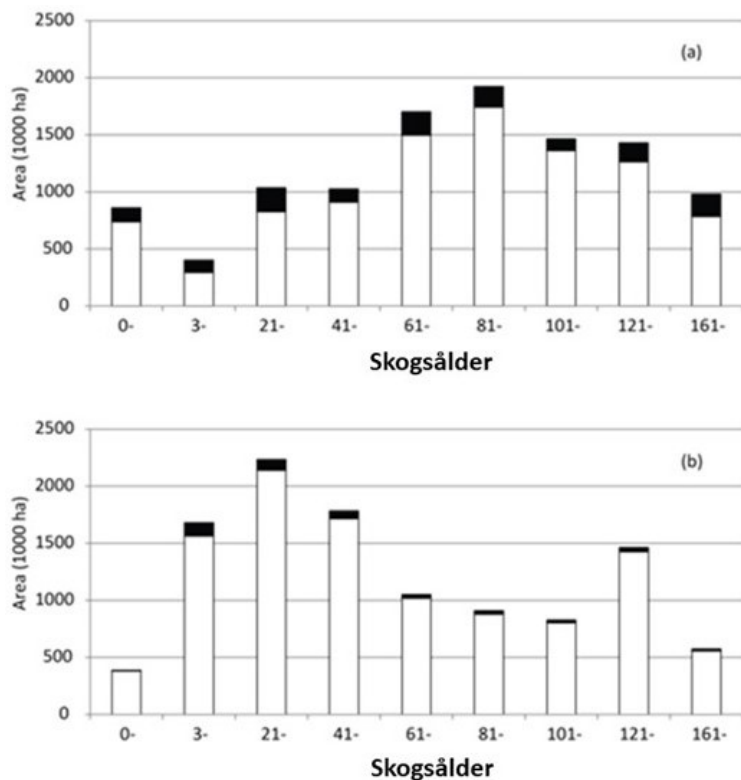
Resultatet blev tätare, likåldriga och monokulturella skogar där majoriteten av skogarna i dag är yngre än 80 år (se figur 2b).²⁰ Minskningen lavrika skogar över tid illustreras i figur 3a. Trots att majoriteten av skogarna i dag är yngre och träden klenare, har förtätningen av skogarna lett till att den totala skogsvolymen ökat med 60 procent sedan 1950-talet (se figur 3b). Stora delar av skogslandskapet inom renskötselområdet har omformats både genom de faktiska avverkningarnivåerna och den enhetliga avverkningen av stora områden, samtidigt ett omfattande nätverk av skogsbilvägar byggts.²¹ Den sammantagna effekten av ett förändrat skogsbruk har lett till att de tidigare sammanhållna renbetesskogarna, med god tillgång på både marklav, hänglav och annan viktig föda, successivt blivit uppdelade. Bristen på vinterbete gör markerna svåra att använda för renskötseln.

¹⁹ Berg m.fl., A century of logging and forestry in a reindeer herding area in northern Sweden.

²⁰ Sandström m.fl., On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape.

²¹ P.-A. Esseen, B. Ehnström, L. Ericson & K. Sjöberg. Boreal Forests. *Ecological Bulletins*. 46 (1997); Östlund, Zackrisson & Axelsson. The history and transformation of a Scandinavian boreal forest landscape since the 19th century.

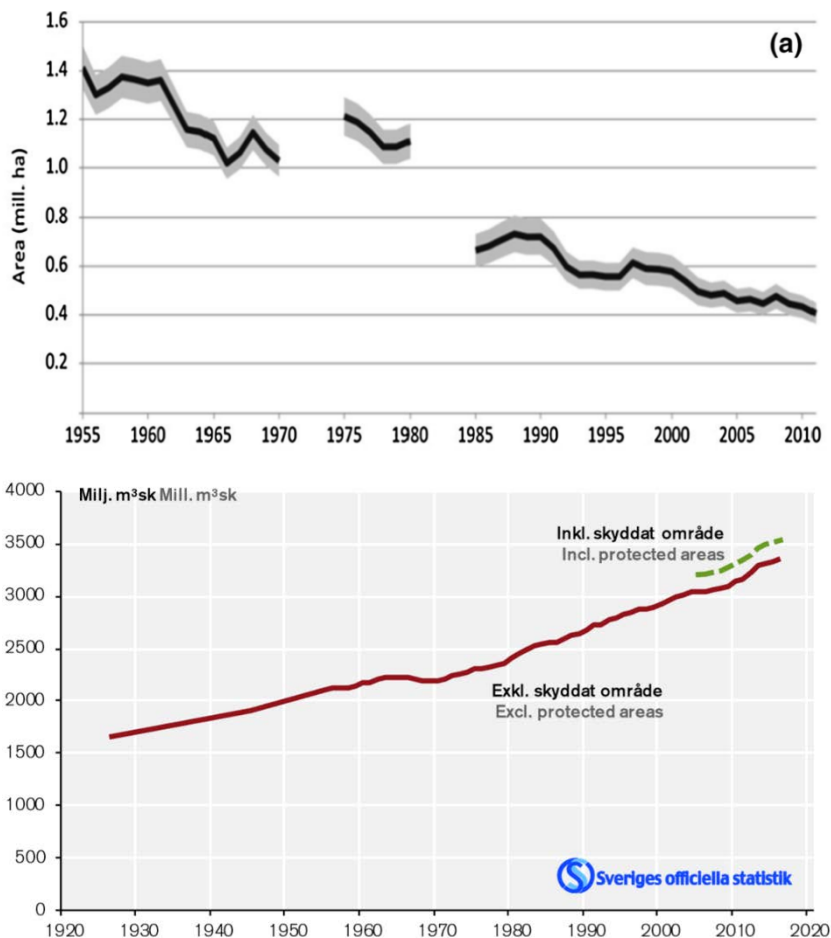
Figur 2 a) Fördelningen av skogsålder och andel skog av lavtyp.
b) Fördelningen av skogsålder och andel skog av lavtyp 2013

Fördelningen av skogsålder och andel skog av lavtyp (täckningsgrad av marklavar > 50 procent) för renskötselområdet för a) år 1955 och b) år 2013. Höjden på stapeln anger arealen skog i respektive ålderskategori medan den svarta delen av varje stapel anger mängden skog av lavtyp för respektive ålderskategori.

Källa: Sandström m.fl. 2016.

Figur 3 a) Minskning i areal av skogar av lavtyp.
b) Ökning av total skogsvolym

a). Minskning i areal av skogar av lavtyp (täckningsgrad av marklavar > 50 procent) från 1955 till 2016 för renskötselområdet. Grå yta anger beräkningens noggrannhet.

b). Ökningen av total skogsvolym från 1923 fram till 2016.

Källa: a). Sandström m.fl. 2016. b) Riksskogstaxeringen.

Moderna skogsbrukets påverkan på lavbetet

I studier av hur skogslandskapet i renskötselområdet har förändrats visar Sandström med flera²² att 71 procent av skogsarealen med lavtyp (täckningsgrad av marklav över 50 procent) har försvunnit mellan

²² Sandström m.fl., On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape.

1955 och 2013 (se figur 3a). Sådana marker utgör den viktigaste skogstypen för renskötseln vintertid. Denna minskning är därför alarmrande. År 1955 utgjorde dessa skogar av lavtyp 1 400 000 hektar, vilket motsvarade 14 procent av den produktiva skogsmarken inom renskötselområdet. I dag utgör skogar av lavtyp endast 430 000 hektar eller 3,7 procent av den produktiva skogsmarken inom renskötselområdet (se figur 3a). Statliga Sveaskog AB utgör en central aktör när det gäller skötsel av lavrika skogar. Sveaskog förvaltar 26 procent av skogsmarken på vinterbeteslandet. Dessa marker innehåller 49 procent av den återstående skogen av lavtyp.²³

I stark kontrast till den återstående arealen skog av lavtyp, finns i dag i stället bland annat 560 000 hektar contortaskog. Nästan all sådan skog finns inom renskötselområdet och har ofta planterats på tidigare lavrika marker. I contortatallbestånd sker förändringar i markvegetationen jämfört med i bestånd av inhemsk tall.²⁴ Contortatallen planteras tätare och föregås av hårdare markberedningsmetoder än vid föryngring av den inhemska tallen *Pinus sylvestris*. Contortatallen har fler och längre barr än inhemsk tall, vilket skuggar och ger mer näring till markvegetationen. Detta missgynnar marklaven till förmån för gräs och mossor. Contortaplanteringar anses allmänt som helt förlorade betesområden för renarna. Renskötarna vittnar om att planteringarna även skapar barriärer i landskapet där stamtäta, ibland krokiga, vridna och fallna träd leder till sämre framkomlighet för både renar och människor. Analys av positionsdata från renar med GPS-halsband visar också att renarna undviker contortabestånd med träd högre än tre meter.²⁵ Trots tydliga indikationer på renskötselns problem med contortaskogsbruk och den negativa påverkan på marklaven fortsätter Skogsstyrelsen att ge tillstånd till plantering av contorta på viktiga renbetesmarker.

²³ Sandström m.fl., On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape.

²⁴ C. Nilsson, O. Engelman, J. Cory, A. Forsslund & E. Carlborg, Differences in litter cover and understory flora between stands of introduced lodgepole pine and native Scots pine in Sweden. *Forest Ecology and Management*. 255:5-6 (2008). DOI.org/10.1016/j.foreco.2007.12.012.

²⁵ T. Horstkotte, P. Sandström, W. Neumann, A. Skarin, S. Adler, U. Roos & J. Sjögren. Semi-domesticated reindeer avoid winter habitats with exotic tree species *Pinus contorta*. *Forest Ecology and Management*. 540 (2023): 121062. DOI.org/10.1016/j.foreco.2023.121062.

Hur olika skogsbruksåtgärder påverkar marklaven

Markberedning är en skötselåtgärd som innebär att marken på hygget rivs eller grävs upp för att gynna förhållandena för de nya trädplantorna. Både markberedning och körskador från skogsmaskiner innebär att mineraljord frigörs och marklaven grävs bort eller täcks över. Generellt undviker renar nya markberedda hyggen, både på grund av minskningen av lavtäcket och för att jordlukten blir dominerande och gör det svårt för renarna att lokalisera den återstående laven genom snön.²⁶ Studier visar att om markberedningen är tillräckligt skonsam kan lavtäcket öka med tiden, men så snart ungskogen började sluta sig minskar lavarna igen och mossor breder ut sig.²⁷ Renskötare i Luokta-Mávas sameby har noterat att naturliga föryngringar utan markberedning verkar gynna en långsiktig tillgång till lavar. Pågående försök visar att man med precisionsmarkberedning och plantering kan minimera markstörningen långt under Skogsstyrelsen rekommendationer.²⁸

Kvävegödsling på skogsmark är en skogsbruksåtgärd för att öka trädens tillväxt. Gödsling av skogsmark sker vanligtvis cirka tio år före slutavverkning. Historiskt har det använts mer frekvent, men anses numera inte lönsamt på de magraste markerna. Renar undviker dessutom gödslade områden den första vintern efter gödsling.²⁹ Gödsling gynnar många av de växter som konkurrerar med marklavar.³⁰ Kombinationen av gödsling och intensiv markberedning har bidragit till att marklaven minskat.

Skogsstyrelsen rekommenderar vanligtvis 2 000–2 500 plantor per hektar vid nyplantering av skog efter avverkning och markberedning. På lättföryngrade marker sker dessutom ofta självföryngring, vilket

²⁶ S. Kivinen, J. Moen, A. Berg & A. Eriksson. Effects of Modern Forest Management on Winter Grazing Resources for Reindeer in Sweden. *Ambio*. 39 (2010). DOI.org/10.1007/s13280-010-0044-1.

²⁷ T. Horstkotte & J. Moen. Successional pathways of terrestrial lichens in changing Swedish boreal forests. *Forest Ecology and Management*. 453 (2019): 117572. DOI.org/10.1016/j.foreco.2019.117572.

²⁸ B. T. Ersson, L. Hansson, J. Manner, P. Sandström & J. Sonesson. Forest management in northern Fennoscandia: the need for solutions that mitigate conflicts during forest regeneration and increase the use of continuous cover forestry. *Silva Fennica*. 57:3 (2023). DOI.org/10.14214/sf.23053.

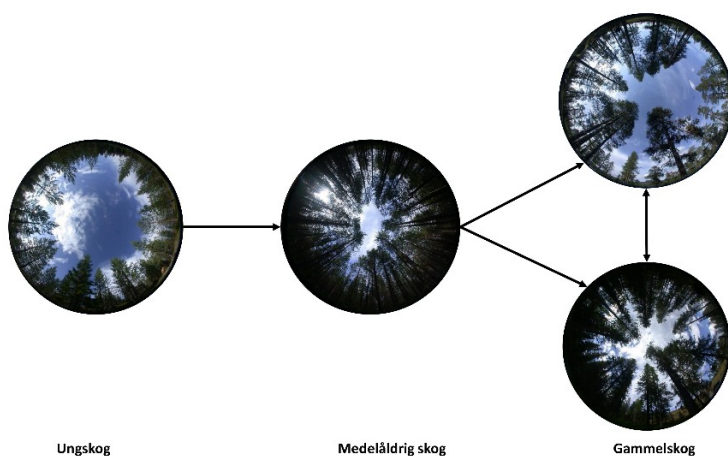
²⁹ Kivinen m.fl., Effects of Modern Forest Management on Winter Grazing Resources for Reindeer in Sweden.

³⁰ J. Strengbom, P. O. Hedwall, L. Gustafsson, J. Brunet, M. Lindblad & A. L. Axelsson. Half a century of multiple anthropogenic stressors has altered northern forest understory plant communities. 5th European Congress of Conservation Biology, (2018). DOI.org/10.17011/conference/eccb2018/107838.

kan leda till att plantantalet blir 3 000–6 000 plantor per hektar. Vid sådd som föryngringsmetod blir också antalet plantor per hektar högt. Marklavar är beroende av ljusinsläpp och påverkas negativt av ett högt stamantal när plantorna börjar komma upp i höjd (se figur 4). I tidigare skogslagstiftning fanns bestämmelser om röjnings- och gallringsplikt. I dag finns inga sådana krav. I stället genomförs röjning i ungskogsfas och gallring i medelålders bestånd för sällan, för sent och för försiktigt.

”Grundyta” är ett mått som används av skogsbruket för att mäta hur tät skogen är och för att räkna fram beståndets volym. Inom renskötseln används i stället begreppen ”gleshet”, ”luckighet” och ”öppenhet” för att beskriva goda förutsättningar för marklaven. Glesare skogar med grunddytor lägre än 15 kvadratmeter per hektar gynnar marklaven³¹, medan mer slutna skogar gynnar mossor på bekostnad av marklaven. Öppna skogar med gläntor och variation både i träd-diameter och ålder gynnar marklaven. Då de lavrikaste skogarna återfinns på de minst produktiva markerna är det naturligt att bibehålla glesare skogar.

Figur 4 Krontäckningen påverkar förutsättningarna för marklavarna

Krontäckningen i unga och medelåldriga bestånd påverkar hur mycket ljus som når ner till marken och påverkar därigenom förutsättningarna för marklavarna. En förutsättning för att marklavarna inte ska konkurreras ut av annan växtlighet är att skogsbestånden hålls glesa under hela omloppstiden. Figuren visar krontäckningen när ett bestånd går från ungskog blir till en medelåldrig skog. Den övre cirkeln till höger visar en gallrad skog och den undre en ogallrad med tätare krontak.

Illustration: Tim Horstkotte.

³¹ A. Jonsson Čabradić, J. Moen & K. Palmqvist. Predicting growth of mat-forming lichens on a landscape scale – comparing models with different complexities. *Ecography*. 33:5 (2010). DOI.org/10.1111%2Fj.1600-0587.2009.06079.x.

Skogsbrukets påverkan på hänglavsskogar

Kalhyggesbruket har även resulterat i att arealen av hänglavsskogar minskat drastiskt. Förekomsten av hänglav beror främst på skogens åldersstruktur, men också på skogsbeståndens storlek.³² Kalavverkningstakten har varit knappt en procent per år sedan 1950-talet, vilket har inneburit att minst 60 procent av de äldre skogarna har avverkats. Om selektiva avverkningsmetoder hade använts i stället hade det bidragit till att hänglavar gynnats och bevarats. Vid selektiv avverkning kan 40–60 procent av hänglavar bli kvar inom ett bestånd.³³ Eftersom spridningsförmågan hos hänglavar är begränsad skulle selektiv avverkning av sammanhängande skogsbestånd underlätta spridningen av hänglavar.³⁴ Den skulle också gynnas av en ökning av andelen lämnade ”evighetsträd” (solitärer) som aldrig avverkas. Om det finns spridningskällor inom en 200 meters radie kan hänglav börjar återetableras i planterade eller självföryngrade bestånd runt 60 år efter slutavverkning.³⁵ Om dessa spridningskällor i stället avverkas får hänglaven svårt att återetablera sig. Renskötare vittnar om att det tar cirka 120 år för hänglaven att växa till sig så pass mycket att den kan utgöra en betesresurs för renen.

Skogsbrukets konsekvenser för renskötseln

Den drastiska minskningen av marker rika på häng- och marklav har kraftigt försvårat möjligheten att bedriva en traditionell, naturbetesbaserad renskötsel. Det bidrar till en enorm stress för renskötaren, vars uppgift är att ombesörja att renen ständigt hittar föda. Uppdelningen av skogslandskapet och bristen på sammanhållna, kvalitativa vinterbetesmarker har inneburit att renarna tvingas beta i större grupper över mer vidsträckta betesområden. Denna ofrivilliga anpassning till en renskötsel med renarna utspridda över stora områden

³² T. Horstkotte, J. Moen, T. Lämås & T. Helle. The Legacy of Logging – Estimating Arboreal Lichen Occurrence in a Boreal Multiple-Use Landscape on a Two Century Scale. *PLOS ONE*. 6:12 (2011). DOI.org/10.1371/journal.pone.0028779; S. Kivinen, A. Berg, J. Moen, L. Ostlund & J. Olofsson. Forest Fragmentation and Landscape Transformation in a Reindeer Husbandry Area in Sweden. *Environmental Management*. 49:2 (2012). DOI.org/10.1007/s00267-011-9788-z.

³³ Horstkotte m.fl., The Legacy of Logging.

³⁴ Kivinen m.fl. Forest Fragmentation and Landscape Transformation in a Reindeer Husbandry Area in Sweden; H. Dettki & P.-A. Esseen. Epiphytic macrolichens in managed and natural forest landscapes: a comparison at two spatial scales. *Ecography*. 21:6 (1998). DOI.org/10.1111/j.1600-0587.1998.tb00554.x.

³⁵ Dettki & Esseen. Epiphytic macrolichens in managed and natural forest landscapes.

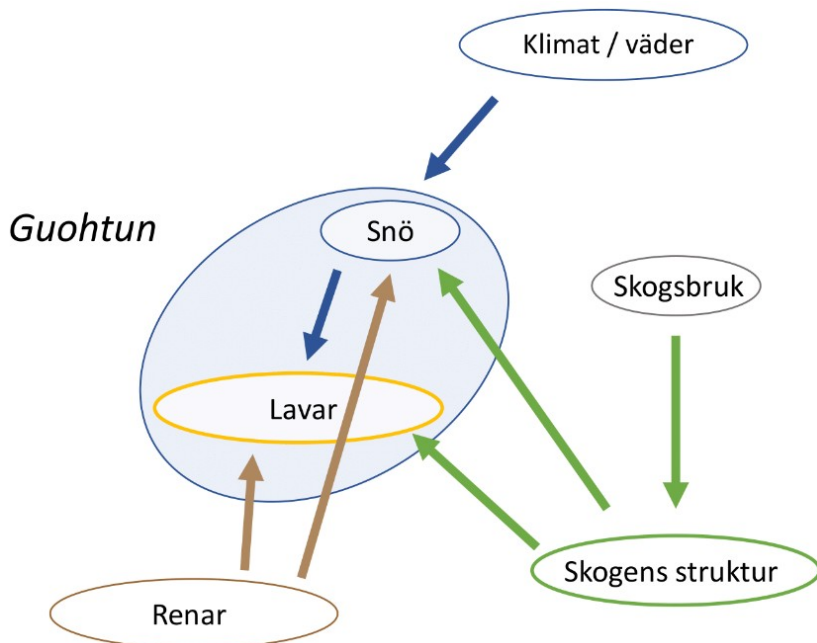
minskar renskötarnas flexibilitet och anpassningsförmåga till svåra väder- och snöförhållanden. Det ökar även risken för oönskade sammanblandningar av olika renhjordar och ökar risken för konflikter internt och mellan samebyar. Stora utspridda vintergrupper försvårar bevakningen av renarna. Det bidrar till högre risk för renpåkörningar av tåg och vägtrafik, försvårar möjligheten att avvärja rovdjursangrepp. Problemen påverkar djurens betesro negativt och försämrar renens kondition och möjligheten för vajan att föda fram en livskraftig kalv.

Renarnas förmåga att gräva fram bete under snön beror på rådande snöförhållanden. Väderlek och skogens kronstruktur påverkar också betet.³⁶ Klimatförändringarna har ökat frekvensen och intensiteten av svåra snöförhållanden vintertid. Bristen på variation i kröntäckningen inom ett bestånd begränsar renskötarens möjlighet att välja alternativa betesmarker med bättre snöförhållanden.³⁷ På grova träd med stor krona fastnar snön i kronan och snötäcket under trädet blir följaktligen tunnare. Snön närmast trädstammen är ofta porösare och mer lättgrävd för renen. Med ett förändrat klimat och fler nollgenomgångar ökar risken att snö som ligger kvar i träden smälter och droppar ner på marken. När det sedan blir kallt igen fryser snön och en hård yta bildas under träden. Ju tätare det är mellan träden desto större del av snötäcket riskerar att påverkas av droppet. Därför är det viktigt att ha variation i kröntäckning både inom skogsbeståndet och inom det större landskapet.

³⁶ S. Roturier & M. Roué. Of forest, snow and lichen: Sámi reindeer herders' knowledge of winter pastures in northern Sweden. *Forest Ecology and Management*. 258 (2009). DOI.org/10.1016/j.foreco.2009.07.045.

³⁷ T. Horstkotte & S. Roturier. Does forest stand structure impact the dynamics of snow on winter grazing grounds of reindeer (*Rangifer t. tarandus*)? *Forest Ecology and Management*. 291 (2013). DOI.org/10.1016/j.foreco.2012.10.044.

Figur 5 Hur renbetet påverkas vintertid

Vintertid påverkas renbetet (nordsamiskans guohtun) av en rad olika faktorer. Förutom att det måste finnas lav och andra betesväxter på marken påverkas tillgängligheten av snöns konsistens. Snöns konsistens påverkas å sin sida av om andra renar grävt i området eller snön utsatts av annan mekanisk påverkan. Men framför allt spelar väderförhållanden och skogens struktur en avgörande roll vad gäller åtkomst av bete. Skogens struktur påverkas i sin tur av skogsbruket.

Illustration: Modifierad från Roturier och Roue 2009.

Under vårvintern när snön frusit till skare är hänglaven normalt sett renens naturliga föda. När äldre, hänglavsrika skogar försvunnit har det resulterat i att betet för hela denna betessäsong är borta i många samebyar. Vintrar med svåra betesförhållanden, när snön blir så hårt packad att renen inte kan gräva sig ner till marken, har blivit allt vanligare på grund av klimatförändringarna.³⁸ Under sådana vintrar har hänglav tidigare varit en räddningsplanka. Renskötselns behov av hänglavsskogar har alltså ökat samtidigt som dess tillgång har minskat.

³⁸ M. C. Serreze, J. Gustafson, A. P. Barrett, M. L. Druckenmiller, S. Fox, J. Voveris, J. Stroeve, B. Sheffield, B. C. Forbes, S. Rasmus, R. Laptander, M. Brook, M. Brubaker, J. Temte, M. R. McCrystall & A. Bartsch. Arctic rain on snow events: bridging observations to understand environmental and livelihood impacts. *Environmental Research Letters*. 16:10 (2021): 105009. DOI.org/10.1088/1748-9326/ac269b; B. Forbes, T. Kumpula, N. Meschtyb, R. Laptander, M. Macias-Fauria, P. Zetterberg, M. Verdonen, A. Skarin, K.-Y. Kim, L. Boisvert, J. Stroeve & A. Bartsch. Sea ice, rain-on-snow and tundra reindeer nomadism in Arctic Russia. *Biology Letters*. 12:11 (2016): s. 2. DOI.org/10.1098/rsbl.2016.0466.

Det uppdelade landskapet med hinder och barriärer försvårar flytten mellan olika betesområden. Många samebyar tvingas till transporter med lastbil, vilket leder till ökade kostnader och risk för att renar skadas vid transporten.

Enligt *árbediehtu*, samisk traditionell kunskap, har renskötarens möjligheter att beta med en samlad vinterhjord i ett avgränsat betesområde stor betydelse för renhjordens kondition på våren. Mycket av den *árbediehtu* om var renarna brukar beta bäst och hur olika betesområden kan användas under året måste ständigt omprövas av renskötaren. Nya kalhyggen ritar bokstavligt talat om kartan, och betesområdena kan inte längre nyttjas som tidigare. I dag styr kalhyggen och contortaplanteringar till stor del renens betes- och rörelsemönster.

För skogsrenen, som lever i skogen alla årstider, är myrmarker och gamla granskogar centrala för tillväxt och överlevnad under barmarksperioden. Dessa landskapstyper gynnar både födotillgång, svalka och möjligheten att undkomma mygg och de renspecifika parasiterna som kormfluga och svalgbroms. Det är väl känt att insektsstörningar under sommaren påverkar renarnas viktökning negativt.³⁹ Temperaturen i fuktiga äldre granskogar, där grundvatten tränger upp från marken genom kallkällor, är betydligt lägre jämfört med skogar med inget eller ungt trädskikt. Sådana granskogar är ofta örtrika. Där kan renen hitta både svalka och föda. Gamla granskogar belägna i närheten av ett gott myrbete är särskilt viktigt. Flera skogs-samebyar vittnar om en total avsaknad av sådana granskogar i dag.

Vinterutfodring av renar – en nödlösning och en fälla

Under vintrar med svåra snöförhållanden, när lavbetet blir låst under is och skare, kan renskötarna bli tvungna att utfodra sina renar för att de inte ska dö av svält.⁴⁰ Renskötare vittnar om att förutom klimatförändringarna så är minskningen av lavbetet den huvudsakliga orsaken till att utfodringen ökat.⁴¹ Vid flytt av renar mellan betes-

³⁹ R. Weladji, Ø. Holand & T. Almøy. Use of climatic data to assess the effect of insect harassment on the autumn weight of reindeer (*Rangifer tarandus*) calves. *Journal of Zoology*. 260 (2003): s. 82–83. DOI.org/10.1017/S0952836903003510.

⁴⁰ A. Uböni, B. Åhman & J. Moen. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden? *Pastoralism*. 10:1 (2020): s. 7–8. DOI.org/10.1186/s13570-020-00177-y.

⁴¹ H. Rautiainen. Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures. Doktorsavhandling. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2024), s. 84. DOI.org/10.54612/a.4or342iga5.

områden och årstidsland kan renskötarna tvingas att utfodra renarna eller flytta dem med lastbil när det inte finns tillräckligt med naturligt bete längs med flyttlederna.⁴² Skogarna på de särskilda platser som traditionellt använts som rastbete vid flytt har ofta förstörts eller kraftigt försämrats på grund av olika skogsbruksmetoder.

Att utfodra renar är kostsamt och innebär även ett avsteg från den traditionella, naturbetesbaserade renskötseln och den samiska kulturens syn på vad renar behöver för att må bra. Risken för sjukdomsutbrott är dessutom större när renar hålls instängda eller samlade en längre tid på en mindre yta. Renar som är i sämre kondition, eller inte har blivit utfodrade förut, klarar inte av bytet från naturbete till kraftfoder. De riskerar därmed att dö av foderrelaterade sjukdomar. Nya studier visar dessutom att utfodring av renar tidigt i livet kan försämra deras förmåga till framtida, effektivt födosök under vintern.⁴³ I kombination med att renarna blir sämre på att nyttja det naturliga betet och att renskötarna vänjer sig vid nya sätt att utfodra sina renar finns det risk att renskötaren fastnar i en fälla. Det blir svårt att sluta utfodra renarna när de en gång har börjat.⁴⁴

Annan konkurrerande markanvändning och rovdjur

Utöver skogsbruket pågår också andra markanvändares verksamheter med negativ påverkan på renskötseln (se figur 6). Skogslandet brukas i dag av en mängd olika markanvändare än renskötsel och konkurrensen om markanvändningen är stor. Hur skogsbruket påverkar renskötseln behöver därför alltid beaktas i relation till all annan markanvändning och bedömas ur ett kumulativt perspektiv.⁴⁵

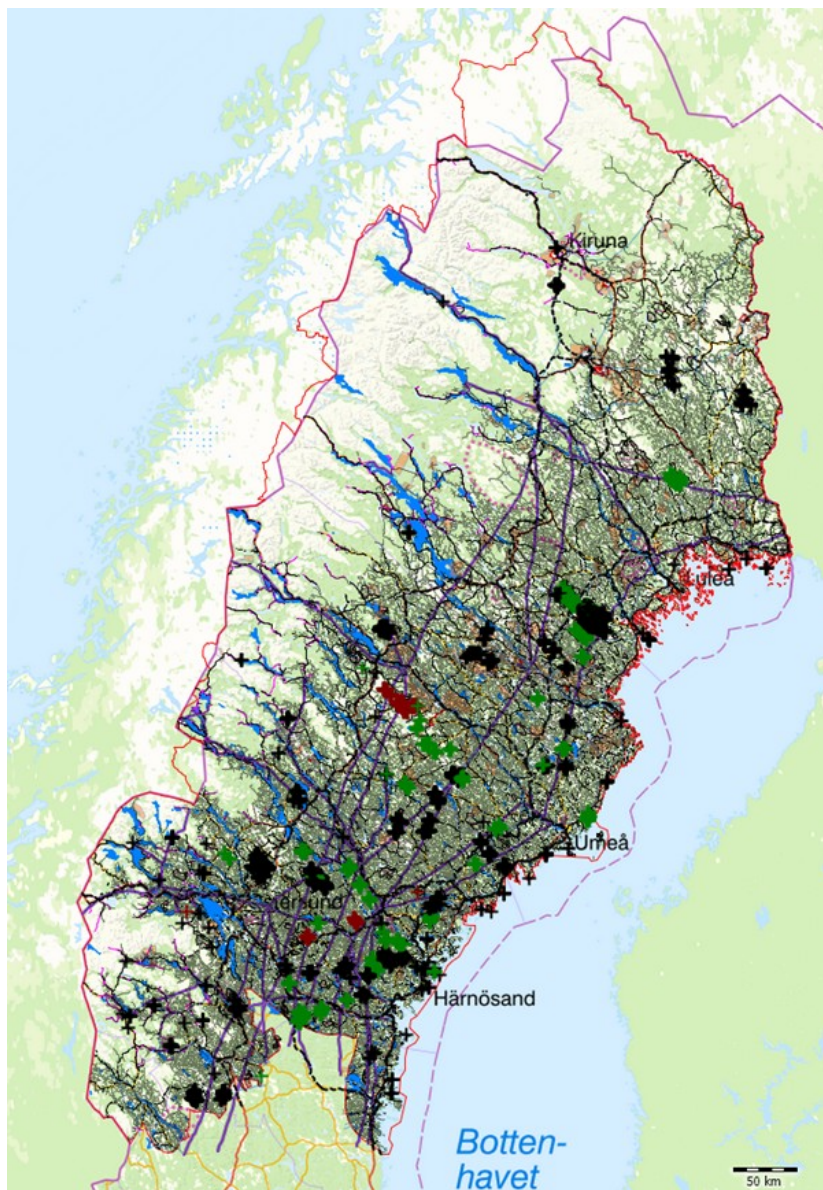
⁴² W. Axelsson-Linkowski, A.-M. Fjellström, C. Sandström, A. Westin, L. Östlund & J. Moen. Shifting Strategies between Generations in Sami Reindeer Husbandry: the Challenges of Maintaining Traditions while Adapting to a Changing Context. *Human Ecology*. 48:4 (2020). DOI.org/10.1007/s10745-020-00171-3.

⁴³ Rautiainen. Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures, s. 50.

⁴⁴ Rautiainen. Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures, s. 54; T. Horstkotte, É. Lépy & C. Risvoll. *Stödutfodring i renskötseln – resultat från en workshop mellan renskötare och forskare från Norge, Sverige och Finland*. (Umeå universitet, 2020.) https://clinfor.org/wp-content/uploads/2021/01/25166_Rapporten_sv.pdf.

⁴⁵ A. Skarin, P. Sandström, B. Brandão Niebuhr, M. Alam & S. Adler. *Renar, renskötsel och vindkraft: vinter- och barmarksbete*. (Naturvårdsverket, 2021), s. 42–44.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3AAnbn%3Ase%3ANaturvardsverket%3Adiva-10192>; R. Kløcker Larsen, A. Skarin, M. Stinnerbom, J. Vannar, M. Alam, M. Kuhmunen, R. Lawrence, J. Nygård, K. Raitio, P. Sandström, S. Sandström, J. Stinnerbom, J. Wik-Karlsson & C. Österlin. *Omtvistade landskap: Navigering mellan konkurrerande markanvändning och kumulativa effekter*. (Naturvårdsverket, 2020), s. 34–36.

Figur 6 Annan markanvändning av skogslandskapet i renskötselområdet

Skogsbruk bedrivs på huvuddelen av den produktiva skogsmarksarealen i renskötselområdet. I skogslandet pågår även all annan markanvändning inklusive vattenkraft (blåa ytor), vindkraft (uppförda anläggningar i svart och beviljade i grönt), huvudkraftledningar (lila linjer) gruvor (orange ytor), allmänna vägar (svarta linjer), järnvägar (streckade svarta linjer), militäranläggningars (streckade lila ytor). Skogsbrukets utbredning visas genom skogsbilvägnätet (gråa linjer).

Källa: Data från samebyarnas RenGIS.

Till den kumulativa påverkan på renskötselns markanvändning ingår även rovdjur.⁴⁶ Rovdjuren påverkar överlevnaden och produktionen i renskötseln.⁴⁷ Ansvaret för hur effekterna av den kumulativa påverkan av skogsbruk och exploateringar av renbetesmark ska hanteras och åtgärdas förblir olöst.

Effekter på produktionen i renskötseln

Sammantaget innebär skogsbruket och annan markanvändning att tillgången på vinterbete har minskat över tid. Dessutom orsakar klimatförändringarna svårigheter att nyttja det bete som finns kvar. Trots detta verkar inte antalet renar i vinterhjorden i hela renskötselområdet minskat över tid.⁴⁸ En förklaring kan vara flera historiska förändringar av renskötseln, något som till viss del kompenserar för förlusten av vinterbete. Bland annat så har renskötseln övergått från sarvslakt till kalvslakt. Det gör att produktiviteten i renskötseln är densamma, trots att de inte håller lika många djur på vinterbete som tidigare. I regeringens proposition till rennäringslagen 1971, beskrevs det att kalvslakt vore att föredra eftersom det inte kräver lika mycket vinterbetesmark.⁴⁹ I dag är omkring 70 procent av slakten kalvslakt, vilket gynnas genom att det ges ett högre pristillägg per kilo slaktad kalv jämfört med till kilo slaktat vuxet djur.⁵⁰ Mekaniseringen av renskötseln under 1970-talet har bidragit till att renarna kan spridas ut över större områden när betet minskat och betesområdena splittrats.⁵¹ Användning av skoter, kommunikationsradio, GPS-halsband och drönare gör det möjligt att övervaka större områden än tidigare. Ren-

⁴⁶ R. Kløcker Larsen, K. Raitio, P. Sandström, A. Skarin, M. Stinnerbom, J. Wik-Karlsson, S. Sandström, C. Österlin & Y. Buhot. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln: vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Naturvårdsverket, 2016), s. 27. <https://www.naturvardsverket.se/globalassets/media/publikationer-pdf/6700/978-91-620-6722-9.pdf> (hämtad 2024-10-14); Skarin. *Renar, renskötsel och vindkraft: vinter- och barmarksbete*, s. 63–65.

⁴⁷ B. Åhman, S. Rasmus, C. Risvoll, S. M. Eilertsen & H. Norberg. Large predators and their impact on reindeer husbandry. I T. Horstkotte, Ø. Holand, J. Kumpula & J. Moen. *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Femoscandia*. (Routledge, 2022), s 118–127.

⁴⁸ Uboni, Åhman & Moen. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden, s. 6–10.

⁴⁹ Prop. 1971:51, *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till rennäringslag*, 35 §.

⁵⁰ https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/forordning-1986:255-om-pristillagg-pa-renkott_sfs-1986-255.

⁵¹ Kløcker Larsen m.fl. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln*, s. 31.

skötseln trängs ihop till de områden där det finns bete och med ökat betestryck på dessa ytor.⁵²

Laven är som mest produktiv när den är minst tre centimeter hög.⁵³ Vid Riksskogstaxeringens mätningar 2015–2016 i provytor inom renskötselområdet var lavens medelhöjd 3,95 centimeter, medan 27 procent av ytorna hade en tjocklek under tre centimeter.⁵⁴ Det tyder på att en del av lavmarkerna är överutnyttjade som en konsekvens av att de minskar i omfattning.

Lagstiftning om skogsbrukets hänsyntill renskötseln

Den politik som förs när det gäller skogsbruk och renskötsel kommer till uttryck i olika typer av lagstiftning och i förarbeten till lagstiftningen. Lagstiftningen i skogsvårdslagen och rennäringslagen⁵⁵ är mest relevant för relationen mellan skogsbruket och renskötseln. Vissa allmänna bestämmelser om skydd för den naturbetesbaserade renskötseln som en central del av samisk kultur och samers rätt att ha inflytande över Skogsstyrelsens verksamhet och beslut har också betydelse. De allmänna bestämmelserna grundar sig på Sveriges internationella åtaganden och ska därför tolkas och tillämpas i ljuset av internationell rätt. Även bestämmelserna i skogsvårdslagen om hänsyn till renskötseln ska, där det är möjligt, tolkas och tillämpas i enlighet med Sveriges internationella åtaganden gentemot samer som ett urfolk.

Skogsvårdslagen och rennäringslagen

Av skogsvårdslagens portalparagraf (1 §) framgår att skogen är en nationell tillgång som ska skötas så att den uthålligt ger en god avkastning samtidigt som den biologiska mångfalden behålls. Hänsyn ska också tas till andra allmänna intressen som renskötseln. Den

⁵² Axelsson-Linkowski m.fl. Shifting Strategies between Generations in Sami Reindeer Husbandry: s. 487; Uböni, Åhman & Moen. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden, s. 9.

⁵³ J. Kumpula. Winter grazing of reindeer in woodland lichen pasture. Effect of lichen availability on the condition of reindeer. *Small Ruminant Research*. 39.2 (2001). DOI.org/10.1016/S0921-4488(00)00179-6; Skunke. Reindeer ecology and management in Sweden.

⁵⁴ Uböni, Åhman & Moen. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden, s. 9.

⁵⁵ Skogsvårdslag (1979:429), Rennäringslag (1971:437).

konkreta hänsyn som skogsbruket ska visa för renskötseln framgår av 31 § skogsvårdslagen. Den gäller både på renskötselns vinterbetesmark och åretruntmark. Regeln innebär att skogsbruket måste visa hänsyn för renskötselrätten som är samebyarnas civila juridiska rätt att bruka bl.a. betesresurserna i skogen. Renskötselrätten vilar på urminnes hävd och finns närmare beskriven i rennäringslagen. Bestämmelsen i 31 § skogsvårdslagen syftar också till att skydda renskötseln som ett allmänt intresse.⁵⁶ Riksdagen har uttalat att det är av allmänt intresse att samer kan bedriva renskötsel som en central del av samisk kultur.

Bestämmelsen i 31 § skogsvårdslagen infördes 1993 efter att Högsta domstolen hade meddelat dom i Skattefjällsmålet.⁵⁷ I målet klargjorde Högsta domstolen att renskötselrätten är en juridiskt skyddad bruksrätt till mark, med samma starka egendomsskydd som äganderätten. I förarbetena till bestämmelsen i 31 § skogsvårdslagen angavs därför att skogsmarken inom renskötselområdet brukades med stöd av två lika starkt skyddade rättigheter; renskötselrätten och äganderätten. Syftet med en ny bestämmelse var att varken pågående markanvändning för renskötsel eller skogsbruk skulle avsevärt försvåras. I hänsynsbestämmelsen anges därför att den som brukar skog ska visa ”den hänsyn som uppenbart påkallas.” Formuleringen avsågs signalera att den som brukar skog inte behöver visa så stor hänsyn att pågående markanvändning för skogsbruk avsevärt försvåras.⁵⁸ Av bestämmelsen framgår däremot inte hur stor hänsyn som skogsägare måste visa för att samebyars pågående markanvändning för renskötsel inte ska avsevärt försvåras.

I samband med att hänsynsbestämmelsen i 31 § skogsvårdslagen infördes skärptes också hänsynen för renskötseln inom åretruntmarkerna något genom förändringar i 30 § rennäringslagen (1971:437).⁵⁹ I förarbetena till den bestämmelsen påpekas att vissa åtgärder i skogsbruket kan innebära att de naturliga förutsättningarna för att utöva renskötselrätten på en fastighet omintetgörs för en mycket lång tid framåt. Om snöfattiga vinterbetesland och lavrika hedar påverkas kan det leda till att pågående markanvändning för renskötsel avsevärt för-

⁵⁶ Prop. 1990/91:3. *Skogsbruket i fjällnära skogar*, s. 52.

⁵⁷ NJA 1981 s. 1. Skattefjällsmålet.

⁵⁸ Prop. 1992/93:32. *Samerna och samisk kultur m.m.*, s. 93, 98–100 och prop. 1990/91:3. *Skogsbruket i fjällnära skogar*, s. 52–53.

⁵⁹ I 30 § rennäringslagen anges att den som inom året-runt-markerna äger eller brukar mark där renskötsel bedrivs inte får vidta åtgärder som medför avsevärd olägenhet för renskötseln.

svåras. Det hänvisades till att 31 § skogsvårdslagen skulle skydda sådana områden från sådana skogsbruksåtgärder.⁶⁰

Hänsynen till den naturbetesbaserade renskötseln som ett allmänt intresse i skogsvårdslagen innebär att områden som har en avgörande betydelse för varaktig renskötsel i en viss sameby ska skyddas.⁶¹ Det kan gälla områden i skogen med lavförekomst, eftersom fortsatt tillgång till vinterbete är avgörande för att samebyarna ska kunna bedriva traditionell samisk naturbetesbaserad renskötsel.

I 31 § skogsvårdslagen anges vilken typ av hänsyn som skogsbruket ska visa. Det handlar om att anpassa hyggens storlek och utläggning, beståndsanläggning, kvarlämnande av trädsamlingar och skogsbilvägars sträckning om det uppenbart påkallas med hänsyn till rennäringen. Vidare anges att det bör eftersträvas att berörd sameby har årlig tillgång till sammanhängande betesområden och till vegetation inom områden för samling, flyttning och rastning av renarna.

Skogsstyrelsen utfärdar allmänna råd för hur skogsvårdslagens olika bestämmelser ska tillämpas. I de allmänna råden till 31 § skogsvårdslagen nämns att koncentration av hyggen ska undvikas så att sammanhängande betesområden årligen finns tillgängliga för varje sameby. Vid föryngringsavverkning i hänglavsbärande skog ska trädsamlingar sparas inom och eller i anslutning till hygget som spridningskällor för hänglav. Vidare att den markberedning som behövs för att trygga återväxten av skog bör ske med minsta möjliga påverkan på marker med lavinslag. På marker där lavar täcker 10–25 procent av bottenskiktet bör markberedning påverka högst 40 procent av markytan. På marker där lavar täcker mer än 25 procent av bottenskiktet bör markberedning påverka högst 20 procent av markytan.

Av förarbetena till rennäringslagen framgår att den markägare som vidtar åtgärder som skadar renskötseln kan bli skadeståndsskyldig mot renägare.⁶² Det framgår dock inte av lagtexten, varken i rennäringslagen eller skogsvårdslagen.

⁶⁰ Prop. 1992/93:32. *Samerna och samisk kultur m.m.*, s. 99, 100 och 124 ff.

⁶¹ Prop. 1990/91:3. *Skogsbruket i fjällnära skogar*, s. 52.

⁶² Prop. 1992/93:32. *Samerna och samisk kultur m.m.*, s. 98.

De allmänna bestämmelserna och internationell rätt

De allmänna bestämmelserna tar sikte på att skydda renskötselrätten, på samma sätt som andra juridiska rättigheter till mark. De ska också ge skydd för den naturbetesbaserade renskötseln i egenskap av att den är en central del av samisk kultur. Dessutom finns allmänna bestämmelser om att samer har rätt till inflytande innan myndigheter fattar beslut som berör dem. Inför beslut i ärenden av särskild betydelse har företrädare för det samiska folket rätt till konsultation.

Renskötselrätten skyddas enligt grundlagen som en juridisk bruksrätt till mark med samma egendomsskydd som äganderätten och servitutsrättigheter. Egendomsskyddet regleras i 2 kap.15 § regeringsformen och innebär att varken samebyar eller markägare kan tvingas avstå sina rättigheter till det allmänna eller till någon enskild genom expropriation eller något annat sådant förfogande eller tåla att det allmänna inskränker användningen av mark eller byggnad, utom när det krävs för att tillgodose angelägna allmänna intressen.

Egendomsskyddet för renskötselrätten ligger bakom uttalandena i förarbetena till skogsvårdslagen om att skogsbruket ska visa hänsyn till renskötselrätten så att samebyarnas pågående markanvändning för naturbetesbaserad renskötsel inte avsevärt försvåras. Enligt internationell rätt har samer rätt till samma skydd för sin egendom, renskötselrätten, som andra personer har för sin egendom, exempelvis äganderätten.⁶³

Skyddet för den naturbetesbaserade renskötseln som en central del av den samiska kulturen, framgår av 1 kap. 2 § sjätte stycket regeringsformen och 4 § andra stycket lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk (minoritetslagen). Skyddet innebär att hänsynen till renskötseln som ett allmänt intresse i skogsvårdslagen 1 § ska tillämpas så att samebyarnas möjlighet att bevara sin renskötsel främjas som en central del av samisk kultur.

Högsta domstolen har slagit fast att grundlagsbestämmelsen ger uttryck för ett mål för all samhällelig verksamhet. Det får betydelse i rättstillämpning där det är fråga om att väga olika faktorer mot varandra. Samernas intresse av att kunna vidmakthålla sin kultur, däribland renskötseln, ska vid en sådan avvägning tillmätas särskild vikt.⁶⁴ Det får betydelse för Skogsstyrelsens tillämpning av hänsynsbestäm-

⁶³ Artikel 1 i första tilläggsprotokollet till Europakonventionen.

⁶⁴ NJA 2020 s. 3 Girjasdomen.

melsen i 31 § skogsvårdslagen, en bestämmelse som innebär just en sådan avvägning av vilken hänsyn som skogsbruket ska visa för den naturbetesbaserade renskötseln. I sådana avvägningar ska Skogsstyrelsen därför lägga särskild vikt vid att samebyarna ska kunna fortsätta med sin naturbetesbaserade renskötsel.

Skyddet av den naturbetesbaserade renskötseln som en central del av samisk kultur vilar på Sveriges åtaganden enligt flera internationella konventioner. Som exempel kan nämnas artikel 5.1 i Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter (ramkonventionen) och artikel 27 i FN:s konvention om medborgerliga och politiska rättigheter. För att samer ska kunna nå effektiv jämlikhet i fråga om att upprätthålla sin kultur, har staten åtagit sig att främja – vidta positiva åtgärder – för att göra det möjligt.⁶⁵

Samers rätt till inflytande över myndigheters verksamhet och beslut framgår av minoritetslagen och lagen (2022:66) om konsultation i frågor som rör det samiska folket (konsultationslagen). Rätten till inflytande enligt 5 § minoritetslagen innebär en rätt för samer att ha inflytande över frågor som berör dem i Skogsstyrelsens verksamhet. Samebyarna kan också ha rätt till inflytande i form av konsultation. Konsultation med Sametinget och samebyar ska ske innan Skogsstyrelsen fattar beslut i ärenden som kan få större betydelse för renskötseln. Exempel på sådana frågor är Skogsstyrelsens beslut om policys och allmänna råd som syftar till att skogsbruket ska visa hänsyn till renskötselrätten och den naturbetesbaserade renskötseln. Det gäller även beslut om hur tillsynsverksamheten ska utformas.⁶⁶

Enligt internationell rätt innebär samebyarnas rätt till inflytande att de ska kunna delta effektivt i beslut som berör dem och att deras behov ska avspeglas på ett adekvat sätt i de beslut som fattas.⁶⁷ Eftersom samer är erkänt som ett urfolk ska svenska staten genom sina myndigheter genomföra konsultationer inför viktigare beslut och sträva efter att uppnå samers fria, informerade förhandssamtycke (FPIC).⁶⁸

⁶⁵ Jämför artikel 4.2 i Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter och artikel 27 i FN:s konvention om medborgerliga och politiska rättigheter, som den har kommit att tolkas.

⁶⁶ Däremot gäller inte rätt till konsultation i enskilda tillsynsärenden, jfr 4 § punkt 5 konsultationslagen.

⁶⁷ Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. *Fifth Opinion on Sweden*. (Council of Europe, 2024), s. 224. <https://rm.coe.int/5th-op-sweden-en/1680ae851a> (hämtad 2024-10-24).

⁶⁸ Detta framgår bland annat av artikel 19 FN:s urfolksdeklaration.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att den lagstiftning som finns om relationen mellan skogsbruk och renskötsel syftar till att skydda renskötselrätten och att främja samers möjlighet att utöva sin naturbetesbaserade renskötsel som en central del av samisk kultur. Syftet med hänsynsbestämmelserna när de infördes i skogsvårdslagen 1993 var enligt lagens förarbeten att ge renskötselrätten ett starkare skydd och ge den samiska naturbetesbaserade renskötseln ett skydd från skogsbruksåtgärder som kunde skada den.

Skogsstyrelsen har en nyckelroll när det gäller att säkerställa att intentionerna bakom lagstiftningen, om skogsbrukets hänsyn till renskötselrätten och främjandet av den naturbetesbaserade renskötseln, förverkligas. Skogsstyrelsen har också ansvar för att samebyarna får möjlighet att ha ett effektivt inflytande över myndighetens verksamhet när den berör dem. Inför beslut i ärenden som kan få särskild betydelse för samebyarna ska Skogsstyrelsen genomföra konsultation med dem.

Skogsstyrelsens tillämpning av lagstiftningen

Skogsstyrelsens uppgift är att verka för att landets skogar sköts på ett sådant sätt att de skogspolitiska mål som beslutats av riksdagen kan uppnås. I uppgiften ingår att se till att skogsbruket visar hänsyn för renskötselrätten och den naturbetesbaserade renskötseln som en central del av samisk kultur. Skogsstyrelsen kan göra detta genom rådgivning, information och tillsyn över att skogsvårdslagen följs. Detta framgår av instruktionen för Skogsstyrelsen.⁶⁹

Rådgivning och information

Skogsstyrelsen antog 2022 en policy för skogsbruk-renskötsel.⁷⁰ Syftet med den är att tydliggöra Skogsstyrelsens ställningstaganden om skogsbruk-renskötsel. I policyn konstaterar Skogsstyrelsen att renens naturbete är negativt påverkat. Skogsbruket anses vara en av flera orsaker bakom detta. Skogsstyrelsen ser ett ökat behov av att skogsbruket tar hänsyn och gör anpassningar gentemot renskötseln.

⁶⁹ 1 § förordningen (2009:1393) med instruktion för Skogsstyrelsen.

⁷⁰ Skogsstyrelsens Policy – Skogsbruk-renskötsel. (2022-02-25). Diarienummer 2022/874.

Det gäller även myndighetens insatser inom rådgivning, kommunikation och tillsyn.

Några angelägna åtgärder är enligt Skogsstyrelsen att undvika plantering av främmande trädslag vid föryngring inom de särskilt viktiga områdena för renbete och flyttning. En annan åtgärd är att röja och gallra för ett glesare trädbestånd som ger ökat ljusinsläpp så att marklaven kan restaureras. Viktigt är också att förbättra framkomligheten för ren och renskötare inom och mellan betesområdena. Vidare rekommenderar Skogsstyrelsen att senarelägga avverkning i särskilt viktiga betes-, rastning- och förflyttningsområden. Renskötselns behov ska beaktas vid prioritering av områden som ingår i frivilliga avsättningar och anpassningar av skogsskötseln. Hyggesfritt skogsbruk kan, där det finns lämpliga förutsättningar, vara en bra metod som tar hänsyn till renskötseln.

Det är att märka att Skogsstyrelsen inte rekommenderar att skogsbruket ska visa generell hänsyn för den naturbetesbaserade renskötseln på mark där renskötsel bedrivs. Policyns rekommendationer gäller endast områden som är särskilt viktiga för renskötseln eller där det finns lämpliga skogliga förutsättningar. Det framgår inte hur den ska omsättas i praktiken till konkreta åtgärder i rådgivning och tillsyn.

Tillsyn av skogsägares hänsyn för renskötseln

Det skarpaste verktyget som Skogsstyrelsen har för att se till att skogsägare visar den hänsyn som 31 § skogsvårdslagen anger, är deras tillsynsverksamhet. Medborgarna ska kunna lita på att Skogsstyrelsen genomför tillsyn på ett effektivt och rättssäkert sätt. Tillsynen utförs som självständig granskning för att kontrollera om tillsynsobjekt uppfyller krav som följer av lagar och andra bindande föreskrifter. Den kan leda till beslut om anpassning av en åtgärd som en skogsägare har genomfört.⁷¹

Skogsstyrelsen kan enligt 35 § meddela förelägganden och förbud om det behövs för att hänsyn ska visas mot renskötselrätten och renskötseln i skogsbruket. Myndigheten kan också förena förelägganden och förbud med vite. Om en skogsägare inte rättar sig efter ett

⁷¹ Skogsstyrelsen. *Tillsyn*. (2024); <https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/tillsyn/> (hämtad 2024-10-18).

föreläggande kan Skogsstyrelsen besluta att åtgärden ska utföras på skogsägarens bekostnad. Den som uppsåtligt eller av oaktsamhet inte rättar sig efter ett föreläggande eller bryter mot ett förbud som Skogsstyrelsen har meddelat för att 31 § ska följas, kan enligt 38 § dömas till böter eller fängelse.

Skogsstyrelsens tillsyn över att skogsbruket visar hänsyn gentemot renskötseln ska enligt vad som påpekats ovan inriktas på att samebyarnas renskötselrätt får ett lika starkt skydd som skogsägares äganderätt. Skogsstyrelsens tillsynsverksamhet ska också främja samebyarnas möjlighet att kunna fortsätta bedriva naturbetesbaserad renskötsel som en central del av samisk kultur.

Hittills har Skogsstyrelsens tillsyn över skogsbrukets hänsyn gentemot renskötseln varit passiv. Före 2015 förekom i stort sett ingen tillsyn alls. Under den senaste femårsperioden 2019–2023 har det förekommit totalt 85 tillsynsärenden, från en lägstanivå 2019 då sex tillsynsärenden genomfördes, och en högstanivå 2021 med 26 tillsynsärenden genomfördes. År 2023 sjönk antalet tillsynsärenden till elva. Flertalet är så kallade nollbeslut, som innebär att Skogsstyrelsen har bedömt att skogsbruket inte behövt visa renskötseln någon hänsyn. De besluten har visat sig omöjliga för samebyar att överklaga eftersom samebyarna inte har talerätt.⁷² Av de sammanlagt 85 tillsynsbeslut som har fattats under de senaste fem åren avser endast ett totalt beslut om att skogsbruket ska visa hänsyn för marklavbete.⁷³

Under samma femårsperiod har tillsynen över om skogsbruket visar hänsyn för natur- och kulturmiljövården varit betydligt aktivare. Inom det området har det sammanlagt varit 576 tillsynsärenden under 2019–2023, med 75 ärenden 2019 för att 2021 nå en toppnivå på 147 ärenden och för 2023 har det varit 136 ärenden.

Antalet tillsynsärenden ska ställas i relation till antalet avverkningsanmälningar som görs inom renskötselområdet. De anmälningarna har ökat det senaste decenniet och 2020 gjordes det totalt 64 587 anmälningar. Ställer man antalet avverkningsanmälningar i relation till antalet tillsynsärenden så ligger tillsynen av att skogsbruket visar hänsyn för renskötseln på en mycket låg nivå.

Skogsstyrelsens handbok för handläggning av tillsynsärenden som rör skogsbruk-rennäring ger inte någon vägledning om hur myndighetens tillsyn av skogsbruket ska inriktas för att ge renskötselrätten

⁷² Kammarrätten i Sundsvall, dom 2022-03-17, mål nr 507-21.

⁷³ Personlig kommunikation med tjänstepersoner på Skogsstyrelsen 2023–2024.

motsvarande skydd som för äganderätten.⁷⁴ Det finns ingen precisering av vilken hänsyn som skogsbruket måste visa så att pågående markanvändning för naturbetesbaserad renskötsel inte avsevärt försvåras. Däremot har Skogsstyrelsen i handboken preciserat den grad av hänsyn (intrångsbegränsningen) som markägaren behöver visa för renskötseln så att pågående markanvändning för skogsbruk inte ska avsevärt försvåras, till maximalt tio procent av virkesvärdet.

I handboken anges att 31 § skogsvårdslagen om hänsyn för renskötseln inte överhuvudtaget bör tillämpas inom vinterbetesmarker i Härjedalen.⁷⁵ Skälet är att Skogsstyrelsen hävdar att renskötselrätt inte gäller på någon vinterbetesmark i Härjedalen och hänvisar till det rättsläge som den statliga Gränsdragningskommissionen ansåg gällde 2006.⁷⁶ Trots att Skogsstyrelsen i policyn skogsbruk-renskötsel anger att man följer rättsläget⁷⁷ har man bortsett ifrån att rättsläget ändrats efter 2006 genom de vägledande domarna från Högsta domstolen i Nordmalingsdomen 2011 och Girjasdomen 2020.⁷⁸

I dessa avgöranden har Högsta domstolen angett att bedömningen av om renskötselrätt gäller ska göras utifrån en friare bedömning än tidigare. Det har dock inte Skogsstyrelsen tagit hänsyn till i sin bedömning av att renskötselrätt inte gäller i någon del av Härjedalen.

Handboken ger inte heller vägledning i hur Skogsstyrelsen ska utöva tillsyn och väga skogsägares intresse av att vidta eller inte vidta vissa skogsbruksåtgärder mot samebyarnas intresse av att få behålla lavbetet i skogen. Högsta domstolens vägledning om att när olika faktorer ska vägas mot varandra i rättstillämpningen så ska särskild vikt läggs vid att samebyarna ska kunna utöva sin kultur inklusive renskötsel, nämns inte (jfr ovan).

⁷⁴ Skogsstyrelsens handbok. Handläggning av ärenden som rör skogsbruk-rennärning. (2023-11-27). Diarienummer 2023/631.

⁷⁵ Skogsstyrelsens handbok. Handläggning av ärenden som rör skogsbruk-rennärning. (2023-11-27). Diarienummer 2023/631, s. 8.

⁷⁶ Jämför den bedömning som gjordes, men har ifrågasatts, i SOU 2006:14. *Samernas sedvane-marker*.

⁷⁷ Skogsstyrelsens Policy – Skogsbruk-renskötsel. (2022-02-25). Diarienummer 2022/874, s. 2.

⁷⁸ NJA 2011 s.109 Nordmalingsdomen; NJA 2020 s. 3 Girjasdomen.

Verksamhet för att stötta samråd mellan skogsbruk och renskötsel

Skogsstyrelsen har i uppdraget som sektorsmyndighet gjort vissa satsningar för att underlätta samverkan mellan skogsbruket och rennäringen. Syftet har varit att stötta samråd som enligt 20 § skogsvårdslagen ska hållas på renskötselns åretruntmark. Samråd med vissa större skogsbolag hålls också på vinterbetesmark som en del av frivillig certifiering av skog.

År 1971 bildades den statliga Centrala samrådsgruppen för rennärning och skogsbruk med representanter från båda parter. Gruppen har främst använts för kunskapsutbyte och har inte haft något formellt uppdrag kopplat till Skogsstyrelsens övriga arbete.⁷⁹

På initiativ av samebyar påbörjades 2000 arbetet med att ta fram Renbruksplaner tillsammans med Skogsstyrelsen och SLU, som ytterligare ett försök att finna lösningar och göra dialogen mellan renskötsel och skogsbruk mer jämbördig.⁸⁰ Målet var att samebyarna skulle ta fram verktyg som skulle bygga vidare på skogssektorns skogsplaneringsverktyg och skogsbruksplan. Framtagandet av Renbruksplanen skulle följa de arbetssätt, kartmaterial och data som skogssektorn lagt fram under de samrådsmöten där rensköterna tidigare bara muntligt presenterat sina synpunkter och behov. Syftet var att ge samebyarna bättre förutsättningar att beskriva sin markanvändning för skogsbruket. År 2005 blev Skogsstyrelsen ansvarig myndighet för ett regeringsuppdrag som skulle stödja samebyarnas upprättande av Renbruksplaner. År 2016 tog Sametinget över verksamhetsansvaret. Arbetet med Renbruksplaner pågår och verktyget RenGIS spelar i dag ofta en central roll i dialogen mellan samebyarna och skogsbruket, och även i dialogen med andra markanvändare.

⁷⁹ U. Roos, G. Lidestav, S. Sandström & P. Sandström. Samråd: an institutional arrangement in the context of forestry and reindeer husbandry in northern Sweden. *International Forestry Review*. 24:3 (2022). DOI.org/10.1505/146554822835941878.

⁸⁰ P. Sandström, S. Sandström, U. Roos & E. Cronvall. Case study: Reindeer husbandry plans – 'Is this even monitoring?' I C. H. Keskitalo, A. Allard & A. Brown (red.). *Monitoring biodiversity – combining environmental and social data*. (Taylor and Francis, 2023.) DOI.org/10.4324/9781003179245-17; P. Sandström. A toolbox for co-production of knowledge and improved land use dialogues: the perspective of reindeer husbandry. Doktorsavhandling. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2015.) <https://res.slu.se/id/publ/64872>.

Skogsstyrelsens skyldigheter gentemot renskötseln

Skogsstyrelsens skyldighet att främja samebyarnas möjlighet att fortsätta med och utveckla sin naturbetesbaserade renskötsel som en central del av samisk kultur, framgår av grundlagen och minoritetslagen, men inte av skogsvårdslagen. Skyldigheten gäller dock Skogsstyrelsen som statlig myndighet.

I förarbetena till minoritetslagen står det att myndigheters skyldighet att ”främja” innebär att de är skyldiga att ta initiativ och vara aktiva i att främja minoriteternas kultur och att lyfta fram deras behov.⁸¹ Samebyarna har sedan lång tid tillbaka påpekat behovet av ett ökat skydd för lavbetet, som en nödvändig förutsättning för den naturbetesbaserade renskötsel som samer traditionellt bedriver. De har också lyft fram vad som behövs i skogsbruket för att lavbetet ska återväxa. Tillgången på lavbete ligger numera på en kritiskt låg nivå.⁸² Trots det har vi inte kunnat se att Skogsstyrelsen aktivt har lyft fram samebyarnas behov av åtgärder så att lavbetet ska kunna återväxa.

Skogsstyrelsens skyldighet att ge samebyarna inflytande över den verksamhet de bedriver ska tolkas och tillämpas i ljuset av artikel 15 i ramkonventionen. Det innebär att det inte är tillräckligt att enbart låta samebyar yttra sig över Skogsstyrelsens policydokument och riktlinjer för verksamheten. Skogsstyrelsen är också skyldig att ge samer ett betydande inflytande över de beslut som fattas och beslut ska till sitt innehåll på ett adekvat sätt spegla samers behov.⁸³ När det gäller innehållet i policyn för skogsbruk och renskötsel har samebyarna genom Svenska Samers Riksförbund (SSR) fått yttra sig men det framgår inte att policyn på ett adekvat sätt tillgodoser samebyarnas behov av lavbete.

Sammanfattningsvis har inte Skogsstyrelsens tillämpning av lagstiftningen lett till att det syfte som funnits med lagstiftningen har uppfyllts. Skyddet för renskötselrätten har inte preciserats på motsvarande sätt som skyddet för äganderätten. Inte heller har Skogsstyrelsen i sin verksamhet aktivt lyft fram samebyarnas behov av lavbete så att möjligheten att behålla och utveckla den naturbetes-

⁸¹ Prop. 2008/09:158. *Från erkännande till egenmakt – regeringens strategi för de nationella minoriteterna*, s. 67 f.

⁸² Svenska samernas riksförbund. *SSR:s Skogspolicy*. (u.å.). <https://www.sapmi.se/om-ssr/policydokument/skogspolicy/> (hämtad 2024-10-18).

⁸³ Jämför Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. *Fifth Opinion on Sweden*. (Council of Europe, 2024), s. 224. <https://rm.coe.int/5th-op-sweden-en/1680ae851a> (hämtad 2024-10-18).

baserade renskötseln som en central del av samisk kultur har främjats. Skogsstyrelsens tillsyn av om skogsbruket visat hänsyn för lavbetet har i stort sett inte genomförts innan 2015. Därefter har den varit passiv.

Det inflytande samebyarna har haft på Skogsstyrelsen har inte lett till att samernas behov av lavbete har tillgodosetts på ett adekvat sätt, varken i myndighetens rådgivnings- eller tillsynsverksamhet.

Rekommendationer och slutsatser

Konsekvenserna av den skogspolitik som förts över tid i Sverige är avsevärt försämrade förutsättningar för den samiska renskötselns vinterbetesmarker. Över tid har skogarna föryngrats och förtätats, och den totala skogsvolymen dubblerats. Det har bland annat inneburit en förlust av äldre skogar och en ökning i areal av contortatall som i sin tur resulterat i förlorat lavbete och försvårad framkomlighet mellan betesmarker. Processen har lett till att den naturbetesbaserade samiska renskötseln i dag är allvarligt hotad.

Minskningen av vinterbetesresurserna visar att skogsvårdslagstiftningen och övriga lagbestämmelser inte har lett till att skogsbruket visat tillräcklig respekt för renskötselrätten eller att samers möjlighet att behålla den naturbetesbaserade renskötseln har främjats. Reglerna har inte tillämpats i enlighet med det som förarbetena till lagen anger. Skogsstyrelsen, som ska se till att skogspolitikerna förverkligas, har varken genom rådgivning eller tillsyn fått skogsbruket att visa nödvändig hänsyn. Myndigheten saknar en effektiv och tydlig plan för hur den ska uppfylla sin skyldighet att främja samers möjlighet att fortsätta sin naturbetesbaserade renskötsel som en central del av den samiska kulturen. Genom att ge samebyarna det inflytande de har rätt till skulle Skogsstyrelsen kunna upprätta en sådan plan i samarbete med dem.

Med konkreta råd och anvisningar om hur skogsbruk ska bedrivas ihop med en aktivare tillsyn kan Skogsstyrelsen bidra till att lavbetet återetableras. Det skulle överensstämma med innehållet i 31 § skogsvårdslagen som anger att skogsbruket ska eftersträva att en berörd sameby årligen har tillgång till sammanhängande betesområden. För att upprätthålla respekten för renskötselrätten borde Skogsstyrelsen också precisera det maximala intrång som samebyarna ska behöva tåla

innan nuvarande markanvändning för naturbetesbaserad renskötsel avsevärt försvåras. Skogsvårdslagen sätter en nedre gräns för hur gles en skog får vara för att säkerställa fiberproduktionen.⁸⁴ Liknande gränser för att säkerställa lavproduktionen borde fastställas.

Exempel på åtgärder som skogsbruket kan vidta finns i Skogsstyrelsens policy om skogsbruk–renskötsel, men den behöver utvecklas, preciseras och appliceras så att tydligare krav ställs på skogsbruket.

Vi förespråkar ett gemensamt GIS-baserat system för att mäta hur hänsyn till renskötseln tas och hur möjligheten för samebyar att fortsätta med naturbetesbaserad renskötsel främjas. Systemet bör innehålla rekommendationer för vilka åtgärder som ska vidtas för att öka lavtillväxten. Åtgärderna ska genomföras och utvärderas av Skogsstyrelsen tillsammans med forskare och samebyar. Via systemet kan samebyn ange och beskriva önskvärda åtgärder, som sedan genomförs av ansvarigt skogsbolag. Genomförd åtgärd besiktigas och godkänns eller underkänns av berörd sameby. Systemet följs upp av Skogsstyrelsen, renskötare med stöd av forskare vilka granskar om åtgärden ligger inom ramen för skogsvårdslagens krav. Härigenom skulle man få information om hänsynsareal per sameby och det skulle ges möjlighet till uppföljning av hur hänsynsåtgärder gynnar lavens utveckling under beståndets hela omloppsperiod. Samebyarnas lagstadgade rätt till inflytande över myndigheters verksamhet skulle säkerställas.

Nödvändiga åtgärder för att främja lavarnas återetablering är:

- Ökade och intensifierade röjningar och gallringar, speciellt på magra tallmarker, för att säkerställa att bestånden hålls glesa under hela omloppstiden.
- Gallring i medelålders skogar med syfte att skapa gläntor som bidrar till en variation i krontäckning och säkerställer ett ljusinsläpp ner till marken.
- Applicera selektiva avverkningsskottmetoder i stället för trakthyggesbruk på strategiskt viktiga renbetesområden, exempelvis genom skärmställning, plockhuggning och lavträdställning där träd lämnas kvar (evighetsträd) för att säkerställa hänglavsspridning och skapa variation i uppväxande bestånd.
- Skydda kvarvarande strategiskt viktiga hänglavsskogar genom reservatsbildning och frivilliga avsättningar.

⁸⁴ Se Föreskrifterna till 6 § skogsvårdslagen (1979:429).

- Avlägsna grenar och toppar (GROT) efter avverkning och gallring på magra tallmarker.
- Minimera markberedningen och använd naturlig föryngring på magra tallmarker.
- Ståndortsanpassa antalet planteringspunkter på magra tallmarker.
- Accelerera avvecklingen av contortatall på statens marker.
- Dokumentera förekomst av mark- och hänglavar för bättre planeringen av skogsbruksåtgärder.

De åtgärder som vi beskrivit för att restaurera renbetesmarker är nödvändiga i förtätade ungskogar, eftersom de inte faller inom ramen för skogsbrukets ordinarie röjnings- eller gallringsmallar. Skogsstyrelsen delar årligen ut bidrag till skogsägare för vissa skötselåtgärder, som till exempel att främja biologisk mångfald eller andra i lagstiftningen nämnda allmänintressen. Bidrag för åtgärder som kan främja de ekosystem som renen är beroende av saknas. De skulle kunna vara en effektiv åtgärd för att få fler skogsägare att arbeta aktivt med utglesning av täta ungskogar.

Skogsstyrelsen behöver lyfta fram samebyarnas behov av lavbete mer aktivt i sin rådgivning. Exempelvis måste nya allmänna råd knutna till den 31 § utformas i samarbete med samebyarna så att deras behov av betet tillvaratas. De allmänna råd som gäller i dag kring markberedning motverkar samebyarnas behov av vinterbete eftersom de tillåter markberedning trots att den har avsevärd påverkan på förekomsten av lavar. Ny forskning visar att markberedning på endast några få procent av markytan räcker för att tillgodose en lyckad föryngring.⁸⁵ Sådan forskning borde ligga till grund för nya allmänna råd.

Skogsstyrelsen måste också bedriva en aktivare tillsynsverksamhet så att lavbetet växer tillbaka. I en avverkningsanmälan på vinterbetesmark bör markägaren ange vilka hänsyn som kommer att visas för lavbetet, oavsett om avverkningen sker på åretruntmark eller vinterbetesmark. Ändrade produktionsmål för skogsbruket inom renskötselområdet skulle också kunna främja samebyarnas möjlighet att fortsätta med den naturbetesbaserade renskötseln. Ny forsk-

⁸⁵ Ersson m.fl., Forest management in northern Fennoscandia.

ning visar även här att avsevärda förbättringar i hänsynen till renskötseln går att genomföra utan stora ekonomiska uppoffringar.⁸⁶

Syftet med nu gällande lag är att hänsyn ska visas mot betesresursen. Det framgår av förarbetena till lagen. Skogsstyrelsen skulle därför redan nu kunna genomföra de åtgärder vi föreslagit så att lavbetet får skydd och kan återväxa.

En ännu tydligare markering av att ökad hänsyn krävs skulle åstadkommas om skogsvårdslagen ändras så att skogsbrukets skyldighet att respektera renskötselrätten förtydligas. Det kan ske genom att bestämmelsen i 31 § skogsvårdslagen ändras så att det blir tydligt att skogsbruk inte får bedrivas så att pågående markanvändning för renskötsel avsevärt försvåras. Det bör också framgå av lagtexten att den som skadar renbetet kan bli skadeståndsskyldig. Det behövs även en regel om att såväl samebyar som markägare, som anser att deras rättigheter att bruka skogsmarken har inskränkts för mycket kan få detta prövat i domstol. Skogsstyrelsen uppgift att främja samebyarnas möjlighet att fortsätta med den naturbetesbaserade renskötseln som en central del av samisk kultur behöver framgå direkt av skogsvårdslagen.

Staten genom Sveaskog AB och Fastighetsverket spelar en viktig roll som föregångare i fråga om dessa åtgärder. Sveaskog AB:s markinnehav innefattar 50 procent av de lavrikaste markerna i renskötselområdet. Som statligt bolag har Sveaskog AB särskilda åtaganden gentemot urfolk när det gäller deras traditionella brukande av mark, i enlighet med statens ägarpolicy⁸⁷ och internationella principer och riktlinjer som är väsentliga för bolag med statligt ägande. Där ingår de tio principerna i FN:s Global Compact och FN:s vägledande principer för företag och mänskliga rättigheter.⁸⁸ Fastighetsverket har i egenskap av statlig myndighet en skyldighet att vidta positiva åtgär-

⁸⁶ J. Eggers, U. Roos, T. Lind & P. Sandström. Adapted forest management to improve the potential for reindeer husbandry in Northern Sweden. *Ambio*. 53:1 (2024). DOI.org/10.1007/s13280-023-01903-7.

⁸⁷ Regeringskansliet. *Statens ägarpolicy och principer för bolag med statligt ägande 2020*. (2020.) <https://www.regeringen.se/rapporter/2020/03/statens-agarpolicy-och-principer-for-bolag-med-statligt-agande-2020>.

⁸⁸ Global Compact Network Sweden. *De tio principerna i FN:s Global compact*. <https://globalcompact.se/om-un-global-compact/de-10-principerna/> (hämtad 2024-10-18); United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. *Guiding principles on business and human rights: implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework*. (2011). Princip 17 & 18. https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf.

der så att samebyarnas möjlighet att bedriva naturbetesbaserad renskötsel som en central del av samisk kultur främjas.

Lavbetet behöver skyddas och få möjlighet att återväxa. Det är nödvändigt för att bibehålla den traditionella, naturbetesbaserade renskötseln. Skogsstyrelsen har i sin policy om skogsbruk och renskötsel identifierat att skogsbruket behöver öka sin hänsyn och anpassningar gentemot renskötseln. Skogsstyrelsens rådgivning, kommunikation och tillsyn bör öka. De åtgärder som vi lagt fram rymmer inom syftet med hänsynsbestämmelserna i skogsvårdslagen och skyldigheten att främja samers möjlighet att bedriva naturbetesbaserad renskötsel som en central del av samisk kultur. Morgondagens skogsbruksmetoder kan både möta produktionsmål och gynna renens betesresurser.

Referenser

Offentligt tryck

Prop. 1971:51. *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till rennäringslag, m.m. given Stockholms slott den 26 februari 1971.*

Prop. 1990/91:3. *Skogsbruket i fjällnära skogar.*

Prop. 1992/93:32. *Samerna och samisk kultur m.m.*

Prop. 2008/09:158. *Från erkännande till egenmakt – regeringens strategi för de nationella minoriteterna.*

SOU 2006:14. *Samernas sedvanemärker.*

Domstolsmaterial

NJA 1981 s. 1 Skattefjällsmålet

NJA 2011 s. 109 Nordmalingsdomen

NJA 2020 s. 3 Girjasdomen

Kammarrätten i Sundsvall, dom 2022-03-17, mål nr 507-21.

Internet och media

Global Compact Network Sweden. *De tio principerna i FN:s Global compact*. <https://globalcompact.se/om-un-global-compact/de-10-principerna/> (hämtad 2024-10-18).

Skogsstyrelsen. *Tillsyn*. (2024); <https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/tillsyn/> (hämtad 2024-10-18).

Svenska samernas riksförbund. *SSR:s Skogspolicy*. (u.å.). <https://www.sapmi.se/om-ssr/policydokument/skogspolicy/> (hämtad 2024-10-18).

Litteratur

Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. *Fifth Opinion on Sweden*. (Council of Europe, 2024), s. 224. <https://rm.coe.int/5th-op-sweden-en/1680ae851a> (hämtad 2024-10-24).

- Axelsson-Linkowski, W., Fjellström A.-M., Sandström C., Westin, A., Östlund, L. & Moen, J. Shifting Strategies between Generations in Sami Reindeer Husbandry: the Challenges of Maintaining Traditions while Adapting to a Changing Context. *Human Ecology*. 48:4 (2020): s. 481–490. DOI.org/10.1007/s10745-020-00171-3.
- Berg, A., Östlund, L., Moen, J. & Olofsson, J. A century of logging and forestry in a reindeer herding area in northern Sweden. *Forest Ecology and Management*. 256:5 (2008), s. 1009–1020. DOI.org/10.1016/j.foreco.2008.06.003.
- Björklund, J. From the Gulf of Bothnia to the White Sea: Swedish direct investments in the sawmill industry of Tsarist Russia. *Scandinavian Economic History Review*. 32:1 (1984): s. 17–41. DOI.org/10.1080/03585522.1984.10408021.
- Brännström, M. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark: En rättsvetenskaplig studie av äganderätten och renskötselrätten*, Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-133884>.
- Colman, J. E., Pedersen, C., Hjermann, D. Ø., Holand, Ø., Moe, S. R. & Reimers, E. Do wild reindeer exhibit grazing compensation during insect harassment? *Journal of Wildlife Management*. 67 (2003), s. 11–19. DOI.org/10.2307/3803056.
- Dettki, H. & Esseen, P.-A. Epiphytic macrolichens in managed and natural forest landscapes: a comparison at two spatial scales. *Ecography*. 21:6 (1998): s. 613–624. DOI.org/10.1111/j.1600-0587.1998.tb00554.x.
- Eggers, J., Roos, U., Lind, T. & Sandström, P. Adapted forest management to improve the potential for reindeer husbandry in Northern Sweden. *Ambio*. 53:1 (2024): s. 46–62, DOI.org/10.1007/s13280-023-01903-7.
- Ersson, B. T., Hansson, L., Manner, J., Sandström, P., & Sonesson, J. Forest management in northern Fennoscandia: the need for solutions that mitigate conflicts during forest regeneration and increase the use of continuous cover forestry. *Silva Fennica*. 57:3 (2023): s. 1–11. DOI.org/10.14214/sf.23053.
- Esseen, P.-A., Ehnström, B., Ericson, L. & Sjöberg, K. Boreal Forests. *Ecological Bulletins*. 46 (1997), s. 16–47.

- Forbes, B., Kumpula, T., Meschtyb, N., Laptander, R., Macias-Fauria, M., Zetterberg, P., Verdonen, M., Skarin, A., Kim, K.-Y., Boisvert, L., Stroeve, J. & Bartsch, A. Sea ice, rain-on-snow and tundra reindeer nomadism in Arctic Russia. *Biology Letters*. 12:11 (2016): s. 1–5. DOI.org/10.1098/rsbl.2016.0466.
- Holand, O., Horstkotte, T., Kumpula, J. & Moen, J. Reindeer pastoralism in Fennoscandia. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J., & Moen, J. (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 7–47.
- Horstkotte, T., Moen, J., Lämås, T. & Helle, T. The Legacy of Logging – Estimating Arboreal Lichen Occurrence in a Boreal Multiple-Use Landscape on a Two Century Scale. *PLOS ONE*. 6:12 (2011): s. 1–11. DOI.org/10.1371/journal.pone.0028779.
- Horstkotte, T. & Roturier, S. Does forest stand structure impact the dynamics of snow on winter grazing grounds of reindeer (*Rangifer t. tarandus*)? *Forest Ecology and Management*. 291 (2013): s. 162–171. DOI.org/10.1016/j.foreco.2012.10.044.
- Horstkotte, T. & Moen, J. Successional pathways of terrestrial lichens in changing Swedish boreal forests. *Forest Ecology and Management*. 453 (2019): 117572. DOI.org/10.1016/j.foreco.2019.117572.
- Horstkotte, T., Lépy, É. & Risvoll, C. *Stödutfodring i renskötseln – resultat från en workshop mellan renskötare och forskare från Norge, Sverige och Finland*. (Umeå universitet, 2020.) https://clinf.org/wp-content/uploads/2021/01/25166_Rapporten_sv.pdf.
- Horstkotte, T., Sandström, P., Neumann, W., Skarin, A., Adler, S., Roos, U. & Sjögren, J. Semi-domesticated reindeer avoid winter habitats with exotic tree species *Pinus contorta*. *Forest Ecology and Management*. 540 (2023): 121062, DOI.org/10.1016/j.foreco.2023.121062.
- Jonsson Čabrajič, A., Moen, J. & Palmqvist, K. Predicting growth of mat-forming lichens on a landscape scale – comparing models with different complexities. *Ecography*. 33:5 (2010): s. 949–960. DOI.org/10.1111%2Fj.1600-0587.2009.06079.x.

- Kivinen, S., Moen, J., Berg, A. & Eriksson, A. Effects of Modern Forest Management on Winter Grazing Resources for Reindeer in Sweden. *Ambio*. 39 (2010): s. 269–278.
DOI.org/10.1007/s13280-010-0044-1.
- Kivinen, S., Berg, A., Moen, J., Ostlund, L. & Olofsson, J. Forest Fragmentation and Landscape Transformation in a Reindeer Husbandry Area in Sweden. *Environmental Management*. 49:2 (2012): s. 295–304. DOI.org/10.1007/s00267-011-9788-z.
- Klein, D. R. Ecology of Deer Range in Alaska. *Ecological Monographs*. 35:3 (1965): s. 259–284. DOI.org/10.2307/1942139.
- Kløcker Larsen, R., Raitio, K., Sandström, P., Skarin, A., Stinnerbom, M., Wik-Karlsson, J., Sandström, S., Österlin, C. & Buhot, Y. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln: vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Naturvårdsverket, 2016.)
<https://www.naturvardsverket.se/globalassets/media/publikationer-pdf/6700/978-91-620-6722-9.pdf> (hämtad 2024-10-14).
- Kløcker Larsen, R., Skarin, A., Stinnerbom, M., Vannar, J., Alam, M., Kuhmunen, M., Lawrence, R., Nygård, J., Raitio, K., Sandström, P., Sandström, S., Stinnerbom, J., Wik-Karlsson, J. & Österlin, C. *Omtvistade landskap: Navigering mellan konkurrerande markanvändning och kumulativa effekter*. (Naturvårdsverket, 2020.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Anaturvardsverket%3Adiva-8492>.
- Kumpula, J. Winter grazing of reindeer in woodland lichen pasture. Effect of lichen availability on the condition of reindeer. *Small Ruminant Research*. 39.2 (2001): s. 121–130.
DOI.org/10.1016/S0921-4488(00)00179-6.
- Nilsson, C., Engelman, O., Cory, J., Forsslund, A. & Carlborg, E. Differences in litter cover and understory flora between stands of introduced lodgepole pine and native Scots pine in Sweden. *Forest Ecology and Management*. 255:5-6 (2008): s. 1900–1905.
DOI.org/10.1016/j.foreco.2007.12.012.
- Rautiainen, H. *Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures*. Doktorsavhandling. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2024). DOI.org/10.54612/a.4or342iga5.

Regeringskansliet. *Statens ägarpolicy och principer för bolag med statligt ägande* 2020. (2020.)

<https://www.regeringen.se/rapporter/2020/03/statens-agarpolicy-och-principer-for-bolag-med-statligt-agande-2020>.

Roos, U., Lidestav, G., Sandström, S. & Sandström, P. Samråd: an institutional arrangement in the context of forestry and reindeer husbandry in northern Sweden. *International Forestry Review*. 24:3 (2022): s. 441–457, DOI.org/10.1505/146554822835941878.

Roturier, S. & Roué, M. Of forest, snow and lichen: Sámi reindeer herders' knowledge of winter pastures in northern Sweden. *Forest Ecology and Management*. 258 (2009): s. 1960–1967. DOI.org/10.1016/j.foreco.2009.07.045.

Sandström, C. & Widmark, C. Stakeholders' perceptions of consultations as tools for co-management – A case study of the forestry and reindeer herding sectors in northern Sweden. *Forest Policy and Economics*. 10:1 (2007): s. 25–35. DOI.org/10.1016/j.forpol.2007.02.001.

Sandström, P. *A toolbox for co-production of knowledge and improved land use dialogues: the perspective of reindeer husbandry*. Doktorsavhandling. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2015.) <https://res.slu.se/id/publ/64872>.

Sandström, P., Cory, N., Svensson, J., Hedenås, H., Jougda, L. & Borchert, N. On the decline of ground lichen forests in the Swedish boreal landscape: Implications for reindeer husbandry and sustainable forest management. *Ambio*. 45 (2016), s. 415–429. DOI.org/10.1007/s13280-015-0759-0.

Sandström, P., Sandström, S., Roos U. & Cronvall E. Case study: Reindeer husbandry plans – 'Is this even monitoring?' I Keskitalo, C. H., Allard, A. & Brown, A. (red.). *Monitoring biodiversity – combining environmental and social data*. (Taylor and Francis, 2023), s. 333–348. DOI.org/10.4324/9781003179245-17.

- Serreze, M., Gustafson, J., Barrett, A., Druckenmiller, M., Fox, S., Voveris, J., Stroeve, J., Sheffield, B., Forbes, B., Rasmus, S., Laptander, R., Brook, M., Brubaker, M., Temte, J., McCrystall, M. & Bartsch, A. Arctic rain on snow events: bridging observations to understand environmental and livelihood impacts. *Environmental Research Letters*. 16:10 (2021): 105009.
DOI.org/10.1088/1748-9326/ac269b.
- Skarin, A., Sandström, P., Brandão Niebuhr, B., Alam, M. & Adler, S. *Renar, renskötelse och vindkraft: vinter- och barmarksbete*. (Naturvårdsverket, 2021.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Anaturvardsverket%3Adiva-10192>.
- Skarin, A., Kumpula, J., Tveraa, T. & Åhman, B. Reindeer behavioural ecology and use of pastures in pastoral livelihoods. I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J. & Moen, J. (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 63–75.
- Skunke, F. Reindeer ecology and management in Sweden. *Biological Papers of the University of Alaska*. 8 (1969.)
<http://hdl.handle.net/11122/1430>.
- Strengbom, J., Hedwall, P. O., Gustafsson, L., Brunet, M., Lindblad M. & Axelsson, A. L. Half a century of multiple anthropogenic stressors has altered northern forest understory plant communities. 5th European Congress of Conservation Biology. (2018.)
DOI.org/10.17011/conference/eccb2018/107838.
- Svenska kyrkan. *Kyrkan och skogen. Ansvar, handling och hopp*. (2024).
<https://www.svenskakyrkan.se/filer/1374643/SKU%202024%202%20Kyrkan%20och%20skogen%20%E2%80%93%20ansvar,%20handling%20och%20hopp.pdf>.
- Uboni, A., Åhman, B. & Moen, J. Can management buffer pasture loss and fragmentation for Sami reindeer herding in Sweden? *Pastoralism*. 10:1 (2020): s. 1–13.
DOI.org/10.1186/s13570-020-00177-y.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner.

Guiding principles on business and human rights: implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework.

(2011). Princip 17 & 18.

https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf.

Weladji, R., Holand, Ø. & Almøy, T. Use of climatic data to assess the effect of insect harassment on the autumn weight of reindeer (*Rangifer tarandus*) calves. *Journal of Zoology*. 260 (2003): s. 79–85. DOI.org/10.1017/S0952836903003510.

Åhman, B., Rasmus, S., Risvoll, C., Eilertsen, S. M. & Norberg, H. Large predators and their impact on reindeer husbandry.

I Horstkotte, T., Holand, Ø., Kumpula, J. & Moen, J. *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change: Pastoralism in Fennoscandia*, (Routledge, 2022), s. 118–130.

Åhman, B. & White, R. G. Rangifer Diet and Nutritional Needs.

I Tryland, M. & Kutz, S. *Reindeer and Caribou Health and Disease*, (CRC Press, 2018), s. 107–134.

Östlund, L., Zackrisson O. & Axelsson A.-L. The history and transformation of a Scandinavian boreal forest landscape since the 19th century. *Canadian Journal of Forest Research*. 27:8 (1997): s. 1198–1206. DOI.org/10.1139/x97-070.

Brister i det rättsliga skyddet för samiska markrättigheter

Malin Brännström och Christina Allard

Inledning

Den samiska användningen av mark och vatten har länge påverkats negativt av järnvägar, vattenkraftsutbyggnad och vattenregleringar, skogsbruk, vägar, gruvor, tätortsutbyggnad och liknande exploateringar. Sådana historiska förändringar har skett i stort sett utan att berörda samer har haft möjlighet att påverka utvecklingen. Samiska markrättigheter har inte beaktats i lagstiftningen. De renskötande samerna var dessutom underordnade det så kallade lappväsendet och lappfogdar förde deras talan ända fram till 1971.¹ Sedan 1900-talets början har det förts en samisk mobilisering och rättskamp för att uppnå ett större erkännande och inflytande över hur markerna nyttjas.²

Den första renbeteslagen infördes 1886, främst för att reglera konflikterna med den jordbrukande befolkningen.³ Då uttalades i lagstiftningsarbetet att samerna hade sedvanerätt till markerna och att denna rätt skulle skyddas.⁴ Under början av 1900-talet förändrades synen på den samiska markanvändningen som ansågs grundad direkt i lagstift-

¹ P. Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)

² P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-50562>.

³ SFS 1886:38.

⁴ Utlåtande särskilda utskottet 1886 nr 1. *I anledning af Kongl. Maj:ts till utskottet remitterade nådiga proposition med förslag till lag angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige, samt till lag angående renmärken*, s. 18; Prop. 1886:2. *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen med förslag angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige och till lag angående renmärken*, s. 34.

ningen, det så kallade Lappprivilegiet.⁵ Därmed kunde staten förändra samernas markanvändning genom lagändringar och myndighetsbeslut. Synsättet om Lappprivilegiet var dominerande under stora delar av 1900-talet och är utgångspunkt för dagens rennäringslag (RNL) från 1971.⁶ Rättigheter och anspråk från de så kallade icke-renskötande samerna har aldrig utretts grundligt av svenska staten. De bestämmelser som finns om markanvändning rör endast samisk renskötsel.

En ytterligare komplicerande faktor är bristen på rättsvetenskaplig forskning som skulle kunna klargöra och utreda oklara rättsfrågor. Den första rättsvetenskapliga avhandlingen på området kom för knappt 20 år sedan.⁷ Även om rättsliga frågor kring samer och samiska markrättigheter är århundraden gamla, är samerätten som rättsområde ungt.⁸ De senaste två decennierna har flera avhandlingar och annan

⁵ Till exempel prop. 1928:43. *Med förslag till lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m.m.*, s. 54. Renskötselrätten sågs som en sorts näringsrätt som inte hade samma skydd som äganderätten. SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarker*, s. 387.

⁶ SFS 1971:437. *Rennäringslag*. Prop. 1971:51. *Med förslag till rennäringslag*. Skattefjällsmålet pågick under utredningen, se vidare nedan. Se även prop. 1992/93:32. *Om samerna och samisk kultur m.m.*, s. 88–91.

⁷ C. Allard. *Two Sides of the Coin – Rights and Duties: The Interface between Environmental Law and Saami Law Based on a Comparison with Aotearoa/New Zealand and Canada*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2006.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Alt%3Adiva-26327>. År 1994 utkom en rättshistorisk avhandling från Finland som rör områden på svensk sida, se K. Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland – En rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. (Juristförbundets förlag, 1994.)

⁸ Den första juridiska framställningen om renskötsel var Cramér & Prawitz. *Studier i renbeteslagstiftning* (Norstedts, 1970). B. Bengtsson. *Samerätt – en översikt*. (Norstedts Juridik, 2004) är ett centralt bidrag som tydliggjorde rättsområdet samerätt (boken är i vissa delar inaktuell). Utvecklingen av samerätten kommenteras av E.-M. Svensson. *Sami Legal Scholarship: The Making of a Knowledge Field*. I C. Allard & S. Funderud Skogvang (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia – Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015.)

forskning klargjort vissa rättsfrågor.⁹ Det finns dock fortfarande ett stort behov av rättsvetenskaplig forskning.¹⁰

Syftet med kapitlet är att utifrån nuvarande forskningsläge beskriva den rättsutveckling som skett över tid vad gäller samiska markrättigheter i den svenska delen av Sápmi, främst i förhållande till samebyns och dess medlemmars markrättigheter. Syftet är även att kortfattat beskriva de kunskapsluckor som finns. Det är därmed en översikt som presenteras och inte en självständig rättsvetenskaplig analys. Rättshistoria, grundlagsfrågor, folkrätt och frågor om ersättning nämns kortfattat eftersom utrymmet är mycket begränsat. Andra aspekter berörs inte alls, exempelvis kommunal planläggning och rättspraxis från mark- och miljödomstolarna.

Metodologiskt utgår översikten från en traditionell juridisk metod. Den baseras på den lagstiftning och rättspraxis som finns inom sameätten, de förarbetsuttalanden som gjorts när lagstiftningen antogs och den rättsvetenskapliga litteraturen.¹¹ Framför allt redovisas prejudikat som utvecklat förståelsen för de samiska markrättigheternas innebörd. Vi har valt att bortse från förarbetsuttalanden som har blivit överspelade genom en sådan rättsutveckling. Detta avspeglar juridikens centrala roll i brist på politisk handlingskraft att förändra rådande regler.

Inledningsvis beskrivs skillnaden mellan sameätten som en del av det svenska rättssystemet och den samiska rätten som en del av ett samiskt normsystem. Därefter beskrivs hur samiska markrättigheter erkänts och utvecklats genom domstolsavgöranden. Här synliggörs även det oklara rättsläget för samer som inte är samebymed-

⁹ Doktorsavhandlingar: C. Allard. *Two Sides of the Coin*, E. Torp. *Renskötselrätten och rätten till naturresurser – Om rättslig reglering av mark- och resursanvändningen på renbetesmarken i Sverige*. Doktorsavhandling. (Tromsö universitet, 2008.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aamiun%3Adiva-7661>. M. Åhrén. *The Saami Traditional Dress & Beauty Pageants: Indigenous Peoples' Rights of Ownership and Self-determination over Their Cultures*. Doktorsavhandling. (Tromsö universitet, 2010.) N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2011.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aauu%3Adiva-158410>.

M. Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark – En rättsvetenskaplig analys av äganderätten och renskötselrätten*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aaum%3Adiva-133884>. K. Labba. *Renskötselns interna organisering*. Doktorsavhandling. (Tromsö Universitet, 2018.)

¹⁰ Se E. Torp. *Samerättslig forskning i Sverige – Pågående forskning och framtida utmaningar*. I P. Sköld (red.). *Människor i Norr – Samisk forskning på nya vägar*. (Umeå universitet, 2008.) C. Allard. *Samerätten – ett besvärligt rättsområde*. I S. Blomstrand, M. Carlsson, D. Mattsson, A. Skarhed & S. Unger. (red.). *Bertil Bengtsson 90 år*. (Jure, 2016), s. 11–12 med referenser.

¹¹ J. Kleineman. *Rättsdogmatisk metod*. I M. Zamboni & M. Nääv. *Juridisk metodlära*. 2. uppl. (Studentlitteratur, 2018.)

lemmar. Sedan beskrivs hur det folkrättsliga och konstitutionella skyddet för de samiska markrättigheterna fått en allt större betydelse genom rättspraxis, samtidigt som det finns brister i det folkrättsliga skyddet utifrån de åtaganden Sverige har vad gäller samerna.

Efter det ligger fokus på att det saknas adekvat skydd för renskötsel i lagstiftningen som reglerar markanvändning och utvinning av naturresurser. Lagstiftningen skyddar inte de samiska markrättigheterna som rättigheter av privaträttslig karaktär, utan det är rennäringen som skyddas som ett allmänt intresse och som ska vägas mot andra allmänna intressen, till exempel mineralutvinning och virkesproduktion. Det utgör ett svagt skydd för samisk renskötsel. Kapitlet avrundas med korta slutsatser och några övergripande rekommendationer. De områden där det finns behov av forskning redovisas löpande.

Skillnaden mellan samerätt och samisk rätt

Samerätt är ett rättsområde inom den svenska rätten som rör många olika typer av frågor, exempelvis kultur, språk, utbildning, hälsovård och markanvändning. Samerätten går ofta på tvärs med indelningen i mer traditionella rättsområden.¹² Både offentligrättsliga och privaträttsliga problemställningar är aktuella, samtidigt som exempelvis rätthistoriska, fastighetsrättsliga, konstitutionella, folkrättsliga, och miljörättsliga regler måste beaktas.

Samisk rätt är de sedvanor och rättsuppfattningar som finns inom det samiska samhället.¹³ Samiska normsystem grundar sig i den markanvändning, de värderingar och förhållningssätt som finns i den samiska kulturen. Rättskällorna skiljer sig från den svenska rättsordningen eftersom den samiska kulturen länge var muntlig. Därmed finns inte några skrivna regler som beskriver innehållet i samisk rätt. I stället är sedvanan och sedvanerätten (oskriven rätt) viktiga. För att bestämma innebörden av samisk rätt måste man använda källor som lokala handlingsmönster, men även berättelser och jojkar.¹⁴ Samerätt och samisk rätt överlappar varandra.

I Sverige har den rättsvetenskapliga forskningen framför allt ägnat sig åt samerätten, medan den samiska rätten bara i begränsad mån

¹² S. Funderud Skogvang. *Samerett*. 4. uppl. (Universitetsforlaget, 2023), s. 26.

¹³ Funderud Skogvang. *Samerett*, s. 26. C. Allard. *Renskötselrätt i nordisk belysning*. (Makadam, 2015) s. 163–167.

¹⁴ Funderud Skogvang. *Samerett*, s. 58–59.

uppmärksammas.¹⁵ Situationen är annorlunda i Norge där samisk rätt diskuterats längre.¹⁶ Även i andra länder har kartläggning av urfolks normsystem pågått, bland annat i Kanada.¹⁷ Högsta domstolen har i Girjasdomen, som beskrivs nedan, uttalat att samiska sedvanor ska beaktas i tvister om markrättigheter.¹⁸ Det visar på ett tydligt forskningsbehov vad gäller samisk rätt.¹⁹

Erkännande av samiska markrättigheter genom domstolsavgöranden

Introduktion – en tillbakablick

För att förstå samerättsliga frågor är historiska och rättshistoriska förhållanden viktiga.²⁰ En förklaring till dagens komplexa rättsläge är att statens syn på grunderna för samisk markanvändning har varierat över tid. Det första rättsliga dokument som reglerade samiska förhållanden var Lappkodicillen, en bilaga till gränstraktatet 1751 mellan Danmark-Norge och Sverige.²¹ Den slår fast att samer har rätt att fortsätta att flytta med sina renar ”efter gammal sedvana” trots nationsgränsen. Längre respekterades den samiska fördelningen av marken och resurserna, och samer ansågs vara innehavare av skatte-

¹⁵ Se dock P.-M. Utsi. *Traditionell kunskap och sedvänjor inom den samiska kulturen – relaterat till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald*. (Centrum för biologisk mångfald & Sametinget, 2007.) E. Torp. Betydelsen av samiska traditioner i svensk rätt. *Arctic Review on Law and Politics*. 2:1 (2011). DOI.org/10.23865/arctic.v2.20. K. Labba. Sámi Law: A Methodological Approach. *Arctic Review on Law and Politics*. 11 (2020).

<http://dx.doi.org/10.23865/arctic.v11.2431>. K. Labba. The characteristics and legal status of Sámi legal tradition and law. I S. Valkonen, Á. Aikio, S. Alakorva & S.-M. Magga. (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022.)

¹⁶ Till exempel E. Solem. *Lappiske rettsstudier*. (Universitetsforlaget, 1970.) NOU 2001:34. *Samiske sedvaner og rettsoppfatninger*.

¹⁷ Till exempel J. Borrows. *Drawing out law: A spirit's guide*. (University of Toronto Press, 2010.)

¹⁸ NJA 2020 s. 3, 130–131.

¹⁹ Allard. Samerätten – ett besvärligt rättsområde, s. 14. Labba. Sámi Law: A Methodological Approach, s. 215.

²⁰ Till exempel K. Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*, M. Bäärnhielm. Vem äger Lappland? *Svensk Juristtidning*. 10 (2000). <https://svjt.se/svjt/2000/966>. L. Lundmark. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm” – Svenska statens samopolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförlag, 2002.) L. Lundmark & L. Rumar. *Mark och rätt i Sameland*. (Institutet för rättshistorisk forskning, 2008.) N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*. L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen: En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2014.) SOU 2005:17. *Vem får jaga och fiska? – Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen*, SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarker*, SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*.

²¹ Se vidare S. Pedersen. Lappekodisillen i nord 1751–1859. Fra grenseavtale og sikring av samenes rettigheter til grenseperering og olykke. *Diedut*. 3 (2008). <http://hdl.handle.net/11250/177104>.

land.²² I domstolarna kunde samer få tvister om skatteland prövade liksom skydd för sina rättigheter. Efter 1750 började dock de samiska markrättigheterna att urholkas, främst genom att länsstyrelserna tog över hanteringen av markfrågorna från domstolarna.²³ Genom olika beslut tog staten successivt över bestämmandet över de nordliga land-områdena, vilket innebar att skyddet för de samiska markrättigheterna successivt försvagades. Den kritiska perioden är 1800-talet, men exakt hur det gick till när de samiska rättigheterna försvagades är inte tillräckligt utforskat. Här föreligger ett rättshistoriskt forskningsbehov.²⁴

De samiska markrättigheternas innebörd har varit omdiskuterade sedan 1900-talets början. År 1966 stämde samiska representanter staten för att få innebörden av markrättigheterna klarlagda i det som kom att kallas Skattefjällsmålet.²⁵ I domen konstaterade Högsta domstolen bland annat att markrättigheterna grundar sig i det långvariga bruket av marken med stöd av urminnes hävd, ett äldre fastighetsrättsligt begrepp. Därmed underkändes statens synsätt att det rörde sig om ett lappprivilegium. Alltsedan Skattefjällsdomen 1981 är det alltså klarlagt att samiska markrättigheter utgör rättigheter av privaträttslig karaktär som omfattas av grundlagens egendomsskydd. Det har dock inte fått genomslag i lagstiftningen, vilket beskrivs nedan.

Efter 1981 har det från samisk sida krävts att lagstiftningen ska ändras för att stärka skyddet för de samiska markrättigheterna. Det har genomförts flera offentliga utredningar för att komma vidare i frågan.²⁶ Utredningarna har endast lett till mindre förändringar eftersom det inte gått att nå en politisk samsyn.²⁷ Det största hindret har varit att en förstärkning av skyddet för samiska markrättigheter innebär att skogsbruket, gruvnäringen och annan markanvändning måste förändras.²⁸ De offentliga utredningar som genomförts har inte heller

²² K. Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*, s. 464–468.

²³ N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*, s. 99.

²⁴ C. Allard. Samerätten – ett besvärligt rättsområde, s. 14.

²⁵ NJA 1981 s. 1.

²⁶ Till exempel SOU 1999:25. *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169*, SOU 2001:101. *En ny rennäringspolitik – öppna samebyar och samverkan med andra markanvändare*, SOU 2005:17. *Vem får jaga och fiska? – Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen*. SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar*.

²⁷ B. Bengtsson. Reforming Swedish Sami Legislation, A Survey of the Arguments. I C. Allard & S. Funderud Skogvang (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia: Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015.)

²⁸ B. Bengtsson & E. Torp. Svensk samerätt: Något om den senaste utvecklingen. I T. Henriksen & Ø. Ravna (red.). *Juss i nord: hav, fisk og urfolk: en hyllest til Det juridiske fakultet ved Universitetet i Tromsø 25-årsjubileum*. (Gyldendal juridisk, 2012.) B. Bengtsson. Reforming Swedish Sami Legislation.

haft till uppgift att utreda och erkänna andra samiska markrättigheter än de som rör renskötseln, eller samiska sedvanor i allmänhet.

Eftersom politiken inte har hanterat dessa frågor har rättsutvecklingen främst skett genom domstolsprövningar. Det har dock inte varit någon rak resa för att få innebörden av de samiska markrättigheterna klarlagd. I flera fall har samebyarna förlorat rättsliga prövningar, vilket har fått stora konsekvenser i flera områden. I Härjedalsmålet stämde flera markägare samebyarna under 1990-talet då de ansåg att någon renskötselrätt inte fanns på deras fastigheter. Samebyarna förlorade målet och förlorade därmed rätten till viktiga vinterbetesområden. Domstolen ansåg inte att samebyarna i Härjedalen hade visat att de hade rätt till vinterbete.²⁹ Det finns även flera tredskodomar i liknande mål där samebyar inte gått i svaromål på grund av de höga processkostnaderna.³⁰ Orsaker till att rättegångar inletts av fastighetsägare har varit oklarheter om förhållandet mellan äganderätten och renskötselrätten, samt påståenden om skador på växande skog som renar orsakat. I och med utgången i Nordmalingsmålet 2011 upphörde denna typ av processer.

En avgörande anledning till att samebyar haft svårt att bevisa sina markrättigheter beror på tillämpningen av fastighetsrättsliga begrepp (urminnes hävd och sedvanerätt). Det beror dels på att begreppen var förlegade, dels på att markanvändningen rör ett semi-nomadiskt bruk över större markområden. I tillägg fanns tidigare ingen rättsvetenskaplig forskning om tolkningen av dessa begrepp i en samisk kontext.³¹ För att nå framgång i domstolsprövningar måste samebyn bevisa en närvaro och ett långvarigt bruk av mark och naturresurser och koppla dessa till äldre begrepp. Samisk kultur var länge i huvudsak muntlig, vilket försvårar bevisningen vid dagens tvister. Det finns även en kollision mellan ett äldre och nyare tankesätt. I dag finns skriftlig dokumentation och formkrav gällande överlåtelse av och nyttjanderätt till fast egendom. I äldre tider var bruket av ett markområde det centrala då den skrivna rätten och skriftliga dokumentationen var

²⁹ Hovrättens för Nedre Norrland, dom 2002-02-15, mål nr T 58-96. Högsta domstolen, beslut 2004-04-29, mål nr T 1152-02.

³⁰ Se exempelvis Mora tingsrätt, beslut 2004-02-16, mål nr T 805-03. Skellefteå tingsrätt, beslut 2003-06-26, mål nr T 270-94. Hovrätten för Övre Norrland, beslut 2006-12-28, mål nr T 67-03.

³¹ Skattefjällsmålets domskäl har varit betydande, där Bertil Bengtsson var referent, liksom de arbeten han senare publicerat, till exempel Bengtsson. *Samerätt*, kapitel 5. Se även Allard. *Two Sides of the Coin*; Allard. *Renskötselrätt*.

knapphändig. Det är alltså en mycket gammal tanke att bruk under lång tid grundar en rätt till marken.³²

Det långvariga bruket som grund för rättigheter

Som tidigare nämnts har rättsutvecklingen främst skett genom att domstol prövat existerande samiska rättigheter kopplade till renskötelsen. Det finns tre prejudicerande (vägledande) rättsfall från Högsta domstolen som rör innehållet och omfattningen av renskötselrätten. De tre rättsfallen – Skattefjällsdomen (1981), Nordmalingsdomen (2011) och Girjasdomen (2020) – är centrala eftersom de innehåller uttalanden som är viktiga för förståelsen av renskötselrätten och dess natur.³³ Dessa domar, och särskilt Girjasdomen, är vägledande för frågan om hur andra former för samiskt markutnyttjande kan ha grundat rättigheter, såsom jakt, fiske och tagande av slöjdmaterial.

Skattefjällsdomen³⁴ gällde skattefjällen i Jämtland. Målet startade 1966 när samiska representanter stämde staten för att få de samiska markrättigheternas innebörd klarlagda. Den samiska sidan hävdade att det fanns starkare rättigheter än vad som uttrycktes i lag, bland annat äganderätt. Trots att de samiska representanterna inte nådde framgång med sina yrkanden gjorde Högsta domstolen viktiga uttalanden, särskilt att renskötselrätten vilar på urminnes hävd, vilket senare lagfästas i RNL (1 § 2 stycket.). Domstolen påpekade också att samer längre norrut kunde ha upparbetat en starkare rätt som senare utvecklats till en äganderätt. Därmed tog domstolen avstånd från den tidigare uppfattningen om att nomader genom sitt mindre synliga och intensiva bruk inte kunde förvärva äganderätt.³⁵

Twisten i Nordmalingsdomen³⁶ uppkom när hundra markägare stämde tre samebyar rörande vinterbetet i Nordmalings kommun i Västerbottens kustland. Alla instanser fann att samebyarna visat att de hade rätt till vinterbete på de berörda fastigheterna. Detta var första

³² Allard. *Renskötselrätt i nordisk belysning*, s. 31.

³³ Torp. Betydelsen av samiska traditioner i svensk rätt tar även upp Härjedalsmålet, Hovrättens för Nedre Norrland, dom 2002-02-15, mål nr T 58-96 och Rätansmålet, Östersunds tingsrätt, dom 2005-08-08, mål nr T 977-04.

³⁴ NJA 1981 s. 1. Se vidare till exempel Allard. *Renskötselrätt i nordisk belysning*, s. 244–248. B. Bengtsson. The Decision of the Supreme Court. I B. Jahreskog (red.). *The Sami National Minority in Sweden*. (Almqvist & Wiksell international, 1982.)

³⁵ Se NJA 1981 s. 1, 191, 227.

³⁶ NJA 2011 s. 109. Se vidare till exempel C. Allard. Nordmalingsmålet: Urminnes hävd över spelad för renskötselrätten? *Juridisk tidskrift*. 1 (2011/2012). B. Bengtsson. Nordmalingsdomen. En kort kommentar. *Svensk Juristtidning*. 5–6 (2011).

gången som samebyar haft framgång i ett mål där renskötselrätten ifrågasatts. Även i denna dom klargjorde Högsta domstolen viktiga rättsfrågor. Domstolen uttalade att samer har rätt att bedriva renskötsel där de brukar göra det (av ålder/efter gammal sedvana) och att samebyarna hade nyttjat området till renbete under lång tid och att bruket var återkommande. Domstolen tog hänsyn till renskötselns förutsättningar och naturliga orsaker till uppehåll i betandet för vissa områden. Framför allt skulle ”renskötselns olika särdrag och andra omständigheter som samebyarna har åberopat [...] beaktas när bevisningen värderas”.³⁷

I Girjasdomen³⁸ var staten motpart eftersom Girjas sameby tillsammans med Sámiid Riikkasearvi/Svenska samernas riksförbund (SSR), stämde staten 2009. Domen rör rätten till småviltjakt och fiske i fjällen, ovan den så kallade odlingsgränsen.³⁹ Bakgrunden till målet är en långdragen historia som inte gått att lösa på politisk väg.⁴⁰ Upplåtelser av småviltsjakt och fiske har sedan länge hanterats av länsstyrelserna. Stridigheter om det är staten eller samebyar som har rätt att göra upplåtelser har pågått i decennier. Girjas sameby valdes som ett pilotfall för att klargöra rättsläget. Efter tio års processande fann Högsta domstolen att det är Girjas sameby, inte svenska staten, som har rätt att göra upplåtelser av småviltsjakt och fiske väster om odlingsgränsen. Genom ett långvarigt nyttjande av marken, som uppfyller villkoren för urminnes hävd, har Girjas sameby upparbetat en ensamrätt i förhållande till staten att fatta beslut om upplåtelser om sin småviltsjakt och fiske i fjällområdena.⁴¹

Det som är unikt i domen i förhållande till de två tidigare prejudikaten är att Högsta domstolen tydligt tar avstamp i mänskliga

³⁷ NJA 2011 s. 109, 119. C. Allard. The Nordic countries' law on Sámi territorial rights. *Arctic Review on Law and Politics*. 2:2 (2011). DOI.org/10.23865/arctic.v2.21.

³⁸ NJA 2020 s. 3. Se vidare C. Allard & M. Brännström. Girjas sameby mot staten: En analys av Girjasdomen. *Svenske Juristtidning*, 5 (2020). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-173117>; B. Bengtsson. Girjas-domen. *Juridisk tidskrift*. 1 (2020/2021). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Alt%3Adiva-81700>. Se även E. Torp. The interplay of politics and jurisprudence in the Girjas case. I D. Cambou & Ø. Ravna (red.). *The significance of Sámi rights – Law justice, and sustainability for the Indigenous Sámi in the Nordic countries*. (Routledge, 2024.)

³⁹ En administrativ gräns som beslutades i slutet av 1800-talet som syftade till att skilja på odlingsbar mark och att skydda renskötselns behov.

⁴⁰ M. Brännström. The Girjas Case – court proceedings as a strategy to enforce Sámi land rights. I T. Koivurova, E. G. Broderstad, D. Cambou, D. Dorrough & F. Stämmeler (red.). *Routledge Handbook of Indigenous Peoples in the Arctic*. (Routledge, 2021.)

⁴¹ NJA 2020 s. 3, 227.

rättigheter och samerna som urfolk.⁴² Domen pekar på att svensk lagstiftning inte i tillräcklig grad erkänner samiska markrättigheter. Därigenom blir domstolens uttalanden om folkrättens skydd för urfolk och minoriteter och dess betydelse av stor vikt för framtida rättsprocesser.

Domen visar också att samiska markrättighetsanspråk måste grundas på de historiska förutsättningarna i varje enskilt område och dessutom anpassas till hur renskötsel och annan samisk markanvändning faktiskt utövas.

Sammanfattningsvis har dessa domar dels utvecklat hur ett samiskt och långvarigt nyttjande av mark- och naturresurser över tid leder till att markrättigheter erkänts i svensk rätt, dels omfattningen av sådana rättigheter kopplade till samisk renskötsel. Det bör dock noteras att något mål om samisk äganderätt inte väckts sedan Skattefjällsmålet.⁴³ Ett erkännande av samiska markrättigheter kan komma att förändras när nya historiska fakta kommer fram om samers traditionella bruk av mark och vatten.

Rättspraxis har tydligt klarlagt att det är det ”faktiska bruket” i modern och historisk tid som är vägledande för vilken rättighet som uppkommit och vilket innehåll den rätten har.⁴⁴ Det är därför viktigt att utgå från hur det samiska bruket av mark och vatten har sett ut över tid, även när det gäller yrkanden om äganderätt samt rättigheter fristående från renskötseln.

Högsta domstolen har även i Girjasdomen uttalat att möjligheten att få rättighetsanspråk erkända inte endast får bli teoretisk. Förutsättningarna för urminnes hävd bör därför ge utrymme för en friare bedömning. Det ger enligt domstolen bättre möjligheter att tillgodose de anspråk på markrättigheter som samerna kan ha som urfolk.⁴⁵ Om principerna för urminnes hävd inte går att tillämpa på ett rimligt sätt kan en domstol även tillämpa äldre sedvanerätt.⁴⁶ Även om domstolsprocesser kan vara ett sätt att få rättigheter erkända, begränsas denna möjlighet på flera sätt. Ett hinder är de processuella reglerna som ofta försvårar för samebyar och andra samer att inleda processer. Ett annat

⁴² Allard & Brännström. Girjas sameby mot staten, s. 429–430.

⁴³ I Girjasdomen vitsordade inte samebyn att staten var ägare av den omtvistade fastigheten, vilken staten hade haft lagfart på sedan 1956.

⁴⁴ NJA 2020 s. 3, 148–150, 194. NJA 2011 s. 109, 110, 112. Allard & Brännström. Girjas sameby mot staten, s. 429, 438, 450.

⁴⁵ NJA 2020 s. 3, 147, 152.

⁴⁶ NJA 2020 s. 3, 133.

är de höga kostnader som är förenade med domstolsprocesser, och särskilt då samebyar inte kan få rättshjälp.

Renskötselrätten

Rättspraxis har klarlagt att renskötselrätten är en markrättighet av privaträttslig karaktär som omfattas av grundlagens egendomsskydd på samma sätt som äganderätten.⁴⁷ Inom rättssystemet reglerar markrättigheter vem som får använda viss egendom och förhållandet till andra rättighetsinnehavare.⁴⁸ Renskötselns markanvändning regleras genom rennäringslagen, där markrättigheterna benämns renskötselrätt. I 15 till 25 §§ anges hur samebyar och dess medlemmar får använda marken inom samebyns område, mark som ägs av staten eller privat. Bestämmelserna rör övergripande rätten till bete, att få uppföra anläggningar och bostäder, att ta virke, att i vissa fall fälla träd med lavar, att flytta mellan olika betesområden, samt att jaga och fiska.

Renskötselrätten kan även omfatta andra sätt att använda marken; rätt till grustäkt och annan täkt till husbehov samt rätt till slätter i den mån det behövs för egna behov.⁴⁹ Enligt RNL är det samebyn som juridisk person som företräder renskötselrätten,⁵⁰ och som därmed har rätt till ersättning vid skada och intrång. Att samebyn är ett rättssubjekt är en nyckelfråga för renskötselrättens skydd i lagstiftningen.⁵¹

Samebyn har rätt att fatta beslut om markanvändningen, exempelvis hur betesresurserna ska användas. Girjasdomen har också klargjort att beslut om upplåtelser av småviltjakt och fiske är en del av renskötselrätten, även om det tydligt framgår av 31 § RNL att samebyn och dess medlemmar inte får fatta sådana beslut. Detta visar att renskötselrätten innehåller en bestämmanderätt som inte framgår av lag.

Renskötselrätten omfattar även en rätt att tillgodogöra sig fastighetens ekonomiska värde.⁵² Det kan exempelvis gälla användningen av betesresurserna som föda för renarna, vars kött sedan säljs. Det kan även röra sig om rätten att ta ut avgifter när marken upplåts till

⁴⁷ NJA 1981 s. 1.

⁴⁸ Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 56–69.

⁴⁹ NJA 1981 s. 1, 244–246, Allard. *Two Sides of the Coin*, s. 329–332.

⁵⁰ 10 § RNL.

⁵¹ Se C. Allard. Who holds the reindeer herding right in Sweden? A key issue in legislation. I N. Bankes & T. Koivurova. *The Proposed Nordic Saami Convention: National and International Dimensions of Indigenous Property Rights*. (Hart Publishing, 2013), s. 209.

⁵² Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 177.

annan, exempelvis för småviltsjakt enligt Girjasdomen. Renskötselrätten omfattar även en rätt till ersättning vid skada eller intrång på renbetesmarkerna.⁵³ Här finns flera oklarheter när det gäller rätten till ersättning och det finns ett stort behov av ytterligare forskning.

Att renskötselrätten grundar sig i det långvariga bruket av marken innebär att rättigheterna inte är beroende av lagstiftningen för att existera.⁵⁴ Renskötselrätten har inslag som gör att den i flera avseenden är mer jämförbar med äganderätten än med andra särskilda rättigheter till fast egendom.⁵⁵ Den gäller obegränsat i tiden,⁵⁶ är oberoende av vederlag, kan bara upphävas genom expropriation och gäller sakrättsligt i förhållande till andra rättighetshavare. Det finns inget avtal eller myndighetsbeslut som reglerar förhållandet till äganderätten. Äganderätten och renskötselrätten utgör således två självständiga rättigheter till samma mark och förhållandet mellan dem är komplicerat. Det finns ett tydligt behov av att förtydliga det rättsliga förhållandet dem emellan i lagstiftningen.⁵⁷

Samiska rättigheter utanför renskötseln

Om den rättsliga situationen för samebyarna och dess medlemmar klarnat något genom rättspraxis återstår fortfarande många oklarheter kring vilka rättigheter samer utanför samebyarna har. Genom politiska beslut och utformningen av rennäringslagstiftningen har staten under lång tid gjort skillnad på samer som äger renar och andra samer.⁵⁸ Genom 1928 års renbeteslag tydliggjordes denna skillnad; de samer som inte är medlemmar i en sameby får inte utöva rättigheterna i lagen, däribland att jaga och fiska.⁵⁹ I dag är en majoritet av samerna inte samebymedlemmar. Under lång tid har dessa samer ställt krav på att staten ska erkänna deras markrättigheter, utan resultat.

⁵³ B. Bengtsson. Om fastighetsbesittning och besittningsrubbnig. I P.-E. Wallén (red.). *Festskrift till Hans Thornstedt*. (Norstedts 1983), s. 103. Brännström, 2017, s. 68. Ds 2016:27. *Frågor kring 2009 års renskötselkonvention*, s. 63–74.

⁵⁴ Bengtsson. *Samerätt*, s. 87.

⁵⁵ Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 171.

⁵⁶ NJA 1981 s. 1, 248.

⁵⁷ Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 342; B. Bengtsson. Sakrätt och renskötselrätt. I L. Gorton, L. Heuman, A. H. Persson & G. Sjöberg (red.). *Festskrift till Göran Millqvist*. (Jure förlag, 2019), s. 152.

⁵⁸ Se U. Mörkenstam. *Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Doktorsavhandling, (Stockholms universitet, 1999), s. 110–113.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asu%3Adiva-21450>.

⁵⁹ E. Torp. Sami Hunting and Fishing Rights in Swedish Law. I C. Allard & S. Funderud Skogvang (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia – Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015.)

Det största partiet i Sametinget, Jakt- och fiskesamerna, utgörs av samer utanför samebyarna. De kräver att deras rättigheter ska erkännas i lagstiftningen. Statens historiska beslut om att skilja på renskötande och icke-renskötande samer påverkar tydligt dagens rättsliga och samepolitiska situation.

Ett par domstolsavgöranden har rört rättighetsfrågor utanför samebyn, men de har inte klargjort rättsläget.⁶⁰ Politiskt utreddes frågan av Rennäringspolitiska kommittén som 2001 föreslog att samebyn skulle anta alla samer som medlemmar som kunde härleda sitt ursprung från samebyn.⁶¹ Förslaget om öppna samebyar kritiserades från flera håll och genomfördes inte. Den numera nedlagda Renmarks-kommittén hade i uppdrag att utreda det samiska folkets rätt till jakt och fiske även för samer som i dag inte är samebymedlemmar.⁶²

Inom rättsvetenskapen har endast lite uppmärksamhet ägnats åt att utreda rättsläget för samer utanför samebyarna.⁶³ Dessa samers livsförhållanden kan sinsemellan skilja sig åt på flera olika sätt. De kan leva på samma plats som tidigare generationer och kan ha jagat och fiskat in i nutid. Andra bor inte kvar i samma område som sina förfäder och har förlorat sin relation till de traditionella områdena. Det är en viktig uppgift för forskningen att bygga upp kunskap om dessa samers rättsliga situation. Det finns sannolikt samer som inte är medlemmar i samebyarna men som kan ha upparbetade rättigheter till vissa områden som ännu inte är erkända, exempelvis till vissa fiskevatten. Dessa rättigheter kan då vara parallella till samebyns rättigheter. För att utreda detta krävs ytterligare forskning.⁶⁴

⁶⁰ Hovrätten för Övre Norrland, dom 2023-09-05, mål nr B 998-22, (kallad Gimvalls kåta). Det andra målet rör en tvist mellan Vapsten lappby och Vapsten sameby. Se Hovrätten för Övre Norrland, dom 2023-06-02, mål nr T 725-22.

⁶¹ SOU 2001:101. *En ny rennäringspolitik – öppna samebyar och samverkan med andra markanvändare*, s. 193–208.

⁶² Kommittédirektiv 2021:35. *En ny renskötsellagstiftning – det samiska folkets rätt till renskötsel, jakt och fiske*. Tilläggsdirektiv 2022:58. *Tilläggsdirektiv till Renmarkskommittén*.

⁶³ Se dock Torp. Sami Hunting and Fishing Rights in Swedish Law.

⁶⁴ Allard. Samerätten, s. 14.

Folkrättsligt och konstitutionellt skydd

Den enda bindande konventionen om urfolks rättigheter, ILO-konventionen 169⁶⁵ har Sverige inte ratificerat.⁶⁶ En eventuell anslutning utreddes för 25 år sedan.⁶⁷ Rättsutvecklingen under det senaste decenniet, på internationell och nationell nivå, visar att det skydd som finns genom folkrätt och grundlag har stor relevans både vid erkännandet och skyddet av samiska markrättigheter. Exempelvis visar Högsta domstolens uttalanden i Girjasdomen tydligt på folkrättens betydelse i svensk rätt.⁶⁸ Det är första gången som Högsta domstolen klargör att samiska markrättigheter bottnar i internationella mänskliga rättigheter, även när tvister blir lösta genom svenska fastighetsrättsliga begrepp.

Samerna är genom riksdagen ett erkänt urfolk, vilket innebär ”folkrättsliga krav på en kulturell särbehandling i Sverige”.⁶⁹ Samerna är dessutom en nationell minoritet enligt lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk.⁷⁰ Samerna har därför ”dubbelt skydd”. Skyddet för urfolk är mer omfattande än för minoriteter då samerna omfattas av folkrättens regler rörande ”folk” och rätten till självbestämmande.⁷¹ Det starka band som urfolk har till sina traditionella markområden innebär att de har rätt till effektivt inflytande över hur områdena nyttjas, vilket innebär konsultation och ett fritt och på förhand informerat samtycke.⁷² FN:s urfolksdeklaration från 2007 innehåller flera centrala bestämmelser. Trots att en deklaration inte är

⁶⁵ ILO:s konvention om urfolk och stamfolk i självständiga länder (nr 169) från 1989.

⁶⁶ Det innebär att en stat blir rättsligt bunden.

⁶⁷ SOU 1999:25. *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169.*

⁶⁸ Allard & Brännström. Girjas sameby mot staten. M. Brännström. Samernas urfolksstatus. I A.-S. Lind, R. Thorburn Stern & I. Österdahl (red.). *Folkerätten i svensk rätt. Ett nytt decennium.* (Studentlitteratur, 2024), s. 114–118.

⁶⁹ Prop. 2009/10:80. *En reformerad grundlag*, s. 189. Betänkande 1976/77: KrU43. *Med anledning av prop. 1976/77:80 om insatser för samerna jämte motioner.*

⁷⁰ SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk*. Prop. 2008/09:158. *Från erkännande till egenmakt – regeringens strategi för de nationella minoriteterna*, s. 14.

⁷¹ FN:s Urfolksdeklaration (2007) artikel 3. Se även artikel 1 FN:s konvention om politiska och medborgerliga rättigheter (1966) och FN:s konvention om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (1966). Se vidare M. Åhrén. *Indigenous peoples' status in the international legal system.* (Oxford University Press, 2016), s. 132–133. M. Åhrén. The relevance of the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples to vibrant, viable and sustainable Sámi communities. I D. Cambou & Ø. Ravna (red.). *The significance of Sámi rights: Law, justice, and sustainability for the Indigenous Sámi in the Nordic countries.* (Routledge, 2024.)

⁷² Internationellt benämnt Free Prior and Informed Consent, FPIC. Se till exempel L. Heinämäki. The rapidly evolving international status of Indigenous Peoples: The example of the Sami People in Finland. I C. Allard & S. Funderud Skogvang (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia: Autonomous Sami Law.* (Ashgate, 2015), s. 196–198.

rättsligt bindande har den en särskild status då flera av artiklarna uppfattas som internationell sedvanerätt, och därför är bindande för alla stater med urfolk.⁷³

Sverige har ratificerat de flesta stora konventioner om mänskliga rättigheter, men tyvärr har merparten av de skyldigheter som gäller skyddet för samerna som folk inte tydligt införlivats i svensk rätt.⁷⁴ I det svenska rättssystemet ses svensk rätt och internationell rätt (folk-rätt) som två skilda rättssystem där ”rättsliga broar” måste skapas för att regler i konventioner ska kunna åberopas och tillämpas inom svensk rätt. Sverige har fått upprepad och stark internationell kritik för bristande efterlevnad av samers rättigheter av FN:s övervakningsorgan för mänskliga rättigheter. Girjasdomen klargjorde dock att artikel 8.1 i ILO:s konvention 169 ska tillämpas eftersom regeln utgör internationell sedvanerätt, trots att Sverige inte ratificerat konventionen.⁷⁵

Sverige är alltså bunden av regler som rör mänskliga rättigheter på internationell nivå. De centrala rättigheterna för samerna är rätten till självbestämmande, principen om icke-diskriminering, rätten till mark och vatten, rätten till kultur och rätten till effektivt inflytande i beslutsprocesser.⁷⁶ I vissa situationer kan det också vara relevant att undersöka hur en rättslig situation regleras eller bedöms i Norge och Finland, särskilt vad gäller implementeringen och tolkningen av folk-rättens regler.⁷⁷

Flera av de regler och principer som nämns ovan kommer också till uttryck i grundlagen (regeringsformen, RF) och Europakonventionen,⁷⁸ som gäller som lag i svensk rätt.⁷⁹ Särskilt viktigt är egendomsskyddet, som innebär att samers egendom (samiska markrättigheter) ska tryggas och skyddas mot godtyckliga beslut, samt att full

⁷³ Se till exempel United Nations Human Rights Council. A/HRC/18/35/Add.2 *Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples on the situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland*. (2011), s. 16–17. <https://digitallibrary.un.org/record/709556>. Heinämäki. The rapidly evolving international status of Indigenous Peoples, s. 194–195.

⁷⁴ Det visas bland annat av den kritik som Sverige får vid periodiska rapporter till FN:s övervakningsorgan.

⁷⁵ NJA 2020 s. 3, 130. Allard & Brännström. Girjas sameby mot staten, s. 436.

⁷⁶ Se till exempel SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*, kapitel 8.4.

⁷⁷ Funderud Skogvang. *Samerett*, s. 62.

⁷⁸ Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (1950).

⁷⁹ SFS 1994:1219. *Lag om den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna*.

ersättning för förlusten ska utgå vid intrång i egendomen.⁸⁰ För att kunna exproprieras en samisk markrättighet eller inskränka nyttjandet av rättigheten måste det föreligga ett angeläget allmänt intresse och en proportionalitetsavvägning ska ske. Det allmänna intresset som kan motivera ingreppet måste vägas mot samernas enskilda intresse. Den inskränkande åtgärden måste genomföras så att den inte innebär en oskälighets börda för den enskilde.⁸¹ Samer får heller inte diskrimineras i förhållande till andra grupper i samhället.⁸² Här saknas rättspraxis från Högsta domstolen sedan ändringen av RF 2010.⁸³ Hovrätten har i Talmadomen funnit att en lag missgynnat och diskriminerat en sameby och dess medlemmar, och dömt att staten ska betala skadestånd.⁸⁴

Sedan 2010 anges i RF (1 kap. 2 § 6 stycket) att ”[s]amiska folkets (...) möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas”. I Girjasdomen uttalar Högsta domstolen att bestämmelsen kan få betydelse vid en rättstillämpning där det är fråga om att väga olika faktorer mot varandra.⁸⁵ Vid en sådan avvägning ska särskilt samers intresse av att kunna vidmakthålla sin kultur, inkluderat renskötseln, tillmätas särskild vikt. Denna typ av avvägningar sker exempelvis vid prövningar av gruvor, vindkraft och skogsbruksåtgärder.⁸⁶ Det återstår att se vilken betydelse uttalandet kommer att få i rättstillämpningen framöver.

Bristande skydd för samiska markrättigheter

Trots att samiska markrättigheter har erkänts i domstol har de ett svagt skydd mot intrång i den lagstiftning som reglerar konkurrerande markanvändning. Sedan länge används marken parallellt av olika markanvändare, däribland markägare, exploatörer, nyttjanderättshavare, kommuner, företag och turister. Hur dessa olika intressen ska samexistera eller vilka intressen och rättighetshavare som ska prioriteras ser lite olika ut i den lagstiftning som reglerar mark-

⁸⁰ 2 kap. 15 § RF, artikel 1 tilläggsprotokoll 1 Europakonventionen.

⁸¹ Ds 2016:27. *Frågor kring 2009 års renskötselkonvention*, s. 25–26. SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*, kapitel 8.3.3.

⁸² 2 kap. 12 § RF, artikel 14 Europakonventionen.

⁸³ Allard & Brännström. *Girjas sameby mot staten*, s. 440.

⁸⁴ Svea hovrätt, dom 2019-12-20, mål nr T 7463-18. Se vidare nedan om målet.

⁸⁵ NJA 2020 s. 3, 92.

⁸⁶ Allard & Brännström. *Girjas sameby mot staten*, s. 435–436, 440.

användningen. Ett gemensamt drag är att rennärningen betraktas som ett allmänt intresse som ska avvägas mot andra samhällsintressen.

Introduktion – brister på olika nivåer i rättssystemet

Som redan nämnts har de exploateringar av mark och vatten som skett sedan industrialiseringen början tydligt påverkat samiskt markutnyttjande. Längre fanns inga särskilda bestämmelser om att hänsyn skulle tas till samisk markanvändning och kultur i vid mening. Beslut om exploateringar gjordes normalt utan att berörda samer fick möjlighet att påverka besluten. Ett exempel är den storskaliga utbyggnaden av vattenkraften under 1900-talet som i princip gjordes utan hänsyn till renskötseln eller fisket.⁸⁷ Fortfarande har lagstiftningen som reglerar olika sektorer (miljö, mineral, skog, vatten, med mera) brister vad gäller hänsynen till samers markanvändning och effekterna av detta är långtgående.

Klimatomställningen till fossilfri industri och energiproduktion med tillhörande infrastruktur – med ökande behov av areal – har lett till att frågor om det kumulativa trycket på renbetesmarker och samernas rättigheter har satts på sin spets. Denna nyindustrialisering stöds även på EU-nivå genom *Den europeiska gröna given*⁸⁸ vilket lett till ny lagstiftning, exempelvis snabbare tillståndprocesser för uttag av mineral som behövs för grön teknologi såsom batterier och halvledare⁸⁹, där Sveriges berggrund har stor potential.⁹⁰ I EU-lagstiftningen sägs ingenting om hur samernas traditionella näringar och rätten till kultur ska skyddas. Det är inte heller utrett rättsligt hur EU-lagstiftningen påverkar samerna som urfolk. Här anser vi att det finns en akut rättsvetenskaplig forskningsuppgift.

Ett fullgott skydd för renskötselrätten förutsätter att rätten är tydligt formulerad och kommunicerad i rättssystemet. Om rättigheten är vag, missförstådd eller dåligt utvecklad finns större risk att den inte beaktas i tillräcklig grad vid konkurrerande mark- och natur-

⁸⁷ Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar: Industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014), s. 240–242. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-86040>.

⁸⁸ Europeiska kommissionens meddelande COM (2019) 640 final av den 11 december 2019 ”Den europeiska gröna given”.

⁸⁹ European critical raw materials act 18 mars 2024.

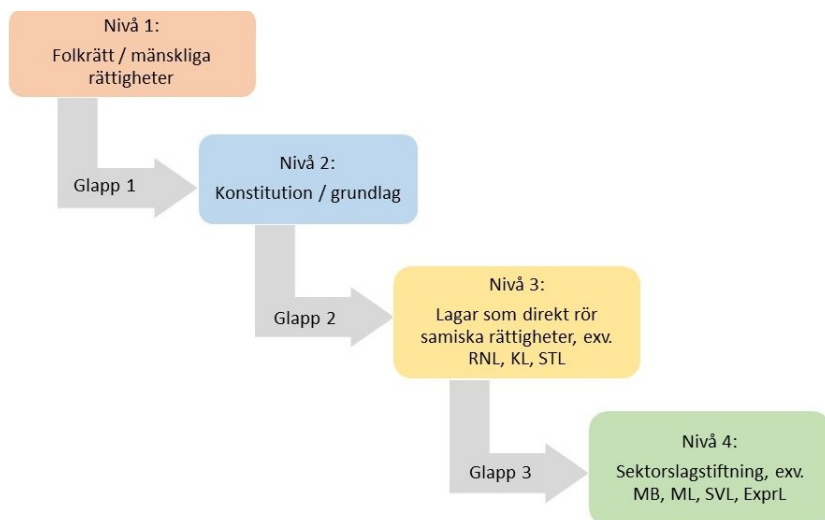
⁹⁰ Sveriges riksdag. *Innovationskritiska metaller och mineral – en forskningsöversikt*. (2022), s. 19–22. <https://data.riksdagen.se/fil/50082AF1-58DE-4F2B-9FF8-A121ABBC88D3>.

resursanspråk, då den inte uppfattas som en rättighet som har egen-
domsrättsligt skydd.

Forskning visar att det är viktigt att synliggöra förhållandet. Ju klarare förståelsen för renskötselrättens civilrättsliga natur är, desto bättre skydd har rätten i förhållande till konkurrerande rättigheter och intressen, både via lagstiftning och domstolspraxis.⁹¹ Som nämnts ovan har politiken inte visat någon entusiasm över att synliggöra och stärka skyddet för samiska markrättigheter.⁹²

Skyddet för renskötselrätten är beroende av att regler på olika nivåer i rättssystemet samverkar (se figur 1). Figuren förklarar var de rättsliga bristerna – eller glappen – finns.⁹³ För att stärka skyddet för renskötselrätten räcker det inte att förändra reglerna i RNL utan man måste förstå hela systemet av regler och hur de ”hakar i” varandra.

Figur 1 Reglernas hemvist och glappen mellan nivåer

Källa: vidareutvecklad av figur 1 i Raitio et al. 2020.

⁹¹ Allard. *Renskötselrätt i nordisk belysning*, s. 336. Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 322–325. Åhrén. The relevance of the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples to vibrant, viable and sustainable Sámi communities, s. 16–17.

⁹² Bengtsson. Reforming Swedish Sami Legislation, s. 65.

⁹³ Texten bygger delvis på K. Raitio, C. Allard & R. Lawrence. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices. *Land Use Policy*. Vol. 99 (2020). DOI.org/10.1016/j.landusepol.2020.105001.

Regler finns på olika nivåer i rättssystemet och de reglerar skilda företeelser (se figur 1). I internationella konventioner och annan folkrätt som Sverige åtagit sig att följa finns på nivå 1 regler som skyddar urfolks och minoriteters rättigheter, men dessa har i princip inte införts på nationell nivå. Här finns därmed det första stora glappet. Det gäller exempelvis skyddet för traditionella marker, rätten till självbestämmande som folk och rätten till effektivt inflytande i beslut om hur markerna ska nyttjas.

Nivå 2, vår grundlag (inklusive EU:s fördrag), innefattar också mänskliga rättigheter som skyddar medborgarna mot maktmissbruk. Ett specifikt och tydligt skydd för samerna som urfolk finns inte i grundlagen, även om egendomsskyddet och principen om icke-diskriminering kan tillämpas. Det konstitutionella skyddet för renskötselrätten synliggörs inte fullt ut i reglerna på underliggande nivåer. Det finns ytterst få vägledande domar.

På nivå 3 återfinns, förutom rennäringslagen som uttrycker att renskötselrätten vilar på urminnes hävd, även sametingslagen (1992:1433, STL) och lagen om konsultation i frågor som rör det samiska folket (2022:66, KL). Ett fullgott skydd för samiska markrättigheter förutsätter också att samer får ett effektivt inflytande i beslutsprocesser som rör mark och vatten, vilket vilar på regler i folkrätten.⁹⁴ Utformningen av lagen om konsultation i frågor som rör det samiska folket är ett problem eftersom majoriteten av de beslut som är av vikt för Sametinget och samebyarna inte omfattas när sektorslagarna tillämpas på nivå 4.⁹⁵ Trots att rättspraxis tydligt visat att renskötselrätten har egendomsrättsligt skydd vid intrång finns det största glappet i regelsystemet mellan nivå 3 och 4.

Den sektorslagstiftning som finns på nivå 4 – bland annat miljöbalken (1998:808, MB), minerallagen (1991:45, ML) och skogsvårdslagen (1979:429, SVL) – reglerar i första hand renskötseln som näring (rennäringen) och som ett allmänt intresse.

Inom det svenska rättssystemet fyller avvägningen mellan olika allmänna intressen en annan funktion än skyddet för privata rättigheter (enskilda intressen). De allmänna intressena är ett verktyg för

⁹⁴ Internationellt talar man om ett fritt och på förhand informerat samtycke (FPIC).

⁹⁵ 2–5 §§ KL. C. Allard. Samers rätt till inflytande i beslut – En analys av lagstiftningen och dess begränsningar. *Svensk Juristtidning*. (2026). Preprint den 26 december 2025. <https://svjt.se/preprint/samers-ratt-till-inflytande-i-beslut-en-analys-av-lagstiftningen-och-dess-begransningar>.

att göra politiska avvägningar mellan olika samhälleliga mål.⁹⁶ Rennäringens intressen vägs mot infrastruktur, energibehov, och tillgången till mineraler och virkesproduktion. I dessa avvägningar väger samhällsekonomiska argument tungt och rennäringens intressen har ofta fått vika.⁹⁷ Vidare återfinns ersättningsbestämmelser på nivå 4 främst i expropriationslagen (ExprL) som allmänt reglerar ersättning för intrång i rättigheter, dit majoriteten av sektorslagarna hänvisar. Samebyarnas rätt till ersättning och kompensationsåtgärder vid olika intrång är rättsligt oklar, liksom hur ersättningen i så fall ska beräknas. Regelverket brister även på flera andra sätt. När företag enligt olika lagar ska söka tillstånd från myndighet eller domstol för att få bedriva miljöpåverkande verksamheter finns vissa gemensamma nämnare. För det första sker de olika tillståndprocesserna som ”stuprör” utan tillräcklig hänsyn till kumulativa (samverkande) effekter av existerande och planerade verksamheter på renbetesmark.⁹⁸ För det andra, givet de vidsträckta betesmarkerna, måste samebyar samråda med många olika aktörer när det gäller miljökonsekvensbeskrivningen.⁹⁹ För det tredje har samebyarna inte rätt till ersättning för den tid som de lägger ned på samråd/konsultationer och kunskapsöverföring till företag och myndigheter.¹⁰⁰ Slutligen bidrar den konkurrerande markanvändningen och klimatförändringarna till att flexibiliteten inom renskötseln minskar.¹⁰¹

⁹⁶ E. Torp. Riksentresset rennärning – vem representerar det och vem företräder intresset? *Förvaltningsrättslig tidskrift*. 5–6 (2000).

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aamiun%3Adiva-7481>. Bengtsson. *Samerätt*, s. 108–110. Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, kapitel 6.3. Allard. *Two Sides of the Coin*, kapitel 9.2.3.

⁹⁷ K. Raitio, C. Allard & R. Lawrence. Mineral extraction in Swedish Sápmi.

⁹⁸ Till exempel C. Österlin & K. Raitio. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden. *Resources*. 9:9 (2020): 104. DOI.org/10.3390/resources9090104.

⁹⁹ Till exempel R. Klöcker Larsen, K. Raitio, P. Sandström, A. Skarin, M. Stinnerbom, J. Wik-Karlsson, S. Sandström, C. Österlin & Y. Buhot. *Kumulativa effekter av exploatering på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Naturvårdsverket, 2016), s. 12 och 47. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Anaturvardsverket%3Adiva-6732>.

¹⁰⁰ Klöcker Larsen m.fl. *Kumulativa effekter av exploatering på renskötseln*, s. 52.

¹⁰¹ Se till exempel A. Löf. Examining limits and barriers to climate change adaptation in an Indigenous reindeer herding community. *Climate and Development*. 5:4 (2013). DOI.org/10.1080/17565529.2013.831338.

Bristande förenlighet med grundlag

Ett grundläggande krav i det svenska rättssystemet är att lag och myndighetsbeslut är förenliga med grundlagen och egendomsskyddet i 2 kap. 15 § RF måste då beaktas. Det finns domstolsavgöranden som visar att lag och myndighetsbeslut inte alltid är förenliga med egendomsskyddet, vilket utgör en brist i skyddet för samiska markrättigheter.¹⁰² Den dom som är tydligast är en dom från Svea hovrätt, Talma domen, som rör en tvist om ideellt skadestånd¹⁰³ mellan Talma sameby och staten på grund av statens överträdelse av grundlagen.¹⁰⁴ Även om domen inte har prejudicerande verkan eftersom staten inte överklagade till Högsta domstolen är den tydlig och välskrivna, och bör lyftas i detta sammanhang.

Målet rör renbeteskonventionen mellan Sverige och Norge 1972 om gränsöverskridande renskötsel¹⁰⁵, som i sin tur vilar på gammal sedvana erkänd av bägge stater genom den så kallade Lappkodicillen från 1751.¹⁰⁶ Renbeteskonventionen upphörde att gälla 2002 men blev förlängd i tre år vilket gav längre tid att förhandla fram en ny konvention. Den lag som möjliggjorde denna förlängning benämns i domen "förlängningslagen"¹⁰⁷ och det är den som ligger till grund för tvisten. Talma sameby menade att staten genom förlängningslagen missgynnat samebyn och dess medlemmar, och att lagen diskriminerat Talma sameby i förhållande till hur andra rättssubjekt skulle ha behandlats vid inskränkning i enskilds egendom. Enligt bestämmelser i renbeteskonventionen fick två områden nyttjas för norskt renbete vissa tider av året, och fick då inte användas av Talma. Samebyn har sedan mycket länge sedvanerätt till områdena.

Hovrätten menade att statens förfarande inte var förenligt med kraven i grundlagen och Europakonventionen, och därför hade samebyn rätt till ersättning på 1,2 miljoner kronor. Domstolen fann att Talma sameby hade missgynnats i förhållande till andra likartade situa-

¹⁰² Se RH 2014:37.

¹⁰³ En typ av personskada som inte lätt mäts i pengar, till exempel "sveda och värk".

¹⁰⁴ Svea hovrätt, dom 2019-12-20, mål nr T 7463-18.

¹⁰⁵ SFS 1972:114. *Lag med anledning av konventionen den 9 februari 1972 mellan Sverige och Norge om renbetning*; Prop. 1972:16. *Kungl. Maj:ts proposition om godkännande av konvention mellan Sverige och Norge om renbetning m.m.*

¹⁰⁶ Lappkodicillen 10 §. Se vidare Pedersen. Lappekodisillen i nord 1751–1859; E. G. Broderstad. Cross-border reindeer husbandry: Between ancient usage rights and state sovereignty. I N. Bankes & T. Koivurova (red.). *The Proposed Nordic Saami Convention: National and International Dimensions of Indigenous Property Rights*. (Hart, 2013.)

¹⁰⁷ SFS 2002:88. Lag om ändring i SFS 1972:114. Lag med anledning av konventionen den 9 februari 1972 mellan Sverige och Norge om renbetning.

tioner där enskilda tvingats att avstå sin egendom och särbehandlingen innebar en otillåten diskriminering (2 kap. 12 § RF, artikel 14 i Europakonventionen).

Samebyn hade tvingats att avstå från att beta i de två områdena, vilket är ett ingrepp med expropriativa effekter som inte får beslutas av riksdagen. Hovrätten menade att regleringen om ersättning i lagen var så bristfällig att den inte uppfyllde kraven i egendomsskyddet (2 kap. 15 § RF). Staten hade också brutit mot artikel 6.1 i Europakonventionen eftersom det saknades möjlighet för samebyn att i domstol kunna pröva inskränkningen av sina rättigheter.

Samebyns medlemmar vittnade om att de genom överträdelserna känt sig nedtryckta och förminskade samt att det orsakat oro och stress, liksom känslor av vanmakt.¹⁰⁸

Detta rättsfall är mycket tydligt. Det sätt som staten agerat på är inte förenligt med grundläggande mänskliga rättigheter och grundlagens krav.¹⁰⁹ Det finns troligen andra situationer där staten går längre i regleringen av samisk markanvändning än för andra rättighetshavare.

Brister i rennäringslagen

Efter Skattefjällsmålet genomfördes vissa förändringar i rennäringslagen, för att förtydliga att rättigheterna grundar sig i urminnes hävd (1 § RNL), men det gjordes inte någon genomgripande förändring av lagen. Den nu gällande lagen grundar sig därför i delar fortfarande i synsättet om Lappprivilegiet, och det finns tydliga oklarheter och brister i lagen utifrån ett rättighetsperspektiv.

Att rennäringslagen inte helt anpassats till att det, genom domstolsavgöranden, är klarlagt att renskötselrätten är av privaträttslig karaktär och vilar på urminnes hävd kan påverka tolkningen av bestämmelserna eller rentav sätta dem ur spel.¹¹⁰ Ett tydligt exempel är Högsta domstolens slutsats i Girjasdomen att samebyn har rätt att fatta beslut om upplåtelser, trots att det enligt 31 § RNL inte är tillåtet. Ett sådant upplåtelseförbud är inte förenligt med det faktum att det rör sig om markrättigheter av privaträttslig karaktär.¹¹¹

¹⁰⁸ Svea hovrätt, dom 2019-12-20, mål nr T 7463-18, s. 3–5. C. Allard. Sami Land Rights: Recent Developments in Swedish Case Law. *European Yearbook of Minority Issues*. 19:1 (2022), s. 236. DOI.org/10.1163/22116117_011.

¹⁰⁹ Allard. Sami Land Rights, s. 237.

¹¹⁰ Bengtsson. *Samerätt*, s. 14.

¹¹¹ Bengtsson. *Samerätt*, s. 64.

Ett exempel på en brist i rennäringslagen är utformningen av 30 § som reglerar förhållandet till annan markanvändning. Där föreskrivs att den som äger eller brukar mark inom renskötselns året-runt-marker inte får vidta åtgärder som medför avsevärd olägenhet för renskötseln. "Avsevärd olägenhet" innebär en hög tröskel för när intrång i rättigheten är otillåten vilket medför att lagen tillåter relativt omfattande intrång i renskötselrätten. Det svaga skyddet är varken förenligt med egendomsskyddet eller rättigheternas privaträttsliga karaktär.¹¹² En annan tydlig brist är att det inte finns någon ersättningsbestämmelse kopplad till 30 § i rennäringslagen vid intrång eller skada.¹¹³

Det mest problematiska med bestämmelsen är dock att dess andra stycke tillåter intrång grundade på tillstånd som myndigheterna gett till olika verksamhetsutövare inom vindkraft, gruvor, vägar och järnvägar. Det är den vanligaste situationen i dag.

Brister i lagstiftning om utvinning av naturresurser

I miljöbalken, minerallagen och skogsvårdslagen och annan sektorslagstiftning finns vissa regler som rör skyddet för renskötseln. Som framgått ovan har denna lagstiftning uppenbara brister då den inte har anpassats efter att det rör sig om markrättigheter av privaträttslig karaktär.

Efter Skattefjälldomen stärktes skyddet för rennäringen genom en bestämmelse i naturresurslagen, som sedan överförts till miljöbalken (3 kap. 5 §).¹¹⁴ Enligt bestämmelsen ska mark- och vattenområden som har betydelse för rennäringen så långt möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan försvåra näringens bedrivande. Områden som utgör riksintresse för rennäringen ska skyddas mot sådana åtgärder. Ett riksintresse är ett allmänt intresse av särskild tyngd. Hänsynen till rennäringen ska vägas mot andra riksintressen (3 kap. 10 § miljöbalken), exempelvis mineralutvinning, energiproduktion och infrastruktur. I praktiken innebär denna avvägning mellan olika intressen ett mycket svagt skydd för renskötseln då de andra intressena ofta anses väga tyngre och är av större samhällsekonomiskt värde. Det innebär att rennäringens behov ofta fått ge vika.

¹¹² Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 192.

¹¹³ Bengtsson. *Sakrätt och renskötselrätt*, s. 143.

¹¹⁴ Prop. 1985/86:3. *Med förslag till lag om husbållning med naturresurser m.m.*, s. 161.

Minerallagen (4 kap. 2 § 3 stycket) hänvisar till reglerna i miljöbalken (3 kap.) för avvägningar mellan olika intressen innan en bearbetningskoncession beviljas. Det innebär att samma typ av avvägning ska göras mellan intressen när gruvärenden prövas. När det gäller skogsbruk fanns det länge inga särskilda krav på hänsyn till renskötseln i skogsvårdslagen. Särskilda bestämmelser om anpassningar till rennäringen infördes först i början av 1990-talet.¹¹⁵ Förändringarna gjordes i samband med att hänsynen till natur- och kulturvården i fjällområdet förstärktes. Även här är skyddet för rennäringen formulerat som allmänt intresse som ska vägas mot andra sådana intressen, exempelvis virkesproduktion (1 § skogsvårdslagen).

Sammanfattningsvis är skyddet i den sektorslagstiftning som reglerar utvinningen av naturresurser utformad som ett skydd för rennäringen som ett allmänt intresse bland många andra allmänna intressen. I lagstiftningen saknas i princip helt den typ av bestämmelser som brukar användas i andra fastighetsrättsliga situationer när skydd för privaträttsliga markrättigheter regleras. Här skulle det krävas regler om krav på skälig hänsyn, ersättning vid skada och intrång, och rätt att få sin sak prövad av domstol vid tvister eller oklarheter.¹¹⁶

Slutsatser och övergripande rekommendationer

Kapitlet har övergripande redogjort för hur samiska markrättigheter uppkommit och skyddas i det svenska rättssystemet och pekat på ett antal brister i regelverket. En röd tråd är, trots tydlig rättspraxis, att rättighetsperspektivet fortfarande är frånvarande i lagstiftningen. Längre har den samiska markanvändningen i stället uppfattats som grundat i ett lappprivilegium, vilket påverkat utformningen av rennäringslagen och annan lagstiftning som rör markanvändning och exploatering.

Det skydd som byggts in i lagstiftningen har fokuserat på rennäringen som allmänt intresse. Det tillåter en avvägning mot andra allmänna intressen, exempelvis skogsbruk och mineralutvinning. Den samiska markanvändningen får därmed inte det skydd som folkrätten och vår grundlag ställer upp. Bristen på att erkänna samiska rättigheter under lång tid inom och utanför samebyn och att effektivt skydda renskötselrätten, innebär svåröverblickbara konsekvenser för det samiska

¹¹⁵ Prop. 1990/91:3. *Om skogsbruket i fjällnära skogar.*

¹¹⁶ Brännström. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark*, s. 69–73.

folket. Det gäller samisk kultur, språk, överföring av traditionell kunskap, sedvanor och rättsuppfattningar. Samer har förlorat möjligheten att använda stora markområden och har fått anpassa sin markanvändning på ett långtgående sätt.

Utvecklingen har också orsakat splittring inom det samiska samhället mellan renskötare och icke-renskötare och medfört svårläkta sår som ärvts över generationer.

Statens bristfälliga hantering har lett till de konflikter som finns i dag. Det har funnits, och finns fortfarande, en politisk ovilja att hantera situationen.¹¹⁷ De offentliga utredningar som genomförts har inte lett till politiska beslut om förändringar i lagstiftningen. Juridiken sätter ramarna för politikens handlingsutrymme, inte minst genom konstitutionella och folkrättsliga regler. Det tycks dock fortfarande finnas en politisk oförmåga att hitta lösningar för framtiden, vilket blev synligt genom utvecklingen av Renmarkskommittén hösten 2024. Det enda sätt som återstår för samebyar att skydda sin rätt är att överklaga tillståndsbeslut som tillåter exploatering. Rättsprocesserna är långdragna och kostsamma för både samebyarna och samhället i övrigt. Domstolar har svårt att hinna med att hantera dessa processer, särskilt med anledning av den nyindustrialisering som sker i norr och som ställer de samiska rättighetsfrågorna på sin spets. Staten har i ett sådant läge ett ansvar enligt folkrätten att tillföra resurser för sådana rättsliga prövningar. Den samiska rättighetskampen fortsätter alltså i vår tid.

För att i någon mån råda bot på bristerna i rättssystemet rekommenderar vi ett antal åtgärder:

- Lagstiftningen behöver justeras för att säkerställa skyddet för samiska markrättigheter, inklusive rätten till effektivt inflytande i alla beslutsprocesser som rör mark- och vattenanvändningen.
- Ersättning för arbetsinsatsen och expertstöd till samebyarna för att de ska kunna hantera konsultationer/samråd och yttranden för alla ärenden som inkommer.
- Kumulativa, samverkande, effekter vid markplanering och beslut om tillstånd måste utredas utförligt och beaktas.

¹¹⁷ A. H. Persson. Samerätt – ett komplicerat område inom fastighetsrätten. I R. Eklund (red.). *Skrifter till Anders Victorins minne*. (Iustus, 2009), s. 439. Torp. *Renskötselrätten och rätten till naturresurser*, s. 97–98.

- Förutsättningarna för inträngsersättning och kompensationsåtgärder till samebyarna bör utredas skyndsamt.
- EU-rättens påverkan på samiska markrättigheter och samisk kultur bör utredas, till exempel EU:s förordning om kritiska råmaterial.
- Innebörden av samiska sedvanor och rättsuppfattningar i förhållande till mark och vatten bör utredas. Eventuella markrättigheter för samer som inte är samebymedlemmar bör utredas.

Referenser

Litteratur

- Allard, C. *Two Sides of the Coin: Rights and Duties. The Interface between Environmental Law and Saami Law Based on a Comparison with Aotearoa/New Zealand and Canada*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2006.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Altu%3Adiva-26327>.
- Allard, C. The Nordic countries' law on Sámi territorial rights. *Arctic Review on Law and Politics*. 2:2 (2011), s. 159–183.
DOI.org/10.23865/arctic.v2.21.
- Allard, C. Nordmalingsmålet: Urminnes hävd överspelad för renskötselrätten? *Juridisk tidskrift*. 1 (2011/2012), s. 117–128.
- Allard, C. Who holds the reindeer herding right in Sweden? A key issue in legislation. I Bankes, N. & Koivurova, T. *The Proposed Nordic Saami Convention: National and International Dimensions of Indigenous Property Rights*. (Hart Publishing, 2013), s. 207–228.
- Allard, C. *Renskötselrätt i nordisk belysning*. (Makadam, 2015.)
- Allard, C. Samerätten – ett besvärligt rättsområde. I Blomstrand, S., Carlsson, M., Mattsson, D., Skarhed, A. & Unger, S. (red.). *Bertil Bengtsson 90 år*. (Jure, 2016), s. 7–18.
- Allard, C. Sami Land Rights: Recent Developments in Swedish Case Law. *European Yearbook of Minority Issues*. 19:1 (2022), s. 221–238.
DOI.org/10.1163/22116117_011.
- Allard, C. & Skogvang Funderud, S. (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia – Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015.)
- Allard, C. & Brännström, M. Girjas sameby mot staten: En analys av Girjasdomen. *Svensk Juristtidning*. 5 (2020), s. 429–452.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-173117>.
- Allard, C. Samers rätt till inflytande i beslut – En analys av lagstiftningen och dess begränsningar. *Svensk Juristtidning*. (2026).
Preprint den 26 december 2025. <https://svjt.se/preprint/samers-ratt-till-inflytande-i-beslut-en-analys-av-lagstiftningen-och-dess-begransningar>.

- Bengtsson, B. The Decision of the Supreme Court. I Jahreskog, B. (red.). *The Sami National Minority in Sweden*. (Almqvist & Wiksell international, 1982.)
- Bengtsson, B. Om fastighetsbesittning och besittningsrubbnig. I Wallén, P.-E. (red.). *Festskrift till Hans Thornstedt*. (Norstedts, 1983), s. 75–122.
- Bengtsson, B. *Samerätt – en översikt*. (Norstedts Juridik, 2004.)
- Bengtsson, B. Nordmalingsdomen. En kort kommentar. *Svensk Juristtidning*. 5–6 (2011), s. 527–533.
- Bengtsson, B. Reforming Swedish Sami Legislation: A Survey of the Arguments. I Allard, C. & Funderud Skogvang, S. (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia: Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015), s. 65–78.
- Bengtsson, B. Sakrätt och renskötselrätt. I Gorton, L., Heuman, L., Persson, A. H. & Sjöberg, G. (red.). *Festskrift till Göran Millqvist*. (Jure förlag, 2019), s. 143–152.
- Bengtsson, B. Girjas-domen. *Juridisk tidskrift*. 1 (2020/2021), s. 172–181.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Altu%3Adiva-81700>.
- Bengtsson, B. & Torp, E. Svensk samerätt: Något om den senaste utvecklingen. I Henriksen, T. & Ravna, Ø. (red.). *Juss i nord: hav, fisk og urfolk: en hyllest til Det juridiske fakultet ved Universitetet i Tromsøs 25-årsjubileum*. (Gyldendal juridisk, 2012), s. 136–147.
- Borrows, J. *Drawing out law: A spirit's guide*. (University of Toronto Press, 2010.)
- Broderstad, E. G. Cross-border reindeer husbandry: Between ancient usage rights and state sovereignty. I Bankes, N. & Koivurova, T. (red.). *The Proposed Nordic Saami Convention: National and International Dimensions of Indigenous Property Rights*. (Hart, 2013), s. 149–174.
- Brännström, M. *Skogsbruk och renskötsel på samma mark – En rättsvetenskaplig analys av äganderätten och renskötselrätten*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-133884>.

- Brännström, M. The Girjas Case – court proceedings as a strategy to enforce Sámi land rights. I Koivurova, T., Broderstad, E. G., Cambou, D., Dorough, D. & Stammeler, F. (red.). *Routledge Handbook of Indigenous Peoples in the Arctic*. (Routledge, 2021), s. 174–186.
- Brännström, M. Samernas urfolksstatus. I Lind, A.-S., Thorburn Stern, R. & Österdahl, I. (red.). *Folkrätten i svensk rätt. Ett nytt decennium*. (Studentlitteratur, 2024), s. 105–124.
- Bäärnhielm, M. Vem äger Lappland? *Svensk Juristtidning*. 10 (2000), s. 966–972. <https://svjt.se/svjt/2000/966>.
- Cramér, T. & Prawitz, G. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970.)
- Funderud Skogvang, S. *Samerett*. 4. uppl. (Universitetsforlaget, 2023.)
- Heinämäki, L. The rapidly evolving international status of Indigenous Peoples: The example of the Sami People in Finland. I Allard, C. & Funderud Skogvang, S. (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia: Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015), s. 189–206.
- Kleineman, J. Rättsdogmatisk metod. I Zamboni, M. & Nääv, M. *Juridisk metodlära*. 2. uppl. (Studentlitteratur, 2018), s. 21–46.
- Kløcker Larsen, R., Raitio, K., Sandström, P., Skarin, A., Stinnerbom, M., Wik-Karlsson, J., Sandström, S., Österlin, C. & Buhot, Y. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Naturvårdsverket, 2016.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Anaturvardsverket%3Adiva-6732>.
- Korpiaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland – En rätthistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Labba, K. *Renskötselns interna organisering*. Doktorsavhandling. (Tromsö Universitet, 2018.)
- Labba, K. Sámi Law: A Methodological Approach. *Arctic Review on Law and Politics*. 11 (2020), s. 215–232. DOI.org/10.23865/arctic.v11.2431.
- Labba, K. The characteristics and legal status of Sámi legal tradition and law. I Valkonen, S., Aikio, Á., Alakorva, S. & Magga, S.-M. (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022.)

- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-50562>.
- Lantto, P. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)
- Lundmark, L. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm” – Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförlag, 2002.)
- Lundmark, L. & Rumar, L. *Mark och rätt i Sameland*. (Institutet för rättshistorisk forskning, 2008.)
- Löf, A. Examining limits and barriers to climate change adaptation in an Indigenous reindeer herding community. *Climate and Development*. 5:4 (2013), s. 328–339.
DOI.org/10.1080/17565529.2013.831338.
- Mörkenstam, U. *Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 1999.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asu%3Adiva-21450>.
- Pedersen, S. Lappekodisillen i nord 1751–1859. Fra grenseavtale og sikring av samenes rettigheter til grensesperring og olykke. *Diedut*. 3 (2008). <http://hdl.handle.net/11250/177104>.
- Persson, A. H. Samerätt – ett komplicerat område inom fastighetsrätten. I Eklund, R. (red.). *Skrifter till Anders Victorins minne*. (Iustus, 2009), s. 427–440.
- Päiviö, N.-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2011.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-158410>.
- Raitio, K., Allard, C. & Lawrence, R. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden’s mining permitting practices. *Land Use Policy*. 99 (2020).
DOI.org/10.1016/j.landusepol.2020.105001.

- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen: En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2014.)
- Solem, E. *Lappiske rettsstudier*. (Universitetsforlaget, 1970.)
- Svensson, E.-M. Sami Legal Scholarship: The Making of a Knowledge Field. I Allard, C. & Funderud Skogvang, S. (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia – Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015), s. 207–226.
- Sveriges riksdag. Innovationskritiska metaller och mineral – en forskningsöversikt. (2022) <https://data.riksdagen.se/fil/50082AF1-58DE-4F2B-9FF8-A121ABBC88D3>.
- Torp, E. Riksintresset rennärning – vem representerar det och vem företräder intresset? *Förvaltningsrättslig tidskrift*, 5–6 (2000), s. 167–193.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-7481>.
- Torp, E. *Renskötselrätten och rätten till naturresurser – Om rättslig reglering av mark- och resursanvändningen på renbetesmarken i Sverige*. Doktorsavhandling. (Tromsö universitet, 2008.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-7661>.
- Torp, E. Samerättslig forskning i Sverige – Pågående forskning och framtida utmaningar. I Sköld, P. (red.). *Människor i Norr – Samisk forskning på nya vägar*. (Umeå universitet, 2008.)
- Torp, E. Betydelsen av samiska traditioner i svensk rätt. *Arctic Review on Law and Politics*. 2:1 (2011). DOI.org/10.23865/arctic.v2.20.
- Torp, E. Sami Hunting and Fishing Rights in Swedish Law. I Allard, C. & Funderud Skogvang, S. (red.). *Indigenous Rights in Scandinavia – Autonomous Sami Law*. (Ashgate, 2015.)
- Torp, E. The interplay of politics and jurisprudence in the Girjas case. I Cambou, D. & Ravna, Ø. (red.). *The significance of Sámi rights – Law justice, and sustainability for the Indigenous Sámi in the Nordic countries*. (Routledge, 2024), s. 72–83.
- Utsi, P.-M. *Traditionell kunskap och sedvänjor inom den samiska kulturen – relaterat till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald*. (Centrum för biologisk mångfald & Sametinget, 2007.)

- Åhrén, M. *The Saami Traditional Dress & Beauty Pageants: Indigenous Peoples' Rights of Ownership and Selfdetermination over Their Cultures*. Doktorsavhandling. (Tromsø universitet, 2010.)
- Åhrén, M. *Indigenous peoples' status in the international legal system*. (Oxford University Press, 2016.)
- Åhrén, M. The relevance of the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples to vibrant, viable and sustainable Sámi communities. I Cambou, D. & Ravna, Ø. (red.). *The significance of Sámi rights: Law, justice, and sustainability for the Indigenous Sámi in the Nordic countries*. (Routledge, 2024), s. 5–21.
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar: Industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-86040>.
- Österlin, C., & Raitio, K. Fragmented landscapes and planscapes – The double pressure of increasing natural resource exploitation on Indigenous Sámi lands in northern Sweden. *Resources*. 9:9 (2020): 104. DOI.org/10.3390/resources9090104.

Offentligt tryck

- Betänkande 1976/77: KrU43. *Med anledning av prop. 1976/77:80 om insatser för samerna jämte motioner*.
- Ds 2016:27. *Frågor kring 2009 års renskötselkonvention*.
- Europeiska kommissionens meddelande COM (2019) 640 final av den 11 december 2019, "Den europeiska gröna given".
- Kommittédirektiv 2021:35. *En ny renskötsellagstiftning – det samiska folkets rätt till renskötsel, jakt och fiske*.
- NOU 2001:34. *Samiske sedvaner og rettsoppfatninger*.
- Prop. 1886:2. *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen med förslag angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige och till lag angående renmärken*.
- Prop. 1928:43. *Med förslag till lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m.m.*
- Prop. 1971:51. *Med förslag till rennäringslag*.

- Prop. 1972:16. *Kungl. Maj:ts proposition om godkännande av konvention mellan Sverige och Norge om renbetning m.m.*
- Prop. 1985/86:3. *Med förslag till lag om hushållning med naturresurser m.m.*
- Prop. 1990/91:3. *Om skogsbruket i fjällnära skogar.*
- Prop. 1992/93:32. *Om samerna och samisk kultur m.m.*
- Prop. 2008/09:158. *Från erkännande till egenmakt – regeringens strategi för de nationella minoriteterna.*
- Prop. 2009/10:80. *En reformerad grundlag.*
- SFS 1886:38 angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige.
- SFS 1971:437. *Rennäringslag.*
- SFS 1972:114. *Lag med anledning av konventionen den 9 februari 1972 mellan Sverige och Norge om renbetning.*
- SFS 1994:1219. *Lag om den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna.*
- SFS 2002:88. *Lag om ändring i lag (1972:114).*
- SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*
- SOU 1999:25. *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169.*
- SOU 2001:101. *En ny rennäringspolitik – öppna samebyar och samverkan med andra markanvändare.*
- SOU 2005:17. *Vem får jaga och fiska? – Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen.*
- SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar.*
- SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland.*
- Tilläggsdirektiv 2022:58. *Tilläggsdirektiv till Renmarkskommittén.*
- United Nations Human Rights Council. A/HRC/18/35/Add.2
Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples on the situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland. (2011)
<https://digitallibrary.un.org/record/709556>.
- Utlåtande särskilda utskottet. 1886 nr 1. *I anledning af Kongl. Maj:ts till utskottet remitterade nådiga proposition med förslag till lag angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige, samt till lag angående renmärken.*

Domstolsmaterial

NJA 1981 s. 1 Skattefjällsdomen.

NJA 2011 s. 109 Nordmalingsdomen.

NJA 2020 s. 3 Girjasdomen.

Högsta domstolen, beslut 2004-04-29, mål nr T 1152-02.

RH 2014:37.

Hovrättens för Nedre Norrland, dom 2002-02-15, mål nr T 58-96.

Hovrätten för Övre Norrland, beslut 2006-12-28, mål nr T 67-03.

Hovrätten för Övre Norrland, dom 2023-06-02, mål nr T 725-22.

Hovrätten för Övre Norrland, dom 2023-09-05, mål nr B 998-22.

Svea hovrätt, dom 2019-12-20, mål nr T 7463-18.

Mora tingsrätt, beslut 2004-02-16, mål nr T 805-03.

Skellefteå tingsrätt, beslut 2003-06-26, mål nr T 270-94.

Stockholms tingsrätt, dom 2018-06-26, mål nr T 5592-16.

Östersunds tingsrätt, dom 2005-08-08, mål nr T 977-04.

DEL 5

Hälsa och välbefinnande

Samiska folkets hälsa – från 1800-talet till i dag

Per Axelsson och Christina Storm Mienna

Inledning

Det samiska folket erkändes som urfolk av svenska staten 1977, blev upptagen som nationell minoritet 2000 och är sedan 2011 erkända som ett folk i Sveriges grundlag. Sverige skrev 2007 under *United Nations Declaration on the rights of Indigenous Peoples* (UNDRIP). I denna deklaration finns flera skrivningar som rör hälsa. Det gäller bland annat att urfolk har rätt till bästa möjliga fysiska och mentala hälsa och att stater som Sverige ska arbeta för att möjliggöra detta. Vidare betonas att urfolk har rätt att få bestämma och utveckla sina egna prioriteringar och strategier för sin egen utveckling och samtidigt kunna ta del av statens hälso- och sjukvård utan att diskrimineras.¹

I skrivande stund flyttas kunskapen om samisk hälsa fram. Det pågår åtminstone två större studier i Sverige baserade på nya empiriska data. De nya studierna som föreligger visar ett förhållandevis gott hälsoläge även om skillnader mellan samer och ”icke-samer” existerar.² Fram till millennieskiftet var kunskapen om samisk hälsa eftersatt,

¹ Se United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP), ssk. artikel 21, 23, 24 <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf> (2025-02-14).

² L.M. Nilsson, M. San Sebastian & J.P.A. Stoor, The health experience of the COVID-19 pandemic among the Sámi in Sweden: A cross-sectional comparative study. *Arctic Yearbook. Special Issue: Arctic Pandemics* (2023): s. 1–13; Simmons, J., et al. Interpersonal Violence Against Indigenous Sámi and Non-Sámi Populations in Arctic Sweden and the Mediating Effect of Historical Losses and Discrimination. *Journal of interpersonal violence* 39:19–20 (2024): s. 4135–4163.; J. P. A., Stoor, L. M. Nilsson & M. San Sebastian Hur mår samer i Sverige?: Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer. *Samisk hälsa på lika villkor* (2023).

på senare tid har en utveckling skett, där det samiska folket varit med i både utformandet och genomförandet av hälsoundersökningar. Kunskapsläget har förbättrats, men luckor finns. Det är inte klarlagt huruvida statens politik och lagstiftning inverkat på samisk hälsa över tid och generationer.³

Hälsoskillnader bland urfolk världen över kopplas ofta till erfarenheten av kolonisering, som i sin tur är kontextbunden vad gäller tid och rum.⁴ Även i Sápmi finns studier som pekar på att hälsoläget för samer som grupp och individer är kopplat till erfarenheter av hälso- och sjukvård och att hälsoforskning förändrats över tid.⁵ Det här kapitlet är en historisk översikt av samiska folkets hälsa och den svenska statens hantering av densamma. Syftet är att, via tidigare forskning, belysa samisk hälsa genom att följa den historiska utvecklingen från 1800-talet fram till i dag. Kapitlet behandlar hälsoforskningens framsteg och utmaningar som även innefattar begreppen etnicitet och identitet, vilka över tid aldrig varit statiska.⁶

Hälsa i detta sammanhang ska förstås i bred bemärkelse och omfattar både fysisk, psykisk och social hälsa hos den samiska befolkningen i Sverige. För att kunna förstå utvecklingen av samisk hälsa är det viktigt att förstå den historiska och kulturella kontexten. Det är viktigt att ha i åtanke att den samiska kulturen är och alltid har varit mångfacetterad.

³ C. Storm Mienna & P. Axelsson. Somatic health in the indigenous Sami population – a systematic review”, *Int. J. of Circumpolar Health*, 78(1) (2019): 1638195.

DOI:10.1080/22423982.2019.1638195. C.Storm Mienna, L. Omma & P. Axelsson. *Fokus på hälsa och hälsoforskning i Sápmi – resultat från elva samiska fokusgrupper*. Skrifter från Vårdduo – Centrum för samisk forskning nr 29. (Umeå universitet 2021.)

⁴ I. Anderson, et al. Indigenous and tribal peoples’ health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration): a population study. *The Lancet* 388 (2016): s. 131–157.; Yin Paradies. Colonisation, racism and indigenous health, *J Pop Research* 33 (2016): s. 83–96; T. Kue Young, et al. Disparities amidst plenty: a health portrait of Indigenous peoples in circumpolar regions. *International journal of circumpolar health* 79:1 (2020): 1805254.

⁵ L. Daerga, P. Sjölander, L. Jacobsson & A. Edin-Liljegren, The confidence in health care and social services in northern Sweden – a comparison between reindeer-herding Sami and the non-Sami majority population. *Scandinavian Journal of Public Health*. 40:6 (2012): s. 516–522; C. Storm Mienna, L. Omma & P. Axelsson. *Fokus på hälsa och hälsoforskning i Sápmi* (2021).

⁶ P. Axelsson, et al. Epilogue: from indigenous demographics to an indigenous demography. I P. Axelsson & P. Sköld (red.). *Indigenous peoples and demography: the complex relation between identity and statistics*. (Berghahn Books 2011), s. 295–308.

Hälsa i Sverige och Sápmi innan 1900

En gradvis framväxande svensk stat började från 1500-talet se människor som en viktig resurs. *Collegium medicum* påbörjade sin verksamhet 1663 och efterträdades sedermera av Sundhetskollegium. De var viktiga för uppbyggnaden av hälsoväsendet i Sverige med såväl provinsialläkare som hälsovårdsstadgor. År 1755 instiftades det första provinsialläkardistriktet där. Läkaren var placerad i Umeå men ansvarsområdet sträckte sig till och med Kemi älv. Det var ett stort område där invånarnas hälsa skulle hållas under uppsikt och kom därför att genomgå flera uppdelningar. År 1870 hade antalet provinsialläkare i den norra landsändan tiodubblats.⁷ Under 1800-talet kom de successivt att fokusera på fattigdomens och hygienens inverkan på sjukdom och dödlighet. I norra Sverige och det vi i denna text benämner Sápmi, fanns enligt Statistiska Centralbyrån 1890 totalt 6 846 individer som var samer. Den absoluta merparten återfanns i de tre nordliga länen.⁸

Brändström (1990) betonade rollen som barnmorskor kom att få i kampen för de nyföddas överlevnad genom att sprida information om amning och hygien.⁹ Likväl visade studier baserade på data på länsnivå från Tabellverket (föregångare till Statistiska Centralbyrån, SCB) att spädbarnsdödligheten var hög i Norrbotten under 1800-talet, särskilt bland ogifta mödrar. Skillnader mellan länen skymde dock kulturella, sociala och ekonomiska skillnader. Jämtland hade exempelvis lägre spädbarnsdödlighet än sina grannregioner.¹⁰

I inledningen av 2000-talet påbörjade Demografiska databasen (DDB) att digitalisera historiska kyrkoböcker för Sápmi, vilket möjliggjort individbaserade studier av befolkningen i området.¹¹ Materialet fortsätter i skrivande stund att utökas både i tid och geografiskt omfång, men de studier som återopas i detta kapitel bygger i huvudsak på material som täcker perioden från slutet av 1700-talet fram till sekelskiftet 1900. De innefattar delar av Jämtland/Härjedalen, de

⁷ A. Brändström. Från förebild till motbild. Spädbarnsvård och spädbarnsdödlighet i Jokkmokk. I S. Åkerman & K. Lundholm (red.). *Älvdal i norr. Människor och resurser i Luledalen 1300–1800*. (Nordiska museet 1990), s. 316.

⁸ Bidrag till Sveriges officiella statistik A, Befolkningsstatistik 1890, s. xxxiv; År 1890 registrerades sammanlagt 100 455 individer i Jämtland varav 907 bedömdes vara samer, 122 784 individer i Västerbotten varav 1656 bedömdes vara samer och 104 783 i Norrbotten varav 4 266 bedömdes vara samer.

⁹ Brändström, Från förebild till motbild, s. 318.

¹⁰ A. Brändström, S. Edvinsson & J. Rogers. Illegitimacy, infant feeding practices and infant survival in Sweden, 1750–1950: a regional analysis. *Hygiea Internationalis*, 3:1 (2002): s.13–52.

¹¹ Se <https://www.umu.se/enheten-for-demografi-och-aldrandeforskning/infrastruktur-vid-cedar/databaser-sokverktyg/kyrkoboks-databaser/> (nedladdat 2024-03-27).

så kallade lappförsamlingarna, och de inre socknarna i Norr- och Västerbotten. Redan på 1700-talet delades befolkningen upp i olika etniska grupperingar och samer var en av dessa. Bakgrunden var sannolikt att prästerskapet önskade ha översikt hur väl kristnandet av samerna förflöt. Det var också prästerskapet som var satt att föra pennan och följa de olika kategorier som upptogs i kyrkobokföringen.¹²

Brändström noterade att det fanns en positiv syn att samerna värnade sina barns hälsa.¹³ Samtidigt visar studier av kyrkoboksmaterialet att spädbarnsdödligheten var högre bland samerna fram till 1840-talet, men utjämnades sedan. Något som främst hade sin orsak i den ökande spädbarnsdödlighet bland icke-samer.¹⁴ I von Dübens verk (1873) menades det att samer levde hälsosamma liv och blev mycket gamla om de överlevde spädbarnsåren.¹⁵ Studier av kyrkoböckerna visade visserligen att samer och icke-samer levde längre än svenskar i allmänhet men det gällde framför allt för kvinnor.¹⁶ Karlsson (2012) visade att olyckor och dödsorsaker som drunkning var vanligare bland samerna. Det kunde förklaras av fisket och att de färdades längs vattendragen.¹⁷

En svårighet i det vidsträckta Sápmi var, förutom de förhållandevis få läkarna och barnmorskorna, klimatets skiftningar. Schumann och medförfattare (2019) visade att under 1800-talet var de nyfödda samiska barnen känsliga för riktigt hård vinterkyla, spädbarnsdödligheten var som högst under vintern. Vid andra tider på året verkade varken kallt eller varmt väder vara avgörande faktorer för om spädbarnen dog.¹⁸

¹² P. Axelsson 2011 Epilogue: from indigenous demographics to an indigenous demography. I P. Axelsson & P. Sköld (red.). *Indigenous peoples and demography: the complex relation between identity and statistics* (Berghahn Books, 2011), s. 295–308; P. Axelsson. Kyrkan, folkbokföringen och samerna. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Bd 2* (Artos, 2016), s. 913–928.

¹³ Brändström, Från förebild till motbild, s. 340.

¹⁴ L. Karlsson, Demography of colonisation and the ageing population: Population profiles and mortality in Swedish Sápmi, 1750–1900. *Ageing & Society* 32.5 (2012): s. 812–832; P. Sköld, et al. Infant mortality of Sami and settlers in Northern Sweden: the era of colonisation 1750–1900. *Global health action*. 4:1 (2011): s. 8441.

¹⁵ G. von Düben. *Om Lappland och Lapparne: företrädesvis de svenske*. (P.A. Norstedt & söners förlag, 1873), s. 173–175.

¹⁶ L. Karlsson. Advanced ages at death in Sápmi during the eighteenth and nineteenth centuries: With special attention to longevity among the Sami population. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*. 49:1 (2016): s. 34–49, DOI: 10.1080/01615440.2015.1033581.

¹⁷ L. Karlsson. Demography of colonisation and the ageing population: Population profiles and mortality in Swedish Sápmi, 1750–1900. *Ageing & Society*, 32:5 (2012): s. 812–832.

¹⁸ B. Schumann, E. Häggström Lundevall & L. Karlsson, Weather extremes and perinatal mortality–Seasonal and ethnic differences in northern Sweden, 1800–1895, *PLoS One*. 14:10 (2019): e0223538.

Det stödjer Brändströms slutsatser om Jokkmokk under 1800-talet.¹⁹ De familjer som inte nedtecknades som samer påverkades främst av vädret på sommaren och hösten. Författarna menade att spädbarnsdödligheten kan kopplas till specifika arbets- och levnadsvillkor.

Studier av migration och dödlighet i Sápmi under 1800-talet visar att kvinnor var mer benägna att migrera än män. Befolkningsökningen satte press på samer i södra Sápmi, vilket ledde till högre migration. I nordligaste Sápmi, Karesuando, utgjorde samerna majoritetsbefolkningen. Vikström och medförfattare visade att överlevnadschanserna där var lägre bland samerna än nybyggarna i åldersgruppen 25–45 år. Författarna tolkade detta som att koloniseringen begränsade samernas liv och utrymme, vilket understryker sårbarheten i samband med koloniseringen av urfolk. Samerna undkom vissa infektioner genom att följa sina renar, men led mer av ögonsjukdomar och luftvägssjukdomar. Samtidigt var många inte migranter i ordets vanliga bemärkelse, utan ofta födda i församlingen och många samer blev nybyggare.²⁰

Sköld (1997) visade att samerna inte drabbades lika hårt som andra av smittkoppepidemier under 1700- och 1800-talen. Vid en första anblick skulle det kunna förklaras av att samerna hade en större motståndskraft mot viruset. Men Sköld visade att samerna såg smittkoppor som en övernaturlig ande och flyttade därför till norska kusten när epidemier närmade sig. När epidemin kom svepande in fanns den fatalistiska, i huvudsak svenska, befolkningen kvar på platsen.²¹

Kyrkoböckerna är en ovärderlig historisk källa, men det behövs även studier av hur politiska ekonomiska beslut har påverkat regionen. Det tycks som att samerna sällan hade kontakt med provinsialläkarna och barnmorskor. De var förhållandevis få och skulle täcka stora områden. Någon särskild tillsatt tjänst för att täcka den samiska befolkningens behov tillsattes inte förrän sent 1940-tal när en sjuk-sköterska anställdes i Norrbotten. Detta skiljer Sverige från exempelvis Kanada, vars urfolk redan under sent 1800-tal i många fall blev

¹⁹ Brändström. Från förebild till motbild, s. 340.

²⁰ L. Vikström, E. Marklund, & G. Sandström. Demographic outcomes during colonisation: Migration and mortality among indigenous and non-indigenous populations in nineteenth-century Sweden. *Journal of Migration History* 2.1 (2016): s. 148–176.

²¹ P. Sköld. Escape from catastrophe: The Saamis experience with smallpox in eighteenth- and early-nineteenthcentury Sweden. *Social Science History* 21:1 (1997): s. 1–25.

sätta i reservat där tjänstemän hade i uppgift att främja och övervaka urfolkets hälsa.²²

Landshövdingen i Norrbotten berörde den samiska befolkningens hälsoläge i sin periodiska rapport till den svenske kungen 1823. Han menade att han bevittnade det samiska folkets förfall. Enligt honom hade det sin grund i svensk kolonisering och de negativa effekter som civilisationen och kulturen hade på ”vilda och nomadfolk” över hela världen. Detta var en av flera rapporter från 1800-talet och framåt, där svenska statliga tjänstemän rapporterade att samer hade sämre hälsa – kopplad till befolkningsminskning, medellivslängd och barnadödlighet – än övriga befolkningen i norra Sverige.²³

Baserat på offentligt material och äldre uppteckningar och intervjuer har Karlsson och Liliequist studerat hur äldre samer behandlades av samhället. Ansvar att ta hand om sina äldre låg länge på socknen och de äldre samer som kom från familjer där varor och tjänster kunde bytas, tycks ha hanterats respektfullt. Däremot kom de egendomslösa äldre samerna att avhumaniseras. De kom att bli individer som gemene man önskade sig så lite att göra med som möjligt.²⁴ Mot 1800-talets slut kom också den tidigare vurmén för det hälsosamma samiska levnadssättet att ersättas av en syn där ”ras” inverkad på hur svenska staten såg på den samiska befolkningen. Definitionen av raser blir exempelvis tydlig i kyrkobokföringen och den officiella statistiken. Att samla in statistik och på olika sätt sortera befolkningen var under 1700-talets andra hälft en av Sveriges paradgrenar manifesterat genom bildandet av Tabellverket (föregångaren till Statistiska centralbyrån). Redan 1805 förekommer samer i en egen kolumn i Tabellverket, och de kategorier som konstruerades var ”lappar som hafva ren”, ”lappar utan ren” och ”kringstrykande och vallhjon.”²⁵ Denna form av underlag kom att få en allt större betydelse i samband med att fokus på rasbiologi och ärftlighetslära tog alltmer utrymme under 1900-talets första decennier.

²² Se exempelvis; J. Waldram, A. Herring & T. Kue Young. *Aboriginal health in Canada: Historical, cultural, and epidemiological perspectives*. (University of Toronto Press, 2006), kapitel 7; A. Haglund & P. Axelsson The Invisible Sami Population: Regional Public Health-care in Northern Sweden 1863–1950. *Journal Of Northern Studies*. 10:2 (2016): s. 140–141.

²³ A. Haglund & P. Axelsson. The Invisible Sami Population, s. 124.

²⁴ L. Karlsson & M. Liliequist. Fattigauktioner och samiska ålderdomshem: Synen på äldre samer i samband med äldreomsorgen. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*. Bd 2 (Artos, 2016), s. 88–912.

²⁵ P. Axelsson. Kyrkan, folkbokföringen och samerna., s. 922.

Från sekelskiftet 1900 till Tjernobylyolocken

Det finns många aspekter som påverkar den samiska befolkningens hälsa. I början av 1900-talet ser en särskild utredning över hur äldre- och fattigvård för samer bäst skulle kunna organiseras. Karlsson och Liliequist konstaterar att utredningen följer statens vilja att sortera in den samiska befolkningen i olika fastställda grupper: fjällsamer, skogssamer, renskötande och icke-renskötande samer, samt nord-samer och sydsamer. Exempelvis ansågs ålderdomshem för sydsamer kunna inhysa icke-samer, medan de som föreslogs för Norrbotten endast var ordnade för samer på grund av deras unika levnadsförhållanden.²⁶

Vilka var egentligen samerna vid sekelskiftet 1900? Om vi ska tro Statistiska Centralbyrån så levde sammanlagt 6 983 ”lappar” i Sverige 1900. En mycket exakt siffra. Det står visserligen också att:

Till följd af det nomadiska lefnadssätt en stor del af lappbefolkningen för, den städse fortgående rasblandningen samt det lapska språkets undanträngande genom det svenska och det finska är det svårt eller rent af omöjligt att med full noggrannhet angifva lapparnes antal.²⁷

Det som går att ana här är; för att räknas med i denna grupp år 1900 behövde den präst som nedtecknade det kyrkoboksunderlag statistiken byggdes på, dels ha uppfattat att individen hade ett nomadiskt levnadssätt, dels inte i tillräcklig utsträckning gifts samman med annan befolkning i området.²⁸ Samtidigt konstaterades längre fram i texten att vid ingången till det nya seklet levde allt färre samer av renskötsel i Västerbotten.²⁹

Mot bakgrund av vad politiska och vetenskapliga företrädare ansåg vara en ”degenerering” av den svenska folkstammen etablerades Statens institut för rasbiologi 1922. Som en viktig byggsten och ett underlag för sin verksamhet kom institutet att initiera studier om samer i något som gick under namnet *Lappundersökningen*. Själva studien hade lite att göra med att försöka förstå eller förbättra hälso-läget bland samer. Den hade som främsta uppgift att undersöka ras-

²⁶ Karlsson & Lilieqvist, Fattigauctioner och samiska ålderdomshem, s. 901.

²⁷ Statistiska centralbyråns underdåniga berättelse för år 1900 Tredje afdelningen: Folkmängden år 1900 efter kön, ålder, civilstånd, hushåll, födelseort, stamskillnad och yrken; lyten; frånvarande personer samt obefintliga. (P.A. Norstedt & söner, 1907), s. 31.

²⁸ För forskning om samiska giftermålsmönster se exempelvis G. Nordin. *Åktenskap i Sápmi: giftermålsmönster och etnisk komplexitet i kolonisationens tidevarv, 1722–1895*. (Umeå universitet, 2009.)

²⁹ Statistiska centralbyråns underdåniga berättelse för år 1900 Tredje afdelningen, s. 31–33.

blandningens natur och om samerna som folk var på väg att dö ut.³⁰ Den slutsats som författaren Wahlund landade i blev:

The resulting picture is such as might very well apply to, e.g., a European civilised people in the nineteenth century, and in no way is it a picture of the demographic conditions of a dying people.³¹

Från mitten av 1930-talet arbetade institutet aktivt för att styra bort forskningsprofilen från just den som kopplade samman raser och människor. Men svensk forskning på området försvann inte, utan som idéhistorikern Gunnar Broberg påpekade:

Ändå finns kontinuiteten på en rad områden. T.ex. kan man för hela perioden tala om en geografisk förkärlek för Lappland synlig inte bara i Lundborgs forskning utan också i Sjögrens, Bööks, Beckmans och flera andra. Här som i andra fall har Lappland och samerna – utan att själva ha önskat det – skapat en svensk forskningstradition.³²

Efter andra världskriget fick, i brist på vidare hälsoforskning om den samiska befolkningen, genetiska studier ett större utrymme. Baserat på blodprov insamlade vid fem nomadskolor i Norrbotten 1957–1958 publicerades åtskilliga artiklar om den samiska genetiska härkomsten och en del som rör förekomsten av antikroppar av olika sjukdomar. Studier av den samiska befolkningens genetiska sammansättning förefaller inte vara lika aktuella och prioriterade av forskningssamhället i dag.³³

Det enda riktiga undantaget från efterkrigstiden fram till Tjernobylyolyckan var allmänläkaren Sixten Haraldson, som från 1945 till 1961 tjänstgjorde i Norrbotten. Efter att han lämnat sin tjänst skrev Haraldson flera artiklar som fokuserade på samisk kultur och miljö och hur dessa faktorer kan ha inverkat på hälsan hos den samiska befolkningen.³⁴

³⁰ S. Wahlund & H. Lundborg. *The race biology of the Swedish Lapps: P. 1 General survey. Prehistory. Demography. Future of the Lapps.* (Almqvist & Wiksell, 1932). G. Broberg. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. 2 uppl. (Ugglan, vol. 4. (Lunds universitet 1995), s. 54.

³¹ S. Wahlund *Demographic studies in the nomadic and the settled population of northern Lapland.* (Almqvist & Wiksell 1932), s. 133.

³² Broberg. *Statlig rasforskning*, s. 83–84.

³³ Se exempelvis, A. B. Ross, et al. Adherence to a traditional lifestyle affects food and nutrient intake among modern Swedish Sami. *International Journal of Circumpolar Health*, 68:4 (2009): s. 372–385.

³⁴ P. Axelsson. Continuity or change?: science and Sami during the 20th century. I L. Elenius (red.). *Minority policies, culture & science: papers from the conference The Use and Abuse of History in the Barents Region at Luleå University of Technology, Luleå, Sweden (LTU, 2004)*, s. 113–123.

År 1989 publicerades en studie om cancerrisken bland renskötande samer. Forskningen initierades på grund av Tjernobyl-katastrofen 1986 som hade en mycket negativ inverkan på renskötseln och resulterade i höga cesiumnivåer i både mark och djur. På grund av samernas höga konsumtion av renkött ansågs de vara i riskzonen för cancer. Men, överraskande nog, visade resultaten från studien, som omfattade 2 034 individer, att samerna hade en signifikant lägre cancerrisk jämfört med resten av den svenska befolkningen.³⁵

De tre senaste decennierna

Majoriteten av kunskapsproduktionen avseende samers hälsosituation i Sverige från slutet av 1990-talet har utgått från Södra Lapplands forskningsenhet i Vilhelmina. Forskningsenheten var landstingskommunalt ägd och hade glesbygden som främsta målgrupp. Forskarna genomförde registerepidemiologiska studier bland samer, samt arbetsmiljöundersökningar bland renskötande samer. Bakgrund till undersökningarna sades vara ett initiativ från samer som uttryckt oro för bland annat belastningsskador inom renskötseln, en ökad cancerrisk och hög självmordsförekomst.³⁶ Trots att forskningen välkomnades och var efterfrågad så väckte den även viss kritik från samiskt håll.³⁷

Sametinget inrättades i Sverige 1993 och har för avsikt att ”bevaka frågor som rör samisk kultur i Sverige”, men någon särskild formulering i lagen kring hälsa saknas. Sametinget har genom åren, erhållit flertalet regeringsuppdrag kopplade till hälsa och levnadsförhållanden, vissa har de genomfört själva och andra har de uppdragit åt andra instanser.³⁸

År 2006 besökte FN:s specialrapportör i hälsofrågor Paul Hunt Sverige. Hunt konstaterade att Sverige bryter mot konventioner och deklarationer som landet har förbundit sig till ur ett folkrättsligt per-

³⁵ K. Wiklund, L.-E. Holm & G. Eklund. Cancer risks in Swedish Lapps who breed reindeer, *Am J Epidemiol.* Dec, 132:6 (1990): s. 1078–1082.

³⁶ Sjölander et al. The confidence in health care and social services in northern Sweden.

³⁷ Debatt: Tveksam forskning om och bland samer. *Samefolket*, 2003:2, s. 41; Åsa Virdi Kroik; <https://sverigesradio.se/artikel/360738>.

³⁸ P4 Västerbotten 30/1 2004. Samer kritiserar hälsoprojekt i Vilhelmina.

³⁸ Sametingslag SFS 1992:1433.

spektiv avseende samernas särskilda ställning som urfolk.³⁹ ”*He regrets that he found little, if any, evidence that Sweden has translated the special status of the Sami into meaningful, practical measures in the health context.*”⁴⁰

Hunt föreslog förbättringsåtgärder för samernas hälsa och tillgång till hälso- och sjukvård. Han föreslog ett nationellt centrum för samisk hälsa, utvecklande av riktade hälsopolitiska insatser och ökad kunskap och forskning om samernas hälsotillstånd.⁴¹

Sametinget gav Södra Lapplands forskningsenhet i uppdrag att genomföra en kunskapsöversikt om samernas hälsosituation. Den publicerades 2009. Rapporten upprepade flera av Hunts förslag och betonade att en särskild företagshälsovård för rennäringen, alternativt hälsokoordinatorer, behövdes för att underlätta kontakten mellan renskötare och företagshälsovård.⁴² Även dåvarande Statens folkhälsoinstitut, presenterade 2010 rapporten *Hur mår Sveriges nationella minoriteter? Kartläggning av hälsosituationen bland de nationella minoriteterna samt förslag till förebyggande och hälsofrämjande åtgärder*. I den föreslogs liknande åtgärder såsom ökade utbildningsinsatser till personal, utredning av kunskapscentra om hälsa samt en kontinuerlig uppföljning av nationella minoriteters hälsa.⁴³

Sametinget inrättade 2018 en hälso-, äldre- och idrottsnämnd vars ”främsta uppgift är att arbeta med frågor som rör samers hälsa och stärka kunskapen om samers hälsa.”⁴⁴ Nämndens förslag till hälso-politiskt program antogs 2019. Syftet med programmet var att tydliggöra Sametingets vision: ”En god hälsa för urfolket samerna oavsett livssituation och en språk- och kulturanpassad vård och omsorg för samer i Sápmi/Sábme/Sábmie/Saepmie och hela Sverige.”

Samernas holistiska syn på hälsa beskrivs med utgångspunkt i att hälsa består av flera dimensioner, materiell, andlig/mental och social. Det framgick av programmet att etiska riktlinjer för hälsoforskning

³⁹ United Nations. Report of the Special Rapporteur on the Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, Paul Hunt, on his mission to Sweden (10–18 January 2006). A/HRC/4/28/Add.2 (2006), s. 15–17.

⁴⁰ United Nations (2006), s. 17.

⁴¹ United Nations (2006), s. 15–17.

⁴² Sjölander et al. The confidence in health care and social services in northern Sweden. Enheten lades ned år 2011. <<https://sverigesradio.se/artikel/4703000> 19 september 2011> (4/2 2025).

⁴³ Statens Folkhälsoinstitut. *Hur mår Sveriges nationella minoriteter?: Kartläggning av hälsosituationen bland de nationella minoriteterna samt förslag till förebyggande och hälsofrämjande åtgärder*. (2010).

⁴⁴ Sametinget.se. <Arbetsordning-styrelse-namnder (sametinget.se)> (2024-03-27).

borde tas fram som prioriterat utvecklingsområde, och att ett samiskt centrum för hälsoforskning och ett nationellt samiskt hälsocentrum borde inrättas.⁴⁵ I skrivande stund har inga av ovanstående förslag realiserats.

Norge kan sägas befinna sig i framkant genom satsningar på hälsoforskning, hälsoutbildning och hälso- och sjukvård för samer. Norska forskningsrådet har även en särskild pott avsatt för att finansiera forskning rörande samisk kultur och samhälle. Norska sametinget har ansvarat för att ta fram etiska riktlinjer för samisk hälsoforskning i Norge. Det krävs numera ett kollektivt samtycke för sådan forskning och det beslutas av en sakkunnig kommitté.⁴⁶ På så sätt vill de säkra att forskningen är förankrad i det samiska samhället och i urfolks rätt till självbestämmande. Senter för Samisk helseforskning (SSHF) vid Norges arktiska universitet i Tromsø (UiT) har länge varit centralt för kunskapsproduktionen kring samernas hälsosituation. Sedan 2002 bedriver de SAMINOR-undersökelsen, en omfattande epidemiologisk undersökning.⁴⁷ I skrivande stund avslutas insamlingen för SAMINOR 3 med en betydande del finansierad av norska staten. Inom hälsovetenskapliga utbildningen har det skapats studieplatser reserverade för studenter med samisk språkkompetens. En samisk sjuksköterskeutbildning har startats med syftet att utbilda kulturellt trygga sjuksköterskor som kan kommunicera med samiska patienter. År 2001 startade Samisk nasjonalt kompetansesenter – psykisk helsevern og rus (SANKS). De ger vård till samer med psykisk ohälsa och beroendeproblematik och är en aktiv forskningsenhet som finansierar samisk hälsoforskning.

Fyra svenska regioner har tecknat avtal med SANKS för att erbjuda vård för psykisk ohälsa till individer med samiskt ursprung. De vidareutbildar även svensk vårdpersonal.⁴⁸ De resurser som tillförts samisk forskning och klinisk verksamhet i Norge sedan 2000-talets början

⁴⁵ Sametinget.se. En god hälsa för urfolket samerna oavsett livssituation och en språk- och kulturanpassad vård och omsorg för samer i Sápmi/Sábme/Sábmie/Saepmie och hela Sverige. (2019.)

⁴⁶ <<https://sametinget.no/barnevern-helse-og-sosial/etiske-retningslinjer-for-samisk-helseforskning-og-kollektiv-samtykke/sakkyndig-etisk-komite-for-samisk-helseforskning/>> (2014-03-27).

⁴⁷ E. Lund, et al. Population based study of health and living conditions in areas with both Sami and Norwegian populations – The SAMINOR study. *International journal of circumpolar health*. 66.(2007):, 113–128; M. Brustad, et al. A population-based study on health and living conditions in areas with mixed Sami and Norwegian settlements – the SAMINOR 2 questionnaire study. *International journal of circumpolar health* 73 (2014): 23147-8.

⁴⁸ <https://www.dagensmedicin.se/specialistomraden/psykiatri/fyra-regioner-koper-norsk-vard-for-personer-med-samisk-bakgrund/>. *Dagens medicin* (2021).

saknar motsvarighet i Sverige. Regeringen har fått både nationell och internationell kritik för detta.⁴⁹

Det senaste decenniet har en rad åtgärder, insatser och forskning rörande samer initierats i Sverige. En kunskapssammanställning om psykosocial ohälsa bland den samiska befolkningen i Sverige genomfördes 2016. Regeringsuppdraget inkluderade kartläggning av befintlig kunskap inom området, men även att identifiera kunskapsluckor.⁵⁰ En rad förslag lades fram däribland att "... regeringen ger Sametinget mandat att följa och påverka frågor som rör samers hälsa, samt tilldelar Sametinget resurser som praktiskt möjliggör detta." Vidare föreslogs insatser till hälso- och sjukvården för att höja den samiska språk- och kulturkompetensen, samt att initiera samiska behandlingsalternativ för samiska patienter.⁵¹

Det förefaller som om arbetet har stannat vid förslag. En förklaring bottnar sannolikt i att Sametinget saknar myndighetsuppdrag kopplat till hälsa. Sametinget uppdrar i stället emellanåt andra aktörer att arbeta fram rapporter inom olika områden. Det har bland annat gällt ett bidrag till den nationella strategin för psykisk hälsa och suicidprevention.⁵² Sametinget uttrycker att strategin ska innehålla ett tydligt mål att stärka samers psykiska hälsa och förhindra suicid.

Andra betydelsefulla initiativ kopplade till hälso- och sjukvård var etablerandet av Kunskapsnätverket för samisk hälsa 2017 samt inrättandet av en samisk resursenhet i Jokkmokk 2021. Kunskapsnätverket startade i projektform finansierat av Socialdepartementet, sedan 2020 finansieras det av regionerna Norrbotten, Västerbotten, Jämtland, Härjedalen och Dalarna. Även Sametinget, Landsförbundet svenska samer, Riksorganisationen Samerna, Same Ätnam, Sáminuorra och Svenska samernas riksförbund ingår i samarbetet. Regionerna har i detta sammanhang gemensamt antagit *Strategi för samisk hälsa – en hälso- och sjukvård som bidrar till en god hälsa och en vård på lika villkor för samer 2020–2030*.⁵³ De har förbundit sig att arbeta för en hälso- och sjukvård som är kulturanpassad. Strategin ska aktivt bidra till en

⁴⁹ Se exempelvis United Nations (2006).

⁵⁰ S2015/3140/FS.

⁵¹ Stoor, *Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa*.

⁵² Sametingets individuella analys för nationell strategi psykisk hälsa och suicidprevention <https://www.sametinget.se/3106>.

⁵³ Strategi för samisk hälsa – en hälso- och sjukvård som bidrar till en god och jämlik hälsa för alla samer 2020–2030.

<https://regionvasterbotten.se/VLL/Filer/Strategi%20f%C3%B6r%20samisk%20h%C3%A4lsa%202020-2030.pdf>.

god hälsa för samerna och vård på lika villkor. Region Norrbottens resursenhet för samisk hälsa på Jokkmokks hälsocentral kom till för att det behövdes ökad kunskap om samers hälsosituation samt språk- och kulturanpassade vårdmöten. Resurscentret ska samordna regionens resurser inom samisk hälsa, vara ett kunskapsstöd och verka för samisk kulturförståelse i vården.⁵⁴

I Region Stockholm publicerade Transkulturellt centrum rapporten *Att vara same i storstad. Psykisk hälsa, vård erfarenheter och vårdbehov*. Den visade att det finns ett förtroende för vården i Region Stockholm, samt att informanterna inte upplevde sig ha blivit diskriminerade av sina vårdgivare. Samtidigt rapporterades att målet om en jämlik vård för samer i Stockholm inte var uppnått.⁵⁵ Andra studier med annan samisk befolkning har visat det motsatta, ett lågt förtroende för hälso- och sjukvården, och även upplevelser av att bli kränkt eller diskriminerad inom vården har rapporterats.⁵⁶

Internationell forskning betonar att rasism, främlingsfientlighet och diskriminering är viktiga bestämningsfaktorer för hälsa. De bör erkännas som folkhälsoproblem.⁵⁷ Paradies (2018) anser att rasismen som påverkar urfolk verkar på flera nivåer kopplat till de historiska effekterna av kolonisering.⁵⁸

Sedan slutet av 1990-talet har det kommit rapporter om hot, rasism och diskriminering mot samer. Diskrimineringsombudsmannen (DO) konstaterade att "Det är påtagligt att samers upplevelse av diskriminering förekommer inom samtliga samhällsområden såsom utbildning, myndighetsutövning, arbetsliv, tjänstesektor och media."⁵⁹ Vaartoe – Centrum för samisk forskning, åtog sig 2017 att skriva en rapport, ett uppdrag som Sametinget erhållit av regeringen.⁶⁰ Syftet

⁵⁴ Protokoll Region Norrbotten, 2019. Se också <https://www.norrbotten.se/sv/region-norrbottens-nyhetsarkiv/resurscentret-for-samisk-halsa-vaxlar-upp>.

⁵⁵ M. Sundvall, E. Eastwood, & S. Bäärnhielm. Att vara same i storstad: psykisk hälsa, vård erfarenheter och vårdbehov: slutrapport december 2021, (Transkulturellt centrum, Region Stockholm, Stockholm, 2022).

⁵⁶ Daerga et al. The confidence in health care and social services in northern Sweden.

⁵⁷ D. Devakumar, S. Selvarajah, I. Abubakar, S-S. Kim, M. McKee, N. S. Sabharwal, A. Saini, G. Shannon, A. I.R. White, & E. T. Achiume. Racism, xenophobia, discrimination, and the determination of health. *The Lancet*. 400:10368 (2022): s. 20972108.

⁵⁸ Yin Paradies, Racism and Indigenous Health. In Oxford Research Encyclopedia of Global Public Health. Oxford University Press (2018).

DOI.org/10.1093/acrefore/9780190632366.013.86.

⁵⁹ A. Lange: Samer om diskriminering. En enkät- och intervjuundersökning om etnisk diskriminering på uppdrag av (Diskrimineringsombudsmannen, 1998). H. Pikkarainen & B. Brodin. Diskriminering av samer: samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, 2008), s. 24.

⁶⁰ Vaartoe är i dag benämnt Vårdduo.

var att undersöka förekomsten av rasism mot samer. De skulle ge underlag och förslag på insatser för att kunna motarbeta rasism och dess negativa effekter på hälsan. Rapporten möttes av kritik. Det gällde bland annat hur problemen formulerats och de metoder som valdes för att undersöka rasismen. En översyn av rapporten gjordes året därpå.⁶¹ Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF) fick 2022 ett regeringsuppdrag i vilket de föreslog förebyggande insatser mot rasism, med särskilt fokus på unga samer.⁶² Nordens välfärdcenter koordinerade 2014–2017 det nordiska projektet *Samer med funktionsnedsättning* med syfte att ge ökad kunskap om levnadsförhållanden för samer med funktionsnedsättning i Norge, Sverige och Finland. Norska Barne-, ungdoms- och familiedirektoratet, Bufdir, och Socialdepartementet i Sverige finansierade projektet. Tre rapporter om svenska förhållanden har publicerats.⁶³ Via enkäter undersöktes tjänstepersonernas kompetens om samisk kultur och levnadsförhållanden, samt deras allmänna kännedom om den samiska målgruppen. Resultaten visade att lagstiftningen brister och att få initierade insatser för målgruppen gjorts. Förslag gavs på hur uppföljningar av FN:s konvention om rättigheter för individer med funktionsnedsättning kan göras och förslag på insatser som kan förbättra mänskliga rättigheter för samer med funktionsnedsättning.⁶⁴

Folkhälsomyndigheten fick ett regeringsuppdrag för att undersöka myndigheters bemötande och stöd till våldsutsatta kvinnor från de nationella minoriteterna. Det utmynnade i förslag kring bättre utbildning om mäns våld mot kvinnor för socialtjänstens personal, om be-

⁶¹ T. Poggats. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige* (Sametinget, 2018). < https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/wysiwyg_media/rasism_mot_samer_i_sverige_2018-09-27_med_appendix_final_0.pdf > (2/3 2025). P. Axelsson. Översyn av ”Kartläggning av rasism mot samer i Sverige”. < https://www.levandehistoria.se/wp-content/uploads/2022/12/oversyn_av_kartlaggning_av_rasism_mot_samer_i_sverige.pdf > (2025-03-02).

⁶² Att genomföra insatser som ska bidra till att förebygga och motverka rasism mot samer. Delredovisning av regeringsuppdrag KU 2022/01123.

⁶³ År 2014 kom projektets första rapport Kunskapsläge: Personer med funktionsnedsättning och samisk bakgrund. År 2016 kom rapporten ’Levnadsförhållanden bland samer med funktionsnedsättning i Sverige’, rapporten genomfördes av Umeå universitet i samarbete med Nordens välfärdcenter. År 2017 kom rapporten ’Förutsättningar och villkor för samer med funktionsnedsättning i de samiska förvaltningskommunerna i Sverige’, författad av Glesbygdsmedicinskt centrum, dåvarande Västerbottens läns landsting Kunskapsläge: Personer med funktionsnedsättning och samisk bakgrund, 2014.

⁶⁴ K. Huuva, M. Montefusco & T. Olsen. Kunskapsläge: Personer med funktionsnedsättning och samisk bakgrund. (Nordens välfärdcenter, 2014).; A. Edin-Liljegren, & K. Flykt. Förutsättningar och villkor för samer med funktionsnedsättning i de samiska förvaltningskommunerna i Sverige. (Nordens välfärdcenter 2017); M. Uttjek. Levnadsförhållanden bland samer med funktionsnedsättning i Sverige. (Nordens välfärdcenter, 2016.)

mötande, vikten av samverkan mellan myndigheter, civilsamhället och nationella minoritetsorganisationer. Förutom informationsinsatser för att synliggöra de nationella minoriteterna rekommenderades det att starta stödlinjer för våldsutsatta kvinnor från romska och samiska grupper.⁶⁵

Det saknas vetenskaplig baserad kunskap kring förekomsten av våld bland svenska samer, visade Sametingets kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa.⁶⁶ Ett decennium senare har nya studier tillkommit. Sametinget fick i ett regeringsuppdrag uppgiften att ta fram ett kunskapsunderlag. Institutionen för Epidemiologi och Global hälsa, vid Umeå Universitet fick uppdraget. Slutrapporten kom i mars 2024 och visade bland annat att samiska kvinnor är mer utsatta för våld än samiska män samt jämfört med andra kvinnor i Sverige. Förslagen till åtgärder påminner om de som påtalats i tidigare rapporter nämligen mer utbildningsinsatser och skapandet av ett samiskt kunskapscentrum för hälsa och socialt arbete. De föreslog en nationell policy för att motverka mäns våld mot samiska kvinnor, stödkonstruktioner för våldsutsatta flickor och kvinnor, samt att ge Sametinget ett regeringsuppdrag att följa upp och samordna arbetet som rör våld mot samiska flickor och kvinnor.⁶⁷

Ett flertal insatser från olika myndigheter och instanser har bidragit till ett förbättrat kunskapsläge inom hälsoområdet i dag jämfört med i slutet av 1990-talet. Ett återkommande förslag är bildandet av ett nationellt centrum med ansvar för samers hälsa. Det har även varit upp till diskussion genom en motion i riksdagen 2018, en motion som avslogs.⁶⁸

Hälsoforskning i Sverige

Ett första temanummer om *Hälsa i Sápmi* publicerades i *Socialmedicinsk tidskrift* 2021. Den innehöll bidrag från Sverige och Norge, vilket är symtomatiskt för hur kunskapsläget är ur ett bredare perspek-

⁶⁵ Statens Folkhälsoinstitut. (2010). Bemötande av våldsutsatta kvinnor som tillhör de nationella minoriteterna: Delredovisning (Bd. 2008/332).

⁶⁶ J.P.A. Stoor. *Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa*, (Sametinget 2016).

⁶⁷ <Sametinget.se/vald-mot-samiska-kvinnor> (2025-03-02).

⁶⁸ Motion 2018/19:1721, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/centrum-for-samisk-halsa_h6021721.

tiv. De flesta studier kommer från Norge, därefter Sverige, följt av Finland. Flest kunskapsluckor finns kring samerna i Ryssland.⁶⁹

För närvarande pågår två större hälsostudier vid Umeå universitet som berör samers hälsa, studien *Samisk hälsa på lika villkor (Sámi-HET)* och studien *Health and living conditions in Sápmi, Sweden (HALDI)*. Vid Umeå universitet finns även Várdduo – Centrum för samisk forskning, som är en forskningsenhet etablerad 2000 under namnet CeSam, senare Vaartoe. Den tjänar som ett nav kring samiska forskningsfrågor. En antologi om psykisk hälsa och välmående i Sápmi, samt en rapport om samisk hälsa och hälsoforskning har givits ut i Várdduos skriftserie.⁷⁰ Den senare rapporten inom HALDI-studien baserades på en fokusgruppstudie 2018–2019 med finansiering av Socialdepartementet. Studien visade vad den samiska befolkningen tycker är betydelsefullt ur ett samiskt perspektiv kring hälsa, sjukvård och samisk hälsoforskning i Sverige. Resultaten blev grunden till att vidareutveckla och anpassa frågeformulär så att de även innefattar en samisk kontext, vilka användes av HALDI-studien i senare delstudier. Fokusgruppdiskussionerna behandlade bland annat naturens läkande förmåga på hälsan. De tog upp tidigare studier i vetenskapens namn, exempelvis från Rasbiologiska institutet, som har skadat tillit och förtroende för forskningen även hos nya generationer. Frågor kring etik, datahantering och återkoppling av resultat är avgörande för att skapa goda förutsättningar för genomförande av framtida hälsostudier som inkluderar en samisk befolkning.⁷¹ HALDI-studien har därefter genomfört en enkätstudie 2021 och en enkät, samt en klinisk hälsoundersökning 2022 i Jokkmokks kommun, som inkluderade den folkbokförda befolkningen från 18 års ålder. Hälsoundersökningen, främst finansierad av Wallenbergstiftelserna, hade ett särskilt fokus på den äldre befolkningen. Tidigare hade ingen klinisk hälsoundersökning genomförts i Sverige, där individer erbjudits att själv identifiera sin etnicitet. Analyser av data pågår fortfarande när detta skrivs. Förhoppningen är att undersökningen blir en grund som innebär att forskare kan fortsätta följa befolkningens hälsa longitudinellt med kliniska

⁶⁹ C. Storm Mienna & P. Axelsson. Samisk hälsoforskning – framsteg och utmaningar. *Socialmedicinsk tidskrift* 98:5–6 (2021): 751–757.

⁷⁰ Å. Össbo & P. Lantto. (red.). *Hälsa och livsvillkor på svensk sida Sápmi. En antologi om samers psykiska hälsa*. Skrifter från Várdduo – Centrum för samisk forskning nr 28. (Umeå universitet, 2021); Storm Mienna, Omma & Axelsson. *Fokus på hälsa och hälsoforskning i Sápmi*.

⁷¹ P. Axelsson & C. Storm Mienna. The challenge of Indigenous data in Sweden. M. Walter et al. (eds). *Indigenous Data Sovereignty and Policy*. (Routledge 2020), s. 99–110.

parametrar och inte enbart baserade på tvärsnittsstudier med enkät-data för självrapporterad hälsa. För närvarande saknas sådana studier i Sverige.

På uppdrag av Sametinget, med finansiering från Folkhälsomyndigheten och Sametinget, genomfördes enkätstudien *Samisk hälsa på lika villkor 2021*. Den utmynnande i rapporten *Hur mår samer i Sverige, som innefattar samers hälsa, livsvillkor och levnadsvanor*.⁷² Rapporten visar att majoriteten av deltagarna har en god allmänhälsa och att 87 procent har ett gott psykiskt välbefinnande. Jämfört med den övriga befolkningen i Sverige är det ingen skillnad i självrapporterad god allmän hälsa. Detsamma gäller för diabetes och högt blodtryck, samt psykiska besvär som ängslan, oro eller ångest. Den samiska befolkningen rapporterar mer långvarig sjukdom eller funktionsnedsättning, att de har värk i kroppen, astma, allergi, övervikt och fetma. Färre andel samer rapporterar att de har en god tandhälsa jämfört med den övriga befolkningen.

Avslutande diskussion

Det var inte förrän efter katastrofen vid kärnkraftverket i Tjernobyl 1986, som hälsoläget hos samerna, särskilt hos renskötarna, började intressera hälsoforskare och svenska myndigheter. Vad detta osynliggörande inneburit för det samiska folkets hälsa är svårt att bedöma. Går vi längre tillbaka i tiden kan vi konstatera att staten, förutom att inhysa världens första statligt finansierade rasbiologiska institut, också kom att splittra den samiska befolkningen i kategorier som ansågs lämpliga. Likväl visar resultat från den senaste folkhälsoforskningen att urfolket samer har en förhållandevis god hälsa. Det kan anses lika anmärkningsvärt som det är intressant, i synnerhet om vi jämför med andra urfolk världen över.

I den första globala jämförelsen mellan urfolk och majoritetsbefolkningar avseende hälsa rapporterades stora skillnader i exempelvis förväntad livslängd. I vissa fall skilde tio år eller mer till majoritetsbefolkningens fördel. I Sverige gick det inte att dra några sådana slutsatser på grund av bristfälligt statistiskt underlag. I Norge, baserat på SAMINOR-data, kunde de visa att majoritetsbefolkningen blev

⁷² J. P. A. Stoor, L. M. Nilsson, & M. San Sebastian. Hur mår samer i Sverige?: Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer. *Samisk hälsa på lika villkor* (Folkhälsomyndigheten, 2023): www.folkhalsomyndigheten.se/publicerat-material.

1,5 år äldre jämfört med samer.⁷³ Både SLiCA rapporten: *Arctic living conditions* (2015) och OECD-rapporten (2019) om att involvera samerna i regional utveckling i Sverige lyfter frånvaron av statistik som ett bekymmer. OECD rekommenderar ”förbättrad insamling och åtkomst av statistik om samiskt näringsliv och välbefinnande”. SLiCA-undersökningen kunde inte få fram tillförlitliga resultat från Sverige på grund av bristfällig statistik om samerna.⁷⁴ I själva verket saknas sedan 1940-talet svensk officiell statistik som kan hjälpa att identifiera en samisk population och därmed skapa förståelse för det samiska hälsoläget.⁷⁵

HALDI-studien baseras på självidentifiering av etnicitet genom undersökning av en total population inom ett geografisk begränsat område. Medan studien *Samisk hälsa på lika villkor* använder sig av Sametingets röstlängd som främsta identifikator. Röstlängden är i dagsläget den enda registreringen av samer som finns i Sverige. För närvarande saknas en tydlig policy från Sametinget om röstlängden kan eller bör användas i forskningssammanhang. I dagsläget saknas svenska longitudinella studier som SAMINOR-studien i Norge.

Forskning om urfolkens hälsa är i dag ett eget forskningsfält, där influenserna är både globala och kommer från grannländerna. Efterlevandet av FN:s *Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (UNDRIP) och målsättningarna för *Sustainable Development Goals* tvingar stater att reflektera över hur exempelvis paragraferna 23 och 24 i UNDRIP kan efterlevas. Det förekommer ökade insatser för att urfolk ska vara delaktiga i forskning från start till mål, och definiera vilka frågor som ur deras perspektiv är viktiga att ställa. I synnerhet finns det en ökad efterfrågan på kunskap i frågor relaterade till den gröna omställningen och samhällsomvandlingen.

Kapitlet har kunnat peka på att samma policyförslag återkommer i olika rapporter. Det visar att de inte har genomförts och att det är en stor utmaning att realisera förslag.

Att samer utsätts för rasism och diskriminering i samhället på både grupp- och individnivå visas i enkätstudien *Hur mår samer?* I den uppger en större andel samer jämfört med den övriga befolkningen att

⁷³ Anderson. Indigenous and tribal peoples’.

⁷⁴ H. Beach & D. Lewis. Survey Design and Sampling Problems. SLiCA: *Arctic Living Conditions Living Conditions and Quality of Life among Inuit, Saami and Indigenous Peoples of Chukotka and the Kola Peninsula*. (Nordisk ministerråd, 2015); OECD. Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden, OECD Rural Policy Reviews, Paris (OECD Publishing 2019). DOI:10.1787/9789264310544-en.

⁷⁵ Axelsson, Kyrkan, folkbokföringen och samerna.

de någon gång under de senaste tre månaderna känt sig kränkta.⁷⁶ Det visar att det fortfarande under 2020-talet är ett pågående fenomen som kräver att samhället agerar.

Ett av många förslag som upprepats i rapporterna är skapandet av ett nationellt centrum med ett övergripande ansvar för samisk hälsa. Kunskapsnätverket för samisk hälsa är ett gott exempel på att regioner kan samarbeta i dessa frågor. En långsiktig finansiering bör säkras och nätverket ges förutsättningar att fortsätta utvecklas mot ett nationellt centrum.

Andra förslag på nationell nivå är inrättandet av ett centrum för samisk hälsoforskning. Norges arktiska universitet i Tromsø etablerade redan i början av 2000-talet ett sådant centrum. Umeå universitet har ett väletablerat centrum för samisk forskning sedan 25 år tillbaka där forskare inom olika discipliner arbetar. Ett förslag är därför att möjligheten utreds som en snabbare väg mot en satsning på samisk hälsoforskning. Struktur, organisation och erfarenhet finns redan på plats.

Kunskaps- och kompetenshöjande åtgärder har också diskuterats frekvent. Vid Umeå universitet gavs hösten 2022 den första universitetskursen i Sverige med fokus på samers hälsa, *Same- och urfolks hälsa* på avancerad nivå. En av målgrupperna var just hälso- och sjukvårdspersonal. Umeå universitet har i de senaste årens budgetäskanden visat på en vilja att öka satsningen på utveckling av samisk- och urfolksforskning samt utbildning. Framtiden får visa om det kan realiseras.

⁷⁶ J. P. A. Stoor, L. M. Nilsson, & M. San Sebastian. Hur mår samer i Sverige?

Referenser

- Anderson, I. et al. Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration): a population study. *The Lancet*, 388 (2016): s.131–157.
- Axelsson, P. Epilogue: from indigenous demographics to an indigenous demography. I Axelsson, P. & Sköld, P. (red.). *Indigenous peoples and demography: the complex relation between identity and statistics* (Berghahn Books, 2011), s. 295–308.
- Axelsson, P. Kyrkan, folkbokföringen och samerna. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Bd 2* (Artos, 2016), s. 913–928.
- Axelsson, P. Continuity or change? Science and Sami during the 20th century. I Elenius, L. (red.). *Minority policies, culture & science: papers from the conference the Use and Abuse of History in the Barents Region at Luleå University of Technology*, (Luleå University of Technology, 2004), s. 113–123.
- Axelsson, P. Översyn av ”Kartläggning av rasism mot samer i Sverige” (2022) https://www.levandehistoria.se/wp-content/uploads/2022/12/oversyn_av_kartlaggning_av_rasism_mot_samer_i_sverige.pdf [hämtad 2025-03-02].
- Axelsson, P. & Storm Mienna, C. The challenge of Indigenous data in Sweden. I Walter, M. Kukutai, T., Carroll, S.R. & Rodriguez-Lonebear, D.(eds). *Indigenous Data Sovereignty and Policy* (Routledge, 2020), s. 99–111.
- Beach, H. & Lewis, D. Survey Design and Sampling Problems, *SLiCA: Arctic Living Conditions Living Conditions and Quality of Life among Inuit, Saami and Indigenous Peoples of Chukotka and the Kola Peninsula* (Nordisk ministered, 2015).
- Bidrag till Sveriges officiella statistik, A Befolkningstatistik 1890. (Statistiska centralbyrån, 1890.)
- Broberg, G. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*, 2 uppl., Uggla; Vol. 4 (Lunds universitet, 1995).

- Brustad, M., Hansen, K.L., Broderstad, A.R., Hansen, S. & Melhus, M. A population-based study on health and living conditions in areas with mixed Sami and Norwegian settlements – the SAMINOR 2 questionnaire study. *International journal of circumpolar health*, 73, (2014): s. 23147–8.
- Brändström, A. Från förebild till motbild. Spädbarnsvård och spädbarnsdödlighet i Jokkmokk. I Åkerman, S. & K. Lundholm, K. (red.) *Älvdal i norr. Människor och resurser i Luledalen 1300–1800* (Nordiska museet, 1990), s. 313–346.
- Brändström, A., Edvinsson, S. & Rogers, J. Illegitimacy, infant feeding practices and infant survival in Sweden, 1750–1950: a regional analysis. *Hygiea Internationalis*. 3:1 (2002): s. 13–52.
- Daerga, L., Sjölander, P., Jacobsson, L. & Edin-Liljegren, A. The confidence in health care and social services in northern Sweden – a comparison between reindeer-herding Sami and the non-Sami majority population *Scandinavian Journal of Public Health*. 40:6 (2012): s. 516–522. Dawson, P., Ravna, Ø. & Cambou, D. A Human-Rights-Based Approach to Sámi Statistics in Norway. *The Significance of Sámi Rights*, 1st ed. (Routledge, 2024), s. 133–151.
- Debatt: Tveksam forskning om och bland samer, *Samefolket*, 2 (2003), s. 41.
- Devakumar, D., Selvarajah, S., Abubakar, I., Kim, S-S., McKee, M. N., Sabharwal, S., Saini, A., Shannon, G., White, A. I.R & Achume, E. T., Racism, xenophobia, discrimination, and the determination of health. *The Lancet*. 400: 10368 (2022): s. 2097–2108.
- Edin-Liljegren, A. & Flykt, K. *Förutsättningar och villkor för samer med funktionsnedsättning i de samiska förvaltningskommunerna i Sverige* (Nordens välfärdscenter, 2017).
- von Düben, Gustaf. *Om Lappland och Lapparne: företrädesvis de svenske* (P.A. Norstedt & söners förlag, 1873).
- Haglund, A. & Axelsson, P. The Invisible Sami Population: Regional Public Healthcare in Northern Sweden 1863–1950. *Journal of Northern Studies*. 10:2 (2016): s. 121–143.

- Huuva, K., Montefusco, M. & Olsen, T. *Kunskapsläge: Personer med funktionsnedsättning och samisk bakgrund* (Nordens välfärdscenter, 2014) <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:705797/FULLTEXT01.pdf>.
- Karlsson, L. Demography of colonisation and the ageing population: Population profiles and mortality in Swedish Sapmi, 1750–1900. *Ageing & Society*, 32:5 (2012): s. 812–832.
- Karlsson, L. Advanced ages at death in Sápmi during the eighteenth and nineteenth centuries: With special attention to longevity among the Sami population. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 49:1 (2016): s. 34–49.
- Karlsson, L. & Liliequist, M. Fattigauktioner och samiska ålderdomshem: Synen på äldre samer i samband med åldringsvården. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Bd 2* (Artos, 2016), s. 885–912.
- Lange, A. *Samer om diskriminering. En enkät- och intervjuundersökning om etnisk diskriminering på uppdrag av Diskrimineringsombudsmannen* (Diskrimineringsombudsmannen, 1998).
- Lund, E., Melhus, M., Hansen, K.L., Nystad, T., Broderstad, A.R., Selmer, R. et al., Population based study of health and living conditions in areas with both Sami and Norwegian populations – The SAMINOR study. *International journal of circumpolar health*. 66 (2007): s. 113–128.
- Nilsson, L.M., San Sebastian, M. och Stoor, J.P.A., The health experience of the COVID-19 pandemic among the Sámi in Sweden: A cross-sectional comparative study. *Arct Yearb. Special Issue: Arctic Pandemics* (2023), 1–13.
- Nordin, G., *Äktenskap i Sápmi: giftermålsmönster och etnisk komplexitet i kolonisationens tidevarv, 1722–1895* (Umeå universitet, 2009).
- OECD, *Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden, OECD Rural Policy Reviews* (OECD Publishing, 2019).
- Paradies, Y. Colonisation, racism and indigenous health. *J Pop Research*, 33 (2016): s. 83–96.

Paradies, Y. Racism and Indigenous Health. I *Oxford Research Encyclopedia of Global Public Health* (Oxford University Press, 2018). DOI.org/10.1093/acrefore/9780190632366.013.86.

Pikkarainen, H. & Brodin, B. *Diskriminering av samer: samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv* (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, 2008).

Poggats, T. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige* (Sametinget, 2018)
https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/wysiwyg_media/rasism_mot_samer_i_sverige_2018-09-27_med_appendix_final_0.pdf [hämtad 2025-03-02].

Protokoll Region Norrbotten 2019. (Region Norrbotten, 2019.)

Ross, A. B., Johansson, Å., Vavruch-Nilsson, V., Hassler, S., Sjölander, P., Edin-Liljegren, A. & Gyllensten. U., Adherence to a traditional lifestyle affects food and nutrient intake among modern Swedish Sami. *International Journal of Circumpolar Health*, 68:4 (2009): s. 372–385.

Sametinget. *En god hälsa för urfolket samerna oavsett livssituation och en språk- och kulturanpassad vård och omsorg för samer i Sápmi/Sábme/Sápmie/Saepmie och hela Sverige* (Sametinget, 2019).

Sametinget. *Sametingets individuella analys för nationell strategi psykisk hälsa och suicidprevention* <https://www.sametinget.se/3106>.

Sametinget (2024), *Arbetsordning-styrelse-namnder* <https://www.sametinget.se/arbetsordning-styrelse-namnder> [hämtad 2024-03-27].

Sametinget (2025), *Våld mot samiska kvinnor* <https://www.sametinget.se/vald-mot-samiska-kvinnor> [hämtad 2025-03-02].

Sametingslag (SFS 1992:1433).

Schumann, B., Häggström Lundevaller, E. & Karlsson, L. Weather extremes and perinatal mortality–Seasonal and ethnic differences in northern Sweden, 1800–1895. *PLoS One*, 14:10 (2019): e0223538.

- Simmons, J., Storm Mienna, C., Josefsson, M., Axelsson, P. & Nägga, K. Interpersonal Violence Against Indigenous Sámi and Non-Sámi Populations in Arctic Sweden and the Mediating Effect of Historical Losses and Discrimination. *Journal of interpersonal violence*. 39:19–20 (2024): s. 4135–4163.
- Sköld, P. Escape from catastrophe: The Saamis experience with small-pox in eighteenth- and early-nineteenthcentury Sweden. *Social Science History*. 21:1 (1997), s. 1–25.
- Sköld, P. Axelsson, P., Karlsson, L. & Smith, L. Infant mortality of Sami and settlers in Northern Sweden: the era of colonization 1750–1900. *Global health action*, 4:1 (2011):8441.
- S2015/3140/FS. Uppdrag angående kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa.
- Statens Folkhälsoinstitut, *Hur mår Sveriges nationella minoriteter?: Kartläggning av hälsosituationen bland de nationella minoriteterna samt förslag till förebyggande och hälsofrämjande åtgärder* (Statens Folkhälsoinstitut, 2010).
- Statens Folkhälsoinstitut, *Bemötande av våldsutsatta kvinnor som tillhör de nationella minoriteterna: Delredovisning* (Bd. 2008/332) (Statens Folkhälsoinstitut, 2010).
- Statistiska centralbyråns underdåniga berättelse för år 1900 Tredje afdelningen: Folkmängden år 1900 efter kön, ålder, civilstånd, hushåll, födelseort, stamskillnad och yrken; lyten; frånvarande personer samt obefintliga (P.A. Norstedt & söner, 1907).
- Strategi för samisk hälsa – en hälso- och sjukvård som bidrar till en god och jämlik hälsa för alla samer 2020–2030 (Region Västerbotten, 2020).
<https://regionvasterbotten.se/VLL/Filer/Strategi%20f%C3%B6r%20samisk%20h%C3%A4lsa%202020-2030.pdf>.
- Storm Mienna, C. & Axelsson, P. Somatic health in the Indigenous Sami population – a systematic review. *Int. J. of Circumpolar Health*. 78:1 (2019): 1638195.
- Storm Mienna, C. & Axelsson, P. Samisk hälsoforskning – framsteg och utmaningar. *Socialmedicinsk tidskrift*, 98:5–6 (2021): s. 751–757.

- Storm Mienna, C., Omma, L. & Axelsson, P. *Fokus på hälsa och hälsoforskning i Sápmi – resultat från elva samiska fokusgrupper*. Skrifter från Vårdduo – Centrum för samisk forskning nr 29 (Umeå universitet, 2021).
- Stoor, J.P.A. (2016). *Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa*. (Sametinget, 2016.)
- Stoor, J.P.A., Nilsson, L.M. & San Sebastian, M. Hur mår samer i Sverige?: Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer. *Samisk hälsa på lika villkor* (Folkhälsomyndigheten, 2023).
<www.folkhalsomyndigheten.se/publicerat-material/>.
- Sundvall, M., Eastwood, E. & Bäärnhielm, S. *Att vara same i storstad: psykisk hälsa, värderarenheter och vårdbehov: slutrapport december 2021* (Transkulturellt centrum, Region Stockholm, 2022).
- Wahlund, S. & Lundborg, H. *The race biology of the Swedish Lapps: P. 1 General survey. Prehistory. Demography. Future of the Lapps*. (Almqvist & Wiksell, 1932.)
- United Nations, *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP)*
https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf
[hämtad 2025-02-14].
- United Nations, *Report of the Special Rapporteur on the Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, Paul Hunt, on his mission to Sweden (10–18 January 2006)*, A/HRC/4/28/Add.2 (2006).
- Uttjek, M., *Levnadsförhållanden bland samer med funktionsnedsättning i Sverige* (Nordens välfärdscenter, 2016).
- Vikström, L., Marklund, E. & Sandström, G. Demographic outcomes during colonisation: Migration and mortality among indigenous and non-indigenous populations in nineteenth-century Sweden. *Journal of Migration History*, 2:1 (2016): s. 148–176.
- Virdi Kroik, Å. P4 Västerbotten 30/1 2004. *Samer kritiserar hälsoprojekt i Vilhelmina* (2004).
<https://sverigesradio.se/artikel/360738>.

- Wahlund, S. *Demographic studies in the nomadic and the settled population of northern Lapland* (Almqvist & Wiksell, 1932).
- Waldram, J., Herring, A. & Young, T. K. *Aboriginal health in Canada: Historical, cultural, and epidemiological perspectives* (University of Toronto Press, 2006).
- Wiklund et al., "Cancer risks in Swedish Lapps who breed reindeer", *Am J Epidemiol.*, 132:6 (1990): s. 1078–1082.
- Young, T. K. et al., "Disparities amidst plenty: a health portrait of Indigenous peoples in circumpolar regions", *International journal of circumpolar health*, 79:1 (2020): 1805254.
- Össbo, Å. och Lantto, P. (red.), *Hälsa och livsvillkor på svensk sida: Sápmi. En antologi om samers psykiska hälsa*, Skrifter från Vårdduo – Centrum för samisk forskning nr 28 (Umeå universitet, 2021).

En talande tystnad? Språkets betydelse för psykisk hälsa bland samer i Sverige

Jon Petter A. Stoor, Miguel San Sebastián och Lena Maria Nilsson

Introduktion

Språk och kultur lyfts ofta fram som viktiga hälsofaktorer i internationell urfolks- och minoritetsforskning.¹ Sambanden mellan språk och hälsa är dock inte entydiga. När vård och omsorg inte erbjuds på modersmålet kan språket fungera som en barriär för god hälsa.² Språk kan också fungera som en stärkande hälsofaktor framför allt i förhållande till psykisk hälsa, vilket det finns exempel på bland samer och tornedalingar i Norge, Sverige och Finland.³ I dessa exempel

¹ D. Flood & P. Rohloff. Indigenous languages and global health. *Lancet Glob Health*. 6:2 (2018). DOI.org/10.1016/s2214-109x(17)30493-x; N. Kunnas. Revitalization of minority languages as a way to promote well-being in the North. *International Journal of Circumpolar Health*. 62:4 (2003). DOI.org/10.3402/ijch.v62i4.17584; M. Salmon, K. Doery, P. Dance, J. Chapman, R. Gilbert, R. Williams & R. Lovett. *Defining the indefinable: Descriptors of Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples' cultures and their links to health and wellbeing*. (Lowitja Institute, 2019). https://www.lowitja.org.au/wp-content/uploads/2023/05/Defining_Indefinable_report_FINAL_WEB.pdf; M.B. Gonzalez, K.J. Sittner, J. Saniguay Ullrich & M.L. Walls. Spiritual connectedness through prayer as a mediator of the relationship between Indigenous language use and positive mental health. *Cultur Divers Ethnic Minor Psychol*. 27:4 (2021). DOI.org/10.1037/cdp0000466; J.P. MacDonald, J.D. Ford, A.C. Willox & N.A. Ross. A review of protective factors and causal mechanisms that enhance the mental health of Indigenous Circumpolar youth. *International Journal of Circumpolar Health*. 72:1 (2013). DOI.org/10.3402/ijch.v72i0.21775.

² Flood & Rohloff. *Indigenous languages and global health*; T. Nystad, M. Melhus & E. Lund. Sami speakers are less satisfied with general practitioners' services. *International Journal of Circumpolar Health*. 67:1 (2008). DOI.org/10.3402/ijch.v67i1.18246.

³ Kunnas. *Revitalization of minority languages as a way to promote well-being in the North*; M. Bals, A.L. Turi, I. Skre & S. Kvernmo. The relationship between internalizing and externalizing symptoms and cultural resilience factors in Indigenous Sami youth from Arctic Norway. *Int J Circumpolar Health*. 70:1 (2011). DOI.org/10.3402/ijch.v70i1.17790; L.M. Omma, L.E.

beskrivs språket som en kulturstärkande faktor. Det underlättar dialogen och kunskapsöverföringen mellan äldre och yngre, vilket stärker samhörigheten inom gruppen. En annan viktig funktion hos språket kan vara förmedlingen av traditionell kunskap relaterat till hälsa, till exempel kunskap om läkeörter, mat och olika helandestrategier.⁴ Urfolkspersoner som talar sitt modersmål har ofta mer hälsosamma kost- och livsstilsvanor än urfolkspersoner som förlorat sitt språk.⁵ Det speglar sannolikt inte ett direkt kausalt samband, utan snarare ett indirekt samband där språk utgör en markör för livsstil, kulturell förankring och eventuellt även för socioekonomiska faktorer.

De samiska språken hör till den finsk-ugriska språkfamiljen och räknas alla som hotade språk av FN-organet Unesco. Av totalt nio olika samiska språk talas fem i Sverige. De är utbredda i öst-västlig riktning och följer i huvudsak de stora älvdalarna i Sverige, med förlängning ut mot den norska kusten. Språken är delvis så olika att det är svårt att kommunicera mellan dem. Även ortografierna, det vill säga språkens skrivsätt, ser olika ut. Nordsamiska är det starkaste av de samiska språken, med cirka 17 000 talare i Sverige, Norge och Finland, följt av sydsamiska och lulesamiska med cirka 800 talare vardera i Sverige och Norge. Såväl umesamiska som pitesamiska har i dag färre än 100 aktiva talare i Sverige och Norge.⁶

Processen där samiska successivt trängdes undan till förmån för det svenska språket har utförligt behandlats i Svenska kyrkans Vitboksprojekt.⁷ Under 1600-talet var samiska ett allmänt talat språk i norra Sverige. I de nordligaste delarna av Sápmi var det, vid sidan av

Holmgren & L.H. Jacobsson. Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction. *Journal of Northern Studies*. 5:1 (2011). DOI.org/10.36368/jns.v5i1.666; H. Tervo, E. Laukkanen & L. Kuosmanen. The cultural meaning of Sámi language, costume, and food to the Sámi, from the perspective of well-being. *International Journal of Circumpolar Health*. 81:1 (2022). DOI.org/10.1080/22423982.2022.2133349.

⁴ Salmon, Doery, Dance, Chapman, Gilbert, Williams & Lovett. *Defining the indefinable: Descriptors of Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples' cultures and their links to health and wellbeing*.

⁵ Salmon, Doery, Dance, Chapman, Gilbert, Williams & Lovett. *Defining the indefinable: Descriptors of Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples' cultures and their links to health and wellbeing*; W. Noreen, L. Johnson-Down, M. Jean-Claude, M. Lucas, E. Robinson & M. Batal. Factors associated with the intake of traditional foods in the Eeyou Istchee (Cree) of northern Quebec include age, speaking the Cree language and food sovereignty indicators. *International Journal of Circumpolar Health*. 77:1 (2018). DOI.org/10.1080/22423982.2018.1536251.

⁶ H. Barruk. *Samiskan i Sverige – rapport från språkkampanjrådet 2008*. (Sametinget, 2008.) <https://www.sametinget.se/spraksituationen>.

⁷ D. Lindmark & O. Sundström. *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*. Bd 1. (Artos & Norma, 2016.) <https://www.svenskakyrkan.se/filer/770f2627-57e5-4e06-b880-4ca6c4f94799.pdf>.

det finska språket, ofta det enda effektiva språket för präster att använda i sina predikningar.⁸ Genom olika skol- och kyrkoreformer övergick det allmänna språket gradvis från samiska till svenska. Vid slutet av 1800-talet infördes lagar som skiljde mellan nomadiserade och bofasta samer, med syfte att helt assimilera bofasta samer med den svenska befolkningen.⁹ För barn till nomadiserade samer skapades den så kallade nomadskolan, där samiska barn separerades från sina föräldrar under skolterminerna. Undervisningen skedde på svenska och barn som talade samiska sinsemellan riskerade ofta att bli hårt straffade.¹⁰

I dag erkänns samer både som urfolk och som en av fem nationella minoriteter i Sverige. Som urfolk har samer rätt att utveckla sitt språk och sin kultur, i enlighet med FN:s urfolksdeklaration. Den svenska minoritetslagen erkänner samer i Sverige rätt till förskola och äldreomsorg på samiska inom vissa kommuner inom det samiska förvaltningsområdet. Samiska barn har rätt till modersmålsundervisning genom den svenska minoritetslagstiftningen, men många av dem saknar ändå ett levande samiskt språk i vardagen.¹¹ Inom grundskolan är det inte möjligt att få undervisning i samiska språk som huvudspråk. Där är språk- och kulturstödet begränsat till enstaka timmar modersmålsundervisning per vecka. Även om svenska inte alltid är modersmålet så talar och förstår praktiskt taget alla vuxna samer svenska i Sverige. Ett undantag är de personer som förlorar sitt sekundärt inlärd språk i samband med demenssjukdom.

Tidigare forskning om identitet bland unga samer i Sverige lyfter fram upplevelser av identitetskris, utanförskap och psykisk ohälsa kopplad till att inte kunna prata samiska.¹² Sådana relationer har också beskrivits i studier från kvalitativ forskning, där språk och kultur lyfts fram som faktorer som stärker hälsa och välbefinnande genom att

⁸ O. Korhonen. Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete. (2016.) <https://www.svenskakyrkan.se/filer/22%20Korhonen.pdf>.

⁹ B. Norlin & D. Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: inflytande, vägval och konsekvenser? (2016). <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A932446&dswid=6924>.

¹⁰ K. Huuva & E. Blind. "När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka": minnesbilder från samernas skoltid. (Verbum, 2016.) <https://www.svenskakyrkan.se/filer/Nomadskoleboken.pdf>.

¹¹ A. Hovde. *Maintaining and Protecting the Cultural Identity of Sami Children in Progressive Nordic Countries: The Laws of Sweden and Its Past and Current Implications on Sami People.* (LAW eCommons, 2022). <https://lawcommons.luc.edu/clrj/vol42/iss2/8> <https://lawcommons.luc.edu/context/clrj/article/1262/viewcontent/8.art.Hovde.Sami.168.pdf>.

¹² C. Åhrén. *Är jag en riktig same? en etnologisk studie av unga samers identitetsarbete.* Urn:nbn:se:umu:diva-1935. (Department of culture and media studies, 2008.) <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-1935>.

stärka effekten av kulturell identitet och självkänsla.¹³ När det gäller kvantitativa studier är resultaten mindre tydliga¹⁴, även om det finns tydliga tecken på att tvåspråkiga barn, som får behålla sitt minoritetsspråk, i högre grad är ner välmående än enspråkiga barn.¹⁵ Det torde även gälla i ett urfolkssammanhang och i ett bredare åldersperspektiv. Förhållandet skulle behöva undersökas ytterligare i den samiska kontexten.

I den befolkningsbaserade enkätundersökningen *Samisk hälsa på lika villkor*, *Samisk HLV*, *SámiHET* samlades data in under våren 2021. I den har frågor från den nationella folkhälsoenkäten *Hälsa på Lika Villkor* (HLV) kombinerats med kulturspecifika samiska frågor, bland annat frågor om samisk språkkompetens. Respondenterna definierar sig i relation till de samiska språken i Sverige, och bedömer därefter sin förmåga att förstå, tala, läsa och skriva språket.

Samisk HLV genomfördes av forskargruppen Lávuo-Forskning och utbildning för samisk hälsa vid Institutionen för epidemiologi och global hälsa på Umeå universitet, på uppdrag av Sámediggi/Sametinget i samverkan med statistikmyndigheten SCB och Folkhälsomyndigheten. Avsikten var att genom datainsamlingen möjliggöra att skapa en samlad beskrivning av olika hälsoutfall och faktorer som kan påverka samernas hälsa. Svenskspråkiga rapporter baserade på undersökningen har publicerats med fokus på dagens hälsosituation och våldsutsatthet bland samer, jämfört med Sveriges befolkning i stort.¹⁶ Materialet har också använts inom ramen för studentuppsatser på avancerad nivå vid Umeå universitet, skrivna av framför allt folkhälsovetarstudenter och läkarstudenter. Hittills har vetenskapliga

¹³ S.-A. Hunter, H. Skouteris & H. Morris. A Conceptual Model of Protective Factors Within Aboriginal and Torres Strait Islander Culture That Build Strength. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 52:8–9 (2021). DOI.org/10.1177/00220221211046310; B. Sydora, L. Listener, J. Kung, S. Ross & C. Voyageur. Traditional crafting as a catalyst for Indigenous women's intergenerational cohesion and wellness: a Canadian perspective. *International Journal of Circumpolar Health*. 82:1 (2023). DOI.org/10.1080/22423982.2023.2175763.

¹⁴ Hunter, Skouteris & Morris. *A Conceptual Model of Protective Factors Within Aboriginal and Torres Strait Islander Culture That Build Strength*.

¹⁵ L.-M. Müller, K. Howard, E. Wilson, J. Gibson & N. Katsos. Bilingualism in the family and child well-being: A scoping review. *International Journal of Bilingualism*. 24:5–6 (2020). DOI.org/10.1177/1367006920920939.

¹⁶ J.P.A. Stoor, L.M. Nilsson & M. San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*. (Folkhälsomyndigheten, 2023); J. Brandén, L.M. Nilsson, M. Burman, M. San Sebastian & J.P. Stoor. *Väld mot samiska kvinnor*. (Umeå University, 2024). <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-221871> (hämtad 2024-03-07).

artiklar publicerats med fokus på studiedesign och genomförande¹⁷, självrapporterad hälsa bland samer,¹⁸ samiska kvinnors utsatthet för sexuellt våld,¹⁹ samisk traditionell och alternativmedicin,²⁰ riskfaktorer för att ha undviktt att söka hälso- och sjukvård under Covid-19 pandemin²¹ samt för självrapporterad astma²² och dålig tandhälsa²³, såväl som för sambanden mellan självupplevd diskriminering och psykisk²⁴ och somatisk ohälsa.²⁵

Vad betyder det för den psykiska hälsan att ha förlorat sitt samiska språk? Syftet med följande studie är att bedöma sambanden mellan psykisk ohälsa och att inte kunna tala samiska hos samer som besvarade *Samisk HLV* 2021.

Metod

Vi har utgått från data från den populationsbaserade tvärsnittsstudien *Samisk HLV*.²⁶ Enkäten är huvudsakligen baserad på den nationella folkhälsoenkäten *Hälsa på lika villkor (HLV)*, som genomförts av

¹⁷ J.P.A. Stoor & M. San Sebastián. A population-based study on health and living conditions among Sámi in Sweden: the SámiHET study. *International Journal of Circumpolar Health*. 81:1 (2022). DOI.org/10.1080/22423982.2022.2076383.

¹⁸ M. San Sebastián & J.P. Stoor. The self-reported health of the Sámi in Sweden: the SámiHET study. *European Journal of Public Health* (2023). DOI.org/10.1093/eurpub/ckad040.

¹⁹ J. Brandén, L.M. Nilsson, M. Burman & J.P.A. Stoor. Utsatthet för sexuellt våld bland samiska kvinnor i Sverige: den Samiska HLV studien 2021. *Tidsskrift för kvinnorsforskning*. 47: s. 2–3 (2023). DOI.org/10.18261/tfk.47.2.6.

²⁰ A. Ouma, L. Jacobsson & L.M. Nilsson. Sámi traditional medicine and complementary and alternative medicine: a descriptive study of use within the Sámi population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 82:1 (2023). DOI.org/10.1080/22423982.2023.2222908.

²¹ M.T. Dresse, J.P. Stoor, M. San Sebastian & L.M. Nilsson. Prevalence and factors associated with healthcare avoidance during the COVID-19 pandemic among the Sámi in Sweden: the SámiHET study. *International Journal of Circumpolar Health*. 82:1 (2023). DOI.org/10.1080/22423982.2023.2213909.

²² E.X. San Sebastián, J.P. Stoor & M. San Sebastian. Prevalence and risk factors for self-reported asthma among Sámi in Sweden: a cross-sectional study. *Journal of Asthma* (2023). DOI.org/10.1080/02770903.2023.2169933.

²³ N. Yekkalam, C. Storm Mienna, J.P.A. Stoor & M. San Sebastian. Social determinants of self-reported oral health among Sámi in Sweden. *Community Dentistry and Oral Epidemiology*. 51:6 (2023). DOI.org/10.1111/cdoe.12894.

²⁴ D. La Parra-Casado, M. San Sebastian & J.P.A. Stoor. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 0:0 (2023). DOI.org/10.1177/14034948231157571.

²⁵ M. San Sebastian, P.E. Gustafsson & J.P.A. Stoor. Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health* (2024). DOI.org/10.1136/jech-2023-221365.

²⁶ Stoor, Nilsson & San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*.

Folkhälsomyndigheten sedan 2004²⁷, och på andra enkätverktyg och frågor utvecklade inom forskargruppen Lávuo.

I undersökningen identifierades drygt 10 000 personer i åldern 18–84 år med hjälp av sameröstlängden, renmärkesregistret och RAMS-registret, personer med inkomst från rennäring. Den slutliga studiepopulationen, efter exkluderande av bland annat dem som inte uppfyllde kriterierna att uppfatta sig som same och att vara bofast i Sverige, blev 3 658 samer, varav 2 068 kvinnor. Svarsfrekvensen var 40,9 procent.

Enkäten bestod av 81 huvudfrågor inom 25 tematiska områden och skickades ut av SCB under februari till maj 2021. Insamlingen bestod av totalt fyra utskick, där alla utskick innehöll en personlig kod och en länk för att kunna delta och skicka in svar digitalt. Utskick nummer två och fyra innehöll enkäten i pappersformat, samt förfrankerat svarsbrev. Utskicken innehöll dessutom information om studien, dess syfte och vad det innebar att delta. Informationen om detta gavs på svenska och tre samiska språk (nordsamiska, lulesamiska och sydsamiska), medan själva enkäten var på svenska. Mer detaljerade beskrivningar av studiedesign och metod har publicerats på engelska²⁸ och svenska.²⁹

Genom att använda en utfallsorienterad epidemiologisk metod³⁰, där flera hälsorelaterade utfall undersöks samtidigt, undersökte vi sambanden mellan att uppge sig inte kunna tala samiska (exponering) och självrapporterad psykisk ohälsa (utfall).

Att inte kunna tala samiska definierades av deltagarna själva, utifrån frågan ”Hur skulle du beskriva din förmåga att förstå, tala, läsa och skriva ditt huvudsakliga samiska språk på?”, med svarsalternativen ”Mycket god”, ”God”, ”Med svårighet”, ”Enstaka ord” och ”Inte alls”. De som svarat ”Mycket god” eller ”god” på delfrågan om förmågan att tala samiska definierades som samer som kan tala samiska. Övriga definierades som samer som inte kan tala samiska.

Brist på psykiskt välbefinnande definierades med hjälp av ett frågebatteri på sju frågor i enlighet med *Short Warwick Edinburgh Mental*

²⁷ Folkhälsomyndigheten. *Nationell folkhälsoenkäten – Hälsa på lika villkor*. (2023.) <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/om-vara-datainsamlingar/nationella-folkhalsoenkaten/>.

²⁸ Stoor & San Sebastián. *A population-based study on health and living conditions among Sámi in Sweden: the SámiHET study*.

²⁹ Stoor, Nilsson & San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*.

³⁰ T.J. VanderWeele. Outcome-wide Epidemiology. *Epidemiology*. 28:3 (2017). DOI.org/10.1097/ede.0000000000000641.

Wellbeing Scale,³¹ som ingår i *HLV* sedan 2018. Frågorna innehåller sju påståenden om hur personen upplevt sin situation under de senaste två veckorna. De speglar positiv framtidssyn, känslan att vara till nytta, känslan av lugn, förmåga att hantera problem på ett bra sätt, förmågan att kunna tänka på ett klart sätt, känsla av närhet till andra människor och känsla av självbestämmande. Utifrån svarsalternativen "alltid", "oftast", "ibland", "sällan" och "aldrig" poängsätts och summeras svaren mellan 7–35 poäng. Personer med lägre än 24 poäng betraktades lida brist på psykiskt välbefinnande.

Stress definierades med hjälp av frågan: "Känner du dig för närvarande stressad? Med stress menas ett tillstånd då man känner sig spänd, rastlös, nervös, orolig eller okoncentrerad." De som svarade att de känner sig "ganska mycket" eller "väldigt mycket" stressade definierades som stressade, medan de som svarade "inte alls" eller "i viss mån" definierades som inte stressade.

Ängslan, oro, ångest definierades med hjälp av en fråga som ingick i en bredare kartläggning av olika symtom och besvär. De som svarade att de led av "lätta besvär" eller "svåra besvär" av ängslan, oro, eller ångest definierades som personer med problem från ängslan, oro, ångest, medan de som svarade "nej" definierades vara utan sådana problem.

Depression definierades med hjälp av frågan "Har du någon gång fått diagnosen depression av läkare?" De som svarade "ja, under de senaste tolv månaderna" och "ja, för mer än 12 månader sedan" definierades som personer som haft depression, medan de som svarade "nej" definierades inte vara drabbade.

Psykisk påfrestning definierades med hjälp av frågebatteriet K6 som består av sex frågor.³² Frågorna avser de senaste 30 dagarna och speglar hur ofta personen har känt sig: orolig, utan hopp, rastlös, så pass nedstämd att inget kunnat muntra upp en, som att allt varit ansträngande samt känslan att man är värdelös. Svarsalternativen för varje känsla är "hela tiden", "mesta delen av tiden", "viss del av tiden", "liten del av tiden" eller "ingen del av tiden." Svaren poängsätts och

³¹ S. Stewart-Brown, A. Tennant, R. Tennant, S. Platt, J. Parkinson & S. Weich. Internal construct validity of the Warwick-Edinburgh Mental Well-being Scale (WEMWBS): a Rasch analysis using data from the Scottish Health Education Population Survey. *Health and Quality of Life Outcomes*. 7:1 (2009). DOI.org/10.1186/1477-7525-7-15.

³² R.C. Kessler m.fl. Screening for serious mental illness in the general population with the K6 screening scale: results from the WHO World Mental Health (WMH) survey initiative. *International journal of methods in psychiatric research*. 19:S1 (2010). DOI.org/10.1002/mpr.310.

adderas till ett index med värdena 0–24. De som hade ett indexpoäng på 5–24 definierades som personer med psykisk påfrestning, de med lägre poäng definierades som personer utan psykisk påfrestning.

Själv mordstankar definierades med hjälp av frågan ”Har du någon gång tänkt på att ta ditt liv även om du inte skulle kunna genomföra det?” De som svarade ”ja, för mer än 12 månader sedan” och ”ja, under de senaste 12 månaderna” definierades som personer som haft själv-mordstankar, medan de som svarade ”nej” definierades som att de inte haft själv-mordstankar.

Själv-mordsförsök definierades med hjälp av frågan ”Har du någon gång försökt ta ditt liv?” De som svarade ”ja, för mer än 12 månader sedan” och ”ja, under de senaste 12 månaderna” definierades som personer som gjort själv-mordsförsök, medan de som svarade ”nej” definierades som att de inte hade gjort själv-mordsförsök.

I analysen använde vi kön, ålder, utbildning och disponibel hushållsinkomst per individ som kovariat, variabler som kan påverka utfallsmåtten. Kovariatuppgifterna hade inhämtats från andra register hos SCB. Ålder definierades som ålder under undersökningsåret 2021, och delades in i grupperna 18–29, 30–44, 45–64, och 65–84 år. Utbildning definierades på tre nivåer baserade på den högsta avklarade examen; låg (grundskola eller motsvarande), medel (gymnasium eller motsvarande) och hög (universitet eller högskola). Disponibel hushållsinkomst delades in i kvintiler, i fem olika grupper från fattigast till rikast.

Statistisk analys

Vi beskrev studiepopulationens karakteristika avseende kovariat (frekvens och andelar) och andelar som rapporterat psykisk ohälsa, fördelat på samer som kan tala samiska och som inte kan det. Skillnader i psykisk ohälsa mellan dessa grupper undersöktes först genom bivariata regressionsanalyser, där skillnader med ett P-värde lägre än 0,05 betraktades som statistiskt signifikanta. För att försäkra oss om att skillnaderna inte berodde på variation i andra faktorer genomförde vi multipla regressionsanalyser, justerade för kovariaterna och med samma signifikanskrav. Alla analyser gjordes med viktade värden, korrigerat för systematiska svarsbortfall med avseende på kön, ålder, utbildning, inkomst och vilket register som deltagarna förekom i.

Etik

Studien *Samisk HLV* utfördes på uppdrag av Sámediggi/Sametinget. Studien är prövad och godkänd av Etikprövningsmyndigheten (dnr 2020-04803, Ö 70-2020/3.1).

Resultat

I tabell 1 redovisas deltagarkaraktistika. Drygt var femte same (22,9 procent) uppgav att de kunde tala samiska, med något högre andel bland kvinnorna (24,6 procent) än bland männen (21,2 procent). Språkkunnigheten var lägst i åldersgruppen 45–64 år (15,3 procent) och högst bland samer äldre än 64 år (33,4 procent). Även en relativt stor andel av de yngre samerna (30,0 procent) uppgav att de kunde tala samiska. Bland de samer som hade lägst utbildningsnivå kunde en tredjedel (33,6 procent) tala samiska, medan andelen var betydligt lägre bland samer med medelhög (21, 4 procent) eller hög utbildningsnivå (20,0 procent). På liknande sätt var det vanligare att kunna prata samiska bland samer med låg disponibel hushållsinkomst. Bland den femtedel av samerna som hade lägst disponibel hushållsinkomst talade 35 procent samiska medan motsvarande andel var 15 procent i den femtedel som hade högst inkomst.

Tabell 1 Bakgrundsvariabler hos deltagare i *Samisk HLV*, 18–84 år, som kan tala samiska och som inte kan tala samiska. Viktade värden

	Samer (n = 3 658)	
	Antal som kan tala samiska, (andel i procent)	Antal som inte kan tala samiska (andel i procent)
Antal (%)	815 (22,9)	2 741 (77,1)
Kön		
Män	366 (21,2)	1 364 (78,8)
Kvinnor	449 (24,6)	1 378 (75,4)
Åldersgrupper		
18–29	137 (30,0)	320 (70,0)
30–44	173 (20,3)	679 (79,7)
45–64	209 (15,3)	1 153 (84,7)
65–84	296 (33,4)	589 (66,6)
Utbildningsnivå		
Låg	168 (33,6)	332 (66,4)
Medium	470 (21,4)	1 730 (78,6)
Hög	171 (20,0)	684 (80,0)
Disponibel inkomst (kvintiler)		
Fattigast	266 (35,0)	494 (65,0)
Fattigare	188 (27,3)	500 (72,7)
Medel	135 (19,1)	572 (80,9)
Rikare	122 (17,3)	582 (82,7)
Rikast	103 (14,8)	593 (85,2)

I tabell 2 redovisas andelen av olika former av psykisk ohälsa bland samer som talar och inte talar samiska, samt regressionsanalyserna som ojusterade och justerade prevalenskvoter (PK), med 95 procent konfidensintervall. Alla resultat i tabell 2 pekar i samma riktning. Samer som inte talar samiska rapporterar oftare att de har problem med brist på psykiskt välbefinnande (justerad PK = 1,53; KI = 1,19–1,96), stress (justerad PK: 1,47; KI = 1,15–1,87), ångslan, oro och ångest (justerad PK = 1,29; KI = 1,16–1,43), depression (justerad PK = 1,85; KI = 1,51–2,26), psykisk påfrestning (justerad PK = 1,22; KI = 1,10–1,35), självmordstankar (justerad PK = 1,54; KI = 1,23–1,94) och självmordsförsök (justerad PK = 2,17; KI = 1,42–3,31).

Eftersom analyserna visade samma mönster för kvinnor och män, har vi valt att inte presentera könsuppdelade resultat.

Tabell 2 Relativ risk för psykisk ohälsa bland samer 18–84 år i Sverige som kan tala samiska och som inte kan tala samiska

	Relativ risk		
	Prevalens (%)	Prevalenskvot (95 % KI)	Justerad prevalens- kvot* (95 % KI)
Brist på psykiskt välbefinnande			
Språk			
Kan tala samiska	9,7	1	1
Kan inte tala samiska	14,0	1,45 (1,13–1,86)	1,53 (1,19–1,96)
Språk			
Kan tala samiska	9,8	1	1
Kan inte tala samiska	14,0	1,44 (1,12–1,85)	1,47 (1,15–1,87)
Ängslan, oro och ångest			
Språk			
Kan tala samiska	34	1	1
Kan inte tala samiska	42	1,24 (1,11–1,38)	1,29 (1,16–1,43)
Depression			
Språk			
Kan tala samiska	12,4	1	1
Kan inte tala samiska	22,3	1,79 (1,45–2,20)	1,85 (1,51–2,26)
Psykisk påfrestning			
Språk			
Kan tala samiska	37,4	1	1
Kan inte tala samiska	44,7	1,20 (1,08–1,33)	1,22 (1,10–1,35)
Själv mordstankar			
Språk			
Kan tala samiska	11,6	1	1
Kan inte tala samiska	16,5	1,42 (1,13–1,78)	1,54 (1,23–1,94)
Själv mordsförsök			
Språk			
Kan tala samiska	3,6	1	1
Kan inte tala samiska	6,7	1,89 (1,24–2,89)	2,17 (1,42–3,31)

*Justerad för kön, ålder, utbildning och inkomst.

Diskussion

Denna studies syfte var att bedöma sambanden mellan att inte kunna tala samiska och psykisk ohälsa bland de samer som besvarade *Samisk HLV 2021*. Var femte same uppgav att de kunde tala samiska. De som talade samiska hade lägre utbildning och inkomst än de som inte kunde

tala samiska. Flest samisktalande personer fanns i de äldsta och yngsta åldersgrupperna.

Huvudresultatet är att psykisk ohälsa, inklusive självmordsbeteenden och avsaknad av psykiskt välbefinnande, är vanligare bland samer som inte kan tala samiska. Sambanden skiftar i styrka men består även efter justering för vanliga sociala bestämningsfaktorer för psykisk ohälsa, inklusive kön, ålder, utbildningsnivå och inkomstnivå. Sambanden är mycket starka vad gäller förekomst av depression diagnosticerad av läkare och självmordsförsök. Studiedesignen möjliggör inte kausala tolkningar, eftersom detta är en tvärsnittsstudie. Vi tolkar resultaten som att samisk språkkunnighet är en viktig faktor för självupplevd psykisk hälsa bland samer i Sverige i dag. Det stämmer i så fall överens med vad som kan förväntas utifrån tidigare forskning bland urfolk i Australien, i Aotearoa/Nya Zeeland samt i Nord- och Sydamerika.³³

Sociala bestämningsfaktorer som utbildningsnivå och ekonomisk situation har fundamental betydelse för hälsan i alla befolkningar,³⁴ inklusive bland urfolk.³⁵ Det gäller även bland samer i Sverige. Vår forskargrupp har bland annat visat att den socioekonomiska situationen har central betydelse för samers självrapporterade dåliga tandhälsa³⁶, för självrapporterad astma³⁷ och för att ha avstått att söka vård under Covid-19 pandemin.³⁸ Med det sagt är det dock inte orimligt att anta att den internationellt sett goda socioekonomiska situationen, och de universellt tillgängliga välfärdssystemen i de nordiska länderna, har bidragit till samernas relativt goda hälsa jämfört med

³³ D.H. Whalen, M.E. Lewis, S. Gillson, B. McBeath, B. Alexander & K. Nyhan. Health effects of Indigenous language use and revitalization: a realist review. *International Journal for Equity in Health*. 21:1 (2022). DOI.org/10.1186/s12939-022-01782-6.

³⁴ Commission on Social Determinants of Health. *Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health: final report of the commission on social determinants of health*. (World Health Organization, 2008.) <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-IER-CSDH-08.1>.

³⁵ M. Gracey & M. King. Indigenous health part 1: determinants and disease patterns. *The Lancet*. 374: 9683 (2009). DOI.org/10.1016/S0140-6736(09)60914-4; M. King, A. Smith & M. Gracey. Indigenous health part 2: the underlying causes of the health gap. *The Lancet*. 374:9683 (2009). DOI.org/10.1016/S0140-6736(09)60827-8.

³⁶ Yekkalam, Storm Mienna, Stoor & San Sebastian. *Social determinants of self-reported oral health among Sámi in Sweden*.

³⁷ San Sebastián, Stoor & San Sebastian. *Prevalence and risk factors for self-reported asthma among sami in Sweden: a cross-sectional study*.

³⁸ Dresse, Stoor, San Sebastian & Nilsson. *Prevalence and factors associated with healthcare avoidance during the COVID-19 pandemic among the Sámi in Sweden: the SámiHET study*.

andra urfolk i världen.³⁹ Mot denna bakgrund är det överraskande att samisk språkkunnighet har en så stark relation till olika former av psykisk ohälsa, oberoende av sociala bestämningsfaktorer.

Att det bland urfolk finns delvis egna sociala bestämningsfaktorer för hälsa är inte ett okänt fenomen.⁴⁰ Bland samer i Sverige vet vi att det finns viktiga samband mellan självupplevd etnisk diskriminering och självupplevd psykisk påfrestning⁴¹ och somatiska smärttillstånd.⁴² Bland samiska kvinnor finns även kopplingar mellan att uppleva att en själv eller närstående har utsatts för historiska trauman kopplat till att man är same, och en självupplevd psykisk ohälsa⁴³ – samt mellan att utsättas för upprepat våld, och att uppleva psykiskt och somatiskt lidande.⁴⁴

Internationellt finns en omfattande litteratur om kulturella bestämningsfaktorer för urfolks hälsa, särskilt psykisk hälsa.⁴⁵ I en klassisk studie visade Chandler och Lalonde⁴⁶ att självmord bland unga ur *first nations* i British Columbia, västra Kanada, var starkt relaterat till ett par samhällsindikatorer för ”kulturell kontinuitet:”

[urfolks] samhällen som har tagit steg för att bevara och återuppliva sin egen kultur är också de samhällen där självmord bland ungdomar är dramatiskt lägre (vår översättning).⁴⁷

Insikterna från studien, och andra, har medfört att de som forskar på självmord bland urfolk nu vänder blicken bort från förklaringsmodeller som pekar på tillkortakommanden på individuell nivå, mot

³⁹ I. Anderson m.fl. Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration): a population study. *The Lancet* (2016). DOI.org/10.1016/S0140-6736(16)00345-7.

⁴⁰ C. Loppie. *Understanding Indigenous Health Inequalities Through a Social Determinants Model*. (National Collaborating Centre for Indigenous Health, 2022.) https://www.nccih.ca/Publications/Lists/Publications/Attachments/10373/Health_Inequalities_EN_Web_2022-04-26.pdf.

⁴¹ La Parra-Casado, San Sebastian & Stoor. *Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study*.

⁴² San Sebastian, Gustafsson & Stoor. *Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden*.

⁴³ La Parra-Casado, San Sebastian & Stoor. *Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study*.

⁴⁴ Brandén, Nilsson, Burman, San Sebastian & Stoor. *Våld mot samiska kvinnor*.

⁴⁵ Salmon, Doery, Dance, Chapman, Gilbert, Williams & Lovett. *Defining the indefinable: Descriptors of Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples' cultures and their links to health and wellbeing*.

⁴⁶ M.J. Chandler & C. Lalonde. Cultural continuity as a hedge against suicide in Canada's First Nations. *Transcultural psychiatry*. 35:2 (1998). DOI.org/10.1177/136346159803500202.

⁴⁷ Chandler & Lalonde. *Cultural continuity as a hedge against suicide in Canada's First Nations*, s. 215.

att i stället studera hur urfolk kan arbeta preventivt för att öka motståndskraften i sina familjer och samhällen. Fokus ska vara på styrkor i stället för på tillkortakommanden.⁴⁸ Det är möjligt att resultaten i denna studie är en samisk parallell till detta. Om förmågan att tala samiska hänger samman med bättre psykisk hälsa kan vi också se en revitalisering av samiska som en preventiv hälsoinsats. Den kan bidra till bättre psykiskt välmående, mindre psykisk ohälsa och färre självmordsbeteenden bland samer. Att satsningar på stärkt språkrevitalisering kan förväntas innebära bättre hälsa och välbefinnande i urfolks-samhällen har redan konstaterats i en stor internationell kartläggning om relationen mellan urfolks språkkunnighet och hälsa.⁴⁹

Även om det är fullt tänkbart att språkkunskaper i sig är positivt för att må bra psykiskt anser vi att det är mer sannolikt att samisk språkkunskap hänger samman i ett komplext nätverk av faktorer som bidrar till psykisk hälsa, på såväl individuell, familjär, social och kulturell nivå. På individuell nivå är det rimligt att anta att den som kan samiska också har en stark känsla av samisk identitet och samhörighet med samisk kontext. På familjär nivå kan vi anta att familjer där språket bevarats kan vara mindre skadade av historisk och nutida diskriminering jämfört med familjer där det samiska språket bytts ut. Både på familjär och social nivå kan man också tänka sig att samisk språkkunskap utgör en central kommunikativ resurs som stärker den sociala gemenskapen, sociala nätverk och familjeband. Det kan i sin tur kan bidra till bättre välbefinnande och mer motståndskraft mot ohälsa. På kulturell nivå är det heller inte orimligt att anta att den som är samisktalande kan vara mer förankrad i samiska kulturella värderings- och normsystem. I den utsträckning sådana normsystem exempelvis inkluderar förväntningar om att man ska klara sig själv och inte visa svaghet så kan det även innebära att det finns kulturellt påverkade svarsmönster som blir synliga på detta sätt.⁵⁰ Vilka faktorer och mekanismer som har betydelse och i vilken utsträckning går inte

⁴⁸ L. Wexler m.fl. Advancing suicide prevention research with rural American Indian and Alaska Native populations. *American journal of public health*. 105: 5 (2015). DOI.org/10.2105/AJPH.2014.302517; P. Moran m.fl. The Lancet Commission on self-harm. *Lancet* (London, England). 404:10461 (2024). DOI.org/10.1016/S0140-6736(24)01121-8.

⁴⁹ Whalen, Lewis, Gillson, McBeath, Alexander & Nyhan. *Health effects of Indigenous language use and revitalization: a realist review*.

⁵⁰ Stoor, Nilsson & San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*.

att besvara utan mer forskning med både kvalitativa och kvantitativa metodangångar, inklusive longitudinella studier.

Världshälsoorganisationen WHO har uppmanat världens länder att ”utveckla, finansiera och implementera folkhälsopolitiska program.”⁵¹ Ett sådant finns redan i Norge.⁵² Allmänna och välkända folkhälsostrategier gäller med största säkerhet även för samers psykiska hälsa. Det gäller att minska ekonomisk utsatthet och att öka utbildningsnivån. Samtidigt utgör studiens resultat ännu ett exempel på att det finns särskilda sociala bestämningsfaktorer för samisk psykisk hälsa, oberoende av andra vanliga faktorer som kön, ålder, utbildning och ekonomisk position.

Resultaten i denna studie, liksom kunskap om samers allmänna hälsa⁵³ och våldet mot samiska kvinnor⁵⁴, talar alltså för att det finns behov av ett eget nationellt folkhälsopolitiskt program för att stärka samernas hälsa, också i Sverige.

Kunskaperna om samisk hälsa i Sverige, inklusive psykisk hälsa, är i allmänhet mycket begränsade och eftersatta.⁵⁵ Det har varit känt under långa tider och bland annat resulterat i kritik från FN:s särskilda sändebud för att säkra alla människors rätt till bästa möjliga fysiska och psykiska hälsa.⁵⁶ Kunskapsbristen hänger dels samman med att Sverige inte registrerar urfolks etnicitet i relevanta register, men Sverige har inte heller stött strategisk kunskapsproduktion inom området. Den kunskap som funnits fram tills i dag är därför huvudsakligen ett resultat från fristående forskningsprojekt. Sametingets

⁵¹ World Health Organization. *The health of Indigenous Peoples. Resolution A76/A/CONF./1, 76th World Health Assembly.* (2023.)

https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA76/A76_ACONF1-en.pdf.

⁵² Meld. St. 12 (2023–2024) *Samisk språk, kultur og samfunnsliv. Folkehelse og levekår i den samiske befolkningen.* (2024). <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=97370>.

⁵³ Stoor, Nilsson & San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer.*

⁵⁴ Brandén, Nilsson, Burman, San Sebastian & Stoor. *Våld mot samiska kvinnor.*

⁵⁵ P. Stoor. *Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa.* (Sametinget, 2016.)

https://samiskeforening.no/wp-content/uploads/2019/03/PetterStoorRapport_psykosocial_ohalsa-Samer.pdf; C. Storm Mienna & P. Axelsson. Somatic health in the Indigenous Sami population-a systematic review. *International journal of circumpolar health.* 78:1 (2019). DOI.org/10.1080/22423982.2019.1638195.

⁵⁶ P. Hunt. *Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Paul Hunt – MISSION TO SWEDEN.* (2007.)

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G07/111/82/PDF/G0711182.pdf?OpenElement> (hämtad 2014-12-29).

och Folkhälsomyndighetens stöd till den samiska folkhälsoundersökningen, utgör därmed ett välkommet trendbrott.

De mest akuta och långsiktigt viktigaste insatserna för att fylla kunskapsluckorna vore att instifta ett system som kan övervaka den samiska hälsosituationen, följa den över tid samt identifiera särskilt kritiska områden och faktorer som påverkar samers hälsa. Sådan kunskap är avgörande för att styra insatser till där de behövs bäst, men också för att kunna utbilda hälso- och sjukvårdsarbetare kring samisk hälsa, vilket är en förutsättning för att förbättra hälso- och sjukvårds-kontakter och behandling för samer. I dag finns varken ett sådant system eller ett kunskapscentrum med fokus på dessa frågor.

Metoddiskussion

Denna studie bygger på tvärsnittsdata. Det förhindrar oss att dra slutsatser om orsakssamband. Att data också är självrapporterade introducerar en del möjliga felkällor. Till dessa hör att deltagare kan ha uppfattat frågorna på olika sätt, eller ha svarat utifrån vad de uppfattat vara önskvärda svar. Utifrån rådande ideal i samisk kultur⁵⁷ är det möjligt att deltagare tenderat att underrapportera eventuell psykisk ohälsa, eller ser på sig själva och sitt mående utifrån andra perspektiv och förklaringsmodeller. Men även andra faktorer kan ha påverkat svarsmönstren, som minnesfunktion och hur långt tillbaka i tiden saker inträffat. Frågorna om suicidförsök och om depression gäller exempelvis hela livsspannet. Det är också viktigt att nämna att datainsamlingen till studien bygger på det som insamlades under pågående Covid-19-pandemi, vilket kan ha påverkat svaren. Samer som talar samiska tenderar exempelvis att i högre utsträckning bo i nordliga glesbygdsområden, jämfört med icke samisktalande samer. Eftersom olika områden påverkades olika mycket av pandemin kan dessa bosättningsmönster ha haft betydelse för hur den psykisk hälsan var i olika samiska boendeområden.

Studiedeltagarna rekryterades baserat på registeruppgifter, vilket innebar att det var möjligt att justera data för kända bortfallsmönster kopplade till kön, ålder, inkomst, utbildning. Det gör att resultaten

⁵⁷ B.A. Bongo. "Samer snakker ikke om helse og sykdom" – Samisk forståelseshorisont og kommunikasjon om helse og sykdom. En kvalitativ undersøkelse i samisk kultur. (Universitetet i Tromsø, 2012.) <https://nva.sikt.no/registration/0198cc771aaa-f55c9880-ce1c-4a98-9e04-a80ec225cf6b>.

sannolikt är mycket representativa för den personer som bjöds in att delta. Viss osäkerhet kan kvarstå eftersom det kan ha varit så att samisktalande samer i lägre utsträckning deltog i studien än andra samer eftersom enkäten endast fanns på svenska. Enstaka inbjudna hörde av sig under rekryteringsfasen och uppgav detta som skäl att inte vilja delta i studien.

Studiens representativitet för alla samer i Sverige är oklar eftersom det är okänt hur den befolkning som identifierades i denna studie skiljer sig från den samiska totalpopulationen i Sverige. Den totala populationen är i sin tur okänd, eftersom etnicitet inte registreras i svenska befolkningsregister.

Slutsatser

Denna studie har visat att det finns betydelsefulla och till dels mycket starka samband mellan att inte kunna tala samiska och dålig psykisk hälsa inklusive självmordsbeteenden, bland samer som deltog i den samiska folkhälsoundersökningen 2021. Studiens resultat stärker hypotesen att ökad samisk språkkunnighet skulle bidra till stärkt psykisk hälsa och lägre förekomst av självmordsbeteenden som självmordstankar och självmordsförsök. Resultaten är förväntade utifrån tidigare internationella studier såväl utifrån den samiska hälsomodell som presenterats i Sametingets nuvarande hälsopolitiska handlingsprogram.⁵⁸ Det talar för att arbetet med att revitalisera urfolks och samers kultur och språk utgör centrala delar i att skapa välbefinnande och hälsa i urfolkssamhällen globalt och i det samiska samhället i Sverige.

⁵⁸ Sámediggi. *Hälsopolitiskt handlingsprogram*. (Sámediggi, 2019.)
<https://sametinget.se/halsopolitik>.

Referenser

- Anderson, I., Robson, B., Connolly, M., Al-Yaman, F., Bjertness, E., King, A., Tynan, M., m.fl. Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration): a population study. *The Lancet*. 388: 10040 (2016): s. 131–157.
DOI.org/10.1016/S0140-6736(16)00345-7.
- Bals, M., Turi, A.L., Skre, I. & Kvernmo, S. The relationship between internalizing and externalizing symptoms and cultural resilience factors in Indigenous Sami youth from Arctic Norway. *Int J Circumpolar Health*. 70: 1 (2011): s. 37–45.
DOI.org/10.3402/ijch.v70i1.17790.
- Barruk, H. *Samiskan i Sverige – rapport från språkkampanjrådet 2008*. (Sametinget, 2008).
<https://www.sametinget.se/spraksituationen>.
- Bongo, B.A. "Samer snakker ikke om helse og sykdom" – *Samisk forståelseshorisont og kommunikasjon om helse og sykdom. En kvalitativ undersøkelse i samisk kultur*. (Universitetet i Tromsø, 2012.)
<https://nva.sikt.no/registration/0198cc771aaa-f55c9880-ce1c-4a98-9e04-a80ec225cf6b>.
- Brandén, J., Nilsson, L.M., Burman, M., San Sebastian, M. & Stoor, J.P. *Våld mot samiska kvinnor*. (Umeå University, 2024.)
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-221871>
(hämtad 2024-03-07).
- Brandén, J., Nilsson, L.M., Burman, M. & Stoor, J.P.A. Utsatthet för sexuellt våld bland samiska kvinnor i Sverige: den Samiska HLV studien 2021. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 47: s. 2–3 (2023): s. 113–129. DOI.org/10.18261/tfk.47.2.6.
- Chandler, M.J. & Lalonde, C. Cultural continuity as a hedge against suicide in Canada's First Nations. *Transcultural psychiatry*. 35: 2 (1998): s. 191–219. DOI.org/10.1177/136346159803500202.
- Commission on Social Determinants of Health. *Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health: final report of the commission on social determinants of health*. (World Health Organization, 2008.)
<https://www.who.int/publications/i/item/WHO-IER-CSDH-08.1>.

- Dresse, M.T., Stoor, J.P., San Sebastian, M. & Nilsson, L.M. Prevalence and factors associated with healthcare avoidance during the COVID-19 pandemic among the Sámi in Sweden: the SámiHET study. *International Journal of Circumpolar Health*. 82: 1 (2023): s. 2213909.
DOI.org/10.1080/22423982.2023.2213909.
- Flood, D. & Rohloff, P. Indigenous languages and global health. *Lancet Glob Health*. 6: 2 (2018): s. e134–e135.
DOI.org/10.1016/s2214-109x(17)30493-x.
- Folkhälsomyndigheten. *Nationell folkhälsoenkäten – Hälsa på lika villkor*. (2023).
<https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/om-vara-datainsamlingar/nationella-folkhalsoenkaten/>.
- Gonzalez, M.B., Sittner, K.J., Saniguq Ullrich, J. & Walls, M.L. Spiritual connectedness through prayer as a mediator of the relationship between Indigenous language use and positive mental health. *Cultur Divers Ethnic Minor Psychol*. 27: 4 (2021): s. 746–757. DOI.org/10.1037/cdp0000466.
- Gracey, M. & King, M. Indigenous health part 1: determinants and disease patterns. *The Lancet*. 374: 9683 (2009): s. 65–75.
DOI.org/10.1016/S0140-6736(09)60914-4.
- Hovde, A. *Maintaining and Protecting the Cultural Identity of Sami Children in Progressive Nordic Countries: The Laws of Sweden and Its Past and Current Implications on Sami People*. (LAW eCommons, 2022).
<https://lawecommons.luc.edu/clrj/vol42/iss2/8>
<https://lawecommons.luc.edu/context/clrj/article/1262/view/content/8.art.Hovde.Sami.168.pdf>.
- Hunt, P. *Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Paul Hunt – MISSION TO SWEDEN*. (2007.)
[http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G07/111/82/PDF/G0711182.pdf?](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G07/111/82/PDF/G0711182.pdf?OpenElement)
OpenElement (hämtad 2014-12-29).

- Hunter, S.-A., Skouteris, H. & Morris, H. A Conceptual Model of Protective Factors Within Aboriginal and Torres Strait Islander Culture That Build Strength. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 52: 8–9 (2021): s. 726–751. DOI.org/10.1177/00220221211046310.
- Huuva, K. & Blind, E. "När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka": minnesbilder från samernas skoltid. (Verbum, 2016.)
<https://www.svenskakyrkan.se/filer/Nomadskoleboken.pdf>.
- Kessler, R.C., Green, J.G., Gruber, M.J., Sampson, N.A., Bromet, E., Cuitan, M., Furukawa, T.A., m.fl. Screening for serious mental illness in the general population with the K6 screening scale: results from the WHO World Mental Health (WMH) survey initiative. *International journal of methods in psychiatric research*. 19: S1 (2010): s. 4–22. DOI.org/10.1002/mpr.310.
- King, M., Smith, A. & Gracey, M. Indigenous health part 2: the underlying causes of the health gap. *The lancet*. 374: 9683 (2009): s. 76–85. DOI.org/10.1016/S0140-6736(09)60827-8.
- Korhonen, O. Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete. (2016), s. 735–795.
<https://www.svenskakyrkan.se/filer/22%20Korhonen.pdf>.
- Kunnas, N. Revitalization of minority languages as a way to promote well-being in the North. *International Journal of Circumpolar Health*. 62: 4 (2003): s. 410–422.
DOI.org/10.3402/ijch.v62i4.17584.
- La Parra-Casado, D., San Sebastian, M. & Stoor, J.P.A. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 0: 0 (2023): s. 14034948231157571.
DOI.org/10.1177/14034948231157571.
- Lindmark, D. & Sundström, O. *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Bd 1.* (Skellefteå: Artos & Norma, 2016.)
<https://www.svenskakyrkan.se/filer/770f2627-57e5-4e06-b880-4ca6c4f94799.pdf>.

- Loppie, C. *Understanding Indigenous Health Inequalities Through a Social Determinants Model*. (National Collaborating Centre for Indigenous Health, 2022).
https://www.nccih.ca/Publications/Lists/Publications/Attachments/10373/Health_Inequalities_EN_Web_2022-04-26.pdf.
- MacDonald, J.P., Ford, J.D., Willox, A.C. & Ross, N.A. A review of protective factors and causal mechanisms that enhance the mental health of Indigenous Circumpolar youth. *International Journal of Circumpolar Health*. 72: 1 (2013): s. 21775.
DOI.org/10.3402/ijch.v72i0.21775.
- Meld. St. 12 (2023–2024) Samisk språk, kultur og samfunnsliv. Folkehelse og levekår i den samiske befolkningen. (2024).
<https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=97370>.
- Moran, P., Chandler, A., Dudgeon, P., Kirtley, O.J., Knipe, D., Pirkis, J., Sinyor, M., m.fl. The Lancet Commission on self-harm. *Lancet (London, England)*. 404: 10461 (2024): s. 1445–1492.
DOI.org/10.1016/S0140-6736(24)01121-8.
- Müller, L.-M., Howard, K., Wilson, E., Gibson, J. & Katsos, N. Bilingualism in the family and child well-being: A scoping review. *International Journal of Bilingualism*. 24: 5–6 (2020): s. 1049–1070.
DOI.org/10.1177/1367006920920939.
- Noreen, W., Johnson-Down, L., Jean-Claude, M., Lucas, M., Robinson, E. & Batal, M. Factors associated with the intake of traditional foods in the Eeyou Istchee (Cree) of northern Quebec include age, speaking the Cree language and food sovereignty indicators. *International Journal of Circumpolar Health*. 77: 1 (2018): s. 1536251. DOI.org/10.1080/22423982.2018.1536251.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: inflytande, vägval och konsekvenser? (2016), s. 403–438. <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A932446&dswid=6924>.
- Nystad, T., Melhus, M. & Lund, E. Sami speakers are less satisfied with general practitioners' services. *International Journal of Circumpolar Health*. 67: 1 (2008): s. 116–123.
DOI.org/10.3402/ijch.v67i1.18246.

- Omma, L.M., Holmgren, L.E. & Jacobsson, L.H. Being a young sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction. *Journal of Northern Studies*. 5: 1 (2011): s. 9–28.
DOI.org/10.36368/jns.v5i1.666.
- Ouma, A., Jacobsson, L. & Nilsson, L.M. Sámi traditional medicine and complementary and alternative medicine: a descriptive study of use within the Sámi population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 82: 1 (2023).
DOI.org/10.1080/22423982.2023.2222908.
- Salmon, M., Doery, K., Dance, P., Chapman, J., Gilbert, R., Williams, R. & Lovett, R. *Defining the indefinable: Descriptors of Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples' cultures and their links to health and wellbeing*. (Lowitja Institute, 2019.)
https://www.lowitja.org.au/wp-content/uploads/2023/05/Defining_Indefinable_report_FINAL_WEB.pdf.
- Sámediggi. *Hälsopolitiskt handlingsprogram*. (Sámediggi, 2019.)
<https://sametinget.se/halsopolitik>.
- San Sebastián, E.X., Stoor, J.P. & San Sebastian, M. Prevalence and risk factors for self-reported asthma among sami in Sweden: a cross-sectional study. *Journal of Asthma* 60: 9 (2023): s. 1–7.
DOI.org/10.1080/02770903.2023.2169933.
- San Sebastian, M., Gustafsson, P.E. & Stoor, J.P.A. Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health* 78: 5 (2024): s. 290–295.
DOI.org/10.1136/jech-2023-221365.
- San Sebastián, M. & Stoor, J.P. The self-reported health of the Sámi in Sweden: the SámiHET study. *European Journal of Public Health* 33: 3 (2023): s. 366–371. DOI.org/10.1093/eurpub/ckad040.
- Stewart-Brown, S., Tennant, A., Tennant, R., Platt, S., Parkinson, J. & Weich, S. Internal construct validity of the Warwick-Edinburgh Mental Well-being Scale (WEMWBS): a Rasch analysis using data from the Scottish Health Education Population Survey. *Health and Quality of Life Outcomes*. 7: 1 (2009.)
DOI.org/10.1186/1477-7525-7-15.

- Stoor, J.P.A., Nilsson, L.M. & San Sebastián, M. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*. (Folkhälsomyndigheten, 2023).
- Stoor, J.P.A. & San Sebastián, M. A population-based study on health and living conditions among Sámi in Sweden: the SámiHET study. *International Journal of Circumpolar Health*. 81: 1 (2022): s. 2076383. DOI.org/10.1080/22423982.2022.2076383.
- Stoor, Petter. *Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa*. (Sametinget, 2016). https://samiskelegeforening.no/wp-content/uploads/2019/03/PetterStoorRapport_psykosocial_ohalsa-Samer.pdf.
- Storm Mienna, C. & Axelsson, P. Somatic health in the Indigenous Sami population-a systematic review. *International journal of circumpolar health*. 78: 1 (2019): s. 1638195. DOI.org/10.1080/22423982.2019.1638195.
- Sydora, B., Listener, L., Kung, J., Ross, S. & Voyageur, C. Traditional crafting as a catalyst for Indigenous women's intergenerational cohesion and wellness: a Canadian perspective. *International Journal of Circumpolar Health*. 82: 1 (2023): s. 2175763. DOI.org/10.1080/22423982.2023.2175763.
- Tervo, H., Laukkanen, E. & Kuosmanen, L. The cultural meaning of Sámi language, costume, and food to the Sámi, from the perspective of well-being. *International Journal of Circumpolar Health*. 81: 1 (2022): s. 2133349. DOI.org/10.1080/22423982.2022.2133349.
- VanderWeele, T.J. Outcome-wide Epidemiology. *Epidemiology*. 28: 3 (2017): s. 399–402. DOI.org/10.1097/ede.0000000000000641.
- Wexler, L., Chandler, M., Gone, J.P., Cwik, M., Kirmayer, L.J., LaFromboise, T., Brockie, T., m.fl. Advancing suicide prevention research with rural American Indian and Alaska Native populations. *American journal of public health*. 105: 5 (2015): s. 891–899. DOI.org/10.2105/AJPH.2014.302517.

- Whalen, D.H., Lewis, M.E., Gillson, S., McBeath, B., Alexander, B. & Nyhan, K. Health effects of Indigenous language use and revitalization: a realist review. *International Journal for Equity in Health*. 21: 1 (2022): s. 169.
DOI.org/10.1186/s12939-022-01782-6.
- World Health Organization. *The health of Indigenous Peoples. Resolution A76/A/CONF./1, 76th World Health Assembly*. (2023).
https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA76/A76_ACONF1-en.pdf.
- Yekkalam, N., Storm Mienna, C., Stoor, J.P.A. & San Sebastian, M. Social determinants of self-reported oral health among Sámi in Sweden. *Community Dentistry and Oral Epidemiology*. 51:6 (2023): s. 1258–1265. DOI.org/10.1111/cdoe.12894.
- Åhrén, C. *Är jag en riktig same?: en etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. Urn:nbn:se:umu:diva-1935. (Department of culture and media studies, 2008.)
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-1935>.

Etnisk diskriminering och smärta i kropp och själ

Jon Petter A Stoor, Per E Gustafsson,
Daniel La Parra Casado och Miguel San Sebastián

Inledning

Kapitlet utgår från och bygger vidare på två studier som har utvärderat sambanden mellan erfarenheter av diskriminering och hälsa bland samer i Sverige.¹ En del resultat och beskrivningar som publiceras här har därmed redan publicerats på annat håll. Datakällan för kapitlet kommer från enkäten *Samisk Hälsa på Lika Villkor, SámiHET* som genomfördes av Lávvuogruppen vid Institutionen för epidemiologi och global hälsa, Umeå universitet, 2021. De övergripande resultaten från den studien har också publicerats tidigare på annat håll.²

Bakgrund

Etnisk diskriminering är en social bestämningsfaktor för hälsa hos urfolk och andra minoritetsgrupper över hela världen.³ Etnisk diskriminering, ibland även kallad rasdiskriminering, kan brett

¹ D. La Parra-Casado, M. San Sebastian, & JPA., Stoor. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study. *Scandinavian journal of public health*. 52:4 (2024): s. 442–449; M. San Sebastian, PE. Gustafsson, & JPA. Stoor. Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 78:5 (2024): s. 290–295.

² JPA. Stoor, LM. Nilsson & M. San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? – Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*. (Folkhälsomyndigheten, 2023.)

³ DR. Williams, JA. Lawrence & BA. Davis. Racism and Health: Evidence and Needed Research. *Annual Review of Public Health*. 40:1 (2019): s. 105–25.

definieras som beteenden, praktiker, övertygelser och fördomar som ligger till grund för påverkbara och orättvisa ojämlikheter baserade på etnicitet mellan sociala grupper.⁴ Det omfattar alltså en mångfald erfarenheter som etniska minoritetsgrupper ofta i oproportionerlig mängd är utsatta för. Det kan gälla trakasserier, rasistiska attacker, etniska fördomar och vardagliga problem. Upplevd ras- eller etnisk diskriminering är en aspekt av rasism som alltmer uppmärksammas empiriskt som en stressfaktor som kan få konsekvenser för hälsa och för förståelsen av hälsoskillnader mellan grupper i samhället.⁵ Nancy Krieger har beskrivit hur utsatthet för etnisk diskriminering kan leda till kroppsliga uttryck, förkroppsligas.⁶ Hälsomönster i befolkningen kan därmed uppstå och upprätthållas genom påverkan av den orättvisa värld vi lever i, genom komplexa processer, strukturerade av samhällelig makt, privilegier och fördomar.⁷

Internationell epidemiologisk forskning i höginkomstländer har visat på starka samband mellan etnisk diskriminering och sämre hälsa bland vuxna i olika minoritetsgrupper.⁸ Systematiska kunskapsöversikter har rapporterat samband mellan etnisk diskriminering och psykisk ohälsa, inklusive depression, ångest och psykologisk stress, fysisk ohälsa, inklusive högt blodtryck, kroniska sjukdomar och ökad droganvändning.⁹

⁴ Williams, Lawrence & Davis. Racism and Health: Evidence and Needed Research, s. 105–25; YC. Paradies. Defining, conceptualizing and characterizing racism in health research. *Critical Public Health*. 16:2 (2006): s. 143–57.

⁵ DR. Williams, JA. Lawrence, BA. Davis & C. Vu. Understanding how discrimination can affect health. *Health Services Research*. 54:2 (2019): s. 1374–1388.

⁶ N. Krieger. Embodying inequality: a review of concepts, measures, and methods for studying health consequences of discrimination. *International Journal of Health Services*. 29:2 (1999): s. 295–352; N. Krieger. Embodiment: a conceptual glossary for epidemiology. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 59:5 (2005): s. 350–355.

⁷ Krieger. Embodying inequality: a review of concepts, measures, and methods for studying health consequences of discrimination, s. 295–352.

⁸ Paradies. Defining, conceptualizing and characterizing racism in health research, s. 143–157; Y. Paradies. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health. *International Journal of Epidemiology*. 35:4 (2006): s. 888–901; EA. Pascoe & L. Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*. 135:4 (2009): s. 531–554.

⁹ Paradies. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health, s. 888–901; Pascoe & Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review, s. 531–54; S. Selvarajah, SC. Maioli, T. Abi Deivanayagam, P. de Moraes Sato, D. Devakumar, S-S. Kim, JC. Wells, M. Yoseph, I. Abubakar & Y. Paradies. Racism, xenophobia, and discrimination: mapping pathways to health outcomes. *The Lancet*. 400:10368 (2022): s. 2109–2124.

Den mesta forskningen om hälsokonsekvenserna av etnisk diskriminering gäller dock etniska minoriteter i USA,¹⁰ medan mindre är känt om urfolk på andra håll i världen.

Samerna är en etnisk minoritet och det enda erkända urfolket i EU. Sápmi sträcker sig från mellersta Sverige och Norge genom norra Finland och in i nordvästra Ryssland.¹¹ Den samiska demografin är mycket osäker eftersom de nordiska länderna inte registrerar etnicitet, men uppskattningar anger mellan 50 000 och 100 000 samer totalt, varav 20 000–40 000 är bosatta i Sverige.¹²

Forskning som undersöker hur etnisk diskriminering påverkar hälsa och välbefinnande hos den samiska befolkningen är knapphändig.¹³ I Sverige visade Omma med kollegor för mer än tio år sedan att samiska ungdomar rapporterade mer psykiska problem och suicidalitet än icke-samiska jämnåriga. Unga samer som utsatts för etnisk diskriminering var mer benägna att rapportera självmordsplaner, känslor av nedstämdhet och depression.¹⁴ I en studie som genomfördes bland tiondeklassare i norra Norge 2003–2005 fann man ett samband mellan upplevd diskriminering och ”internaliserande symptom” som ångest och depression.¹⁵ En annan norsk studie visade att för samer som bor i kommuner där de utgör en minoritet var självrapporterad etnisk diskriminering förknippad med flera kroniska sjukdomar, till exempel hjärt-kärlsjukdomar och diabetes.¹⁶ Forskningsfynd från den norska befolkningsstudien SAMINOR tyder dock på att sambanden mellan samisk identitet, etnisk diskriminering och hälsa är komplexa. Även om forskningen till exempel har funnit ett allmänt samband mellan självrapporterad etnisk diskriminering och

¹⁰ Paradies. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health, s. 888–901.

¹¹ L.-A. Baer. The Rights of Indigenous Peoples-A Brief Introduction in the Context of the Sami. *International Journal on Minority and Group Rights*. 12:2–3 (2005): s. 245–268.

¹² Samiskt informationscentrum. Antalet samer i Sápmi. (2019) <http://www.samer.se/samernaisiffror> (hämtad 2025-12-03).

¹³ KL. Hansen, M. Melhus & E. Lund. Ethnicity, self-reported health, discrimination and socio-economic status: a study of Sami and non-Sami Norwegian populations. *International Journal of Circumpolar Health*. 69:2 (2010): s. 111–128.

¹⁴ L. Omma, M. Sandlund & L. Jacobsson. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study. *International Journal of Circumpolar Health*. 72:1 (2013): s. 19862; L. Omma, L.H. Jacobsson & S. Petersen. The health of young Swedish Sami with special reference to mental health. *International Journal of Circumpolar Health*. 71:1 (2012): s. 18381.

¹⁵ M. Bals, A.L. Turi, I. Skre & S. Kvernmo. Internalization symptoms, perceived discrimination, and ethnic identity in indigenous Sami and non-Sami youth in Arctic Norway. *Ethnicity & Health*. 15:2 (2010): s. 165–179.

¹⁶ KL. Hansen. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *International Journal of Circumpolar Health*. 74:1 (2015): s. 25125.

psykisk ohälsa bland samer, rapporterade samisktalande kvinnor som utsatts för etnisk diskriminering mindre ofta att de led av psykisk ohälsa, jämfört med norska kvinnor. Författarna menar att det kan förklaras med att de samiska kvinnorna kan ha tillgång till andra skyddande resurser som hög utbildningsnivå och stark samisk identitet.¹⁷

Syftet med kapitlet är att undersöka betydelsen av självupplevd etnisk diskriminering i den samiska befolkningen i Sverige genom att bedöma sambanden mellan upplevelser av hot, kränkande behandling och etnisk diskriminering samt en rad fysiska besvär och psykisk ohälsa.

Metod

Deltagare i studien

Denna studie använde data från *SámiHET*-undersökningen, en populationsbaserad hälsostudie som genomfördes bland samer i Sverige mellan februari och maj 2021. Studiepopulationen definierades med hjälp av tre register, sameröstlängden som identifierar personer med rösträtt i sametingsvalet, renmärkesregistret som identifierar personer som äger ett renmärke, vilket tillåter dem att äga renar samt RAMS-registret över registerbaserad arbetsmarknadsstatistik, för att identifiera dem som har inkomst från renskötseln. Totalt identifierades 9 249 personer i åldern 18–84 år. SCB skickade en inbjudan att delta i undersökningen till samtliga och 3 779 besvarade enkäten. Svarsfrekvensen blev 40,9 procent. 121 personer bekräftade inte entydigt att de var samer och uteslöts därför från vidare analys. Därmed utgjorde 3 658 personer det analytiska urvalet i denna studie. Mer information om studiens utformning och datainsamling finns på annat håll.¹⁸

Frågeformulär

SámiHET-enkäten 2021 innehöll frågor om samisk identitet, språk, diskriminering, sociodemografi och många frågor relaterade till livsstil, levnadsvillkor och hälsa. Svar från frågeformuläret länkades av

¹⁷ KL. Hansen & T. Sørli. Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway. *Transcultural Psychiatry*. 49:1 (2012): s. 26–50.

¹⁸ JPA. Stoor & M. San Sebastián. A population-based study on health and living conditions among Sámi in Sweden: the SámiHET study. *International Journal of Circumpolar Health*. 81:1 (2022).

SCB till registerdata via personnummer för att inkludera information om kön, ålder, utbildning och inkomst.

Sex utfall användes för att mäta olika aspekter av fysiska ohälsa med hjälp av följande fråga: "Har du några av följande besvär eller symtom?"

- a) huvudvärk eller migrän?
- b) ryggsmärta, höftsmärta eller ischias?
- c) återkommande mag- eller tarmproblem?
- d) sömnproblem?
- e) yrsel?
- f) trötthet?

Deltagarna kunde välja mellan tre olika svarsalternativ: "nej", "ja, lätta besvär" och "ja, svåra besvär". De två sista svaren slogs ihop för att indikera förekomst av fysisk ohälsa. Följande självrapporterade psykiska hälsoutfall inkluderades i denna studie: psykisk påfrestning, stress, ångest och depression.

För att identifiera psykisk påfrestning användes *Kessler Psychological Distress Scale (K6+)*¹⁹, ett frågebatteri med sex frågor som används för att uppskatta förekomst av psykisk ohälsa i befolkningen. Svarande anger hur ofta de har haft vanliga symtom på psykisk ohälsa. Symtomen var "orolig", "utan hopp", "rastlös", "så pass nedstämd att inget kunnat muntra upp dig", "som att allt varit ansträngande" och "värdelös". De svarande skulle ange hur ofta de haft symtom under de senaste 30 dagarna genom en femgradig skala: 4 (hela tiden), 3 (mesta delen av tiden), 2 (viss del av tiden), 1 (liten del av tiden) och 0 (ingen del av tiden). De sex frågorna summeras från 0 till 24 och de med en totalpoäng på 5 eller mer betraktades vara psykiskt påfrestade, på samma vis som gjordes i den svenska nationella folkhälsoenkäten.²⁰

¹⁹ RC. Kessler, JG. Green, MJ. Gruber, NA. Sampson, E. Bromet, M. Cuitan, TA. Furukawa, O. Gureje, H. Hinkov, CY. Hu, C. Lara, S. Lee, Z. Mneimneh, L. Myer, M. Oakley-Browne, J. Posada-Villa, R. Sagar, MC. Viana, & AM. Zaslavsky. Screening for serious mental illness in the general population with the K6 screening scale: results from the WHO World Mental Health (WMH) survey initiative. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*. 19:S1 (2010): s. 4–22.

²⁰ Folkhälsomyndigheten. *Nationella folkhälsoenkäten 2021. Nationellt urval. Teknisk rapport – En beskrivning av genomförande och metoder*. (2021.) <https://www.folkhalsomyndigheten.se/contentassets/9b1b216c596a487ca6c6aa6dc413efb4/teknisk-rapport-nationellt-urval-2021.pdf>. (Hämtad 2023-03-24.)

Upplevd stress baserades på frågan: "Känner du dig för närvarande stressad? Med stressad menas ett tillstånd då man känner sig spänd, rastlös, nervös, orolig eller okoncentrerad". Svaren "Inte alls" och "I viss mån" kodades som "nej" och svaren "ganska mycket" och "mycket" som "ja."

Förekomst av ångslan, oro eller ångest bedömdes från frågan "Har du något av följande besvär eller symtom? (ångslan, oro eller ångest)". De som svarade "ja, lätta besvär" eller "ja, svåra besvär" klassificerades till att ha ångest.

Självrapporterad depression fångades upp med en fråga om personen "någonsin fått diagnosen depression av en läkare." Svarsmöjligheterna var "nej, aldrig", "ja, för mer än 12 månader sedan" och "ja, under de senaste 12 månaderna", där de två sista svaren slogs samman för att indikera depression.

Tre variabler som fångar olika uttryck för diskriminering valdes ut från frågeformuläret.

Hot definierades genom frågan: "Har du under de senaste 12 månaderna utsatts för hot eller hotelser om våld så att du blev rädd?" med svarsalternativet "ja/nej".

Kränkande behandling identifierades med frågan: "Har du under de senaste 3 månaderna blivit behandlad eller bemött på ett sätt så att du känt dig kränkt?" Svaren delades upp i "ja" ("ja, någon gång" och "ja, flera gånger") eller "nej", på grund av det låga antalet i kategorin "ja, flera gånger".

Slutligen ställdes frågan: "Har du upplevt att bli utsatt för diskriminering (negativ särbehandling) eller rasism på grund av att du är same?" med tre möjliga svar: "ja, under de senaste 12 månaderna", "ja, längre tillbaka än de senaste 12 månaderna" och "nej".

I alla analyser användes kön, ålder, utbildning och inkomst som kovariater, variabler som kan påverka utfallet av studien: a) kön klassificerades som män och kvinnor b) ålder kodades i fyra grupper (18–29, 30–44, 45–64 och 65–84 år) c) utbildningsnivån delades in i låg (grundskola), medel (avklarad gymnasieskola) och hög (eftergymnasial utbildning) och d) individuell disponibel inkomst. Alla dessa variabler hämtades från SCB:s registerdata inklusive befolkningsregistret.

Statistisk analys

Först beräknades frekvenser och procentsatser för att beskriva studiepopulationen med avseende på de olika variablerna, kovariaterna, samt de olika fysiska och psykiska hälsoutfallen. Först beräknades prevalensen för de nio enskilda utfallen. Poisson-regressionsmodeller användes sedan för att skatta sambanden mellan de olika formerna av diskriminering och de nio olika hälsoutfallen, en per exponering och utfall. Sambanden skattades både i bivariabel (ojusterad) modell, och i multivariabla (justerade) modeller där hänsyn togs till alla kovariater inklusive kön, ålder, utbildningsnivå och inkomst.

Modellerna skattades med hjälp av Bayesiansk inferens. Prevalenskvoter (PR) för de specifika utfallen användes som effektmått. För att ge inferens erhöles 95-procentiga trovärdiga intervall (95 procent TI); på detta sätt kunde osäkerheten uttryckas som den 95-procentiga sannolikheten för att den sanna (okända) skattningen skulle ligga inom intervallet, givet de bevis som tillhandahålls av de observerade uppgifterna. Intervall som inte innehåller siffran 1 anses vara statistiskt signifikanta (säkerställda).

Variansinlationsfaktorn (VIF) användes för att bedöma multikollineariteten bland de oberoende variablerna. Eftersom VIF var lägre än 1,6 för alla variabler ansågs korrelationerna vara godtagbara. Urvalsviktning tillämpades i alla analyser. Alla analyser utfördes med programvaran R (rstanarm-paketet).

Etik

Studien har godkänts av Etikprövningsmyndigheten (dnr 2020-04803 och Ö 70-2020/3.1). Dessutom följdes de etiska riktlinjerna för samisk hälsoforskning i Norge²¹ och styrelsen för Sametinget i Sverige godkände forskningsprojektet. Syftet med studien och konsekvenserna av att delta i studien förklarades i inbjudningsbrevet som fanns tillgängligt på svenska samt på nord-, lule- och sydsamiska. Deltagarna samtyckte till att delta i studien genom att besvara frågeformuläret och skicka in svaren.

²¹ S. Kvernmo, K. Strøm Bull, A.R. Broderstad, M. Rossvoll, B-M. Eliassen & JPA. Stoor. *Proposal for Ethical Guidelines for Sámi Health Research and Research on Sámi Human Biological Material*. (Sámediggi, 2018.)

Resultat

Tabell 1 visar populationsegenskaperna för urvalet med avseende på exponeringsvariablerna och kovariaten. Kvinnor utgjorde 50,9 procent av studiedeltagarna, åldersgruppen 45–64 år utgjorde 37,7 procent och majoriteten, 61,8 procent av deltagarna hade medellång utbildningsnivå, gymnasieutbildning.

Av de svarande rapporterade 4,3 procent att de utsatts för hot under de senaste 12 månaderna, 26,1 procent för kränkande behandling under de senaste 3 månaderna och 40,8 procent för diskriminering (8,2 procent under de senaste 12 månaderna och 32,6 procent dessförinnan).

Tabell 1 Viktad prevalens (andel i procent inom parentes) av exponeringsvariabler och kovariater bland studiedeltagare i Samisk HLV (SámiHET), 18–84 år, 2021

		n	(%)
Utsatt för hot de senaste 12 månaderna	Nej	3 473	(95.7)
	Ja	156	(4.3)
Utsatt för kränkande behandling de senaste 3 månaderna	Ja	2 679	(73.9)
	Nej	948	(26.1)
Utsatt för diskriminering	Nej	2 137	(59.1)
	Ja, under de senaste 12 månaderna	297	(8.2)
	Ja, för mer än 12 månader sedan	1 179	(32.6)
Kön	Män	1 798	(49.1)
	Kvinnor	1 860	(50.9)
Ålder	18–29	463	(12.6)
	30–44	861	(23.5)
	45–64	1 381	(37.7)
	65–84	954	(26.1)
Utbildningsnivå	Hög	865	(23.7)
	Medel	2 258	(61.8)
	Låg	529	(14.5)
Inkomst (medelvärde)		266 135	

Förekomst av utfallsvariablerna

Tabell 2 visar populationsegenskaperna för urvalet avseende utfallsvariablerna. Mer än hälften av den samiska befolkningen rapporterade ryggsmärta eller trötthet. När det gäller psykisk hälsa rapporterade nästan hälften av befolkningen 42,7 procent psykisk påfrestning, följt av ångslan, oro eller ångest 39,7 procent, depression 19,9 procent och stress 12,8 procent.

Tabell 2 Viktad prevalens (procent inom parentes) för fysiska besvär och psykisk ohälsa, bland studiedeltagare i Samisk HLV (SámiHET), 18–84 år, 2021

		n	(%)
Fysiska ohälsa	Huvudvärk eller migrän	1 253	(34.5)
	Ryggsmärta, höftsmärta eller ischias	2 112	(58.4)
	Återkommande mag- eller tarmproblem	1 210	(33.3)
	Sömnpromblem	1 374	(38.0)
	Yrsel	652	(18.0)
Psykisk ohälsa	Psykisk påfrestning	1 562	(42.7)
	Stress	465	(12.8)
	Depression	724	(19.9)
	Ångslan, oro eller ångest	1 438	(39.7)

Diskriminering och fysisk ohälsa

Alla tre exponeringar hade ett statistiskt signifikant samband med de sex utfallen i de ojusterade analyserna. Figur 1 visar resultaten av de justerade regressionsmodellerna för sambandet mellan de tre exponeringarna och de specifika fysiska besvären; tabellen med skattningarna från de bivariabla och multivariabla modellerna finns i bilaga 1.

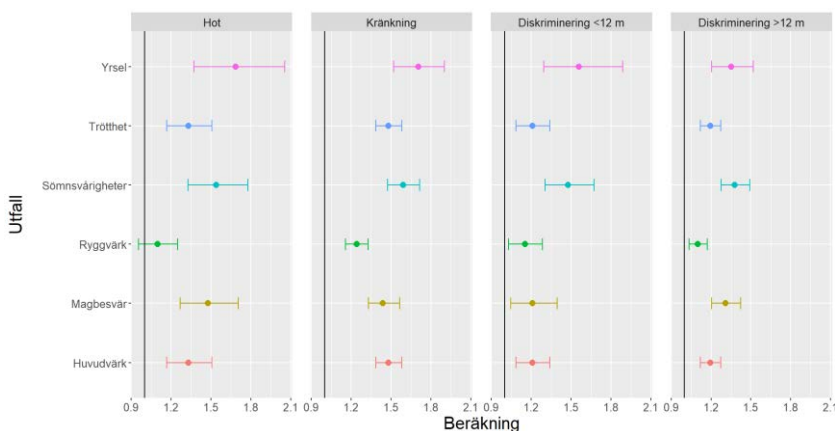
Efter justering hade exponering för hot under de senaste 12 månaderna fortfarande ett statistiskt signifikant samband med huvudvärk (justerad (j) PR = 1,20; 95 procent TI: 1,03–1,41), magont (jPR = 1,48; 95 procent TI: 1,27–1,71), sömnpromblem (jPR = 1,54; 95 procent TI: 1,33–1,78), yrsel (jPR = 1,68; 95 procent TI: 1,37–2,06) och trötthet (jPR = 1,33; 95 procent TI: 1,17–1,50).

Att ha utsatts för kränkande behandling under de senaste tre månaderna hade samband med samtliga sex utfall: huvudvärk (jPR = 1,66; 95 procent TI: 1,54–1,80), ryggsmärta (jPR = 1,24; 95 procent TI:

1,16–1,33), magont (jPR = 1,44; 95 procent TI: 1,33–1,56), sömnproblem (jPR = 1,59; 95 procent TI: 1,47–1,72), yrsel (jPR = 1,70; 95 procent TI: 1,52–1,90) och trötthet (jPR = 1,48; 95 procent TI: 1,39–1,58).

Även exponering för diskriminering gav liknande resultat, med starkare samband för nylig exponering (de senaste 12 månaderna) jämfört med dessförinnan när det kommer till huvudvärk (jPR = 1,39 vs 1,24), ryggsmärta (jPR = 1,15 vs 1,10), sömnproblem (jPR = 1,48 vs 1,38) och yrsel (jPR = 1,56 vs 1,35), men med motsatt resultat för magsmärta (jPR = 1,21 vs 1,31), och ingen skillnad för trötthet (jPR = 1,21 vs 1,19).

Figur 1 Visualisering av skattningar från justerade regressionsmodeller för sambandet mellan tre former av diskriminering och sex fysiska besvär; punkterna anger den uppskattade prevalenskvoten (PR) och armarna de 95-procentiga trovärdiga intervall (95 % TI); *SámiHET 2021*

Diskriminering och psykisk ohälsa

Alla tre exponeringar var statistiskt signifikant associerade med de fyra psykiska ohälsoutfallen i de ojusterade analyserna. Figur 2 visar de justerade regressionsmodellerna för sambandet mellan de tre exponeringarna och de specifika psykiska ohälsoutfallen; tabellen med uppskattningarna av de bi- och multivariabla modellerna finns i bilaga 2.

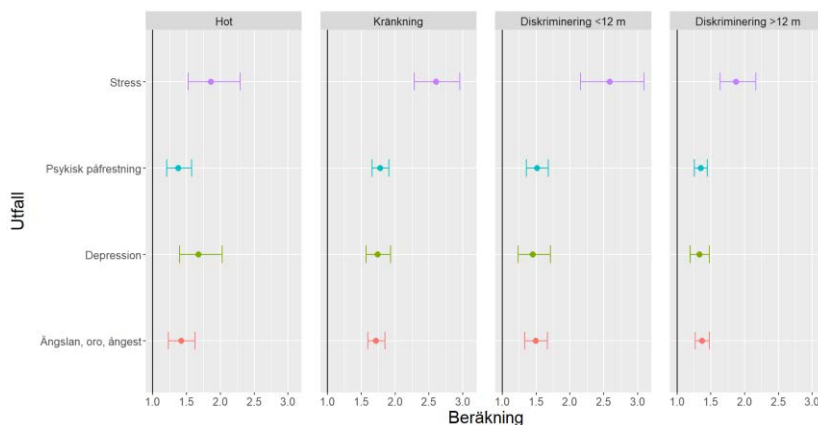
Efter justering hade exponering för hot under de senaste 12 månaderna fortfarande ett statistiskt signifikant samband med psykisk

påfrestning (jPR = 1,38; 95 procent TI: 1,21–1,58), stress (jPR = 1,86; 95 procent TI: 1,53–2,29), depression (jPR = 1,68; 95 procent TI: 1,40–2,03) och ängslan, oro eller ångest (jPR = 1,43; 95 procent TI: 1,24–1,63).

Även att ha utsatts för kränkande behandling under de senaste tre månaderna hade samband med samtliga fyra utfall: psykisk påfrestning (jPR = 1,78; 95 procent TI: 1,66–1,91), stress (jPR = 2,60; 95 procent TI: 2,28–2,96), depression (jPR = 1,74; 95 procent TI: 1,57–1,94) och ängslan, oro eller ångest (jPR = 1,72; 95 procent TI: 1,60–1,85).

Slutligen gav också exponering för diskriminering upphov till liknande resultat, med starkare samband vid nylig exponering (de senaste 12 månaderna) jämfört med dessförinnan, för alla utfall: psykisk påfrestning (jPR = 1,51 vs 1,35), stress (jPR = 2,59 vs 1,87), depression (jPR = 1,45 vs 1,33) och ängslan, oro eller ångest (jPR = 1,72 vs 1,50).

Figur 2 Visualisering av justerade regressionsmodeller för sambandet mellan tre former av diskriminering och tre former av psykisk ohälsa; punkterna anger den uppskattade prevalenskvoten och armarna de 95-procentiga trovärdiga intervall (95 % TI); *SámiHET 2021*

Diskussion

Studieresultaten överensstämmer med hypotesen att det finns ett i statistisk mening positivt samband mellan självupplevd etnisk diskriminering och fysisk såväl som psykisk ohälsa bland samer i Sverige.

Etnisk diskriminering och rasism mot samer förekommer i många delar av det svenska samhället,²² och är väldokumenterade i media.²³ Olika former av diskriminering, från assimileringspolitik som genomfördes under 1800- och 1900-talen till expropriering av mark och resurser och marginalisering av språken, är exempel på diskriminering som samerna utsatts och fortfarande utsätts för.²⁴

Efter Girjas-domen, där samebyn baserat på urminnes hävd vann tvisten mot den svenska staten om rätten att upplåta jakt- och fiskerättigheter, har det också rapporterats att hot och hets ökat mot renskötande samer.²⁵ Detta belyser det problematiska i att den enda befolkningsbaserade och mer djupgående undersökningen av omfattningen av etnisk diskriminering mot samer i Sverige genomfördes för 25 år sedan.²⁶

I en populationsbaserad studie från Norge 2012 rapporterade hälften av de samiska deltagarna, 50,8 procent, att de blivit diskriminerade någon gång, varav 16,5 procent under de senaste två åren.²⁷ Det är i linje med resultaten i denna studie. När det gäller exponering för kränkande behandling under de senaste tre månaderna och hot om våld under de senaste tolv månaderna rapporterade samerna i denna studie högre nivåer än den allmänna svenska befolkningen.²⁸

²² H. Pikkarainen & B. Brodin. *Diskriminering av samer: samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv*, (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, 2008).

²³ Sveriges Radio Sameradiön. Vardagsrasism mot mig som same. (2024.) <https://www.sverigesradio.se/grupp/23782> (hämtad 2025-12-03); SVT Sápmi. Ny rapport: Alltmer aggressivt hat mot samer. (2024) <https://www.svt.se/nyheter/sapmi/ny-rapport-hat-mot-samer-fortsatt-stort-samhallsproblem> (hämtad 2025-12-03).

²⁴ KL. Hansen. The History and Current Situation of Discrimination Against the Sámi. I S. Valkonen, Á. Aikio, S. Alakorva & S-M. Magga. (red.) *The Sámi World*. (Routledge; 2022), s. 328–347.

²⁵ C. Allard & M. Brännström. Girjas reindeer herding community v. Sweden: Analysing the merits of the Girjas case. *Arctic Review on Law and Politics*. 12 (2021): s. 56–79.

²⁶ A. Lange. *Sami on discrimination: a questionnaire and interview study of ethnic discrimination commissioned by the Discrimination Ombudsman (DO)*, (Centrum för forskning om internationell migration och etniska relationer, CEIFO, 1998).

²⁷ KL. Hansen, JM. Minton, O. Friberg & T. Sørle. Discrimination amongst Arctic indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Journal of Northern Studies*. 10:2 (2016): s. 45–84.

²⁸ Stoor, Nilsson, & San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? – Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*.

Prevalens av hälsoutfall

Studier av samers hälsa i Sverige har visat en högre förekomst av fysiska besvär som nack-, rygg-, led- och huvudvärk, men mindre sömnproblem, yrsel och trötthet jämfört med den övriga svenska befolkningen.²⁹ Tidigare har man inte funnit några etniska skillnader för muskuloskeletala symtom bland norska och samiska ungdomar.³⁰ Däremot är det känt att sådana symtom är vanliga bland renskötare, där exponering för kyla, omfattande användning av snöskotrar och motorcyklar, hög fysisk arbetsbelastning och psykologiska krav kan utgöra troliga orsaker till problemen.³¹ Högre smärtnivåer i kroppen jämfört med den övriga befolkningen har också rapporterats från urfolk i andra länder.³²

Psykisk ohälsa är ett stort folkhälsoproblem bland världens urfolk, särskilt i Arktis.³³ De olika urfolken har dock ofta mycket olika levnadsförhållanden i fråga om socioekonomisk ställning och hälsa utifrån områdenas särskilda historia och samhällsutveckling. I en studie från Norge fann man exempelvis etniska skillnader i psyko-

²⁹ Stoor, Nilsson, & San Sebastián. *Hur mår samer i Sverige? – Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer.*

³⁰ C. Eckhoff & S. Kvernmo. Musculoskeletal pain in Arctic indigenous and non-indigenous adolescents, prevalence and associations with psychosocial factors: a population-based study. *BMC Public Health*. 14:1 (2014).

³¹ P. Sjölander, L. Daerga, A. Edin-Liljegren & L. Jacobsson. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden. *Occupational medicine*. 58:8 (2008): s. 572–579; L. Daerga, A. Edin-Liljegren & P. Sjölander. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden – a pilot study on causes and prevention. *International Journal of Circumpolar Health*. 63:S2 (2004): s. 343–348.

³² N. Jimenez, E. Garrouette, A. Kundu, L. Morales & D. Buchwald. A review of the experience, epidemiology, and management of pain among American Indian, Alaska Native, and Aboriginal Canadian peoples. *The journal of pain*. 12:5 (2011): s. 511–522.

³³ I. Anderson, B. Robson, M. Connolly, F. Al-Yaman, E. Bjertness, A. King, M. Tynan, R. Madden, A. Bang, CE. Coimbra, MA. Pesantes, H. Amigo, S. Andronov, B. Armien, DA. Obando, P. Axelsson, ZS. Bhatti, ZA. Bhutta, P. Bjerregaard, MB. Bjertness, R. Briceno-Leon, AR. Broderstad, P. Bustos, V. Chongsuvivatwong, J. Chu, Deji, J. Gouda, R. Harikumar, TT. Htay, AS. Htet, C. Izugbara, M. Kamaka, M. King, MR. Kodavanti, M. Lara, A. Laxmaiah, C. Lema, AM. Taborda, T. Liabsuetrakul, A. Lobanov, M. Melhus, I. Meshram, JJ. Miranda, TT. Mu, B. Nagalla, A. Nimmathota, AI. Popov, AM., Poveda, F. Ram, H. Reich, RV. Santos, AA. Sein, C. Shekhar, LY. Sherpa, P. Sköld, S. Tano, A. Tanywe, C. Ugwu, F. Ugwu, P. Vapattanawong, X. Wan, JR. Welch, G. Yang, Z. Yang & L. Yap. Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration): a population study. *The Lancet*. 388:10040 (2016): s. 131–157; P. Stoor. Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa. (Sametinget, 2016); P. Bjerregaard, TK. Young, E. Dewailly & SOE. Ebbesson. Indigenous health in the Arctic: an overview of the circumpolar Inuit population. *Scandinavian Journal of Public Health*. 32:5 (2004): s. 390–395; V. Lehti, S. Niemelä, C. Hoven, D. Mandell & A. Sourander. A. Mental health, substance use and suicidal behaviour among young Indigenous people in the Arctic: a systematic review. *Social Science & Medicine*. 69:8 (2009): s. 1194–1203.

logisk stress. Samiska män, men inte kvinnor, rapporterade högre förekomst av psykologisk stress än den norska befolkningen.³⁴

Tidigare studier i Sverige har funnit att symtom på depression och ångest är vanligare hos renskötande samer än hos den övriga norrländska befolkningen.³⁵ Unga vuxna samer rapporterar något sämre psykisk hälsa, oro och stress, än jämnåriga icke-samer kamrater.³⁶ Resultaten från *SámiHET-studien* visade dock små skillnader mellan samers psykiska hälsa jämfört med svenskar i allmänhet, med undantag för självmordsbeteenden som förekom avsevärt oftare bland samer.³⁷

Diskriminering och fysisk ohälsa

Det finns brett forskningsstöd för att diskriminering påverkar psykisk hälsa negativt,³⁸ medan relationen mellan diskriminering och fysisk hälsa är betydligt mindre utforskad. En systematisk översikt fann ett starkt samband mellan diskriminering och både psykisk och fysisk hälsa,³⁹ men de inkluderade studierna om fysisk hälsa var främst relaterade till hjärt-kärlsjukdomar och livsstilsrelaterad hälsa, som rökning, alkohol, brist på motion, och inte till självrapporterade kroppsliga besvär liknande de som skildrats i denna studie.

Vi fann ett tydligt mönster där samtliga kroppsliga besvär, förutom ryggvärk, var kopplade till de tre typerna av upplevd diskriminering. Sambanden var starkast för yrsel och sömnproblem, oberoende av vilken slags diskrimineringsexponering det var frågan om.

³⁴ Hansen & Sørli. Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway, s. 26–50.

³⁵ N. Kaiser, P. Sjölander, AE. Liljegren, L. Jacobsson & ES. Renberg. Depression and anxiety in the reindeer herding Sami population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 69:4 (2010): s. 383–393.

³⁶ Omma, Jacobsson, & Petersen. The health of young Swedish Sami with special reference to mental health, s. 18381.

³⁷ M. San Sebastián & JP. Stoor. The self-reported health of the Sámi in Sweden: the SámiHET study. *European Journal of Public Health*. 33:3 (2023): s. 366–371; Stoor, Nilsson, & San Sebastián. Hur mår samer i Sverige? – Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer.

³⁸ Williams, Lawrence, Davis & Vu. Understanding how discrimination can affect health, s. 1374–1388; Paradies. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health, s. 888–901; Pascoe & Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review, s. 531–554; N. Krieger. Discrimination and health inequities. *International journal of health services: planning, administration, evaluation*. 44:4 (2014): s. 643–710.

³⁹ Paradies. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health, s. 888–901.

Det kan bero på att dessa är de ”minst fysiska”, men de kan också vara uttryck för och symtom på psykisk ohälsa.

I en studie om förhållandet mellan etnisk diskriminering och fysisk hälsa bland samer i Norge fann man signifikanta samband mellan exponering för diskriminering och ett antal hälsoindikatorer som självrapporterad hjärt-kärlsjukdom, kronisk muskelsmärta, diabetes, fetma och metabolt syndrom.⁴⁰ Vi har inte hittat andra studier som kopplar diskriminering till kroppsliga besvär liknande de som användes i denna studie, förutom när det gäller sömnproblem där sambanden är väletablerade.⁴¹

Två huvudsakliga sätt har i litteraturen beskrivits kunna förklara hur diskriminering kan leda till sämre fysisk hälsa. Dels genom stressreaktioner, både fysiologiska och psykologiska, dels genom att personer som utsätts förändrar sina levnadsvanor, exempelvis genom högre alkohol- eller tobakskonsumtion.⁴² Det är möjligt att diskriminering och konsekvenserna därav leder till kronisk aktivering av en stressreaktion. Det kan i sin tur leda till fysiologiskt slitage och i slutändan sämre förmåga att reglera stressreaktionen på cellulär nivå, och därmed orsaka fysiska besvär.⁴³

Ytterligare forskning skulle behövas för att belysa frågan närmare i den samiska kontexten, inklusive studier som kan visa orsakssamband. Resultaten av denna studie ligger dock väl i linje med Nancy Kriegers hypotes om förkroppsligad diskriminering; där exponering för sociala bestämningsfaktorer såsom diskriminering kan leda till biologiska uttryck i våra kroppar.⁴⁴

⁴⁰ Hansen, Melhus, & Lund. Ethnicity, self-reported health, discrimination and socio-economic status: a study of Sami and non-Sami Norwegian populations, s. 111–28.

⁴¹ N. Slopen, T.T. Lewis & D.R. Williams. Discrimination and sleep: a systematic review. *Sleep medicine*. 18 (2016): s. 88–95; K. Park & J. Kim. Longitudinal association between perceived discrimination and sleep problems among young adults in the United States: Tests of moderation by race/ethnicity and educational attainment. *Social Science & Medicine*. 321 (2023): s. 115773.

⁴² Pascoe & Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review, s. 531–554; T.T. Brown, J. Partanen, L. Chuong, V. Villaverde, A.C. Griffin, & A. Mendelson. Discrimination hurts: the effect of discrimination on the development of chronic pain. *Social Science & Medicine*. 204 (2018): s. 1–8.

⁴³ Selvarajah m.fl. Racism, xenophobia, and discrimination: mapping pathways to health outcomes, s. 2109–2124.

⁴⁴ N. Krieger. Theories for social epidemiology in the 21st century: an ecosocial perspective. *International journal of epidemiology*. 30:4 (2001): s. 668–677.

Diskriminering och psykisk hälsa

Som förväntat var sambandet mellan diskriminering och hälsa starkare för psykisk än för fysisk ohälsa. Resultaten är i linje med den publicerade litteraturen om samband mellan diskriminering och självupplevda psykiska hälsoproblem bland samer i Sverige,⁴⁵ Norge⁴⁶ såväl som bland andra urfolk i världen.⁴⁷

Studier har visat att de psykologiska reaktionerna på diskriminering kan vara omfattande och leda till dålig allmän psykisk hälsa, ångest, depression, känslomässiga svårigheter, självrapporterad stress och självmordsförsök.⁴⁸ Det är inte förvånande att stress var faktorn med det starkaste sambandet med diskriminering, eftersom diskriminering ofta uppfattas som ett hot, vilket aktiverar stressreaktioner. Stress kan därmed utgöra en länk mellan att utsättas för diskriminering och såväl fysiska som psykiska hälsoeffekter.

Diskrimineringens inverkan på urfolks psykiska hälsa kan förstås genom två primära mekanismer, de psykologiska och sociala.⁴⁹ Mekanismerna är sammanlänkade och var och en av dem förvärrar effekterna av den andra, och leder till en komplex väv av psykiska hälsoutmaningar.

⁴⁵ Omma, Sandlund & Jacobsson. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study, s. 19862; Omma, Jacobsson & Petersen. The health of young Swedish Sami with special reference to mental health, s. 18381.

⁴⁶ Hansen, Melhus, & Lund. Ethnicity, self-reported health, discrimination and socio-economic status: a study of Sami and non-Sami Norwegian populations, s. 111–128; Bals, Turi, Skre & Kvernmo. Internalization symptoms, perceived discrimination, and ethnic identity in indigenous Sami and non-Sami youth in Arctic Norway, s. 165–179; Hansen. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population, s. 25125.

⁴⁷ Pascoe & Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review, s. 531–554; Selvarajah m.fl. Racism, xenophobia, and discrimination: mapping pathways to health outcomes, s. 2109–2124; CA. Kairuz, LM. Casanelia, K. Bennett-Brook, J. Coombes & UN. Yadav. Impact of racism and discrimination on physical and mental health among Aboriginal and Torres Strait islander peoples living in Australia: a systematic scoping review. BMC Public Health. 21:1 (2021).

⁴⁸ Pascoe & Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review, s. 531–554; Selvarajah m.fl. Racism, xenophobia, and discrimination: mapping pathways to health outcomes, s. 2109–2124; AD. Benner, Y. Wang, Y. Shen, AE. Boyle, R. Polk & YP. Cheng. Racial/ethnic discrimination and well-being during adolescence: A meta-analytic review. American psychologist. 73:7 (2018): s. 855–883.

⁴⁹ Pascoe & Smart Richman. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review, s. 531–554; Selvarajah m.fl. Racism, xenophobia, and discrimination: mapping pathways to health outcomes, s. 2109–2124.

Diskriminering kan utlösa en kronisk stressreaktion hos individer.⁵⁰ Detta långvariga stresstillstånd kan i sin tur leda till förändringar i hjärnan och de neuroendokrina systemen, vilket gör individer mer mottagliga för psykisk, och även fysisk, ohälsa. För urfolk är stressen inte bara individuell utan kollektiv, och ibland generationsövergripande.⁵¹ Regelbundna möten med diskriminering kan också urholka självkänslan och ge upphov till att individer får ett sämre förhållande till sin egen kulturella identitet. Det kan leda till känslor av skam, dåligt självförtroende och en försvagad känsla av tillhörighet.⁵² Dessutom kan fenomenet ”stereotypot”, där individer är rädda för att bekräfta negativa stereotyper om sin ras eller etniska grupp, också orsaka betydande ångest och försämra den psykiska hälsan.⁵³

När det gäller de sociala mekanismerna leder diskriminering ofta till social isolering, antingen genom direkt uteslutning eller genom att individen själv börjar undvika situationer där diskriminering riskerar inträffa. Sådan isolering berövar individer tillgång till sociala nätverk och stöd, vilka annars kunde utgöra viktiga skydd mot psykiska problem.⁵⁴ Diskriminerande praktiker kan också leda till betydande socioekonomiska nackdelar för urfolk, inklusive begränsad tillgång till utbildning, anställning och hälso- och sjukvård. Dessa skillnader ökar inte bara stress och ångest utan gör det också svårare för individer

⁵⁰ D. Busse, IS. Yim & B. Campos. Social context matters: Ethnicity, discrimination and stress reactivity. *Psychoneuroendocrinology*. 83 (2017): s. 187–193; DR. Williams, HW. Neighbors & JS. Jackson. Racial/ethnic discrimination and health: findings from community studies. *American Journal of Public Health*. 93:2 (2003): s. 200–208.

⁵¹ Sotero, M. A conceptual model of historical trauma: implications for public health practice and research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*. 1:1 2006: s. 93–108; TN. Brockie, G. Dana-Sacco, GR. Wallen, HC. Wilcox & JC. Campbell. The relationship of adverse childhood experiences to PTSD, depression, poly-drug use and suicide attempt in reservation-based Native American adolescents and young adults. *American Journal of Community Psychology*. 55 (2015): s. 41–21.

⁵² V. Hammond, PJ. Watson, BJ. O’Leary & DL. Cothran. Preliminary assessment of Apache hopefulness: Relationships with hopelessness and with collective as well as personal self-esteem. *American Indian and Alaska Native Mental Health Research: The Journal of the National Center*. 16: 3 (2009): s. 42–51; NE. Hill. Creating a sense of belonging in the context of racial discrimination and racial trauma. *Adversity and Resilience Science*. 3:3 (2022): s. 195–199.

⁵³ J. Jaramillo, ZR. Mello & FC. Worrell. Ethnic identity, stereotype threat, and perceived discrimination among Native American adolescents. *Journal of Research on Adolescence*. 26:4 (2016): s. 769–775.

⁵⁴ K. Kelly, P. Dudgeon, G. Gee & B. Glaskin. *Living on the edge: Social and emotional well-being and risk and protective factors for serious psychological distress among Aboriginal and Torres Strait Islander people* (Cooperative Research Centre for Aboriginal Health, 2009); P. Waterworth, M. Rosenberg, R. Braham, M. Pescud & J. Dimmock. The effect of social support on the health of Indigenous Australians in a metropolitan community. *Social science & medicine*. 119 (2014): s. 139–146.

att få tillgång till andra resurser för psykisk hälsa.⁵⁵ Dessutom kan diskriminering leda till att urfolk fjärras från sina kulturella sedvänjor och samhällen, vilka kan vara viktiga källor till identitet, samhörighet och motståndskraft. En sådan separation bidrar till minskad känsla av meningsfullhet och mening i livet, vilket är viktiga komponenter för psykisk hälsa.⁵⁶

Metodologiska överväganden

Flera frågor bör beaktas vid tolkningen av resultaten från denna studie. Som i liknande enkätbaserade undersökningar var både exponering och utfall självrapporterade, vilket kan leda till viss snedvridning i rapportering. Det skulle exempelvis kunna handla om svårigheter att minnas, eller att kulturella normer påverkar svarsmönster genom att deltagare uppger svar som anses vara socialt önskvärda. I det avseendet bör läsaren ha i åtanke att även om frågorna om ohälsa är validerade för den allmänna befolkningen i Sverige, är de inte specifikt anpassade efter den samiska befolkningen. Dessutom, och i likhet med hälsoutfallen, kan psykosociala faktorer och subjektiva bedömningar ha påverkat upplevelsen av diskriminering.⁵⁷ Det är dock svårt att bedöma i vilken utsträckning eller på vilka sätt dessa möjliga felkällor påverkar resultaten.

Baserat på att den population som inbjöds till denna studie antingen återfanns i sameröstlängden, ägde renmärke eller hade inkomst från rennäringen, är det rimligt att anta att de utgör en grupp samer med en ganska stark samisk identitet. Eftersom det inte längre finns samiska majoritetsområden i Sverige är det också viktigt att veta att

⁵⁵ Y. Paradies. Colonisation, racism and indigenous health. *Journal of Population Research*. 33:1 (2016): s. 83–96; KL. Hansen, M. Melhus & E. Lund, E. Ethnicity, self-reported health, discrimination and socio-economic status: a study of Sami and non-Sami Norwegian populations. *International journal of circumpolar health*. 69:2 (2010): s. 111–128; BH. Hunter. *The role of discrimination and the exclusion of Indigenous people from the labour market. Culture, Economy and Governance in Aboriginal Australia* (University of Sydney Press, 2005).

⁵⁶ ND. Spence, S. Wells, K. Graham & J. George. Racial discrimination, cultural resilience, and stress. *The Canadian Journal of Psychiatry*. 61:5 (2016): s. 298–307; AD. Williams, TC. Clark & S. Lewycka. The Associations Between Cultural Identity and Mental Health Outcomes for Indigenous Māori Youth in New Zealand. *Frontiers in Public Health*. 6 (2018); J. Olko, A. Galbarczyk, J. Maryniak, K. Krzych-Milkowska, HI. Tepec, E. de la Cruz, E. Dexter-Sobkowiak & G. Jasienska. The spiral of disadvantage: Ethnolinguistic discrimination, acculturative stress and health in Nahua indigenous communities in Mexico. *American Journal of Biological Anthropology*. 181:3 (2023): s. 364–378.

⁵⁷ Paradies. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health, s. 888–901.

deltagarna lever som minoritet, även om det lokala samiska minoritetssamhällets organisering kan variera kraftigt i styrka. Dessa förståelser är viktiga att ha med sig för att bedöma både representativiteten gentemot hela gruppen samer i Sverige, och gentemot samer och minoritetsfolk i andra länder.

Slutligen är det viktigt att förstå att studiens tvärsnittsdesign förhindrar slutsatser om orsakssamband. Med andra ord: denna studie kan inte slå fast att diskriminering orsakar fysisk och psykisk ohälsa, bara att svarsmönstren överensstämmer med en sådan hypotes och att sambandsmönstret är påfallande konsekvent.

Slutsats

Denna studie har funnit starka samband mellan exponering för olika typer av upplevd diskriminering och ohälsa, både fysiska besvär och psykisk ohälsa, bland samer i Sverige. Resultaten kring psykisk ohälsa var väntade utifrån tidigare forskning, medan sambanden med fysisk ohälsa hittills varit relativt outforskade.

Resultaten talar för att etnisk diskriminering kan ha en genomgripande betydelse för samers hälsa, vilket skulle innebära att minskande av den mellanmännsliga och strukturella diskrimineringen av samer skulle bidra till att förbättra hälsan bland samerna. För att kunna rikta sådana åtgärder mot områden där de behövs som mest behövs ny forskning om de specifika formerna och omfattningen av diskriminering och rasism som samer i Sverige upplever.

Referenser

- Allard, C. & Brännström, M. Girjas reindeer herding community v. Sweden: Analysing the merits of the Girjas case. *Arctic Review on Law and Politics*. 12 (2021): s. 56–79.
- Anderson, I., Robson, B., Connolly, M., Al-Yaman, F., Bjertness, E., King, A., Tynan, M., Madden, R., Bang, A., Coimbra, CE., Pesantes, MA., Amigo, H., Andronov, S., Armien, B., Obando, DA., Axelsson, P., Bhatti, ZS., Bhutta, ZA., Bjerregaard, P., Bjertness, MB., Briceno-Leon, R., Broderstad, AR., Bustos, P., Chongsuvivatwong, V., Chu, J., Deji, Gouda, J., Harikumar, R., Htay, TT., Htet, AS., Izugbara, C., Kamaka, M., King, M., Kodavanti, MR., Lara, M., Laxmaiah, A., Lema, C., Taborda, AM., Liabsuetrakul, T., Lobanov, A., Melhus, M., Meshram, I., Miranda, JJ., Mu, TT., Nagalla, B., Nimmathota, A., Popov, AI., Poveda, AM., Ram, F., Reich, H., Santos, RV., Sein, AA., Shekhar, C., Sherpa, LY., Sköld, P., Tano, S., Tanywe, A., Ugwu, C., Ugwu, F., Vapattanawong, P., Wan, X., Welch, JR., Yang, G., Yang, Z. & Yap, L. Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration): a population study. *The Lancet*. 388: 10040 (2016): s. 131–157.
- Baer, L-A. The Rights of Indigenous Peoples-A Brief Introduction in the Context of the Sami. *International Journal on Minority and Group Rights*. 12:2–3 (2005): s. 245–268.
- Bals, M., Turi, AL., Skre, I. & Kvernmo, S. Internalization symptoms, perceived discrimination, and ethnic identity in indigenous Sami and non-Sami youth in Arctic Norway. *Ethnicity & Health*. 15:2 (2010): s. 165–179.
- Benner, AD., Wang, Y., Shen, Y., Boyle, AE., Polk, R. & Cheng, YP. Racial/ethnic discrimination and well-being during adolescence: A meta-analytic review. *American psychologist*. 73:7 (2018): s. 855–883.
- Bjerregaard, P., Young, KT., Dewailly, E. & Ebbesson, SOE. Indigenous health in the Arctic: an overview of the circumpolar Inuit population. *Scandinavian Journal of Public Health*. 32:5 (2004): s. 390–395.

- Brockie, TN., Dana-Sacco, G., Wallen, GR., Wilcox, HC. & Campbell, JC. The relationship of adverse childhood experiences to PTSD, depression, poly-drug use and suicide attempt in reservation-based Native American adolescents and young adults. *American Journal of Community Psychology*. 55 (2015): s. 411–421.
- Brown, TT., Partanen, J., Chuong, L., Villaverde, V., Griffin, AC. & Mendelson, A. Discrimination hurts: the effect of discrimination on the development of chronic pain. *Social Science & Medicine*. 204 (2018): s. 1–8.
- Busse, D., Yim, IS. & Campos, B. Social context matters: Ethnicity, discrimination and stress reactivity. *Psychoneuroendocrinology*. 83 (2017): s. 187–193.
- Daerga, L., Edin-Liljegren, A. & Sjölander, P. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden – a pilot study on causes and prevention. *International Journal of Circumpolar Health*. 63:S2 (2004): s. 343–148.
- Eckhoff, C. & Kvernmo, S. Musculoskeletal pain in Arctic indigenous and non-indigenous adolescents, prevalence and associations with psychosocial factors: a population-based study. *BMC Public Health*. 14:1 (2014).
- Folkhälsomyndigheten. *Nationella folkhälsoenkäten 2021. Nationellt urval. Teknisk rapport – En beskrivning av genomförande och metoder*. (2021).
<https://www.folkhalsomyndigheten.se/contentassets/9b1b216c596a487ca6c6aa6dc413efb4/teknisk-rapport-nationellt-urval-2021.pdf>. (hämtad 2023-03-24.)
- Hammond, V., Watson, PJ., O'Leary, BJ. & Cothran, DL. Preliminary assessment of Apache hopefulness: Relationships with hopelessness and with collective as well as personal self-esteem. *American Indian and Alaska Native Mental Health Research: The Journal of the National Center*. 16:3 (2009): s. 42–51.
- Hansen, KL. & Sørli, T. Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway. *Transcultural Psychiatry*. 49:1 (2012): s. 26–50.

- Hansen, KL. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *International Journal of Circumpolar Health*. 74:1 (2015): s. 25125.
- Hansen, KL. The History and Current Situation of Discrimination Against the Sámi. I Valkonen, S., Aikio, Á., Alakorva, S. & Magga, S-M. (red.) *The Sámi World*. (Routledge; 2022). s. 328–347.
- Hansen, KL., Melhus, M. & Lund, E. Ethnicity, self-reported health, discrimination and socio-economic status: a study of Sami and non-Sami Norwegian populations. *International Journal of circumpolar health*. 69:2 (2010): s. 111–128.
- Hansen, KL., Minton, JM., Friberg, O. & Sørli, T. Discrimination amongst Arctic indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Journal of Northern Studies*. 10:2 (2016): s. 45–84.
- Hill, NE. Creating a sense of belonging in the context of racial discrimination and racial trauma. *Adversity and Resilience Science*. 3:3 (2022): s. 195–199.
- Hunter, BH. *The role of discrimination and the exclusion of Indigenous people from the labour market. Culture, Economy and Governance in Aboriginal Australia*. (University of Sydney Press, 2005).
- Jaramillo, J., Mello, ZR. & Worrell, FC. Ethnic identity, stereotype threat, and perceived discrimination among Native American adolescents. *Journal of Research on Adolescence*. 26:4 (2016): s. 769–775.
- Jimenez, N., Garrouette, E., Kundu, A., Morales, L., & Buchwald, D. A review of the experience, epidemiology, and management of pain among American Indian, Alaska Native, and Aboriginal Canadian peoples. *The journal of pain*. 12:5 (2011): s. 511– 522.
- Kairuz, CA., Casanelia, LM., Bennett-Brook, K., Coombes, J. & Yadav, UN. Impact of racism and discrimination on physical and mental health among Aboriginal and Torres Strait islander peoples living in Australia: a systematic scoping review. *BMC Public Health*. 21:1 (2021).

- Kaiser, N., Sjölander, P., Liljegren, AE., Jacobsson, L. & Renberg, ES. Depression and anxiety in the reindeer herding Sami population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 69:4 (2010): s. 383–393.
- Kelly, K., Dudgeon, P., Gee, G. & Glaskin, B. *Living on the edge: Social and emotional wellbeing and risk and protective factors for serious psychological distress among Aboriginal and Torres Strait Islander people*. (Cooperative Research Centre for Aboriginal Health, 2009).
- Kessler, RC., Green, JG., Gruber, MJ., Sampson, NA., Bromet, E., Cuitan, M., Furukawa, TA., Gureje, O., Hinkov, H., Hu, CY., Lara, C., Lee, S., Mneimneh, Z., Myer, L., Oakley-Browne, M., Posada-Villa, J., Sagar, R., Viana, M. C. & Zaslavsky, AM. Screening for serious mental illness in the general population with the K6 screening scale: results from the WHO World Mental Health (WMH) survey initiative. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*. 19:S1 (2010): s. 4–22.
- Krieger, N. Discrimination and health inequities. *International journal of health services: planning, administration, evaluation*. 44:4 (2014): s. 643–710.
- Krieger, N. Embodiment: a conceptual glossary for epidemiology. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 59:5 (2005): s. 350–355.
- Krieger, N. Embodying inequality: a review of concepts, measures, and methods for studying health consequences of discrimination. *International Journal of Health Services*. 29:2 (1999): s. 295–352.
- Krieger, N. Theories for social epidemiology in the 21st century: an ecosocial perspective. *International journal of epidemiology*. 30:4 (2001): s. 668–677.
- Kvernmo, S., Strøm Bull, K., Broderstad, A., Rossvoll, M., Eliassen, B-M. & Stoor, JPA. *Proposal for Ethical Guidelines for Sámi Health Research and Research on Sámi Human Biological Material*. (Sámediggi, 2018).
- La Parra-Casado, D., San Sebastian, M. & Stoor, JPA. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study. *Scandinavian journal of public health*. 52:4 (2024): s. 442–449.

- Lange, A. *Sami on discrimination: a questionnaire and interview study of ethnic discrimination commissioned by the Discrimination Ombudsman (DO)*. (Centrum för forskning om internationell migration och etniska relationer, CEIFO, 1998).
- Lehti, V., Niemelä, S., Hoven, C., Mandell, D. & Sourander, A. Mental health, substance use and suicidal behaviour among young Indigenous people in the Arctic: a systematic review. *Social Science & Medicine*. 69:8 (2009): s. 1194–1203.
- Olko, J., Galbarczyk, A., Maryniak, J., Krzych-Miłkowska, K., Tepec, H.I., de la Cruz, E., Dexter-Sobkowiak, E. & Jasienska, G. The spiral of disadvantage: Ethnolinguistic discrimination, acculturative stress and health in Nahua indigenous communities in Mexico. *American Journal of Biological Anthropology*. 181:3 (2023): s. 364–378.
- Omma, L., Jacobsson, L.H. & Petersen, S. The health of young Swedish Sami with special reference to mental health. *International Journal of Circumpolar Health*. 71:1 (2012): s. 18381.
- Omma, L., Sandlund, M. & Jacobsson, L. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study. *International Journal of Circumpolar Health*. 72:1 (2013): s. 19862.
- Paradies, Y. A systematic review of empirical research on self-reported racism and health. *International Journal of Epidemiology*. 35:4 (2006): s. 888–901.
- Paradies, Y. Colonisation, racism and indigenous health. *Journal of Population Research*. 33:1 (2016): s. 83–96.
- Paradies, Y.C. Defining, conceptualizing and characterizing racism in health research. *Critical Public Health*. 16: 2 (2006): s. 143–157.
- Park, K. & Kim, J. Longitudinal association between perceived discrimination and sleep problems among young adults in the United States: Tests of moderation by race/ethnicity and educational attainment. *Social Science & Medicine*. 321 (2023): s. 115773.
- Pascoe, E.A. & Smart Richman, L. Perceived discrimination and health: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*. 135:4 (2009): s. 531–554.

- Pikkarainen, H. & Brodin, B. *Diskriminering av samer: samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv*. (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, 2008.)
- Samiskt informationscentrum. *Antalet samer i Sápmi*. (2019) <http://www.samer.se/samernaisiffror> (hämtad 2025-12-03).
- San Sebastián, M., Gustafsson, PE. & Stoor, JPA. Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 78: 5 (2024): s. 290–295.
- San Sebastián, M. & Stoor, JP. The self-reported health of the Sámi in Sweden: the SámiHET study. *European Journal of Public Health*. 33:3 (2023): s. 366–371.
- Selvarajah, S., Maioli, SC., Abi Deivanayagam, T., de Moraes Sato, P., Devakumar, D., Kim, S-S., Wells, JC., Yoseph, M., Abubakar, I. & Paradies, Y. Racism, xenophobia, and discrimination: mapping pathways to health outcomes. *The Lancet*. 400:10368 (2022): s. 2109–2124.
- Sjölander, P., Daerga, L., Edin-Liljegren A. & Jacobsson L. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden. *Occupational medicine*. 58:8 (2008): s. 572–579.
- Slopen, N., Lewis, TT. & Williams, DR. Discrimination and sleep: a systematic review. *Sleep medicine*. 18 (2016): s. 88–95.
- Sotero, M. A conceptual model of historical trauma: implications for public health practice and research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*. 1:1 2006: s. 93–108.
- Spence, ND., Wells, S., Graham, K. & George, J. Racial discrimination, cultural resilience, and stress. *The Canadian Journal of Psychiatry*. 61:5 (2016): s. 298–307.
- Stoor, JPA. & San Sebastián, M. A population-based study on health and living conditions among Sámi in Sweden: the SámiHET study. *International Journal of Circumpolar Health*. 81:1 (2022).
- Stoor, JPA., Nilsson, LM. & San Sebastián, M. *Hur mår samer i Sverige? – Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*. (Folkhälsomyndigheten, 2023.)
- Stoor, P. *Kunskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa*. (Sametinget, 2016.)

- Sveriges Radio Sameradion. *Vardagsrasism mot mig som same*. (2024) <https://www.sverigesradio.se/grupp/23782> (hämtad 2025-12-03).
- SVT Sápmi. *Ny rapport: Alltmer aggressivt hat mot same*. (2024) <https://www.svt.se/nyheter/sapmi/ny-rapport-hat-mot-same-fortsatt-stort-samhallsproblem> (hämtad 2025-12-03).
- Waterworth, P., Rosenberg, M., Braham, R., Pescud, M. & Dimmock, J. The effect of social support on the health of Indigenous Australians in a metropolitan community. *Social science & medicine*. 119 (2014): s. 139–46.
- Williams, AD., Clark, TC. & Lewycka, S. The Associations Between Cultural Identity and Mental Health Outcomes for Indigenous Māori Youth in New Zealand. *Frontiers in Public Health*. 6 (2018).
- Williams, DR., Lawrence, JA. & Davis, BA. Racism and Health: Evidence and Needed Research. *Annual Review of Public Health*. 40:1 (2019): s. 105–125.
- Williams, DR., Lawrence, JA., Davis, BA. & Vu, C. Understanding how discrimination can affect health. *Health Services Research*. 54:2 (2019): s. 1374–1388.
- Williams, DR., Neighbors, HW. & Jackson, JS. Racial/ethnic discrimination and health: findings from community studies. *American Journal of Public Health*. 93:2 (2003): s. 200–208.

Bilaga 1

Tabell 3 Förekomst av utfallet i var och en av exponeringskategorierna, ojusterade och justerade prevalenskvoter med sina 95-procentiga trovärdiga intervall för sambandet mellan de tre exponeringarna och de sex fysiska besvären; bland studiedeltagare i Samisk HLV (SámiHET), 18–84 år, 2021

		Huvudvärk			Ryggsmärta			Magont		
		n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*	n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*	n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*
Hot	Nej	1 179 (33.8)	1	1	n (%)	1	1	1 135 (32.6)	1	1
	Ja	77 (48.7)	1.44 (1.21–1.68)	1.20 (1.03–1.41)	2 016 (58.2)	1.07 (0.93–1.23)	1.10 (0.95–1.25)	81 (51.3)	1.57 (1.34–1.82)	1.48 (1.27–1.71)
Kränkning	Nej	791 (29.4)	1	1	98 (62.4)	1	1	798 (29.7)	1	1
	Ja	465 (48.8)	1.66 (1.54–1.80)	1.44 (1.33–1.56)	1 494 (55.9)	1.17 (1.09–1.24)	1.24 (1.16–1.33)	418 (43.9)	1.48 (1.36–1.60)	1.44 (1.33–1.56)
Diskriminering	Nej	633 (29.4)	1	1	622 (65.3)	1	1	632 (29.4)	1	1
	Ja, < 12 m	143 (47.7)	1.62 (1.43–1.83)	1.39 (1.22–1.57)	1 216 (56.8)	1.07 (0.96–1.18)	1.15 (1.03–1.29)	108 (36.0)	1.22 (1.06–1.40)	1.21 (1.05–1.40)
	Ja, > 12 m	485 (40.8)	1.39 (1.29–1.51)	1.24 (1.15–1.35)	181 (60.5)	1.07 (1.00–1.14)	1.10 (1.03–1.17)	476 (40.0)	1.36 (1.25–1.47)	1.31 (1.21–1.42)

*Justerad för kön, ålder, utbildningsnivå och inkomst.

Tabell 4 **Förekomst av utfallet i var och en av exponeringskategorierna, ojusterade och justerade prevalenskvoter med sina 95-procentiga trovärdiga intervall för sambandet mellan de tre exponeringarna och de sex fysiska besvären; bland studiedeltagare i Samisk HLV (SámiHET), 18–84 år, 2021**

		Sömnproblem			Yrsel			Trötthet		
		n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*	n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*	n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*
Hot	Nej	1 284 (37.0)	1	1	604 (17.4)	1	1	1 857 (53.4)	1	1
	Ja	97 (61.4)	1.66 (1.44–1.89)	1.54 (1.33–1.78)	47 (29.9)	1.72 (1.40–2.07)	1.68 (1.37–2.06)	122 (78.2)	1.46 (1.30–1.65)	1.33 (1.17–1.50)
Kränkning	Nej	872 (32.6)	1	1	419 (15.6)	1	1	1 264 (47.1)	1	1
	Ja	508 (53.4)	1.64 (1.52–1.76)	1.59 (1.47–1.72)	231 (24.3)	1.55 (1.39–1.74)	1.70 (1.52–1.90)	709 (74.4)	1.58 (1.49–1.68)	1.48 (1.39–1.58)
Diskriminering	Nej	693 (32.4)	1	1	337 (15.7)	1	1	1 049 (48.8)	1	1
	Ja, < 12 m	148 (49.3)	1.53 (1.35–1.71)	1.48 (1.30–1.67)	65 (21.7)	1.37 (1.13–1.63)	1.56 (1.29–1.89)	197 (65.4)	1.34 (1.21–1.48)	1.21 (1.09–1.34)
	Ja, > 12 m	540 (45.5)	1.41 (1.30–1.52)	1.38 (1.28–1.49)	250 (21.1)	1.34 (1.20–1.50)	1.35 (1.21–1.52)	734 (62.2)	1.27 (1.19–1.35)	1.19 (1.12–1.27)

*Justerad för kön, ålder, utbildningsnivå och inkomst.

Bilaga 2

Tabell 5 **Förekomst av utfallet i var och en av exponeringskategorierna, ojusterade och justerade prevalenskvoter med sina 95-procentiga trovärdiga intervall för sambandet mellan de tre exponeringarna och de fyra utfallen för psykisk hälsa; bland studiedeltagare i Samisk HLV (SámiHET), 18–84 år, 2021**

		Psykisk påfrestning			Stress			Depression		
		n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*	n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*	n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*
Hot	Nej	1 460	1	1	418 (12.0)	1	1	664 (19.0)	1	1
	Ja	108 (68.8)	1.64 (1.43–1.86)	1.38 (1.21–1.58)	48 (30.6)	2.53 (2.07–3.10)	1.86 (1.53–2.29)	62 (39.5)	2.08 (1.74–2.46)	1.68 (1.40–2.03)
Kränkning	Nej	904 (33.5)	1	1	206 (7.7)	1	1	420 (15.6)	1	1
	Ja	668 (69.9)	2.09 (1.96–2.24)	1.78 (1.66–1.91)	262 (27.5)	3.58 (3.17–4.05)	2.60 (2.28–2.96)	310 (32.5)	2.08 (1.89–2.29)	1.74 (1.57–1.94)
Diskriminering	Nej	744 (34.4)	1	1	165 (7.7)	1	1	345 (16.0)	1	1
	Ja, < 12 m	201 (67.0)	1.94 (1.75–2.15)	1.51 (1.36–1.68)	91 (30.2)	3.92 (3.31–4.64)	2.59 (2.16–3.10)	85 (28.3)	1.77 (1.50–2.07)	1.45 (1.24–1.71)

*Justerad för kön, ålder, utbildningsnivå och inkomst.

Tabell 6 Förekomst av utfallet i var och en av exponeringskategorierna, ojusterade och justerade prevalenskvoter med sina 95-procentiga trovärdiga intervall för sambandet mellan de tre exponeringarna och de fyra utfallen för psykisk hälsa; bland studiedeltagare i Samisk HLV (SámiHET), 18–84 år, 2021

		Ångslan, oro eller ångest		
		n (%)	PR (95 % CI)	jPR (95 % CI)*
Hot	Nej	1 334 (38,5)	1	1
	Ja	107 (67,7)	1.76 (1.53–2.00)	1.43 (1.24–1.63)
Kränkning	Nej	826 (30,9)	1	1
	Ja	615 (64,6)	2.09 (1.96–2.24)	1.72 (1.60–1.85)
Diskriminering	Nej	667 (31,1)	1	1
	Ja, < 12 m	184 (61,5)	1.97 (1.77–2.20)	1.50 (1.33–1.67)
	Ja, > 12 m	594 (50,1)	1.61 (1.50–1.73)	1.37 (1.27–1.48)

*Justerad för kön, ålder, utbildningsnivå och inkomst.

Hälsa, arbets- och livsmiljö i renskötarhushåll i Sverige – en avgränsad litteraturöversikt

Anette Edin-Liljegren, Sofia Kling och Åsa Holmner

Inledning

Inom ramen för Sanningskommissionens uppdrag (Ku 2021:02) har en forskargrupp vid Centrum för hälsa i glesbygd (CHG), Region Västerbotten, genomfört en översikt av den vetenskapliga litteraturen om hälsa, arbets- och livsmiljö bland medlemmar från renskötarhushåll i Sverige. Resultatet diskuteras övergripande i relation till svensk lagstiftning. I Sveriges grundlag (Regeringsformen) fastslås statens ansvar för människors hälsa och i § 2 beskrivs att ”särskilt ska det allmänna trygga rätten till arbete, bostad och utbildning samt verka för social omsorg och trygghet och för goda förutsättningar för hälsa”, vilket gäller alla människor i Sverige. I slutet av paragrafen står också att ”Samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas (Lag 2010:1408)”.

För att belysa komplexiteten har vi förankrat studien i Dahlgren-Whiteheads så kallade regnbågsmodell¹ av hälso-determinanter. Modellen illustrerar hur olika bestämnings-faktorer för hälsa är sammankopplade och interagerar med varandra. De representeras visuellt som en serie koncentriskt lager eller bågar. Modellen används ofta för att identifiera områden för hälsointerventioner genom att visualisera hur

¹ G. Dahlgren & M. Whitehead. The Dahlgren-Whitehead model of health determinants: 30 years on and still chasing rainbows. *Public Health*. Oct;199 (2021): s. 20. DOI: 10.1016/j.puhe.2021.08.009. Epub 2021 Sep 14. PMID: 34534885.

individuella faktorer samspelar med diverse samhällsfunktioner som återfinns längre ut från individen i modellens yttre lager. Modellen, ursprungligen framtagen utifrån ett uppdrag från Världshälsoorganisationen, WHO, är inte specifikt anpassad till en urfolkskontext, men är ett sätt att kommunicera hur olika hälsfaktorer påverkar olika befolkningsgrupper.

Studien utgår från en uppdaterad version av regnbågsmodellen av Dyar och andra, 2022,² (se figur 1).

Figur 1 Regnbågsmodellen enligt Dyar m.fl. 2022
i svensk översättning av Åsa Holmner

Källa: Dyar m.fl. 2022.

Den lägger större betoning på stödjande miljöer för hälsa, som fysiska, sociala, andliga, ekonomiska och politiska dimensioner som den svenska översättning kallar "omgivningsfaktorer". För den renskötande samiska befolkningen inkluderar arbetsmiljön även renen, renbetesmarken och den lagstiftning som styr markanvändningen, men även de politiska krafter som styr den så kallade gröna omställningen som riskerar att öka konkurrensen om betesmark. Med förankring i de hälsokonsekvenser som litteraturoversikten påvisar har vi identifierat och översiktligt granskat de lagar som kan ha en möjlig påverkan på renskötarhushållens hälsa och livsmiljö, direkt eller indirekt.

² O. J. Dyar, B.J.A. Haglund, C. Melder, T. Skillington, M. Kristenson & A. Sarkadi. Rainbows over the world's public health: determinants of health models in the past, present, and future. *Scandinavian journal of public health*. 50: 7 (2022): s. 1047. DOI:10.1177/14034948221113147.

Bakgrund

Samerna är både ett erkänt urfolk och en officiell svensk nationell minoritet med särskilda rättigheter. Deras kultur och språk skyddas och främjas av olika lagar. Liksom de flesta urfolk har samerna erfarenhet av historisk och pågående kolonialism, strukturell diskriminering och rasism.³ I dag är den traditionella samiska kulturen och livsstilen hotad, framför allt det nomadiska livet för den renskötande gruppen.

Samernas rättigheter till sina marker utmanas ständigt av samhällsliga och ekonomiska intressen, till exempel vind- och vattenkraftsutbyggnader, gruvprospekteringar, turism samt ekologisk försämring och klimatförändringar. Det leder till förlust av viktiga livsmiljöer och förbindelser för flyttningar mellan säsongsbeten.⁴ Dessutom har miljöpolitiken med ett ökande antal rovdjur en stor inverkan på den enskilda renskötaren, både psykologiskt, ekonomiskt och fysiskt eftersom förluster av renar bland annat leder till ökade arbetsinsatser.⁵ I Fennoskandia (Norge, Sverige, Finland, Norra Karelen, Kolahalvön) avlider cirka 50 000–100 000 renar årligen till följd av rovdjursangrepp.⁶ Endast fyra procent av den mark som renar har rätt att beta på är i dag orörd.⁷ Den svenska renskötseln är organiserad i 51 samebyar, 33 fjäll-, tio skogs- och åtta koncessionssamebyar. De sistnämnda byarna skiljer sig från de övriga när det gäller organisation och skötsel av djuren.⁸ En sameby är en juridisk person med rättigheter och skyldigheter och

³ H. Pikkarainen & B. Brodin. *Diskriminering av samer: samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv*. DO:s rapportserie 2008:1; D. La Parra-Casado, M. San Sebastian & J. P. A. Stoor. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: the SámiHET study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 52: 4 (2023): s. 442. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36883724>.

⁴ V. H. Hausner, S. Engen, C. Brattland & P. Fauchald. Sámi knowledge and ecosystem-based adaptation strategies for managing pastures under threat from multiple land uses. *Journal of Applied Ecology*. 57: 9 (2020): s. 1656.

⁵ J. Frank, O-G. Stoen, P. Segerström, R. Stokke, L-T. Persson, L-H. Stokke, S. Persson, NA. Stokke, A. Persson, E. Segerström, G. R. Rauset, J. Kindberg, R. Bischof, T. Ramberg Sivertsen, A. Skarin, B. Åhman, I. Ångsteg & J.E. Swenson. Björnpredation på ren och potentiella effekter av tre förebyggande åtgärder. *Rapport från Viltskadecenter*. 6 (2012): s. 3. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:slu:epsilon-e-3281>.

⁶ B. Åhman, S. Rasmus, C. Risvoll, S.M. Eilertsen & H. Norberg. Large predators and their impact on reindeer husbandry. I T. Horstkotte, J. Holand, Kumpula, & J. Moen (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change. Reindeer husbandry and global environmental change: Pastoralism in Fennoscandia*. (Routledge, 2022), s. 118. DOI:10.4324/9781003118565-9.

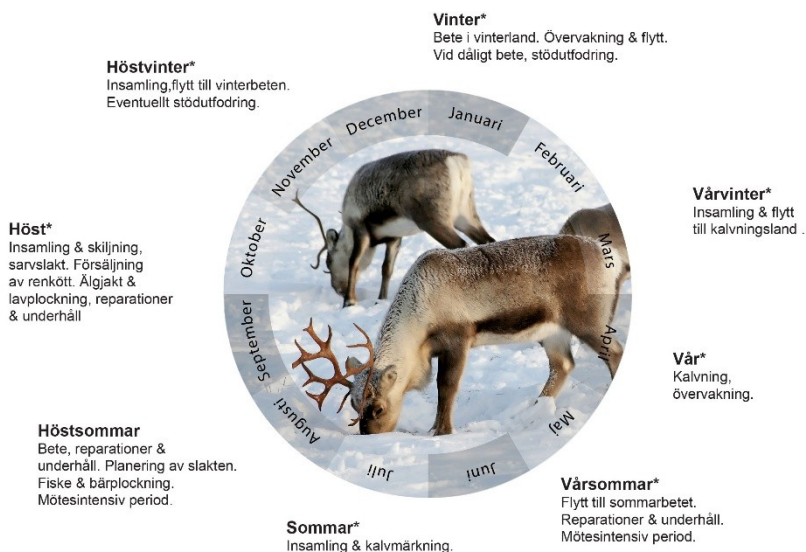
⁷ M. Stoessel, J. Moen & R. Lindborg. Mapping cumulative pressures on the grazing lands of northern Fennoscandia. *Sci Rep*. 12:1 (2022): s. 16044. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36180474>.

⁸ www.sametinget.se.

fungerar delvis som en ekonomisk förening med en sammanslutning av flera rennäringsföretag.⁹ Renskötare är ofta egenföretagare med egna renhjordar förenade i en sameby som regleras av rennäringslagen.¹⁰

En utmaning med att studera renskötarfamiljers hälsa och arbetsmiljö är att renskötseln snarare är att betrakta som ett sätt att leva. Renskötseln styrs av faktorer som årstid, klimat, väderförhållanden och renens biologiska cykler (se figur 2).

Figur 2 Översikt över arbetsuppgifter under ett renskötselår

*Insamling, flytt, skiljning, övervakning och stödutfodring kräver förflyttning till fots, på skidor och med hjälp av terrängfordon (ibland även med helikopter), på varierande och ofta osäkra underlag.

Källa: Åsa Holmner.

För att inbegripa fler kvinnor har vi valt att inkludera medlemmar från renskötarhushåll, eftersom kvinnorna ofta arbetar i andra yrken utanför renskötseln. Kvinnorna bidrar med administrativ service och annat marknära renskötsel- och hushållsarbete.¹¹ Balansen mellan arbete och återhämtning kan inte regleras på samma sätt som för en vanlig yrkesarbetare. Forskning har visat att renskötare inte skiljer

⁹ www.sametinget.se.

¹⁰ Rennäringslagen 1971:437.

¹¹ P. Sjölander, A. Edin-Liljegren & L. Daerga. *Samernas hälsosituation i Sverige – en kunskapsöversikt*. (Sametinget, 2009.)

på arbete och fritid i någon större utsträckning.¹² Vi har därför valt att använda ordet ”livsmiljö” i stället för arbetsmiljö.

Uppenbara hälsoutmaningar inom renskötseln hänger samman med hög fysisk arbetsbelastning genom omfattande användning av motorfordon, långa arbetsdagar och fysiskt hårt arbete i ett kallt klimat.¹³ Minskad ekonomisk lönsamhet, ökande påtryckningar från samhället samt klimatförändringar bidrar till psykosocial och ekonomisk sårbarhet.¹⁴ Dessutom har renskötarens välmående en stark koppling till djurens hälsa, som i sin tur kan påverkas av såväl sjukdomar som av ett förändrat klimat. Samerna förlorar viktiga betesmarker till exempel olika riksintressen som styr den gröna omställningen. Konkurrensen om mark ligger utanför renskötarens kontroll. Brist på kontroll över sin arbets- och livssituation är i sig en stor hälsorisk.¹⁵

Syfte

Utifrån en bred definition av begreppet hälsa syftar studien till att skapa en litteraturoversikt över befintlig vetenskaplig kunskap om hälsa och arbetsmiljörisker bland medlemmar ur renskötarhushåll i Sverige, och identifiera eventuella kunskapsluckor. Resultaten diskuteras fritt utifrån regnbågsmodellens bestämningsfaktorer för hälsa, och utifrån lagar som direkt eller indirekt har konsekvenser för de hälsoaspekter som studeras.

¹² P. Sjölander, A. Edin-Liljegren & L. Daerga. *Samernas hälsosituation i Sverige – en kunskapsöversikt*; C. Lunner Kolstrup, L. Lavesson & M. Zachrisson. *Arbetsmiljö, hälsa och säkerhet bland renskötare i svenska Sami. Sveriges lantbruksuniversitet* (Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, 2019).

¹³ Sjölander m.fl. *Samernas hälsosituation i Sverige – en kunskapsöversikt*; Lunner Kolstrup m.fl. *Arbetsmiljö, hälsa och säkerhet bland renskötare i svenska Sami*.

¹⁴ P. Sjölander, S. Hassler & U. Janlert. Stroke and acute myocardial infarction in the Swedish Sami population: incidence and mortality in relation to income and level of education. *Scand J Public Health*. 36:1 (2008): s. 84, DOI:10.1177/1403494807085305. PMID: 18426788; A.-J. Pekkarinen, S. Rasmus, J. Kumpulainen & O. Tahvonen. Winter condition variability decreases the economic sustainability of reindeer husbandry. *Ecological Applications*. 33:1 (2023): s. e2719.

¹⁵ R. Karasek & T. Theorell. *Healthy work. Stress, productivity and the reconstruction of working life*. (Basic Books Inc. Publishers, 1990.)

Metod

En så kallad *scoping review* har valts som studiedesign¹⁶ och är en typ av litteraturoversikt som syftar till att ge en bred överblick över ett forskningsområde, snarare än att besvara en specifik avgränsad forskningsfråga. Metoden lämpar sig väl för att sammanfatta kunskapsläget och ge vägledning till framtida forsknings-prioriteringar. Unika sökord har tagits fram med hjälp av en bibliografisk expert vid Umeå universitetsbibliotek. Sökorden identifierades utifrån syftet och kombinationer av ord för forskningsområdet sattes samman i olika söksträngar som inledningsvis testades. De slutgiltiga sökorden och söksträngarna ses i tabell 1. Därefter genomfördes artikelsökningarna i sex olika databaser; Pubmed, Scopus, Web of Science, Ebsco, Social-medicinsk tidskrift (SMT) samt DIVA, (se tabell 1). Dessa databaser innehåller delvis överlappande forskningsområden inom både medicin och samhällsvetenskaper.

Tabell 1 **Söksträng eller webblänk för respektive databas, andra kriterier samt datum för sökningarna**

Databas	Söksträng/webblänk	Datum
Pubmed	https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/?term=reindeer*+herd*+health%2C+Sweden	2024-05-23
Scopus	reindeer*, herd*, health, Sweden sök i artikel, abstrakt, nyckelord	2024-05-23
Web of Science	reindeer, herd*, health, Sweden angett "artiklar"	2024-05-23
Ebsco	reindeer*, herd*, health, Sweden or Swedish angett: find all terms, basic search, apply related words, apply equivalent subjects	2024-05-23
SMT (svenska, engelska)	renskötande samer, hälsa reindeer herd*, Sami	2024-05-23
DIVA	reindeer AND herd* AND health angett "forskningsartiklar"	2024-03-21

¹⁶ M. D. J. Peters, C. Marnie, A. C. Tricco, D. Pollock, Z. Munn, L. Alexander, P McInerney, C. M. Godfrey & H. Khalil. Updated methodological guidance for the conduct of scoping reviews. *JB I Evidence Implementation*. 19:1 (2021): s. 3.
DOI:10.1097/XEB.0000000000000277.

Endast originalartiklar inkluderades, avhandlingar, konferensbidrag, litteraturöversikter och bokkapitel exkluderades. Ingen avgränsning i tid gjordes utöver databasernas egna avgränsningar. Artiklar med direkt eller indirekt relevans för hälsa och arbetsmiljö inkluderades så länge studiepopulationen inkluderade renskötande samer i Sverige.

Råd och stöd i litteratursökningarna har erhållits digitalt från Umeå Universitetsbibliotek. Eftersom ämnesområdet är relativt litet, rör en etnisk minoritet, samt att forskargruppen har goda kunskaper inom forskningsområdet, var stora delar av litteraturen välkänd. Det underlättade kontroller av träfflistor efter sökningarna. Analysen av resultaten har därefter strukturerats utifrån regnbågsmodellens lager. Identifierade faktorer har kategoriserats i relation till modellens nivåer – från individuella faktorer till omgivningsfaktorer – för att synliggöra hur olika bestämningsfaktorer samverkar och påverkar hälsa i de kategorier som är representerade i forskningsmaterialet.

Sökningar efter lagar gjordes i Svensk författningssamling (SFS) via sökfunktionen på Sveriges riksdags hemsida.¹⁷ Vi sökte på Rensköt*, Same*, urfolk och minoritet. Initialt separerades alla lagar från övriga förordningar, stadgar och kungörelser i urvalet. I nästa steg sorterades upphävda lagar samt dubletter bort och kvarvarande lagar granskades utifrån titel, lagens syfte och tillämpningsområde. De lagar som tydligt saknade relevans i relation till studiens övergripande inklusionskriterier, renskötsel, samisk hälsa och arbetsmiljö, sorterades bort. De bestämningsfaktorer som framkommit som viktiga i litteraturgranskningens utfall, markanvändning, renens hälsa, gruvprospektering, minoritetsfrågor, diskriminering inkluderades. Återstående lagar lästes igenom igen och viktiga paragrafer lyftes ut för diskussion i relation till litteraturöversiktens resultat. Viktiga samband med renskötarens hälsa lyfts fram och tydliga forskningsgap identifierades och diskuterades. Även vid granskning av lagar har vi bedömt deras relevans utifrån regnbågsmodellens yttre lager, där strukturella och politiska faktorer återfinns. Det gjorde en tydligare koppling mellan juridiska ramverk och olika hälsoutfall möjlig.

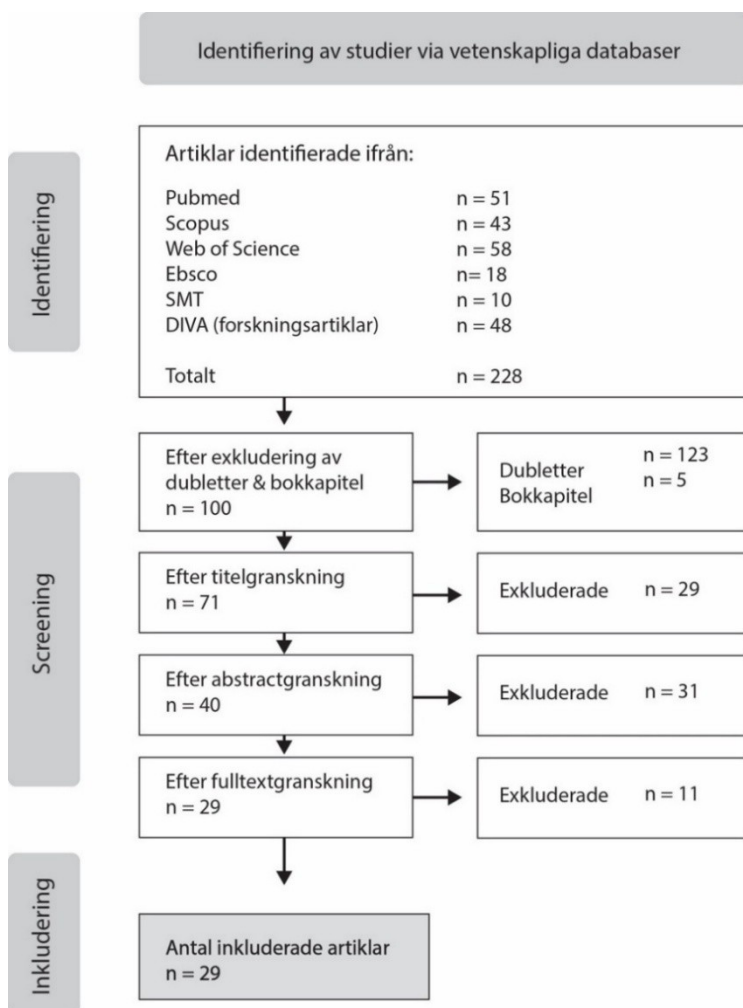
¹⁷ <https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/>.

Resultat

Hälsa

Totalt identifierades 228 vetenskapliga artiklar från de sex databaserna och efter exkludering av dubletter och bokkapitel återstod 99 artiklar. Efter titel-, abstrakt- och fulltextgranskning inkluderades slutligen 29 artiklar (se figur 3).

Figur 3 Flödesschema över urval av vetenskapliga artiklar för litteraturstudien

Källa: Flödesschema enligt mall från PRISMA 2020. BMJ 2021;372:n71.

De 29 inkluderade artiklarna representerar ett brett spektrum av hälsoutfall och riskfaktorer för hälsa, såväl direkta som indirekta och är grupperade enligt fem övergripande teman.

- Hälsa, kost och livsstil rör livsstilsrelaterade faktorer och risk för, eller förekomst av, exempelvis diabetes, högt blodtryck, cancer eller stroke.
- Psykosociala faktorer rör direkta och indirekta samband mellan psykosocial miljö, stress och ohälsa.
- Dödsorsaker, olyckor och suicid beskriver förekomst av dödsorsaker, olyckor och suicid.
- Muskuloskeletala problem beskriver förekomst av smärt-tillstånd och skador som påverkar kroppens rörelseapparat – muskler, leder, ben, senor, ligament, brosk och nerver.
- Indirekta faktorer berör hälsorisker kopplade till exempelvis renens hälsa, klimatförändringar och konkurrens om betesmark.

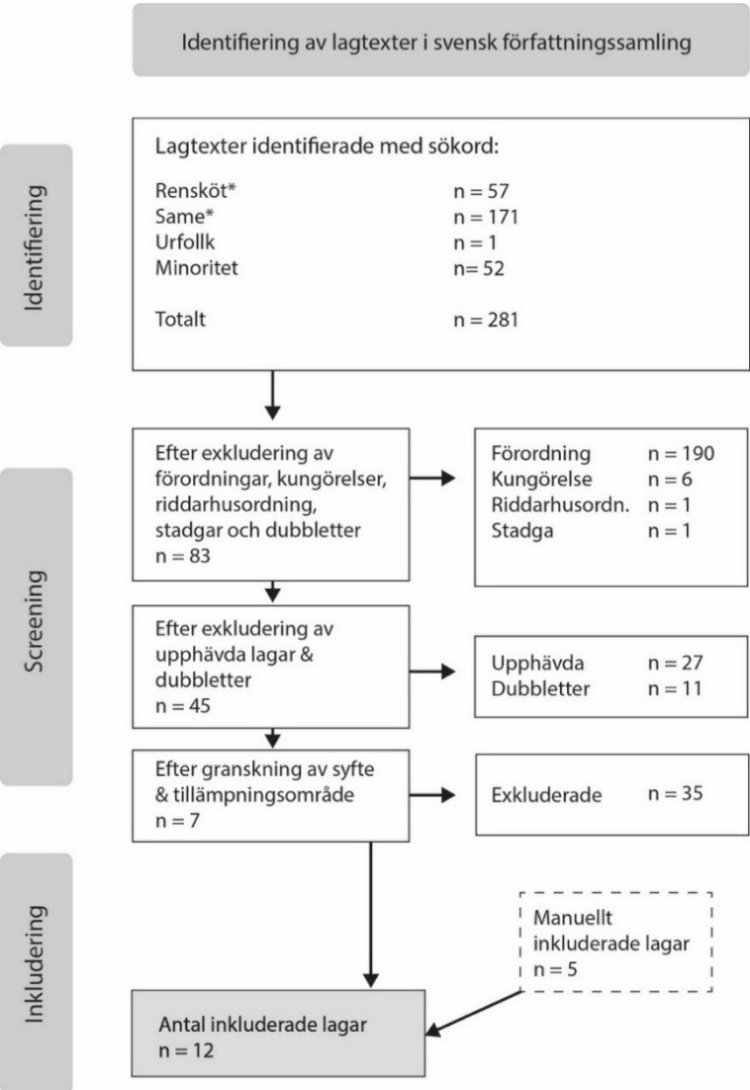
Vissa artiklar har varit svåra att gruppera då de studerat flera olika fenomen eller pekar på samband mellan exempelvis både psykisk och fysisk hälsa. De har sammanfattats under den rubrik som bäst beskriver studiens huvudinriktning. Ingående studiers syfte, studie-design, studiepopulation och eventuella referenspopulationer och slutsatser återfinns i bilaga 1.

Lagar

Initialt identifierades 281 texter i Svensk författningssamling och efter utsortering av förordningar, kungörelser, stadgar, upphävida lagar samt dubletter kvarstod 45 lagar för granskning. Efter granskning av lagarnas relevans för studien kvarstod sju lagtexter; arbetsmiljölagen (1977:1160), diskrimineringslagen (2008:567), lagen om konsultation i frågor som rör det samiska folket (2022:66), miljöbalken (1998:808), minerallagen (1991:45), rennäringslagen (1971:437) och skogsvårdslagen (1979:429). Utöver dessa inkluderades ytterligare fem lagar baserat på deras direkta koppling till studiens huvudsyfte, nämligen hälso- och sjukvårdslagen (2017:30), patientlagen (2014:821), social-

tjänstlagen (2001:453) samt arbetstidslagen (1982:673) och lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk (2009:724), (se figur 4).

Figur 4 **Flödesschema över urval av lagtexter från Svensk författningssamling med koppling till medlemmar från renskötarhushåll**

Källa: Flödesschema enligt mall från PRISMA 2020. BMJ 2021;372:n71.

Även allmänna lagrum som inte nämner specifikt renskötande samer eller andra ord kopplade till den samiska kulturen inkluderar alla invånare i Sverige. Hälso- och sjukvårdslagen (HSL) gäller alla invånare, men här kan bristande kulturförståelse från vården leda till ett lägre förtroende, och i förlängningen att personer inte söker vård. Det kan leda till en ojämlik hälsa.

Hälsa, kost och livsstil

Totalt nio studier faller in i temat hälsa, kost och livsstil, åtta har en kvantitativ och en har en mixad metoddesign. Studierna jämför renskötande samer med övriga samer och icke-samer och skillnader mellan män och kvinnor. Tre artiklar studerar olika aspekter av kost och livsstil bland olika samiska grupper och nyttjar nationella register och enkäter som nationella folkhälsoenkäten, egenutvecklade enkäter och kohortdata som Västerbottens hälsoundersökning. Resterande studier skiljer sig helt åt och studerar fenomen av upplevd hälsa, hälsa i relation till sociala faktorer, samband mellan psykosociala faktorer och risk för- och förekomst av kroniska sjukdomar och cancer. Alkoholkonsumtion i relation till kön, ålder och utbildning har också studerats. Skillnader i förekomst av stroke och cancer kan i vissa fall förklaras av genetiska predispositioner, vilket utgör det innersta lagret i regnbågsmodellen. I övrigt återfinns dessa faktorer i modellens tredje lager utifrån individen och omfattar individens vanor och beteenden.

Fynd

Jämfört med andra hälsoaspekter är livsstilsfaktorer som kost och fysisk aktivitet bland samer från renskötarhushåll relativt väl studerade. Livsstilen karaktäriseras som traditionell och innebär särdrag som hög fysisk aktivitetsnivå, speciellt bland männen, högre kaloriintag och större konsumtion av exempelvis vilt kött och fisk, och mindre intag av grönsaker och fibrer jämfört med övriga svenskar.

Större förekomst av höga blodfetter har observerats.¹⁸ Resultaten från enstaka studier är dock till viss del motsägelsefulla och på grund av variation i studiedesign inte direkt jämförbara.

I motsats till forskning på andra målgrupper har man bara delvis kunnat påvisa det välkända sambandet mellan en mer traditionell kosthållning och höga blodfetter.¹⁹ En förhöjd risk för hjärt-kärlsjukdomar har också observerats bland kvinnor från renskötarhushåll, men inte bland männen. Både män och kvinnor hade en förhöjd risk för att drabbas av stroke, men ingen förhöjd dödlighet.²⁰ Männen från renskötarhushåll var mer fysiskt aktiva än andra grupper och hade något lägre blodtryck men högre koncentration av blodfetter.²¹ Renskötare rapporterade inte en högre förekomst av riskfylld alkoholkonsumtion jämfört med referensgrupper, men det fanns samband mellan alkohol och depression bland männen.²²

Jämfört med andra samer hade renskötande samer den lägsta risken för att drabbas av cancer.²³ Rensköttande män som anpassat sig till en västerländsk livsstil, uppvisade liknande risk för prostata-

¹⁸ A. B. Ross, Å. Johansson, V. Vavrukh-Johansson, S. Hassler, P. Sjölander, A. Edin-Liljegren & U. Gyllenstein. Adherence to a traditional lifestyle affects food and nutrient intake among modern Swedish Sami. *International Journal of Circumpolar Health*. 68:4 (2009): s. 372. DOI:10.3402/ijch.v68i4.17371; W. Igl, Å. Johansson & U. Gyllenstein. The Northern Swedish Population Health Study (NSPHS): a paradigmatic study in a rural population combining community health and basic research. *Rural and remote health*. 10:2 (2010): s. 1363. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-140271>; W. Igl, A. Kamal-Eldin, Å. Johansson, G. Liebisch, C. Gnewuch, G. Schmitz & U. Gyllenstein. Animal source food intake and association with blood cholesterol, glycerophospholipids and sphingolipids in a northern Swedish population. *International Journal of Circumpolar Health*. 72 (2013): s. 421. DOI:10.3402/ijch.v72i0.21162; L.-M. Nilsson, L. Dahlgren, I. Johansson, M. Brustad, P. Sjölander & B. Van Guelpen. Diet and lifestyle of the Sami of southern Lapland in the 1930s–1950s and today. *International Journal of Circumpolar Health*. 70:3 (2011): s. 301. DOI:10.3402/ijch.v70i3.17831; A. Edin-Liljegren, Edin-Liljegren, S. Hassler, P. Sjölander & L. Daerga. Risk factors for cardiovascular diseases among Swedish Sami – a controlled cohort study. *International Journal of Circumpolar Health*. 63:2 (2004): s. 292. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15736671>.

¹⁹ Igl m.fl. The Northern Swedish Population Health Study (NSPHS): a paradigmatic study in a rural population combining community health and basic research; Edin-Liljegren m.fl. Risk factors for cardiovascular diseases among Swedish Sami – a controlled cohort study.

²⁰ Sjölander m.fl. Stroke and acute myocardial infarction in the Swedish Sami population: incidence and mortality in relation to income and level of education.

²¹ Igl m.fl. The Northern Swedish Population Health Study (NSPHS): a paradigmatic study in a rural population combining community health and basic research; Edin-Liljegren m.fl. Risk factors for cardiovascular diseases among Swedish Sami – a controlled cohort study.

²² N. Kaiser, A. Nordström, L. Jacobsson & E. Salander Renberg. Hazardous drinking and drinking patterns among the reindeer-herding Sami population in Sweden. *Substance Use & Misuse*. 46: 10 (2011): s. 1318. DOI:10.3109/10826084.2011.577884.

²³ S. Hassler, P. Sjölander, H. Grönberg, R. Johansson, L. Damber. Cancer in the Sami population of Sweden in relation to lifestyle and genetic factors. *European Journal of Epidemiology*. 23:4 (2008): s. 273. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18322808>.

cancer som andra svenska män i samma region.²⁴ Samiska kvinnor uppvisade högre risk för cancer i magsäck och äggstockar, men lägre risk för cancer i urinblåsan. Den traditionella livsstilen innehåller troligen element som utgör skydd för att utveckla cancer. De renskötande männens livsstil verkar mest gynnsam när det gäller hur det påverkade hälsan, trots att de rapporterat sämre hälsa, lägre formell utbildningsnivå, sämre ekonomi och uppger att de har mindre tillit till samhället.²⁵

Psykosociala faktorer

Totalt åtta artiklar inkluderades i detta tema, varav fem kvantitativa studier, två kvalitativa och en med mixad metoddesign. Artiklarna skiljer sig åt i karaktär, studiepopulation och forskningsfrågeställning, men utforskar koppling mellan psykisk och psykosocial hälsa i relation till faktorer som kulturell tillhörighet, identitet, känsla av sammanhang (KASAM) och arbetsbelastning i olika samiska grupper.

Tre studier beskriver upplevelser av att vara man²⁶, kvinna²⁷ och ung same²⁸ i renskötseln utifrån intervjuer. Hälsorelaterad livskvalitet²⁹ och dess aspekter³⁰ i olika samiska grupper, jämfört med övriga svenskar beskrivs i två studier samt psykosociala aspekter i arbetsorganisationen inom renskötseln.³¹ En studie undersökte symptom

²⁴ S. Hassler m.fl. Cancer in the Sami population of Sweden in relation to lifestyle and genetic factors.

²⁵ A. Gerdner & P. Carlson. Health and living conditions of Samis compared with other citizens based on representative surveys in three Swedish regions. *International Journal of Social Welfare*. 29:3 (2020): s. 255. DOI:10.1111/ijsw.12419.

²⁶ N. Kaiser, R. Terje & E. Salander Renberg. Experiences of being a young male Sami reindeer herder: a qualitative study in perspective of mental health. *International Journal of Circumpolar Health*. 72 (2013): s. 20926. DOI:10.3402/ijch.v72i0.20926.

²⁷ N. Kaiser, S. Näckter, M. Karlsson & E. Salander Renberg. Experiences of Being a Young Female Sami Reindeer Herder: A Qualitative Study from the Perspective of Mental Health and Intersectionality. *Journal of Northern Studies*. 9:2 (2015): s. 55. DOI:10.36368/jns.v9i2.805.

²⁸ L. M. Omma, L. E. Holmgren & L. H. Jacobsson. Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction. *Journal of Northern Studies*. 5:1 (2011): s. 9. DOI:10.36368/jns.v5i1.666.

²⁹ L. Daerga, A. Edin-Liljegren & P. Sjölander. Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami. *International Journal of Circumpolar Health*. 67:1 (2008): s. 10. DOI:10.3402/ijch.v67i1.18223.

³⁰ A. Edin-Liljegren & L. Jacobsson. Aspects of quality of life, social capital, and mental health among Swedish reindeer-herding Sami. *Socialmedicinsk Tidskrift*. 5:6 (2021): s. 770. <https://publicera.kb.se/smt/article/view/37919>.

³¹ A. Edin-Liljegren, L. Daerga, K-G. Sahlén & L. Jacobsson. Psychosocial perspectives on working conditions among men and women in reindeer breeding in Sweden. *Journal of Northern Studies*. 11:2 (2017): s. 31.

och predicerande faktorer för depression och ångest³² och en studie om känsla av sammanhang (KASAM) som uttrycker i vilken utsträckning man upplever sin livssituation meningsfull, begriplig och hanterbar.³³ Psykosociala faktorer handlar alltså om socialt stöd och nätverk samt att finnas i ett sammanhang och återfinns i regnbågsmodellens andra lager från individen räknat.

Fynd

Flera psykosociala faktorer påverkar hälsa och livskvalitet bland medlemmar från renskötarhushåll, även om mekanismer och resultat varierar mellan kön, ålder och geografisk hemvist. Kvinnorna upplevde renskötseln som glädjefylld och vital, men också konfliktfylld och hård.³⁴ De relaterade sin livskvalitet till livsstil och beteendevariabler, nära släktingars hälsa, sociala nätverk och ekonomin i det egna företaget.³⁵ Kvinnorna var mindre delaktiga i renskötselarbetet.³⁶ Männen och de unga renskötarna kände att de var privilegierade, men att renskötseln innebar många omöjligheter och orättvisor som de inte hade kontroll över.³⁷ I relation till hälsorelaterad livskvalitet skattade männen en sämre fysisk funktion och mer kroppslig smärta. Förutom ålder och känsla av sammanhang, som var gemensamt för både män och kvinnor, var symtom relaterade till muskuloskeletala smärttillstånd och arbetsförhållanden viktiga för männen.³⁸ I jämförelse med icke-renskötande samer hade renskötare lägre känsla av sammanhang, särskilt förmågan att utifrån egna resurser hantera problem

³² N. Kaiser, P. Sjölander, A. Edin-Liljegren, L. Jacobsson & E. Salander Renberg, Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 69:4 (2010): s. 383. 10.3402/ijch.v69i4.17674.

³³ A. Abrahamsson, U. Lindmark & A. Gerdner. Sense of coherence of reindeer herders and other Samis in comparison to other Swedish citizens. *International Journal of Circumpolar Health*. 72:1 (2013): s. 20633. DOI:10.3402/ijch.v72i0.20633.

³⁴ Kaiser m.fl. Experiences of Being a Young Female Sami Reindeer Herder: A Qualitative Study from the Perspective of Mental Health and Intersectionality.

³⁵ Daerga m.fl. Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami.

³⁶ Edin-Liljegren m.fl. Psychosocial perspectives on working conditions among men and women in reindeer breeding in Sweden.

³⁷ Kaiser m.fl. Experiences of being a young male Sami reindeer herder: a qualitative study in perspective of mental health; Omma m.fl. Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction.

³⁸ Daerga m.fl. Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami.

och motgångar.³⁹ Renskötare i norra svenska delen av Sápmi hade större förmåga att hantera livsproblem än renskötare i södra delen.⁴⁰ Arbetssituationen kunde upplevas problematisk och självrapporterad stress var förknippad med ångest och depression bland renskötande män.⁴¹ Renskötselns organisation kunde också vara en källa till ohälsa där kommunikation och relationer till kollegor upplevdes vara konfliktfyllda och otillräckliga.⁴²

Dödsorsaker, olyckor och suicid

Temat dödsorsaker, olyckor och suicid innehåller sex kvantitativa studier som undersöker såväl objektiva dödsorsaker som riskfaktorer för olyckor och suicid. Tre av studierna är registerstudier, två enkätstudier och den sista utgår från obduktionsprotokoll från Rättsmedicinalverket, polisrapporter och journalanteckningar. Alla studier utom en har en jämförelse-population och rapporterar könsrelaterade skillnader.

En av studierna jämförde orsaksspecifika dödlighetsmönster i olika samiska grupper och övriga svenskar under perioden 1961–2000.⁴³ En annan studie undersökte om ökad motorisering och socioekonomiskt tryck lett till en ökad risk för arbetsrelaterade dödsolyckor och självmord under samma tidsperiod.⁴⁴ Obduktionsprotokoll från Rättsmedicinalverket har granskats och omständigheter kring dödsfall bland renskötande samiska familjer beskrivits.⁴⁵ Vilka metoder som använts för suicid har analyserats i en registerstudie bland ren-

³⁹ Abrahamsson m.fl. Sense of coherence of reindeer herders and other Samis in comparison to other Swedish citizens.

⁴⁰ Edin-Liljegren m.fl. Aspects of quality of life, social capital, and mental health among Swedish reindeer-herding Sami.

⁴¹ Kaiser m.fl. Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden.

⁴² Edin-Liljegren m.fl. Psychosocial perspectives on working conditions among men and women in reindeer breeding in Sweden.

⁴³ S. Hassler, R. Johansson, P. Sjölander, H. Grönberg & L. Damberg. Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000. *International Journal of Epidemiology*. 34:3 (2005): s. 623. DOI:10.1093/ije/dyi027.

⁴⁴ S. Hassler, P. Sjölander, R. Johansson, H. Grönberg & L. Damberg, L. Fatal accidents and suicide among reindeer-herding Sami in Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*. 63:2 (2004): s. 384. DOI:10.3402/ijch.v63i0.17941.

⁴⁵ K. Ahlm, S. Hassler, P. Sjölander & A. Eriksson. Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001. *International Journal of Circumpolar Health*. 69:2 (2010): s. 129. DOI:10.3402/ijch.v69i2.17432.

skötare under perioden 1961–2017⁴⁶ och suicidala uttryck bland unga samer⁴⁷ och svenska renskötare⁴⁸ i ytterligare två kvantitativa studier. Dödsorsaker och olyckor kan ha många orsaker men kan återfinnas i de yttre lagren av regnbågsmodellen om livs- och arbetsmiljö och omgivningsfaktorer, men även socioekonomiska faktorer bör inkluderas. När det gäller suicid är även det innersta lagret viktigt. Det handlar om mening med livet och att känna hopp inför framtiden.

Fynd

Renskötare var i studierna utsatta för hög risk att råka ut för dödsolyckor och skador i sin livsmiljö under hela året.⁴⁹ Fordonsolyckor och förgiftning var vanliga, särskilt terräng-fordonsolyckor. Vägtrafikolyckor utgjorde 16 procent av de onaturliga dödsfallen medan snöskoterolyckor stod för 11 procent, och suicid 23 procent av de onaturliga dödsfallen.⁵⁰

Ingen ökad risk för suicid konstaterades mellan perioderna 1961–1980 och 1981–2000.⁵¹ En majoritet av dödsfallen i suicid utgjordes av män i åldersgruppen 20–29 år och skottlossning var den vanligaste metoden. Den årliga suicidfrekvensen uppskattades till mellan 17,5 och 43,9 per 100 000 invånare. Den högsta förekomsten av suicid fanns i Jämtland/Härjedalen och den lägsta i Norrbotten.⁵²

I synnerhet män, men även kvinnor från renskötarhushåll, rapporterade högre förekomst av olika typer av suicidalitet, särskilt självmordstankar⁵³ än övriga svenskar, men inte en ökad förekomst av suicidförsök. Unga samer rapporterade suicidtankar, livströtthet och dödsönskningar i hög grad, 30–50 procent, och renskötare rappor-

⁴⁶ L. Jacobsson, J. P. A. Stoor & A. Eriksson. Suicide among reindeer herding Sami in Sweden, 1961–2017. *International Journal of Circumpolar Health*. 79:1 (2020): s. 1754085. DOI:10.1080/22423982.2020.1754085.

⁴⁷ L. Omma, M. Sandlund & L. Jacobsson. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study. *International Journal of Circumpolar Health*. 72 (2013): s. 19862. DOI:10.3402/ijch.v72i0.19862.

⁴⁸ N. Kaiser & E. Salander Renberg. Suicidal expressions among the Swedish reindeer-herding Sami population. *Suicidology Online*. 3 (2012): s. 102. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-81487>.

⁴⁹ Hassler m.fl. Fatal accidents and suicide among reindeer-herding Sami in Sweden; Ahlm m.fl. Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001.

⁵⁰ Ahlm m.fl. Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001.

⁵¹ Hassler m.fl. Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000.

⁵² Jacobsson m.fl. Suicide among reindeer herding Sami in Sweden, 1961–2017.

⁵³ Kaiser m.fl. Suicidal expressions among the Swedish reindeer-herding Sami population.

terade högre risk för suicidförsök och för planer på suicid.⁵⁴ Samer bosatta i södra Sápmi med erfarenhet av etnisk diskriminering hade en större andel suicidplaner jämfört med dem som bodde i andra län. Unga och medelålders samiska män med riskfylld alkoholkonsumtion och ångest identifierades också.⁵⁵

Muskuloskeletala besvär

Muskuloskeletala besvär beskrivs i två studier utifrån självrapporterade enkätdata. En av studierna jämförde smärtsymtom mellan olika grupper och identifierade samband mellan komponenter i kravkontrollmodellen och smärtsymtom.⁵⁶ Förekomst av muskuloskeletala besvären bland medlemmar från två samebyar och effekten av ett interventionsprogram beskrevs i den andra studien.⁵⁷ Orsaker till besvären anses bottna i både statiska och fysiskt krävande arbetsställningar. De återfinns i det näst yttersta lagret om livs- och arbetsmiljön i regnbågsmodellen. Även psykosociala faktorer har betydelse, vilka återfinns i det andra lagret räknat från individen.

Fynd

Muskuloskeletala symtom var vanliga bland både renskötande kvinnor och män.⁵⁸ Hög exponering för fysiska riskfaktorer ansågs vara orsaken hos männen, sannolikt den omfattande användningen motorfordon. Hos kvinnorna låg psykosociala riskfaktorer bakom besvären. Symtom från hand/handled och nedre delen av rygg var högre bland renskötande män jämfört med män i andra arbetaryrken i norra Sverige. Männen rapporterade också högre arbetskrav men även större be-

⁵⁴ Omma m.fl. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study.

⁵⁵ Kaiser m.fl. Suicidal expressions among the Swedish reindeer-herding Sami population; Omma m.fl. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study.

⁵⁶ P. Sjölander, L. Daerga, A. Edin-Liljegren & L. Jacobsson. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden. *Occup Med (Lond)*.58:8 (2008): s. 572. DOI:10.1093/occmed/kqn153.

⁵⁷ L. Daerga, A. Edin-Liljegren & P. Sjölander. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden: a pilot study on causes and prevention. *International Journal of Circumpolar Health*. 63: (sup2) (2004): s. 343. DOI:10.3402/ijch.v63i0.17932.

⁵⁸ P. Sjölander, L. Daerga, A. Edin-Liljegren & L. Jacobsson. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden. *Occup Med (Lond)*.58:8 (2008): s. 572. DOI:10.1093/occmed/kqn153; Daerga m.fl. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden: a pilot study on causes and prevention.

slutsutrymme jämfört med både kvinnor i renskötseln och män i andra arbetaryrken. Dessutom fanns det ett samband mellan krav och förekomst av smärtsymtom från nedre delen av ryggen bland renskötande män.⁵⁹ Ungefär en tredjedel av renskötarna rapporterade färre symtom efter ett individanpassat interventionsprogram.⁶⁰

Indirekta faktorer

Totalt fyra studier ingår i denna kategori, två kvalitativa intervju-studier och två mixade metodstudier. Studierna kartlägger fenomen med indirekt påverkan på renskötares livsmiljö som kan vara kopplade till hälsa, men har i övrigt inget gemensamt i sina forskningsfrågeställningar.

Två av studierna, en kvalitativ som undersökte erfarenheter och uppfattningar om klimatförändringar bland svenska renskötande samer⁶¹ och en mixad metodstudie där intervjuer med samiska renskötare kombinerades med uppmätt väderdata.⁶² Studien beskriver renskötares upplevelser av klimatförändringar. Förändringar i klimatet kan påverka renarnas tillgång till föda och leda till en ökad arbetsbelastning för renskötarna i samband med osäker betestillgång som kräver stödutfodring av renar.

Förekomst av sjukdom bland renar, *chronic wasting disease* (CWD),⁶³ beskriver hur sjukdomen kan hanteras ur ett socialt och politiskt perspektiv för att inte smittan ska sprida sig i renhjorden. Ytterligare en kvalitativ studie beskriver konkurrens om markområden vid en potentiell gruvetablering.⁶⁴ Dessa faktorer kan i huvudsak placeras in i de yttre lagren i regnbågsmodellen där omgivningsfak-

⁵⁹ Sjölander m.fl. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden.

⁶⁰ Daerga m.fl. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden: a pilot study on causes and prevention.

⁶¹ M. Furberg, B. Evengård & M. Nilsson. Facing the limit of resilience: perceptions of climate change among reindeer herding Sami in Sweden. *Global Health Action*. 4:8417 (2011): s. 11. DOI:10.3402/gha.v4i0.8417.

⁶² M. Furberg, D.M. Hondula, M.V. Saha & M. Nilsson. In the light of change: a mixed methods investigation of climate perceptions and the instrumental record in northern Sweden. *Population and environment*. 40:1 (2018): s. 67. DOI:10.1007/s11111-018-0302-x.

⁶³ S. Maraud & S. Roturier. Chronic wasting disease (CWD) in sami reindeer herding: The socio-political dimension of an epizootic in an indigenous context. *Animals*. 11:2 (2021): s. 1. DOI:10.3390/ani11020297.

⁶⁴ H. Blåhed & M. San Sebastian. "If the reindeer die, everything dies": The mental health of a Sámi community exposed to a mining project in Swedish Sápmi. *International Journal of Circumpolar Health*. 80:1 (2021). DOI:10.3390/ani11020297.

torer som naturlig miljö och samhälle återfinns men också i lagret om livs- och arbetsmiljö som inkluderar arbetsförhållanden, och även inkomst som finns i lagret om socioekonomiska faktorer.

Fynd

Renskötares arbete följer säsongvariationer och vädermönster (se figur 2). Med klimatförändringar, med högre frekvens av vinterregn, fler frost- eller tödagar, kortare perioder av snötäcke och fler extrema värme- och köldperioder, har villkoren för traditionell renskötsel blivit mer oförutsägbara. Extremt väder har påverkat renskötarnas arbete, hälsa och utgifter på ett negativt sätt.⁶⁵ Klimatförändringar och konkurrens om renarnas betesmarker i samband med prospekteringar för nya gruvor och följande rättsprocesser innebär ytterligare stress och oro för renskötare inför framtidens möjligheter att försörja sig på renskötsel.⁶⁶ Till det kommer utmaningarna att begränsa eventuella sjukdomar i renhjorden.⁶⁷

Diskussion

Syftet med studien var att ge en översiktlig bild av den samlade vetenskapliga kunskap som finns om hälsa och arbetsmiljörisker bland renskötarmedlemmar i svenska Sápmi och identifiera eventuella kunskapsluckor. Studien resulterade i en granskning av 29 vetenskapliga artiklar och inkluderar aspekter som sjukdom, dödsfall samt fysiska och psykosociala hälsorisker. Den identifierar även aspekter av ohälsa som kopplas till externa faktorer såsom klimateffekter, renens hälsa och konkurrens om mark. Diskussionen struktureras utifrån regnbågsmodellen som möjliggör en analys av hur olika nivåer – från individuella till strukturella – påverkar en persons möjligheter att leva ett hälsosamt liv. Längst ut i denna modell återfinns lagstiftning. Den är en central strukturell samhällsmekanism som påverkar vår

⁶⁵ Furberg m.fl. Facing the limit of resilience: perceptions of climate change among reindeer herding Sami in Sweden; Furberg m.fl. In the light of change: a mixed methods investigation of climate perceptions and the instrumental record in northern Sweden.

⁶⁶ Blåhed m.fl. "If the reindeer die, everything dies": The mental health of a Sámi community exposed to a mining project in Swedish Sápmi.

⁶⁷ Maraud m.fl. Chronic wasting disease (CWD) in sami reindeer herding: The socio-political dimension of an epizootic in an indigenous context.

hälsa både direkt och indirekt genom att forma det samhälle och den miljö vi lever i. Resultatet diskuteras i relation till de tolv identifierade lagarna i Svensk författningssamling, med direkt koppling till samer, renskötsel, hälsa och arbets- och livsmiljö.

I regnbågsmodellens innersta lager återfinns bestämningsfaktorer som är unika för varje individ, som genetiska förutsättningar, psykobiologisk sårbarhet och resiliens. I kommande lager av modellen återfinns vi livsstilsrelaterade faktorer som kan påverkas av våra beteenden. Närmare en tredjedel av artiklarna i denna översikt hamnar i denna kategori. Det framkommer ett visst stöd för att en traditionell livsstil, med ett högre intag av viltkött och fisk⁶⁸ och hög fysisk aktivitet,⁶⁹ kan skydda från vissa sjukdomar, vilket också bekräftats i norska studier.⁷⁰

I resultatet finner vi även stöd för att regnbågsmodellens tredje lager, sociala nätverk och stöd, är avgörande för renskötande samers hälsa. Känsla av sammanhang (KASAM) och tillgång till sociala nätverk visade sig ha stor betydelse för livskvaliteten, bland såväl män som kvinnor från renskötarhuskåll.⁷¹ Materialet belyser hur central den samiska kulturen och identiteten är för en god livskvalitet.

Även socioekonomiska faktorer och kopplingen till hälsa finns med i resultatet som beskriver att beteendemässiga och psyko-sociala riskfaktorer kan orsaka skillnader i strokeförekomst mellan renskötande och icke renskötande samiska män snarare än traditionella socio-

⁶⁸ Ross m.fl. Adherence to a traditional lifestyle affects food and nutrient intake among modern Swedish Sami; Igl m.fl. Animal source food intake and association with blood cholesterol, glycerophospholipids and sphingolipids in a northern Swedish population; Nilsson m.fl. Diet and lifestyle of the Sami of southern Lapland in the 1930s–1950s and today.

⁶⁹ Igl m.fl. The Northern Swedish Population Health Study (NSPHS): a paradigmatic study in a rural population combining community health and basic research; Edin-Liljegren m.fl. Risk factors for cardiovascular diseases among Swedish Sami – a controlled cohort study.

⁷⁰ N. Petrenya, C. Rylander & M. Brustad. Dietary patterns of adults and their associations with Sami ethnicity, sociodemographic factors, and lifestyle factors in a rural multiethnic population of northern Norway – the SAMINOR 2 clinical survey. *BMC Public Health*. 19:1 (2019): s. 1632. DOI: 10.1186/s12889-019-7776-z. PMID: 31801498; PMCID: PMC6894324; N. Petrenya, G. Skeie, M. Melhus & M. Brustad. Food in rural northern Norway in relation to Sami ethnicity: the SAMINOR 2 Clinical Survey. *Public Health Nutrition*. 21:14 (2018): s. 2665. DOI:10.1017/S1368980018001374. Epub 2018 May 29. PMID: 29808789; PMCID: PMC10260880.

⁷¹ Abrahamsson m.fl. Sense of coherence of reindeer herders and other Samis in comparison to other Swedish citizens.

ekonomiska faktorer.⁷² Dessutom kan ekonomisk oro påverka livskvaliteten,⁷³ vilket även studerats bland norska samer.⁷⁴

Det framkommer att unga renskötande män är stolta över att vara same.⁷⁵ Positiva och stärkande aspekter av att vara renskötare är inte särskilt väl representerade i forskningen. Det är värt att notera att flera livsstilsfaktorer är integrerade i den samiska renskötande kulturen och inte alltid kan väljas bort. Det handlar inte minst om att renskötaren prioriterar renarnas välmående framför sitt eget, vilket kan få stora konsekvenser för både levnadsvanor, arbetsvillkor och hälsa.

Regnbågsmodellens näst yttersta lager adresserar faktorer som arbetsvillkor, boendeförhållanden, tillgång till skolor samt hälso- och sjukvård. Alla dessa påverkas i sin tur av lagstiftning som återfinns i det yttersta lagret av modellen och är tydligt representerade i resultatet av denna översikt, både i forskningsartiklarna som i resultatet från sökningarna i Svensk författningssamling.

Majoriteten av artiklarna omfattar nämligen arbetsrelaterad stress,⁷⁶ muskuloskeletala besvär⁷⁷ olyckor och dödsfall i arbetet⁷⁸ samt suicid.⁷⁹ I 2 kap. 2 § arbetsmiljölagen regleras hur arbetsmiljön ska vara beskaffad. De flesta renskötare är egenföretagare och arbetsmiljöansvaret ligger därmed till stor del på renskötaren själv. Även egenföretagare har dock skyldighet att arbeta säkert och att tillämpa arbetstidslagstiftningen, som föreskriver minst 11 timmars dygnsvila samt 36 timmars veckovila (arbetstidslagen (1982:673)). Eftersom renskötseln följer årstidernas skiftningar, och arbetets intensitet varierar över året, (se figur 3), är det utmanande att tillämpa denna lagstiftning. Inte minst gäller det balansen mellan arbete och återhämtning något som är extra

⁷² Sjölander m.fl. Stroke and acute myocardial infarction in the Swedish Sami population: incidence and mortality in relation to income and level of education.

⁷³ Daerga m.fl. Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami.

⁷⁴ J. Norum & C. Nieder. Socioeconomic characteristics and health outcomes in Sami speaking municipalities and a control group in northern Norway. *Int J Circumpolar Health*. 2012 Aug 20; 71:19127. DOI:10.3402/ijch.v71i0.19127. PMID: 22901291; PMCID: PMC3424492.

⁷⁵ Omma m.fl. Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction.

⁷⁶ Kaiser m.fl. Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden.

⁷⁷ Sjölander m.fl. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden; Daerga m.fl. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden: a pilot study on causes and prevention.

⁷⁸ Hassler m.fl. Damber. Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000; Ahlm m.fl. Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001.

⁷⁹ Jacobsson m.fl. Suicide among reindeer herding Sami in Sweden, 1961–2017.

viktigt vid hårt fysiskt och psykiskt belastande aktiviteter.⁸⁰ Arbetsmiljölagen, vars syfte är ”att förebygga ohälsa och olycksfall i arbetet samt att även i övrigt uppnå en god arbetsmiljö” fungerar med andra ord inte särskilt bra i relation till renskötseln. Renskötseln har en hög förekomst av olyckor och skador i arbetet.⁸¹ Hur arbetsmiljön påverkar hälsan är ett centralt tema i regnbågsmodellens näst yttersta lager, där lagstiftningens begränsningar i att skydda egenföretagare inom renskötseln blir särskilt tydliga.

Hälso- och sjukvårdslagen (2017:30), patientlagen (2014:821) och socialtjänstlagen (2001:453) tydliggör att alla har rätt till en vård på lika villkor, oavsett kulturell eller språklig bakgrund, men nämner inte det samiska folket specifikt. Dessutom visar forskning att förtroendet för primärvård, psykiatri och socialtjänst är lägre bland renskötande samer än hos majoritetsbefolkningen.⁸² Det beror sannolikt på vårdgivarens bristande kulturförståelse.⁸³ Det kan inverka negativt på viljan att söka vård och innebär att vård och socialtjänst trots lagstiftning inte är på lika villkor. Dock pågår ett arbete i ett flertal norrlandsregioner för att öka kulturkompetensen och utveckla arbetssätt för att bättre möta samiska patienters behov och bidra till en mer personanpassad vård.⁸⁴

Flera hot mot renen och renskötseln kan grupperas in bland omgivningsfaktorerna i regnbågsmodellens yttersta lager. Det gäller den miljö som renskötseln bedrivs inom och de politiska och ekonomiska beslut som rör renbetesmarken och de riksintressen som konkurrerar om denna mark. Renskötarens livsmiljö sammanfaller med renarnas betesmarker. Miljön är kraftigt hotad av klimatförändringar, förlust av biologisk mångfald och ökad förekomst av extremt väder.⁸⁵ Det påverkar renarnas hälsa, tillgången till vinterbete och möjligheterna

⁸⁰ Sjölander m.fl. Samernas hälsosituation i Sverige – en kunskapsöversikt; Lunner Kolstrup, L. Lavesson, M. Zachrisson. Arbetsmiljö, hälsa och säkerhet bland renskötare i svenska Samer.

⁸¹ Hassler m.fl. Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000; Hassler m.fl. Fatal accidents and suicide among reindeer-herding Sami in Sweden; Ahlm m.fl. Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001.

⁸² L. Daerga, P. Sjölander, L. Jacobsson & A. Edin-Liljegren. The confidence in health care and social services in northern Sweden – a comparison between reindeer-herding Sami and the non-Sami majority population. *Scandinavian Journal of Public Health*. 40:6 (2012): s. 516. DOI:10.1177/1403494812453971.

⁸³ L. Daerga. *Att leva i två världar – hälsoaspekter bland renskötande samer*. (Institutionen för folkhälsa och klinisk medicin, Umeå universitet 2017.

⁸⁴ <https://www.samiskhalsa.se>.

⁸⁵ C. Ocobock, M. Turunen, P. Soppela, P. & S. Rasmus. The impact of winter warming and more frequent icing events on reindeer herder occupational safety, health, and wellbeing. *Am J Hum Biol*. 35:1 (2023): s. e23790. DOI:10.1002/ajhb.23790.

att använda traditionella flyttningsleder. Det framgår av den forskning som vi sorterat in under rubriken ”indirekta faktorer”.⁸⁶ Väderhändelser som orsakas av klimatförändringarna, till exempel sent snötäcke och isbildning, ökar renskötarnas arbete och kostnader och äventyrar försörjning och hälsa hos samerna, vilket även visats i andra studier.⁸⁷ Dessa aspekter ligger långt från individen men får mycket konkreta konsekvenser för renskötarens livsmiljö. Förlust av mark kan upplevas som existentiella hot och riskerar att leda till oro inför framtiden och till psykisk ohälsa där det behövs mer forskning omkring.⁸⁸ Ett förslag är att här ta hjälp av regnbågsmodellen för att få en ökad förståelse för hur yttre hot ackumuleras och skapar en komplex belastning som inte alltid fångas upp av traditionella hälsostudier.

Både skogsvårdslagen (1979:429) och miljöbalken (1998:808) skyddar till viss del renbetesmarkerna framför allt den mark som definieras som året-runt-marker för renskötsel. Dessa lagar påverkar de strukturella förutsättningarna för renskötsel och utgör exempel på regnbågsmodellens yttersta lager, där politiska och ekonomiska beslut formar livsmiljön. Skogsvårdslagen säger bland annat att markägare ska redogöra för de åtgärder som ska tas i bruk för att tillgodose rennäringens intressen i samband med avverkning. I miljöbalken anges att rennäringen är ett riksintresse och att renbetesmarker ”så långt som möjligt [ska] skyddas mot sådant som påtagligt kan försvåra rennäringens bedrivande” (3 kap. 5 §). Lagen säger däremot ingenting om att skydda rennäringen från kumulativa effekter. I flera fall står dock riksintresse mot riksintresse, till exempel när rennäring ställs mot mineralfyndigheter även om minerallagen (1991:45) föreskriver att undersökningsarbete endast får utföras i enlighet med en gällande arbetsplan. Planen ska delges den sameby som berörs samt Sametinget, och planen kan överklagas. Att samebyarna och medlemmar från renskötarhushåll inkluderas och konsulteras i vissa fall behöver inte betyda att deras åsikter och argument får någon större tyngd i sammanhanget. Kraven på samråd ökar med den relativt nya lagen om konsultation i frågor som rör det samiska folket (2022:66) som ska främja samernas inflytande över sina angelägenheter. Konkurrande intressen kan

⁸⁶ Furberg m.fl. Facing the limit of resilience: perceptions of climate change among reindeer herding Sami in Sweden; Furberg m.fl. In the light of change: a mixed methods investigation of climate perceptions and the instrumental record in northern Sweden.

⁸⁷ I. Kelman & M. Varg Neass. Climate Change and Migration for Scandinavian Saami: A Review of Possible Impacts. *Climate*. 7:47 (2019). DOI:10.3390/cli7040047.

⁸⁸ Blåhed m.fl. ”If the reindeer die, everything dies”: The mental health of a Sámi community exposed to a mining project in Swedish Sápmi.

leda till en känsla av oförmåga att kunna påverka renskötselns framtid och skapar känslor av maktlöshet. Utdragna markprocesser kan bidra till stress och ohälsa under lång tid.⁸⁹

Diskrimineringslagen ska motverka diskriminering och på andra sätt främja lika rättigheter och möjligheter oavsett etnisk tillhörighet och kan också räknas till omgivningsfaktorer. Denna översikt visar att en betydande andel av de yngre renskötande samerna hade upplevt diskriminering, och till och med misshandel, på grund av sin etniska tillhörighet.⁹⁰ Det var vanligt med trakasserier bland unga medlemmar från renskötarhus-håll, ett resultat som bekräftas av svenska och norska studier.⁹¹ Dock saknas språk som diskrimineringsgrund i lagstiftningen, men ett visst skydd för de samiska språken finns i lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk (2009:724), och diskrimineringslagen (2008:567). Skyddet syftar till att säkerställa att en myndighet tillvaratar samiska intressen och den samiska kulturen. Trots dessa lagar framkommer det att unga renskötare upplevde diskriminering,⁹² vilket också bekräftas av bland annat statliga myndigheters kartläggningar.⁹³

Sammanfattningsvis pekar resultaten i vår översikt på att medlemmar från renskötarhus-håll påverkas av regnbågsmodellens olika lager, även de lager som tycks ligga längst ifrån individen där indirekta faktorer som lagstiftning och politiska beslut finns.

Behov av fortsatt forskning

Sammanfattningsvis kan vi med denna litteraturöversikt konstatera att arbets- och livsvillkor bland medlemmar från renskötarhus-håll innehåller en mängd faktorer och orsakskedjor som direkt eller indirekt leder till risker för ohälsa. Riskerna kan förstås utifrån regnbågsmodellens olika lager. Även om medlemmar från renskötarhus-

⁸⁹ Blåhed m.fl. "If the reindeer die, everything dies": The mental health of a Sámi community exposed to a mining project in Swedish Sápmi.

⁹⁰ Omma m.fl. Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction.

⁹¹ M. San Sebastian M., P.E. Gustafsson, J.P.A. Stoor. Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden. *J Epidemiol Community Health*. 10:78(5) (2024): s. 290. DOI:10.1136/jech-2023-221365. PMID: 38350714; PMCID: PMC11041599; KL Hansen. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *International Journal of Circumpolar Health*. 74 (2015): s. 25125. DOI:10.3402/ijch.v74.25125.

⁹² Omma m.fl. Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction.

⁹³ L. Wallin & L. Huuva. *Hatbrott mot samer* (Brottsförebyggande rådet, 2024). www.bra.se.

håll i stort har en god hälsa så finns allvarliga hot mot både hälsa och livsvillkor. Vi vill avsluta med att dra några slutsatser om forskningsläget samt om lagstiftningens oförmåga att faktiskt skydda den samiska kulturen, främja hälsa bland samer och säkerställa det samiska folkets mänskliga rättigheter.

Forskningen om hälsa och livsmiljö bland renskötare i Sverige är begränsad och heterogen vilket gör att studierna inte är jämförbara och gör det svårt att sammanfatta kunskapsläget och formulera synteser. Vår genomgång har trots detta identifierat områden där avsaknaden av forskning är särskilt allvarlig. Det behövs fler och mer omfattande studier av hur klimatförändringar och konkurrerande riksintressen påverkar den renskötande samiska befolkningens hälsa, välmående och existens. Vi lyckades inte identifiera någon forskning som undersöker kopplingen mellan rovdjur i renbetesområden och möjlig ohälsa bland renskötare. Vad den ackumulerade effekt som klimatförändringar, högt rovdjurstryck och konkurrens om mark innebär är inte heller tillräckligt studerad. I detta sammanhang behövs också mer forskning om upplevd diskriminering och hur det samspelar med annan press utifrån.

Det behövs mer kunskap om renskötselns fysiska vardag. Vi saknar objektiva exponeringsmätningar av arbetsbelastning i renskötseln, som följs över tid. Sådana studier skulle kunna göra en implementering av målgruppsanpassade insatser möjlig för att förebygga arbetsrelaterad ohälsa i renskötseln. Ytterligare ett område som är knapphändigt studerat är samebyarnas arbetsorganisation. Det kan vara komplicerat att arbeta tillsammans med släkt och familj i samebyn och samtidigt vara konkurrenter om bra betesområden. Även könsskillnader finns, eftersom kvinnor ofta har ett arbete utanför rennäringen och därmed inte är lika delaktiga i själva renskötselarbetet som männen, vilket kan utgöra en ojämlikhet.

Slutligen vill vi uppmuntra forskning om resiliens bland renskötare. Ett begrepp som rör hälsa bland minoriteter är kollektiv känsla av sammanhang (KASAM)⁹⁴ som skulle kunna studeras för att identifiera hur man kan stärka den renskötande gruppen. Det är känt att

⁹⁴ Shifra S. & A. Mana. The Relevance of Salutogenesis to Social Issues Besides Health: The Case of Sense of Coherence and Intergroup Relations. I Mittelmark, MB., Sagy, S., Eriksson, M., Bauer, GF., Pelikan, JM., Lindström B., Espnes G.A (red.). *The Handbook of Salutogenesis* (Springer, 2017), s. 77–81.

en känsla av sammanhang är lägre bland minoriteter⁹⁵ och renskötande samerna rapporterar lägre individuell känsla av att tillhöra ett sammanhang.⁹⁶ En norsk studie beskriver resiliens bland samiska ungdomar där kulturella faktorer som samisk språkkompetens, användning av naturresurser samt renskötselrelaterade aktiviteter verkar stärka ungdomarnas etniska identitet och stolthet. Det fungerar i sin tur som potentiella motståndskraftsmekanismer.⁹⁷ Sådan forskning skulle kunna ge ledtrådar till hur vi stärker både rennäringen och det kollektiva samiska samhället, eventuellt genom lagstiftning.

Som denna översikt visar är Sveriges lagstiftning illa anpassad till att främja hälsa, välmående och tillgång till grundläggande rättigheter för renskötande samer. Mer kunskap behövs. I regeringsformen (1974:152) fastslås att det allmänna både ska verka för god hälsa hos hela befolkningen, och att samerna är ett folk, med rätt till hälsa och icke-diskriminering som följer av internationella konventioner. Vi tror att en lagstiftning som tillvaratar det samiska folkets rättigheter i större utsträckning skulle främja en god och jämlik hälsa för medlemmar från renskötarhushåll i Sverige.

⁹⁵ Shifra S. & A. Mana. The Relevance of Salutogenesis to Social Issues Besides Health: The Case of Sense of Coherence and Intergroup Relations. I Mittelmark, MB., Sagy, S., Eriksson, M., Bauer, GF., Pelikan, JM., Lindström B., Espnes G.A (red.). *The Handbook of Salutogenesis* (Springer, 2017), s. 77–81.

⁹⁶ Abrahamsson m.fl. Sense of coherence of reindeer herders and other Samis in comparison to other Swedish citizens.

⁹⁷ Nystad K., Spein, A. R. & Ingstad B. Community resilience factors among indigenous Sámi adolescents: a qualitative study in Northern Norway. *Transcult Psychiatry*. 51:5 (2014): s. 651.

Referenser

- Abrahamsson, A., Lindmark, U. & Gerdner, A. Sense of coherence of reindeer herders and other Samis in comparison to other Swedish citizens. *International Journal of Circumpolar Health*. 72: 1 (2013): s. Art. no. 20633. DOI:10.3402/ijch.v72i0.20633.
- Ahlm, K., Hassler, S., Sjölander, P. & Eriksson, A. Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001. *Int J Circumpolar Health*. 69: 2 (2010): s. 129–137. DOI:10.3402/ijch.v69i2.1743210.3402/ijch.v69i2.17432.
- Blåhed, H. & San Sebastian, M. "If the reindeer die, everything dies": The mental health of a Sámi community exposed to a mining project in Swedish Sápmi. *International Journal of Circumpolar Health*. 80: 1 (2021): DOI:10.1080/22423982.2021.1935132.
- Daerga, L., Edin-Liljegren, A. & Sjölander, P. Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden – a pilot study on causes and prevention. *International Journal of Circumpolar Health*. 63: sup2 (2004): s. 343–348. DOI:10.3402/ijch.v63i0.17932.
- Daerga, L., Edin-Liljegren, A. & Sjölander, P. Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami. *International Journal of Circumpolar Health*. 67: 1 (2008): s. 10–28. DOI:10.3402/ijch.v67i1.18223.
- Daerga, L., Sjölander, P., Jacobsson, L. & Edin-Liljegren, A. The confidence in health care and social services in northern Sweden – a comparison between reindeer-herding Sami and the non-Sami majority population. *Scandinavian Journal of Public Health*. 40: 6 (2012): s. 516–522. DOI:10.1177/1403494812453971.
- Daerga, L. *Att leva i två världar: hälsoaspekter bland renskötande samer*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017.) <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-138405>.
- Dahlgren, G. & Whitehead, M. The Dahlgren-Whitehead model of health determinants: 30 years on and still chasing rainbows. *Public Health*. 199: (2021): s. 20–24. DOI:10.1016/j.puhe.2021.08.009.

- Dyar, O.J., Haglund, B.J.A., Melder, C., Skillington, T., Kristenson, M. & Sarkadi, A. Rainbows over the world's public health: determinants of health models in the past, present, and future. *Scandinavian journal of public health*. 50:7 (2022): s. 1047–1058. DOI:10.1177/14034948221113147.
- Edin-Liljegren, A., Hassler, S., Sjölander, P. & Daerga, L. Risk factors for cardiovascular diseases among Swedish Sami – a controlled cohort study. *Int J Circumpolar Health*. 63 Suppl 2: (2004): s. 292–297. DOI:10.3402/ijch.v63i0.17922.
- Edin-Liljegren, A., Daerga, L., Sahlén, K-G. & Jacobsson, L. Psycho-social perspectives on working conditions among men and women in reindeer breeding in Sweden. *Journal of Northern Studies*. 11:2 (2017): s. 31–47. DOI:10.36368/jns.v11i2.885.
- Edin-Liljegren, A. & Jacobsson, L. Aspects of quality of life, social capital, and mental health among Swedish reindeer-herding Sami. *Socialmedicinsk Tidskrift*. 5:6 (2021): s. 770–788.
- Frank, Jens, Støen, O-G., Segerström, P., Stokke, R., Persson, L-T., Stokke, L-H., Persson, S., Stokke, N., Persson, A., Segerström, E., Rauset, Geir Rune, Kindberg, J., Bischof, R., Sivertsen, Therese Ramberg, Skarin, Anna, Åhman, Birgitta, Ängsteg, Inga & Swenson, J.E. Björnpredation på ren och potentiella effekter av tre förebyggande åtgärder ett samarbetsprojekt mellan Viltskadecenter, Skandinaviska björnprojektet, Udtja skogssameby och Gällivare skogssameby. *Rapport från Viltskadecenter* 2012:6 (2012): s. 3–54.
- Furberg, M., Evengård, B. & Nilsson, M. Facing the limit of resilience: perceptions of climate change among reindeer herding Sami in Sweden. *Global Health Action*. 4: 8417 (2011): s. 1–11. DOI:10.3402/gha.v4i0.8417.
- Furberg, M., Hondula, D.M., Saha, M.V. & Nilsson, M. In the light of change: a mixed methods investigation of climate perceptions and the instrumental record in northern Sweden. *Popul Environ*. 40:1 (2018): s. 47–71. DOI:10.1007/s11111-018-0302-x.
- Gerdner, A. & Carlson, P. Health and living conditions of Samis compared with other citizens based on representative surveys in three Swedish regions. *International Journal of Social Welfare*. 29:3 (2020): s. 255–269. DOI:10.1111/ijsw.12419.

- Hansen, K.L. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *Int J Circumpolar Health*. 74: (2015): s. 25125. DOI:10.3402/ijch.v74.25125.
- Hassler, S., Sjölander, P., Johansson, R., Grönberg, H. & Damber, L. Fatal accidents and suicide among reindeer-herding Sami in Sweden. *Int J Circumpolar Health*. 63 Suppl 2: (2004): s. 384–388. DOI:10.3402/ijch.v63i0.17941.
- Hassler, S., Johansson, R., Sjölander, P., Grönberg, H. & Damber, L. Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000. *International Journal of Epidemiology*. 34:3 (2005): s. 623–629. DOI:10.1093/ije/dyi02.7.
- Hassler, S., Sjölander, P., Grönberg, H., Johansson, R. & Damber, L. Cancer in the Sami population of Sweden in relation to lifestyle and genetic factors. *Eur J Epidemiol*. 23:4 (2008): s. 273–280. DOI:10.1007/s10654-008-9232-8.
- Hausner, V.H., Engen, S., Brattland, C. & Fauchald, P. Sámi knowledge and ecosystem-based adaptation strategies for managing pastures under threat from multiple land uses. *Journal of Applied Ecology*. 57:9 (2020): s. 1656–1665. DOI:10.1111/1365-2664.13559.
- Igl, W., Johansson, Å. & Gyllensten, U. The Northern Swedish Population Health Study (NSPHS): a paradigmatic study in a rural population combining community health and basic research. *Rural and remote health*. 10:2 (2010): s. 1363.
- Igl, W., Kamal-Eldin, A., Johansson, A., Liebisch, G., Gnewuch, C., Schmitz, G. & Gyllensten, U. Animal source food intake and association with blood cholesterol, glycerophospholipids and sphingolipids in a northern Swedish population. *Int J Circumpolar Health*. 72: (2013): DOI:10.3402/ijch.v72i0.21162.
- Jacobsson, L., Stoor, J.P.A. & Eriksson, A. Suicide among reindeer herding Sámi in Sweden, 1961–2017. *Int J Circumpolar Health*. 79:1 (2020): s. 1754085. DOI:10.1080/22423982.2020.1754085.
- Kaiser, N., Sjölander, P., Edin-Liljegren, A., Jacobsson, L. & Salander Renberg, E. Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden. *Int J Circumpolar Health*. 69:4 (2010): s. 383–393. DOI:10.3402/ijch.v69i4.17674.

- Kaiser, N., Nordström, A., Jacobsson, L. & Renberg, E.S. Hazardous drinking and drinking patterns among the reindeer-herding Sami population in Sweden. *Subst Use Misuse*. 46:10 (2011): s. 1318–1327. DOI:10.3109/10826084.2011.577884.
- Kaiser, N. & Salander Renberg, E. Suicidal expressions among the Swedish reindeer-herding Sami population. *Suicidology Online*. 3 (2012): s. 102–113.
- Kaiser, N., Ruong, T. & Salander Renberg, E. Experiences of being a young male Sami reindeer herder: a qualitative study in perspective of mental health. *Int J Circumpolar Health*. 72: (2013): s. 20926. DOI:10.3402/ijch.v72i0.20926.
- Kaiser, N., Näckter, S., Karlsson, M. & Salander Renberg, E. Experiences of Being a Young Female Sami Reindeer Herder: A Qualitative Study from the Perspective of Mental Health and Intersectionality. *Journal of Northern Studies*. 9:2 (2015): s. 55–72. DOI:10.36368/jns.v9i2.805.
- Karasek, R. & Theorell, T. *Healthy work: stress, productivity, and the reconstruction of working life*. (Basic Books, 1990.)
- Kunskapsnätverket för samisk hälsa. *Samisk Hälsa – Kunskapsnätverket Samisk Hälsa*. <https://www.samiskhalsa.se/> (2025-04-12).
- La Parra-Casado, D., San Sebastian, M. & Stoor, J.P.A. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: The SámiHET study. *Scand J Public Health*. 52:4 (2024): s. 442–449. DOI:10.1177/14034948231157571.
- Landsbygds- och infrastrukturdepartementet RSL. *Rennäringslag (1971:437) | Sveriges riksdag*. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/rennaringslag-1971437_sfs-1971-437/ (2025-04-12).
- Lunner Kolstrup, C., Lavesson, L. & Zachrison, M. Arbetsmiljö, hälsa och säkerhet bland renskötare i svenska Samí. 8: (2019).
- Maraud, S. & Roturier, S. Chronic Wasting Disease (CWD) in Sami Reindeer Herding: The Socio-Political Dimension of an Epizootic in an Indigenous Context. *Animals: an open access journal from MDPI*. 11:2 (2021): DOI:10.3390/ani11020297.

- Nilsson, L.M., Dahlgren, L., Johansson, I., Brustad, M., Sjölander, P. & Van Guelpen, B. Diet and lifestyle of the Sami of southern Lapland in the 1930s–1950s and today. *Int J Circumpolar Health*. 70:3 (2011): s. 301–318. DOI:10.3402/ijch.v70i3.17831.
- Norum, J. & Nieder, C. Socioeconomic characteristics and health outcomes in Sami speaking municipalities and a control group in northern Norway. *Int J Circumpolar Health*. 71 (2012): s. 19127. DOI:10.3402/ijch.v71i0.19127.
- Nystad, K., Spein, A.R. & Ingstad, B. Community resilience factors among indigenous Sámi adolescents: a qualitative study in Northern Norway. *Transcult Psychiatry*. 51:5 (2014): s. 651–672. DOI:10.1177/1363461514532511.
- Ocobock, C., Turunen, M., Soppela, P. & Rasmus, S. The impact of winter warming and more frequent icing events on reindeer herder occupational safety, health, and wellbeing. *Am J Hum Biol*. 35:1 (2023): s. e23790. DOI:10.1002/ajhb.23790.
- Omma, L., Sandlund, M. & Jacobsson, L. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study. *Int J Circumpolar Health*. 72 (2013): DOI:10.3402/ijch.v72i0.19862.
- Omma, L.M., Holmgren, L.E. & Jacobsson, L.H. Being a young sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction. *Journal of Northern Studies*. 5:1 (2011): s. 9–28. DOI:10.36368/jns.v5i1.666.
- Pekkarinen, A-J., Rasmus, S., Kumpula, J. & Tahvonen, O. Winter condition variability decreases the economic sustainability of reindeer husbandry. *Ecol Appl*. 33:1 (2023): s. e2719. DOI:10.1002/eap.2719.
- Peters, M.D.J., Marnie, C., Tricco, A.C., Pollock, D., Munn, Z., Alexander, L., McInerney, P., Godfrey, C.M. & Khalil, H. Updated methodological guidance for the conduct of scoping reviews. *JBIM Evidence Implementation*. 19:1 (2021): s. 3–10. DOI:10.1097/xeb.0000000000000277.
- Petrenya, N., Skeie, G., Melhus, M. & Brustad, M. Food in rural northern Norway in relation to Sami ethnicity: the SAMINOR 2 Clinical Survey. *Public Health Nutr*. 21:14 (2018): s. 2665–2677. DOI:10.1017/S1368980018001374.

- Petrenya, N., Rylander, C. & Brustad, M. Dietary patterns of adults and their associations with Sami ethnicity, sociodemographic factors, and lifestyle factors in a rural multiethnic population of northern Norway – the SAMINOR 2 clinical survey. *BMC Public Health*. 19:1 (2019): s. 1632. DOI:10.1186/s12889-019-7776-z.
- Pikkarainen, H. & Brodin, B. *Diskriminering av samer: samers rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv*. (Ombudsmannen mot etnisk diskriminering. DO, 2008.)
- Ross, A.B., Johansson, Å., Vavruch-Nilsson, V., Hassler, S., Sjölander, P., Edin-Liljegren, A. & Gyllensten, U. Adherence to a traditional lifestyle affects food and nutrient intake among modern Swedish Sami. *International Journal of Circumpolar Health*. 68:4 (2009): s. 372–385. DOI:10.3402/ijch.v68i4.17371.
- Sagy, S. & Mana, A. Salutogenesis Beyond Health: Intergroup Relations and Conflict Studies. I Mittelmark, M.B., Bauer, G.F., Vaandrager, L., Pelikan, J.M., Sagy, S., Eriksson, M., Lindström, B. & Meier Magistretti, C. (red.). *The Handbook of Salutogenesis* Second Edition. (Springer, 2022), s. 225–231.
- Sametinget. *Samebyar – Sametinget.se*.
<https://www.sametinget.se/samebyar> (2025-04-12).
- San Sebastian, M., Gustafsson, P.E. & Stoor, J.P.A. Embodiment of discrimination: a cross-sectional study of threats, humiliating treatment and ethnic discrimination in relation to somatic health complaints among Sámi in Sweden. *J Epidemiol Community Health*. 78:5 (2024): s. 290–295.
DOI:10.1136/jech-2023-221365.
- Sjölander, P., Daerga, L., Edin-Liljegren, A. & Jacobsson, L. Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden. *Occup Med (Lond)*. 58:8 (2008): s. 572–579. DOI:10.1093/occmed/kqn153.
- Sjölander, P., Hassler, S. & Janlert, U. Stroke and acute myocardial infarction in the Swedish Sami population: incidence and mortality in relation to income and level of education. *Scand J Public Health*. 36:1 (2008): s. 84–91. DOI:10.1177/1403494807085305.
- Sjölander, P., Edin-Liljegren, A. & Daerga, L. *Samernas hälso-situation i Sverige: en kunskapsöversikt*. (Sametinget, 2009).

- Stoessel, M., Moen, J. & Lindborg, R. Mapping cumulative pressures on the grazing lands of northern Fennoscandia. *Sci Rep.* 12:1 (2022): s. 16044. DOI:10.1038/s41598-022-20095-w.
- Sveriges riksdag. *Dokument och lagar*. Sveriges riksdag. (2025.) <https://www.riksdagen.se/sv/sok/?avd=dokument> (2025-03-10).
- Wallin, L. & Huuva, Lou. Hatbrott mot samer. (2024): s. 1–93, Brå. Online resurs, <https://bra.se/rapporter/arkiv/2024-04-29-hatbrott-mot-samer> (hämtad 2026-01-08).
- Åhman, B., Rasmus, S., Risvoll, C., Morten Eilertsen, S. & Norberg, H. Large predators and their impact on reindeer husbandry. I (red.). *Reindeer Husbandry and Global Environmental Change* (Routledge, 2022), s. 118–130.

Tabell 2 Beskrivning av inkluderade artiklar i studien med titel, syfte, population, metod, slutsatser och tema
(RS = renskötande samer, NRS = icke renskötande samer, NS = icke samer)

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
1.	"If the reindeer die, everything dies": The mental health of a Sámi community exposed to a mining project in Swedish Sápmi	Att studera erfarenheter och uppfattningar angående potentiella hälsoeffekter av etablering av en gruva.	6 djupintervjuer med medlemmar från en sameby.	Kvalitativ intervjustudie, Tematisk analys.	Långa processer av osäkerhet kring etableringen av en gruva leder till upplevelser av ångest, stress och oro, kopplad till det traditionella levnads-sättet och den egna identiteten.	Indirekta faktorer
2.	Adherence to a traditional lifestyle affects food and nutrient intake among modern Swedish Sami	Att jämföra närings-, kostintag och kliniska parametrar mellan traditionell samisk och västerländsk livsstil.	595 samer (145 renskötarmedlemmar) jämförs med kontrollgrupp av 1 000 icke-samer.	Tvärnsnittsstudie med data från ett hjärtkärl-preventionsprogram (VIP).	Klassificering av samer i renskötare och icke renskötare visar att en traditionell livsstil som definieras av yrke återspeglas i skillnader i mat- och näringsintag.	Hälsa, kost och livsstil
3.	Animal source food intake and association with blood cholesterol, glycerol-phospholipids and sphingolipids in a northern Swedish population	Att studera samband mellan kostintag och koncentrationer av lipider i blodet vid jämförelse mellan traditionell och västerländsk livsstil.	Individer med traditionell livsstil (TL), renskötande samer (n = 94) jämförs med och en grupp med västerländsk livsstil (n = 505).	Kohortstudie med statistiska jämförelser mellan grupper och sambands-analyser.	Individer med TL har jämförbar förekomst av hjärt-kärlsjukdom med en referensgrupp med icke TL, trots högre intag av fett och protein från vilt kött. Det tyder på att andra faktorer än traditionell kost påverkar sjukdomsrisk.	Hälsa, kost och livsstil
4.	Aspects of quality of life, social capital, and mental health among Swedish reindeer-herding Sami	Att studera levnadsförhållanden bland renskötare i norr jämfört med renskötare i södra delen av Sápmi, utifrån livskvalitet, socialt kapital och psykisk hälsa.	Individer från renskötarhushåll (n = 351) jämfördes med geografiskt matchade individer från tätort (n = 679) och glesbygd (n = 714).	Enkätstudie med kvantitativa jämförande analyser av faktorer kopplade till socialt kapital.	RS i svenska södra Sápmi, 40 % ville förändra sitt liv jämfört med 25 % i norra delen. Könsskillnader bland RS, samt skillnader i levnadsvillkor mellan norr och söder motiverar ytterligare fördjupade studier.	Psykosociala faktorer

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
5.	Being a young Sami in Sweden: living conditions, identity and life satisfaction	Att utforska den kulturella verkligheten bland unga samer genom socioekonomiska förhållanden, deras syn på samisk kultur, levnadssätt, existentiella aspekter, självuppfattning och erfarenhet av att bli illa behandlad på grund av etnicitet.	Unga samer (n = 516), 18–28 år.	En mixad metodstudie med datamaterial från diskussioner, möten och en konferens samt en enkät där könsskillnader jämfördes.	Sannolikt finns skyddsfaktorer som kan förklara välbefinnandet hos unga samer som: en stark känsla av samhörighet, starka band till familj, släkt och vänner samt god sociokulturell anpassning (som arbete och utbildning).	Psykosociala faktorer
6.	Cancer in the Sami population of Sweden in relation to lifestyle and genetic factors	Att analysera incidens av cancer i den samiska populationen i Sverige, och förändringar i cancerrisk 1961–2003.	Grupper av samer (RS = 7 482, NRS = 34 239) och icke samer (NS = 144 913) jämfördes mellan 1961–2003.	Registerstudie med jämförelser av incidens- och mortalitetskvoter.	RS hade lägre cancerrisker jämfört med NRS. Den lägsta relativa risken att få cancer fanns bland RS män och den högsta bland NRS kvinnor. Skillnader i cancerrisker kan troligen tillskrivas olika livsstil och eventuella genetiska faktorer.	Hälsa, kost och livsstil
7.	Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000	Att jämföra köns- och orsaksspecifika mönster i dödlighet bland RS, NRS och NS mellan 1961–2000.	Samma population som i nr 6 ovan.	Registerstudie där relativa dödlighetsrisker analyserades genom standardiserade mortalitetskvoter (SMR).	Likheter i dödlighetsmönster är sannolikt ett resultat av århundraden av nära interaktion mellan samer och NS, medan skillnader kan bero på livsstil, psykosociala och/eller genetiska faktorer.	Dödsorsaker, olyckor och suicid
8.	Chronic Wasting Disease (CWD) in Sami Reindeer Herding: The Socio-Political Dimension of an Epizootic in an Indigenous Context	Att undersöka hantering och förekomst av CWD ur ett socialt och politiskt perspektiv i svenska Sápmi.	Intervjuer med veterinärer, viltvårdare, renskötare, jurister samt litteratur.	Litteraturoversikt och intervjuer.	Utveckling av sjukdomar bland renar är osäker. Avgörande är ett socialt synsätt som komplement till biologiska och veterinärmedicinska studier av CWD, för att politisera hälsofrågan och analysera den i förhållande till olika domäner. Det nya fallet bland renar i Norge 2020 kan leda till att åtgärder påskyndas.	Indirekta faktorer
9.	Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden	Att undersöka symtom och predicerande faktorer för depression och ångest bland renskötande samer i Sverige.	RS (168 män, 151 kvinnor) jämfördes med NS från stad och landsbygd (n = 1 393 (662 män, 731 kvinnor)).	En enkätstudie om psykisk ohälsa med Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS).	RS män kräver särskild uppmärksamhet när det gäller psykiska problem.	Psykosociala faktorer

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
10.	Diet and lifestyle of the Sami of southern Lapland in the 1930s–1950s and today	Att beskriva livsstilen bland samer i södra Lappland för 50 till 70 år sedan i förhållande till dagens samiska och icke-samiska befolkning.	Äldre samer (n = 20) intervjuades om föräldrars livsstil och kost för 50 till 70 år sedan. Frågeformulär (VIP) från RS (n = 81), NRS (n = 226) och NS (n = 1 842) jämfördes.	Kvalitativ analys och kvantitativ jämförelse mellan samiska och icke-samiska grupper genomfördes.	Karaktäristiska livsstilelement bland etniska grupper med störst kulturell betydelse i dag, som renkött, är kanske inte det mest objektiva livsmedlet, traditionellt sett.	Hälsa, kost och livsstil
11.	Experiences of Being a Young Female Sami Reindeer Herder: A Qualitative Study from the Perspective of Mental Health and Intersectionality	Att utforska erfarenheter av att vara ung, kvinnlig samisk renskötare i Sverige, med fokus på intersektionalitet och exponering för riskfaktorer avseende psykisk (o)hälsa.	Intervjuer med strategiskt utvalda kvinnliga RS (n = 13), 18–35 år.	Kvalitativ intervjustudie som analyserades med innehållsanalys.	RS kvinnors ställning innebar en stolthet över den samiska kulturen men också en risk för psykiska problem som bör hanteras i relation till livsstil och etnicitet.	Psykosociala faktorer
12.	Experiences of being a young male Sami reindeer herder: a qualitative study in perspective of mental health	Att utforska upplevelser av hur det är att vara en ung manlig samisk renskötare i Sverige.	Djupintervjuer med strategiskt utvalda RS män (n = 15) i åldern 18–35 år.	Kvalitativ intervjustudie som analyserades med innehållsanalys.	Stressfaktorer hotar RS återhämtning, hälsa och ett hållbart liv. Samhällets krav på att renskötselns livs- och produktionssystem ska anpassas till regler som passar för majoritetsbefolkningen, kan utgöra en stressfaktor för de coping-strategier som möjliggör mobil pastoralism.	Psykosociala faktorer
13.	Facing the limit of resilience: perceptions of climate change among reindeer herding Sami in Sweden	Att undersöka erfarenheter och uppfattningar om klimatförändringar bland svenska RS.	Intervjuer med RS (n = 14, 3 kvinnor, 11 män) från 11 olika samebyar, 16–75 år.	Kvalitativ intervjustudie som analyserades med innehållsanalys.	Klimatförändringars påverkan kan få allvarliga konsekvenser för rennäringen och RS livsstil. Beslutsfattare behöver bättre insikter för att kunna fatta adekvata beslut om anpassningsbara klimatförändringsstrategier.	Indirekta faktorer

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
14.	Fatal accidents and suicide among reindeer-herding Sami in Sweden	Att undersöka om ökad motorisering och socioekonomiskt tryck lett till ökad risk för arbetsrelaterade dödsolyckor och självmord 1961–2000.	RS medlemmar (n = 7 482) jämfördes med förväntat antal dödsfall i en demografiskt matchad kontrollpopulation av NS (n = 31 349).	Registerstudie från dödsorsaksregistret.	Den ökade socio-ekonomiska pressen och den omfattande användningen av terrängfordon har ökat risken för dödsolyckor bland RS. Renskötsel är ett av Sveriges farligaste yrken.	Dödsorsaker, olyckor och suicid
15.	Hazardous Drinking and Drinking Patterns Among the Reindeer-Herding Sami Population in Sweden	Att undersöka riskfylld alkoholkonsumtion bland RS i Sverige.	RS (n = 319) jämfördes med referenspopulationer från städer och landsbygd, (n = 1 393).	Tvärsnittsstudie med frågeformulär angående alkoholrelaterade sjukdomar (AUDIT).	Det var ej högre riskfylld alkoholkonsumtion i den samiska befolkningen jämfört med befolkningen i allmänhet. Undergrupper av samiska män med depressionssymtom var i riskzonen, men ej samiska kvinnor.	Hälsa, kost och livsstil
16.	Health and living conditions of Samis compared with other citizens based on representative surveys in three Swedish regions	Att undersöka den sociala och hälsomässiga situationen i den samiska befolkningen i tre regioner, med olika historiska och nuvarande positioner för den samiska befolkningen, samt göra jämförelser med övriga svenskar i samma regioner.	Samer (n = 613) jämfördes med övriga svenskar (n = 6 309).	Enkätstudie med jämförande statistiska analyser mellan olika grupper.	Samer i allmänhet har liknande eller bättre hälsa och social situation NS men RS män mötte större risker för ohälsa än NRS.	Hälsa, kost och livsstil
17.	In the light of change: a mixed methods investigation of climate perceptions and the instrumental record in northern Sweden	Att ge en beskrivning av RS om klimatförändringar i norra Sverige.	Intervjuer med RS (n = 13) som kombinerades med väderdata.	En mixad metodstudie med kvalitativa intervjuer som testades mot uppmätta meteorologiska data.	Analysen visade att de som närmast interagerar med miljön ger en korrekt bild av klimatförändringar som uppmätts vid meteorologiska stationer. Den lokala uppfattningen om klimatförändringarna bör vara viktig för att utforma politiken och för att ge röst åt förespråkare och beslutsfattare.	Indirekta faktorer

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
18.	Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer herders in Sweden	Att undersöka prevalens och relativ risk för muskuloskeletala symtom (MSP) och upplevd psykosocial och social arbetsbelastning bland RS.	RS män (n = 74), RS kvinnor (n = 53) och män i andra arbetaryrken (n = 194).	Enkätstudie och diskussionsgrupper angående förekomst av MSP under den senaste veckan och senaste året.	Den relativa risken för MSP från händer/handleder och nedre delen av ryggen var hög bland RS. MSP är ett betydande hälsoproblem i den moderna renskötseln, vilket kräver förebyggande åtgärder som tar hänsyn till psykosociala, fysiska och socio-ekonomiska riskfaktorer.	Muskuloskeletala besvär
19.	Psychosocial perspectives on working conditions among men and women in reindeer breeding in Sweden	Att beskriva arbetsorganisationen i samebyarna och i renskötselarbetet samt kvinnors arbetsuppgifter och jämföra hur män och kvinnor upplever sin psykosociala arbetssituation.	RS (n = 200) från 7 samebyar i svenska Sápmi.	Enkätstudie med jämförelser mellan män och kvinnor.	Det finns ett behov av en mer systematisk studie av psykosociala arbetsförhållanden i samebyarna i Sverige. Åtgärder bör vidtas för att utveckla arbetsorganisationen t.ex. genom nya kommunikationsstrategier och konflikthantering.	Psykosociala faktorer
20.	Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami	Att analysera olika aspekter av hälsorelaterade livskvalitet (SF-36) bland RS.	RS (n = 99, 56 män, 43 kvinnor) jämfördes med NS.	Tvärnittsstudie och analys av samband mellan mentala och fysiska komponenter (SF-36) och socio-demografiska, biomedicinska, fysiska, psykosociala och socio-ekonomiska variabler med multivariat regressionsanalys.	RS män och kvinnor behöver olika förutsättningar för en god livskvalitet. Dålig somatisk, psykosocial och fysisk hälsa, ökat intrång från exploatörer på betesmarkerna och minskad vinst i renskötseln utgör viktiga hot mot en god livskvalitet.	Psykosociala faktorer
21.	Risk factors for cardiovascular diseases among Swedish Sami – a controlled cohort study	Att undersöka förekomst av kliniska, psykosociala och beteendemässiga riskfaktorer för hjärt-kärlsjukdom och diabetes.	Grupper av RS och NRS (totalt n = 276 män och n = 335 kvinnor) skapades från VIP under 1990–2001, och jämfördes med en matchad kontrollgrupp NS.	Kohortstudie där riskfaktorer för att utveckla hjärt-kärlsjukdom och diabetes analyserades.	Olikheter i exponering för psykosociala och beteendemässiga riskfaktorer kan delvis förklara skillnader i dödlighet i hjärt-kärlsjukdomar mellan samer och icke-samer, och mellan samiska män och kvinnor.	Hälsa, kost och livsstil

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
22.	Sense of coherence of reindeer herders and other Samis in comparison to other Swedish citizens	Att undersöka nivåer av Känsla av sammanhang (KASAM) och resurser med möjlig påverkan på hälsa.	Nivå av KASAM jämfördes mellan samer (n = 613) och NS (n = 525) samt mellan RS och NRS.	Enkätundersökning (KASAM, 13 frågor).	Förutom ålder och hälsa påverkar renskötselns livsvillkor och tillhörighet till renskötarsamhället KASAM.	Psykosociala faktorer
23.	Stroke and acute myocardial infarction in the Swedish Sami population: incidence and mortality in relation to income and level of education	Att undersöka incidens och dödlighet i stroke (SAH) och hjärtinfarkt (AMI) bland samer 1985–2002, i relation till inkomst och utbildningsnivå.	Kohortstudie med samer (n = 15 914, 8 271 män och 7 643 kvinnor) födda 1960 eller tidigare jämfört med en referenspopulation av NS.	Standardiserade incidenskvoter (SIR) och mortalitetskvoter (SMR) jämfördes mellan grupperna.	Beteendemässiga och psykosociala riskfaktorer orsakar sannolikt skillnader i strokeförekomst mellan RS och NRS män, och mellan samiska och NS kvinnor, snarare än traditionella socioekonomiska faktorer.	Hälsa, kost och livsstil
24.	Suicidal expressions among the Swedish reindeer-herding Sami population	Att undersöka olika suiciduttryck bland svenska RS.	RS (n = 315, 167 män, 148 kvinnor) jämfördes med geografiskt matchade referenspopulationer NS (n = 1 354, 652 män, 702 kvinnor).	Enkät med frågor om aspekter av suicidalt beteende hos "viktiga andra", egna suicidproblem och attityder till suicid.	RS män och kvinnor löper särskild risk för suicidalitet. Viktigt att uppmärksamma unga och medelålders samiska män med riskfylld alkoholkonsumtion och ångest.	Dödsorsaker, olyckor och suicid
25.	Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study	Att undersöka upplevelsen av suiciduttryck (dödsönskningar, livströtthet, tankar, planer och försök) bland unga svenska samer och närstående, samt deras attityder till suicid (ATTSS), samt att jämföra med svenskar i allmänhet.	Samer (n = 516) 18–28 år, jämfördes med en ålders- och geografiskt matchad referensgrupp NS (n = 218).	En tvärsnittsstudie där frågeformulär använts för att studera olika aspekter av suicidkomplexet.	Ökad förekomst av självmordstankar/dödsönskningar/livströtthet fanns bland unga samer. Svåra omständigheter och upplevd diskriminering kan öka suicidalt beteende i undergrupper av samer.	Dödsorsaker, olyckor och suicid

Nr	Titel	Syfte	Population	Metod	Slutsatser	Tema
26.	Suicide among reindeer herding Sámi in Sweden, 1961–2017	Att analysera suicid bland RS i Sverige med avseende på ålder, kön, metoder, region och tid på året.	Suicid (n = 39) från 1961–2000 och 11 suicid från 2001–2017 studerades.	Registerstudie där information från Rättsmedicinalverkets databas identifierade antal och omständigheter kring suicid bland RS.	Suicidtalerna ökade från norr (Norrbotten) till söder (Jämtland/ Härjedalen). Framtida forskning bör studera könsskillnader, alkoholkonsumtion och allmänna förutsättningar för renskötseln för att stärka suicidpreventionen.	Dödsorsaker, olyckor och suicid
27.	The Northern Swedish Population Health Study (NSPHS) – a paradigmatic study in a rural population combining community health and basic research	Att studera skillnader i livsstil, subkliniska och kliniska mått mellan individer med västerländskt "modernt" liv (MLS) jämfört med individer med traditionellt levnadssätt (TLS), i NSPHS-studien.	Individer med TLS (n = 96), främst renskötsel, jakt och fiske), jämfördes med individer med MLS (n = 560).	Enkätstudie där MLS respektive TLS jämfördes där skillnader i livsstil subkliniska och kliniska mått belystes.	Skillnader mellan TLS och MLS respektive mellan könen, och specifika hälsorisker identifierades. TLS kvinnor hade större risk för hjärt-kärlsjukdomar (särskilt hjärtinfarkt) och männen högre förekomst av ortopediska symtom (t.ex. smärta i kroppen). Studier av landsbygds/glesbygdsbefolkning kan bidra med förståelse för miljömässiga och genetiska bestämningsfaktorer för sjukdomar.	Hälsa, kost och livsstil
28.	Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001	Att beskriva omständigheter kring de dödsfall som identifierats bland RS.	Antalet dödsfall bland RS (n = 7 482) hämtades från Socialstyrelsen från 1961–2001 där 158 onaturliga dödsfall identifierades.	Granskning av obduktionsprotokoll, polisrapporter och tillgängliga medicinska journaler identifierade 158 onaturliga dödsfall som analyserades.	Alkohol och säkerhet vid transporter, både på väg och i terräng, var viktiga faktorer för onaturliga dödsfall bland RS.	Dödsorsaker, olyckor och suicid
29.	Work-related musculoskeletal pain among reindeer herding Sami in Sweden – a pilot study on causes and prevention	Att undersöka förekomst av och identifiera orsaker till muskuloskeletal smärta (MSP), och utvärdera effekten av ett preventionsprogram (IP).	Information från RS (n = 51, 26 män, 25 kvinnor) före och efter ett IP-program.	Enkätstudie om MSP i olika kroppsregioner, smärtans varaktighet, intensitet och exponering för fysiska och psykosociala riskfaktorer.	Pilotstudien indikerar att det är möjligt att minska antal och omfattning av MSP bland RS genom skräddarsydda interventioner.	Muskuloskeletal besvär

Upplevd diskriminering leder inte till politisk marginalisering bland samer

Ulf Mörkenstam, Ragnhild Nilsson och Kåre Vernby

Inledning¹

Det är i dag snart 20 år sedan FN:s deklaration om urfolks rättigheter (UNDRIP) antogs av FN:s generalförsamling. 144 länder röstade för deklarationen, inklusive Sverige, och länder som Australien, Kanada, Nya Zeeland och USA har i efterhand tillstyrkt UNDRIP.² Redan i deklarationens andra stycke stadgas att: "Indigenous peoples and individuals are free and equal to all other peoples and individuals and have the right to be free from any kind of discrimination, in the exercise of their rights, in particular that based on their indigenous origin or identity."³ Samtidigt har forskning visat att personer som identifierar sig som tillhöriga ett urfolk återkommande vittnar om diskriminering på grund av sin etnicitet.⁴ I ett nordiskt sammanhang har stu-

¹ En i det närmaste identisk version av denna text har tidigare publicerats i boken *Sametingsval 2021. Stabila mönster och utvecklingstendenser*, S. Dahlberg, U. Mörkenstam, R. Nilsson & T. Segerberg (Santérus förlag, 2025). Texten skrevs dock ursprungligen för att ingå i Sanningskommissionen för det samiska folkets forskarvolym och publiceras nu med tillstånd från Santérus förlag.

² K. Gover. Settler-state political theory. 'CANZUS' and the UN declaration on the rights of indigenous peoples. *European Journal of International Law*. 26:2 (2015). DOI.org/10.1093/ejil/chv019.

³ United Nations. *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (UNDRIP). (2007), art. 2. https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf.

⁴ Se till exempel L. Wylie & S. McConkey. Insiders' insight: Discrimination against Indigenous peoples through the eyes of health care professionals. *Journal of racial and ethnic health disparities*. 6 (2019). DOI.org/10.1007/s40615-018-0495-9; S. A. Kapeli, S. Manuela & C. G. Sibley. Perceived discrimination is associated with poorer health and well-being outcomes among Pacific peoples in New Zealand. *Journal of Community & Applied Social Psychology*. 30:2 (2020). DOI.org/10.1002/casp.2433.

dier visat att personer som identifierar sig som samer upplever diskriminering i högre grad än majoritetsbefolkningen.⁵

Kopplingen mellan upplevd diskriminering och sämre hälsa är väl belagd inom hälsoforskning.⁶ Forskning har också visat att upplevd diskriminering bland medlemmar av etniska grupper påverkar det politiska deltagandet på individnivå, men resultaten är inte entydiga. Flera studier visar att upplevd diskriminering kan leda till minskat politiskt engagemang och till politisk marginalisering, medan andra studier visar att upplevd diskriminering kan fungera som en drivkraft för ökat politiskt deltagande bland etniska minoriteter, både i majoritetssamhället och inom den egna gruppen.⁷ Det är särskilt tydligt för de individer som har en stark självidentifikation med den egna gruppen.⁸

Hur upplevd diskriminering påverkar politiskt deltagande bland den samiska befolkningen har inte tidigare studerats. I kapitlet kommer vi att utifrån den väljarundersökning som genomfördes i samband med valet till Sametinget i Sverige 2021 analysera effekterna av upplevd diskriminering på politiskt deltagande både i majoritetssam-

⁵ Se till exempel K. L. Hansen. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *International journal of circumpolar health*. 74:1 (2015). DOI.org/10.3402/ijch.v74.25125; D. La Parra-Casado, M. San Sebastian & J. P. A. Stoor. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: the SámiHET study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 52:4 (2023). DOI.org/10.1177/14034948231157571; R. Yasar, F. Bergmann, A. Lloyd-Smith, S.-P. Schmid, K. Holzinger & T. Kupisch. Experience of discrimination in egalitarian societies: the Sámi and majority populations in Sweden and Norway. *Ethnic and Racial Studies*. 47:6 (2023). DOI.org/10.1080/01419870.2023.2243313.

⁶ Se till exempel J. Hua, A. E. Johnson, M. Hussain & J. L. Howell. Associations between perceived everyday discrimination and health among college students at a Hispanic-serving institution. *Journal of Health Psychology*. 28:7 (2023). DOI.org/10.1177/13591053221083739?urlappend=%3Futtm_source%3Dresearchgate; Hansen. Ethnic discrimination and health.

⁷ Se till exempel D. J. Schildkraut. The rise and fall of political engagement among Latinos: The role of identity and perceptions of discrimination. *Political Behavior*. 27 (2005). DOI.org/10.1007/s11109-005-4803-9; R. Wilkes & C. Wu. Immigration, discrimination, and trust: A simply complex relationship. *Frontiers in Sociology*. 4 (2019). DOI.org/10.3389/fsoc.2019.00032; A. Bilodeau, S. White, L. Turgeon & A. Henderson. Ethnic minority belonging in a multilevel political community: the role of exclusionary experiences and welcoming provincial contexts in Canada. *Territory, Politics, Governance*. 12:7 (2022). DOI.org/10.1080/21622671.2022.2080758.

⁸ Se till exempel M. Fischer-Neumann. Immigrants' ethnic identification and political involvement in the face of discrimination: A longitudinal study of the German case. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 40:3 (2014). DOI.org/10.1080/1369183X.2013.847362; R. Besco, S. Garcia-Rios, J. Lagodny, N. Lajevardi, K. Oskooii & E. Tolley. Fight not flight: The effects of explicit racism on minority political engagement. *Electoral Studies*. 80 (2022). DOI.org/10.1016/j.electstud.2022.102515.

hället och i det samiska samhället.⁹ Vi analyserar också effekterna på förtroende för olika institutioner i samhället och för nöjdheten med demokratin i Sverige och i Sametinget. Vi skiljer mellan social diskriminering (självupplevd diskriminering på individnivå) och politisk diskriminering (upplevelser av om samer som grupp diskrimineras).¹⁰ Vi inleder dock analysen med att beskriva förekomsten av upplevd diskriminering bland den samiska väljarkåren, samt analysera om upplevelser av diskriminering skiljer sig åt bland olika grupper, baserat på bland annat ålder, kön och geografisk hemvist.

Teoretiska utgångspunkter

I studier av väljarbeteende på individnivå skiljer statsvetenskaplig forskning vanligen mellan resurs- och motivationsförklaringar för att förklara politiskt deltagande. Som resursförklaringar räknas till exempel socioekonomiska faktorer som yrke, utbildning och inkomst men även sociodemografiska faktorer som kön, ålder och social integration. Den senare faktorn kan röra om en person är född i landet, är gift eller sambo, har stora sociala nätverk eller sysselsättning. Bland motivationsförklaringar inkluderas bland annat politiskt intresse, mediekonsumtion och partiidentifikation.¹¹

I studier av politiskt deltagande bland etniska grupper lyfts ofta ytterligare tre förklaringsvariabler fram. En sådan är självidentifikation, det vill säga om en person identifierar sig med majoritetssamhället, med den egna etniska gruppen, med båda eller ingen av dem.¹² En annan viktig variabel som lyfts fram är social integration i den egna gruppen. Till skillnad från social integration i majoritetssam-

⁹ När vi talar om politiskt deltagande i majoritets- respektive det samiska samhället är det lätt att skilja mellan båda dessa vad gäller till exempel valdeltagande (att rösta i val till Riksdagen eller Sametinget) och om någon kontaktat en politiker eller tjänsteman i majoritetssamhället, eller vid Sametinget. I andra former av deltagande, som till exempel i en demonstration, eller att skriva en insändare till en tidning, är det betydligt svårare. I dessa fall har respondenterna själva bedömt om deras politiska deltagande i första hand varit i majoritets- eller i det samiska samhället. För de frågor som ingår, se appendix 2.

¹⁰ Jämför K. A. R. Oskooii. Perceived discrimination and political behavior. *British Journal of Political Science*. 50:3 (2020). DOI.org/10.1017/S0007123418000133.

¹¹ S. Verba, K. L. Schlozman & H. E. Brady. *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. (Harvard University Press, 1995); M. N. Franklin. *Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*. (Cambridge University Press, 2004.)

¹² Fischer-Neumann. Immigrants' ethnic identification and political involvement in the face of discrimination; M. Kranendonk, F. Vermeulen & A. Van Heelsum. 'Unpacking' the identity-to-politics link: The effects of social identification on voting among Muslim immigrants in Western Europe. *Political Psychology*. 39:1 (2018). DOI.org/10.1111/pops.12397.

hället, något som tidigare studier entydigt visat ökar det politiska deltagandet, är effekterna av social integration inom en etnisk grupp inte lika entydiga.¹³ Social integration i den egna gruppen kan fungera som en resurs och därigenom främja politiskt deltagande i majoritetssamhället. Integration i den egna gruppen kan dock även isolera dessa grupper från den större politiska gemenskapen och därigenom bli ett hinder för politisk aktivitet.¹⁴ Tidigare studier har också visat att integration i det samiska samhället har en stor betydelse för att förklara valdeltagande bland den samiska väljarkåren vid både samlings- och riksdagsval: en positiv effekt vid samlingsval och en negativ vid riksdagsval.¹⁵

Stark identifikation med en etnisk grupp och social integration i den egna gruppen verkar även hänga nära samman med en tredje förklaringsvariabel, upplevd diskriminering, vilket är den variabel som står i fokus i det här kapitlet. Upplevd diskriminering har till exempel visat sig vara central för att skapa en stark gruppidentitet, något som i sin tur ökar sannolikheten för politiskt deltagande.¹⁶ Det förefaller således som om upplevd diskriminering har en indirekt koppling till politiskt deltagande, där huvudtanken är att identifikation med en grupp ökar sannolikheten för politiskt deltagande om det kan skapa och tydliggöra gemensamma politiska intressen och preferenser. Gruppen ger både motivation och resurser att delta i politiken.¹⁷ Studier har dock visat att upplevd diskriminering indirekt också kan påverka det politiska deltagandet negativt, till exempel genom en minskad känsla av tillhörighet och identifikation med majoritetssamhället.¹⁸

¹³ P. Strömblad & P. Adman. Political integration through ethnic or nonethnic voluntary associations? *Political Research Quarterly*. 63:4 (2010). DOI.org/10.1177/1065912909341539; K. A. R. Oskooi & K. Dana. Muslims in Great Britain: the impact of mosque attendance on political behaviour and civic engagement. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 44:9 (2018). DOI.org/10.1080/1369183X.2017.1330652.

¹⁴ W. Achbari. Bridging and bonding ethnic ties in voluntary organisations: A multilevel 'schools of democracy' model. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 41:14 (2015). DOI.org/10.1080/1369183X.2015.1053851; H. H.-S Kim. In-group and out-group networks, informal social activities, and electoral participation among immigrants in South Korea. *Journal of International Migration and Integration*. 18:4 (2017).

¹⁵ S. Dahlberg & U. Mörkenstam. Social identification, in-group integration and voter turnout in three parliamentary elections: An analysis of the Swedish Sámi electorate. *Electoral Studies*. 59:14 (2019). DOI.org/10.1016/j.electstud.2019.03.012; S. Dahlberg, U. Mörkenstam & T. Segerberg. Valdeltagande bland den samiska väljarkåren. I S. Dahlberg, U. Mörkenstam, U.R. Nilsson & T. Segerberg (red.). *Sametingsval 2021. Stabila mönster och utvecklingstendenser* (Santérus förlag, 2025.)

¹⁶ Fischer-Neumann. Immigrants' ethnic identification and political involvement in the face of discrimination; Besco m.fl. Fight not flight.

¹⁷ Verba m.fl. *Voice and equality*.

¹⁸ Bilodeau m.fl. Ethnic minority belonging in a multilevel political community.

Det kan även påverka förtroendet för politiska institutioner negativt.¹⁹ Dessutom kan upplevd diskriminering minska eller öka det politiska deltagandet i majoritetssamhället men ha motsatt (eller samma) effekt på det politiska engagemanget inom den egna gruppen.²⁰

En ytterligare komplicerande faktor är att vi kan skilja mellan två olika former av upplevd diskriminering:²¹ (i) social diskriminering, det vill säga diskriminering på individnivå, till exempel genom hot, verbala eller fysiska övergrepp i vardagen eller i mötet med myndigheter, organisationer eller företag, när individen inte får ett bemötande som lever upp till lagar om lika behandling av samhällets medlemmar; och (ii) politisk diskriminering genom lagar, *policies* och symboler. I det vi kallar social (eller självupplevd) diskriminering ingår således både vardagsdiskriminering i mötet med till exempel kollegor på en arbetsplats eller i skolan, och upplevd diskriminering i mötet med myndigheter och myndighetsrepresentanter, som poliser eller i sjuk- och äldreården. Det senare kallas i andra studier ofta för strukturell diskriminering och ibland även politisk diskriminering.²² Vi tror dock att den centrala distinktionen i detta sammanhang är mellan självupplevd diskriminering och upplevelsen av att samer som grupp är diskriminerade politiskt. Det senare kan bland annat härledas till att samerna i Sverige i egenskap av urfolk erkändes som ett folk med rätt till självbestämmande 2006:

Alla folk som benämner sig själva som urfolk utgör inte 'folk' i folkrättslig mening och saknar därmed rätt till självbestämmande. *Det samiska folket utgör emellertid ett sådant 'folk' som i folkrättens mening har rättigheter, inklusive rätten till självbestämmande.*²³

¹⁹ Wilkes & Wu. Immigration, discrimination, and trust; N. Spierings & F. Vermeulen. Minding the political engagement gap: how discrimination and religion impact Dutch voters with an immigrant background. *Acta Politica*. 59 (2024). DOI.org/10.1057/s41269-023-00286-7.

²⁰ D. Takyar. When interest doesn't turn into action: discrimination, group identification, and Muslim political engagement in the post-9/11 era. *Social Psychology Quarterly*. 82:3 (2019). DOI.org/10.1177/0190272519853542; Oskooii. Perceived discrimination and political behavior.

²¹ Oskooii & Dana. Muslims in Great Britain; N. Lajevardi, K. A. R. Oskooii, H. L. Walker & A. L. Westfall. The Paradox between integration and perceived discrimination among American Muslims. *Political Psychology*. 41:3 (2020). DOI.org/10.1111/pops.12640.

²² Oskooii. Perceived discrimination and political behavior; Lajevardi m.fl. The Paradox between integration and perceived discrimination among American Muslims; D. Owen. The value of the concept of discrimination in contexts of migration: the case of structural discrimination. *Ethics & Global Politics*. 17:2-3 (2024). DOI.org/10.1080/16544951.2024.2361564; Spierings & Vermeulen. Minding the political engagement gap.

²³ Proposition 2005/06:86. *Ett ökat samiskt inflytande*, s. 38. Vår kursivering.

Detta erkännande låg sedan till grund för att Sverige röstade för UNDRIP 2007 och – än viktigare i detta sammanhang – att samerna 2011 erkändes konstitutionellt för första gången (i Regeringsformens (RF) första kapitel om statsskickets grunder).²⁴ Det innebär att frågor om politisk diskriminering kan preciseras i relation till detta och vi har utifrån den samtida forskningen formulerat specifika enkätfrågor om upplevd diskriminering som folk i fråga om bland annat rätt till land och vatten, språk eller i historiskt perspektiv.²⁵

Sammanfattningsvis skiljer vi i vår studie således mellan två former av upplevd diskriminering: upplevd social diskriminering (av andra personer i vardagen) och upplevd politisk diskriminering (av samer som folk). Det hindrar dock inte att vi särskilt redovisar självupplevd diskriminering också i möten med myndigheter, organisationer eller företag, när detta är påkallat.

Studiens data – Sametingsval 2021²⁶

Analysen baserar sig på data från den väljarundersökning som genomfördes i samband med val till Sametinget i Sverige år 2021. Den baseras i sin tur på de väljarundersökningar som genomfördes i samband med valen 2013 och 2017. Enkäten har utformats för att vara jämförbar dels med de väljarundersökningar som sedan 2009 regelbundet genomförts i Norge i samband med val till Sametinget, dels med de övriga väljarundersökningar som genomförs i Sverige. Samtidigt har enkätfrågorna utformats utifrån samisk politik i Sverige, där Sametingets valnämnd har fungerat som referensgrupp. Huvuddelen av frågorna från 2013 och 2017 års enkäter var desamma i 2021 års undersökning men i den senare undersökningen lades ytterligare frågebatterier till, bland annat om upplevelser av diskriminering, om självidentifikation, och om politiskt deltagande, något som medförde att enkäten hade totalt 70 frågor. Innan studien påbörjades genomgick den liksom de tidigare väljarundersökningarna etikprövning vid Etikprövningsmyndigheten. Enkäten distribuerades sedan via posten – med vykorts-, sms- och telefonpåminnelser – och vid varje utskick gavs

²⁴ SFS 1974:152. *Kungörelse om beslutad ny regeringsform*, kap. 1 § 2.

²⁵ I en svensk kontext är flera av dessa enkätfrågor också relevanta för medlemmar av andra nationella minoriteter, till exempel tornedalingar, kväner och lantalaiset.

²⁶ Väljarundersökningen beskrivs mer utförligt i Dahlberg m.fl. *Sametingsval 2021*, där också fler analyser utifrån väljarundersökningen presenteras, till exempel i fråga om valdeltagande, väljarnas val av parti och förtroende.

även möjlighet att fylla i enkäten via internet.²⁷ Den fanns tillgänglig på nordsamiska, sydsamiska och svenska. Svarsfrekvensen uppgick till 42 procent.

Själva urvalet till väljarundersökningen genomfördes med ett obundet slumpmässigt urval ur den inför varje val fastställda röstlängden, som erhöles efter förfrågan till Sametinget. Vårt slumpmässiga urval har varierat mellan undersökningarna och var vid den senaste undersökningen (2021) 3 000 av 9 226 registrerade i röstlängden. I vår studie har det direkt betydelse för resultaten, eftersom vi endast har svar från personer som är registrerade i röstlängden. Antalet samer är förmodligen större än vad röstlängden visar, eftersom det krävs ett aktivt val att registrera sig i den samiska röstlängden, något som dessutom är villkorat. Rätten att registrera sig har den som anser sig vara same (ett subjektivt kriterium) och som uppfyller något av följande (objektiva kriterier): ”1. gör sannolikt att han eller hon har eller har haft samiska som språk i hemmet eller [...] 2. gör sannolikt att någon av hans eller hennes föräldrar, far- eller morföräldrar har eller har haft samiska som språk i hemmet eller [...] 3. har en förälder som är eller har varit upptagen i röstlängd till Sametinget.”²⁸ Vi vet således inte hur många personer som avstår från att registrera sig (eller varför) och det har inte gjorts några folkräkningar på etnisk grund i Sverige sedan år 1947, något som medför att den potentiella samiska väljarkåren därför är okänd.²⁹

Resultat

Vi börjar vår presentation av resultaten från studien genom att beskriva förekomsten av upplevd diskriminering i den samiska väljarkåren, var den sker, samt hur upplevelser av diskriminering skiljer sig åt mellan olika grupper, baserat på bland annat ålder, kön, social integration och geografisk hemvist. Därefter analyserar vi effekterna av upplevd diskriminering på politiskt deltagande, förtroende för politiska institutioner och för nöjdhet med hur demokratin fungerar.

²⁷ Fältarbetet genomfördes av Institutet för kvalitetsindikatorer.

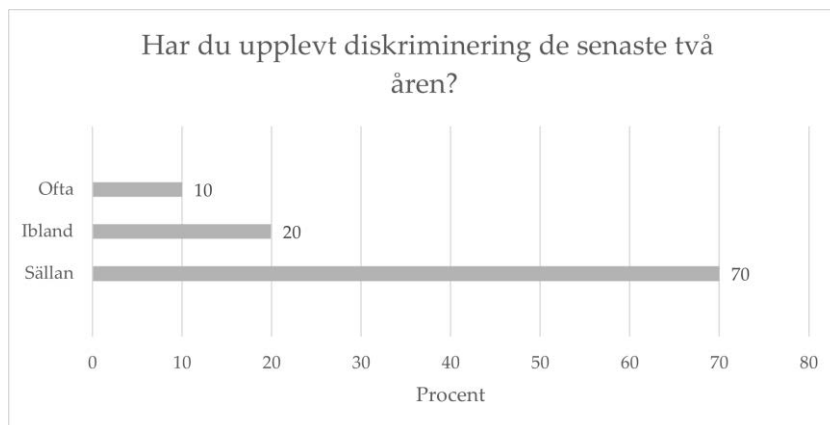
²⁸ SFS 1992:1433. *Sametingslag*, kap. 1 § 2.

²⁹ Jämför till exempel P. Axelsson. Abandoning ”the other”: Statistical enumeration of Swedish Sami, 1700 to 1945 and beyond. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*. 33:3 (2010). DOI.org/10.1002/bewi.201001469.

Upplevd social diskriminering

Studien visar att tio procent av den samiska väljarkåren har upplevt diskriminering ofta de senaste två åren. 20 procent uppger att de ibland upplevt diskriminering och 70 procent att de sällan upplevt diskriminering (se figur 1).

Figur 1 Upplevd social diskriminering de senaste två åren (procent), n = 1160

Anm.: Svarsalternativen var mycket ofta eller alltid, ganska ofta, ibland, ganska sällan, mycket sällan eller aldrig. I denna figur har svarsalternativen mycket ofta eller alltid/ganska ofta, respektive ganska sällan/mycket sällan eller aldrig slagits samman i tre kategorier: ofta, ibland, sällan.

Resultaten är svåra att jämföra med tidigare studier eftersom frågor och svarsalternativ ofta är formulerade på olika sätt och urvalet av svarspersoner ser olika ut. En studie som frågemässigt är möjlig att jämföra med är de norska SAMINOR-studierna om hälsa och levnadsvillkor för personer i vissa utvalda kommuner som identifierar sig som samer, tillhörande en annan minoritet eller den norska majoritetsbefolkningen. SAMINOR-studierna har genomförts i två omgångar (2003–2004 och 2012–2014). I dessa studier uppgav cirka 25 procent av dem som identifierade sig som samer att de under de senaste två åren upplevt diskriminering ”mycket ofta” eller ”ibland.”³⁰ Läger vi ”ibland” till ”ofta” i vår studie är andelen som upplevt diskriminering 30 procent. Denna andel är något högre än SAMINOR-

³⁰ K. L. Hansen, S. J. Minton, O. Friberg & T. Sørli. Discrimination amongst Arctic indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Journal of Northern Studies*. 10:2 (2016). DOI.org/10.36368/jns.v10i2.847.

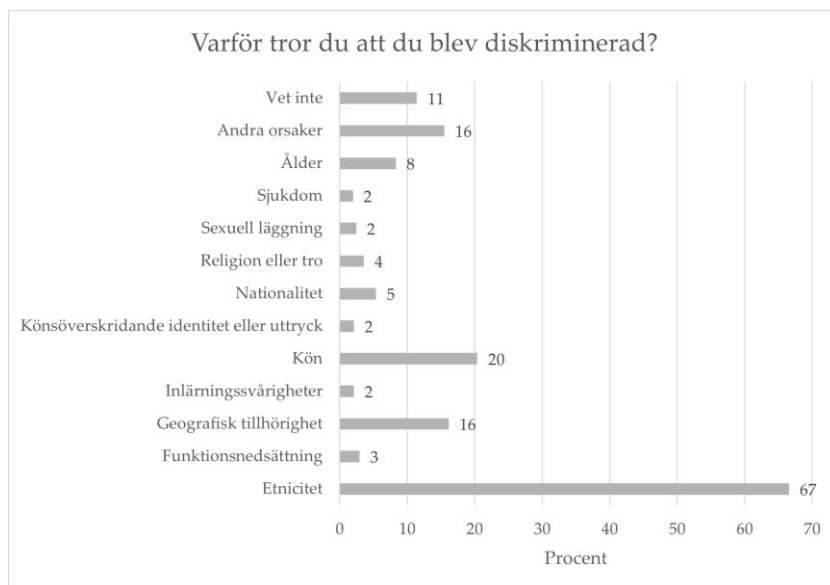
studierna, men resultaten för Sverige är i linje med en jämförande studie mellan länderna från 2023. Den visade stora skillnader i upplevd diskriminering i Sverige respektive Norge. I Sverige hade 25 procent av dem som identifierat sig som samer upplevt diskriminering, i Norge var den siffran 15 procent.³¹ Motsvarande siffror för majoritetsbefolkningen var i Sverige 15 procent och i Norge åtta procent.

På frågan om varför den som upplevt diskriminering tror sig ha blivit diskriminerad svarar en övervägande majoritet att det beror på etnicitet (67 procent), följt av kön (20 procent) och geografisk tillhörighet samt andra orsaker (16 procent) (se figur 2). Resultatet skiljer sig markant från en nationell studie genomförd av Diskrimineringsombudsmannen 2023, där kön utgör den huvudsakliga grunden till att de svarande känt sig kränkta, därefter följde etnisk tillhörighet och ålder.³² I fråga om etnicitet är andelen som upplevt sig diskriminerade på grund av sin etnicitet betydligt större bland dem som identifierar sig som same i första hand, är integrerade i det samiska samhället, är medlem i en sameby samt bor i samiskt förvaltningsområde. De som är under 30 år upplever sig vara mer diskriminerade än vad de äldre gör (se appendix 1, tabell A1).³³ När vi fortsättningsvis diskuterar och analyserar självupplevd social diskriminering kommer vi enbart att fokusera upplevd diskriminering utifrån etnicitet, det vill säga att en person upplevt sig diskriminerad på grund av att hen är same.

³¹ Yasar m.fl. Experience of discrimination in egalitarian societies.

³² Diskrimineringsombudsmannen. *Förekomst av diskriminering 2023. Årlig rapport från Diskrimineringsombudsmannen*. (Diskrimineringsombudsmannen, 2023.)

³³ Detta är också i linje med en tidigare studie i Norge som visat att unga samer med anknytning till rennäringen oftare upplever social diskriminering än andra unga samer, se L. M. Ömma, L. E. Holmgren & L. H. Jacobsson. Being a Young Sami in Sweden. Living Conditions, Identity and Life Satisfaction. *Journal of Northern Studies*. 5:1 (2011). DOI.org/10.36368/jns.v5i1.666.

Figur 2 Upplevd grund för diskriminering (procent), n = 679

En stor andel, 54 procent, uppger att de upplevt social diskriminering i skolan/utbildning, 41 procent i lokalsamhället och 38 procent på arbetsplatsen (se tabell 1). Viktigt att notera är att hela 19 procent anger att de diskriminerats på samiska mötesplatser av andra samer. Ser vi till det som ofta kallas strukturell diskriminering är det nästan en av fem samer som upplevt sig diskriminerade i mötet med offentliga myndigheter, 17 procent. Vid jobbansökningar, i kontakt med sjuk- eller äldreomsorg, en bank eller vid bostadssökande, är andelen betydligt lägre än så, från åtta till noll procent.

Tabell 1 Sammanhang där personer upplevt etnisk diskriminering (procent), n = 408

Var skedde diskrimineringen	Procent
På skolan/utbildning	54
I lokalsamhället	41
På arbetsplatsen	38
På internet	25
På samiska mötesplatser av andra samer	19
På affären eller vid restaurangbesök	12
Bland familj/släkt	11
I volontärarbete/ideellt arbete/föreningslivet	4
I möte med offentliga myndigheter	17
I förbindelse med jobbsökning	8
Vid kontakt med sjukvården	7
Vid kontakt med bank eller annan långivare	3
Inom äldreomsorgen	2
När du skulle hyra/köpa bostad	0
Andra ställen	21

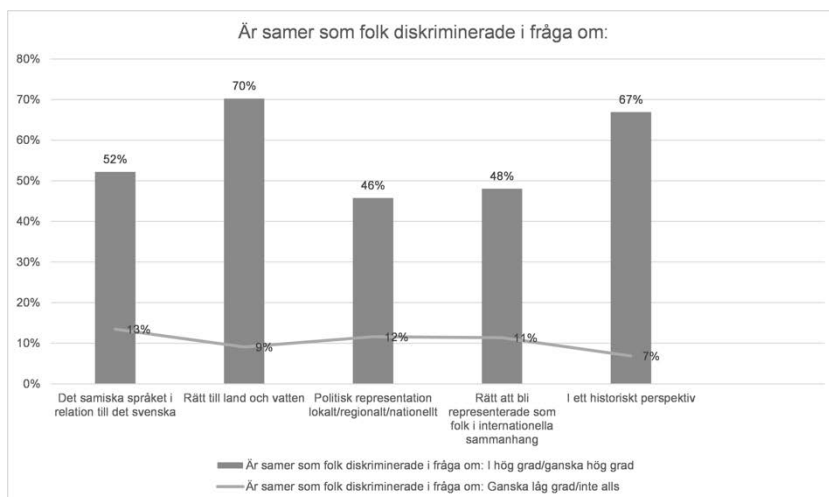
Upplevd politisk diskriminering

För våra frågor om politisk diskriminering finns inga direkta jämförande studier, men det är tydligt att en stor andel av den samiska väljarkåren, 69 procent, upplever att samer som folk diskrimineras i Sverige (se figur 3). 17 procent anser att det inte är fallet, medan 15 procent svarar vet ej på frågan. Går vi vidare till den fråga där vi specificerar politisk diskriminering till olika politikområden (språk, land och vatten, politisk representation inom och utom Sverige, historiskt), ser vi att det tydligaste resultatet gäller frågor om land och vatten, där 70 procent uppger att samer som folk i hög eller ganska hög grad diskrimineras (se figur 4). Totalt 67 procent uppger att samer är diskriminerade i ett historiskt perspektiv. Värt att notera här är att vår specificering av frågan om politisk diskriminering till olika politikområden leder till att en ökande andel av väljarkåren svarar vet ej (mellan 21 och 42 procent av den samiska väljarkåren, vilket ska jämföras med 15 procent i figur 3).

Figur 3 Upplevd diskriminering av samer som folk (procent), n = 1156

Figur 4 Upplevd diskriminering inom olika politiska frågor (procent), n = 1136–1146

Anm.: Svartalternativen var i hög grad, i ganska hög grad, varken eller, i ganska låg grad, inte alls, vet ej. I denna figur har svartalternativen i Hög grad/ganska hög grad, respektive i Ganska låg grad/inte alls slagits samman.

Sammanfattningsvis visar våra beskrivande data att fler upplever att samer som folk är diskriminerade, än de som själva upplevt social diskriminering. Det är i sig inte förvånande, utan i linje med tidigare

studier som pekar på möjligheten att den egna gruppen uppfattats som diskriminerad även bland personer som inte själva upplevt sig diskriminerade.³⁴ I fråga om självupplevd diskriminering utifrån etnicitet förefaller det som ofta kallas strukturell diskriminering vara relativt sällsynt i den samiska väljarkåren. Diskriminering sker i huvudsak inte i kontakt med myndigheter eller i mötet med till exempel banken. Det är i stället upplevd social diskriminering på etnisk grund i vardagen som är det stora problemet, särskilt i skolan, på arbetsplatsen, i lokalsamhället och på internet.

Ett viktigt resultat är att olika bakgrundsvariabler spelar en betydande roll för upplevelsen av etnisk diskriminering: bland personer som i första hand identifierar sig som samer, är väl integrerade i det samiska samhället, eller är medlem i sameby är andelen som upplevt diskriminering större (se tabell 2). Bosättningsort verkar däremot ha lite olika betydelse: för social diskriminering är det en större andel bosatta inom en samisk förvaltningskommun som upplever sig diskriminerade, medan det är tvärtom i fråga om politisk diskriminering. Studien har relativt få svaranden under 30 år, men de upplever betydligt högre social och politisk diskriminering än de äldre. Effekten av ålder kvarstår också när vi kontrollerar för samtliga bakgrundsvariabler mot varandra (se appendix 1, tabell A2). I den analysen ser vi även att det är effekterna av social integration i det samiska samhället och självidentifikationen som same som har störst effekt för upplevd social och politisk diskriminering där även effekterna av medlemskap i en sameby försvinner. Dessa bakgrundsfaktorer har olika förklaringskraft. Social integration har en starkare effekt än självidentifikation i fråga om social (etnisk) diskriminering medan det omvända gäller för politisk diskriminering. Ålder har, som redan nämnts, en liten (men statistiskt signifikant) effekt, medan kön och bostadsort enbart har en positiv effekt när det gäller upplevd politisk diskriminering.

³⁴ Se till exempel N. Lajevardi, M. Mårtensson & K. Vernby. Do Minorities Feel Welcome in Politics? A Cross-Cultural Study of the United States and Sweden. *British Journal of Political Science*. 54:4 (2024). DOI.org/10.1017/S0007123424000073.

Tabell 2 Social (etnisk) och politisk diskriminering (procent som svarat ja på något av alternativen inom respektive kategori) uppdelat på bakgrundsfaktorer

	Typ av diskriminering		Antal observationer per bakgrundsfaktor
	Social (etnisk)	Politisk	
Kön			
Man	33	65	575
Kvinna	37	72	659
Ålder			
Över 30	34	68	1 153
Under 30	50	88	68
Identifierar som same			
Nej	22	60	751
Ja	59	87	395
Integration samiska samhället			
Låg	20	64	500
Hög	56	80	476
Medlem i sameby			
Nej	27	63	777
Ja	54	81	347
Bor i samiskt förvaltningsområde			
Nej	28	71	340
Ja	38	68	894

Effekterna av upplevd diskriminering

Hittills har vi haft fokus på upplevd diskriminering. I det följande ska vi analysera vilken effekt upplevd diskriminering har på tre centrala komponenter i en väl fungerande demokrati: politiskt deltagande, förtroende för politiska institutioner och nöjdhet med demokratin. Har upplevelser av diskriminering något förklaringsvärde? Innan vi närmar oss den frågan kommer vi dock att presentera ytterligare lite deskriptiva data.

Politiskt deltagande, förtroende för institutioner och nöjdhet med demokratin

Vad gäller politiskt deltagande har vi sedan tidigare bara studier av valdeltagande i sametings- respektive riksdagsval och de har visat att den samiska väljarkåren i val till Riksdagen röstar i ungefär samma utsträckning som befolkningen i övrigt. Det förefaller vara så även vid riksdagsvalet 2018: 89 procent av väljarna angav då att de röstat.³⁵ I sametingsvalet är valdeltagandet betydligt lägre, 65 procent 2021. Fram till dess hade valdeltagandet minskat, från 72 procent i det första valet 1993 till 54 procent 2017.³⁶ Det är dock värt att notera att antalet registrerade i den samiska röstlängden stadigt ökat mellan varje val, från 5 390 i valet 1993 till 9 226 inför valet 2021, en ökning på cirka 71 procent. Det innebär att valdeltagandet över tid har ökat i faktiska siffror även när valdeltagandet minskat procentuellt. Allt fler personer röstar.

I fråga om förtroende för politiska institutioner, har tidigare studier visat att den samiska väljarkårens förtroende för de politiska institutionerna i Sverige ligger på samma nivå som hos den övriga befolkningen. Bland deltagarna i vår studie är förtroendet för Sametinget i jämförelse betydligt lägre än för riksdagen och regeringen, och det är endast förtroendet för kommunerna som är lika lågt, eller lägre bland den samiska väljarkåren (se tabell 3).³⁷

³⁵ Se till exempel Dahlberg & Mörkenstam. Social identification, in-group integration and voter turnout in three parliamentary elections; Nilsson, R., S. Dahlberg & U. Mörkenstam. Den samiska väljarkåren i val till Riksdagen och till Sametinget: deltagande och partival. *Statsvetenskaplig tidskrift* 124:3 (2022).

³⁶ Valdeltagandet i valet till Sametinget baserar sig på officiell statistik från Valmyndigheten medan valdeltagande i valet till Riksdagen är självrapporterat. Tidigare forskning har visat att detta kan ge en överskattning av valdeltagandet på aggregerad nivå beroende på att en person kanske inte minns om hen röstat och att röstande ofta anses vara socialt önskvärt (se till exempel J. A. Karp & D. Brockington. Social desirability and response validity: A comparative analysis of overreporting voter turnout in five countries. *The Journal of Politics*. 67:3 (2005). DOI.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00341.x).

³⁷ Se till exempel R. Nilsson & T. Möller. Social tillit. I R. Nilsson, S. Dahlberg & U. Mörkenstam (red.). *Sametingsval. Väljare, partier och media*. (Santérus Förlag, 2016); R. Nilsson & S. Dahlberg. Tillit och förtroende bland sametingsväljarna i Sverige. I U. Mörkenstam, S. Dahlberg, R. Nilsson & C. Sandström (red.). *Sametingsval 2017*. (Santérus Förlag, 2021); R. Nilsson & T. Segerberg. Sametingsväljarnas förtroende för Sametinget och övriga samhällsinstitutioner. I S. Dahlberg, U. Mörkenstam, R. Nilsson & T. Segerberg (red.). *Sametingsval 2021. Stabila mönster och utvecklingstendenser* (Santérus förlag, 2025).

Tabell 3 Förtroende för politiska institutioner (procent)

	Kommun	Sametinget	Riksdagen	Regeringen
Mycket eller ganska stort förtroende	27	30	40	41
Varken stort eller litet förtroende	38	40	34	28
Ganska eller mycket litet förtroende	32	24	24	29
Ingen åsikt	3	6	2	2
Total	100	100	100	100
N	1 189	1 192	1 195	1 188

Anm.: Frågan löd: "Hur stort förtroende har Du för det sätt på vilket följande institutioner och grupper sköter sitt arbete (procent)?" Vi har slagit ihop svarsalternativen mycket/ganska stort förtroende och ganska/mycket litet förtroende.

Vad gäller nöjdhet med demokratin ser det ut på ett liknande sätt: andelen väljare som är mycket eller ganska nöjda med demokratin är lägst för Sametinget, även om väljarkåren har blivit mer nöjd över tid.³⁸ Värt att notera är att 16 procent inte har någon uppfattning alls om demokratin i Sametinget. Väljarkåren är med en knapp marginal mer missnöjd med demokratin i kommuner och regioner än i Sametinget. Bäst ut kommer den nationella nivån, där nästan två av tre väljare är mycket eller ganska nöjda med demokratin (se tabell 4).

Tabell 4 Nöjdhet med demokratin (procent)

	Sverige	Region	Kommun	Sametinget
Mycket eller ganska nöjd	64	49	52	44
Inte särskilt/inte alls nöjd	32	43	42	40
Ingen uppfattning	4	9	6	16
Total	100	101	100	100
N	1 199	1 197	1 201	1 202

Anm.: Frågan löd "På det hela taget, hur nöjd är Du med det sätt på vilket demokratin fungerar i: [...]". Vi har slagit ihop svarsalternativen mycket nöjd/ganska nöjd, och inte särskilt nöjd/inte alls nöjd.

Hur påverkar då upplevd diskriminering politiskt deltagande, institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin?

³⁸ S. Holmberg. Politiskt förtroende. I R. Nilsson, S. Dahlberg & U. Mörkenstam (red.). *Sametingsval. Väljare, partier och media*. (Santérus Förlag, 2016); Nilsson & Dahlberg. Tillit och förtroende bland sametingsväljarna i Sverige; Nilsson & Segerberg. Sametingets förtroende för Sametinget och övriga samhällsinstitutioner.

Upplevd diskriminering och dess effekter

I denna avslutande del ska vi pröva effekten av upplevd diskriminering på politiskt deltagande, institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin både i det samiska samhället och i majoritetssamhället. Vi skiljer också mellan social diskriminering utifrån etnicitet och politisk diskriminering (av samer som folk). Vi kontrollerar för ett antal andra möjliga förklaringsfaktorer i en multipel regression, det vill säga en analys där effekten av samtliga enskilda faktorer kontrolleras mot varandra. Vi kontrollerar dels för olika traditionella statsvetenskapliga förklaringsfaktorer: resursförklaringar (utbildning, inkomst, ålder, kön, anställning, civilstånd) och motivationsförklaringar (allmänt politiskt intresse och mediekonsumtion), dels för resurs- och motivationsförklaringsfaktorer specifika för den samiska väljarkåren (identifikation som same, social integration i det samiska samhället, medlemskap i sameby, bosättningsområde, samt intresse för samisk politik).

I tabellerna nedan är de oberoende variablerna – de variabler som ska förklara politiskt deltagande, institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin – identiska. De beroende variablerna, det som ska förklaras, är inte identiska men den enda skillnaden är att tabell 5 berör deltagande i, förtroende för och nöjdhet med demokratin i majoritetssamhället medan tabell 6 berör deltagande i, förtroende för och nöjdhet med demokratin i det samiska samhället (se appendix 2 för variabeldefinitioner).

Även vid kontroll för övriga faktorer är det tydligt att politisk diskriminering har en statistiskt signifikant positiv effekt på politiskt deltagande i majoritetssamhället, samtidigt som det inte verkar påverka förtroendet för majoritetssamhällets institutioner (kommun och riksdag) eller nöjdheten med demokratin i någon riktning (se tabell 5). Att en person själv upplevt diskriminering på grund av sin etnicitet tycks däremot inte ha någon påverkan på något av det vi är intresserade av här. Samtidigt är det tre andra förklaringsfaktorer som traditionellt förklarar valdeltagande i allmänna val som har lika stor eller större positiv effekt på politiskt deltagande: utbildning, ett allmänt intresse för politik och att vara anställd. Det har också tidigare studier visat i fråga om valdeltagande i riksdagsval bland den samiska väljarkåren.³⁹

³⁹ Se till exempel Dahlberg och Mörkenstam. Social identification, in-group integration and voter turnout in three parliamentary elections.

Tabell 5 Politiskt deltagande, institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin i majoritetssamhället

	Politiskt deltagande	Institutionellt förtroende	Nöjdhet med demokratin
Social diskriminering (etnisk, jag)	0.011 (0.014)	-0.013 (0.021)	-0.021 (0.020)
Politisk diskriminering (folk)	0.058** (0.027)	0.044 (0.047)	-0.027 (0.048)
Självidentifikation som same (i första hand)	-0.025* (0.015)	-0.045** (0.022)	-0.041* (0.024)
Social integration	0.001 (0.016)	-0.008 (0.023)	-0.010 (0.024)
Medlemskap sameby	0.008 (0.017)	-0.033 (0.024)	-0.059** (0.024)
Bostadsort	-0.010 (0.015)	0.023 (0.022)	0.019 (0.022)
Ålder	-0.001 (0.002)	-0.005 (0.004)	-0.004 (0.004)
Ålder^2	-0.000 (0.000)	0.000 (0.000)	0.000 (0.000)
Kön (kvinna)	-0.000 (0.012)	0.042** (0.020)	0.068*** (0.019)
Utbildning (medel)	0.019 (0.014)	0.024 (0.029)	-0.007 (0.030)
Utbildning (hög)	0.052*** (0.016)	0.090*** (0.031)	0.042 (0.031)
Sysselsättning	0.051*** (0.016)	0.005 (0.025)	-0.008 (0.026)
Civilstånd (gift/sambo)	0.014 (0.015)	0.017 (0.024)	0.002 (0.025)
Inkomst	-0.004 (0.003)	0.006 (0.004)	0.005 (0.004)
Allmänt politiskt intresse	0.069*** (0.009)	0.040** (0.017)	0.041*** (0.015)
Intresse samisk politik	0.014 (0.010)	-0.030* (0.017)	-0.005 (0.019)
Mediakonsumtion	0.009* (0.005)	0.004 (0.008)	-0.000 (0.009)
Intercept	0.003 (0.067)	0.439*** (0.108)	0.557*** (0.109)
Observationer	790	785	770
R2	0.214	0.111	0.109
Justerat R2	0.196	0.0909	0.0887

Robusta standardfel i parenteser.

*** p < 0.01, ** p < 0.05, * p < 0.1.

Allmänt politiskt intresse har också en positiv effekt på institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin medan utbildning främst påverkar institutionellt förtroende. Det finns också två faktorer som har en negativ effekt: att i första hand identifiera sig som same minskar det politiska deltagandet, det institutionella förtroendet och nöjdheten med demokratin. Medlemskap i en sameby minskar nöjdheten med demokratin. Analysen visar också att kvinnor förefaller något mer nöjda än män med demokratin och har även ett högre institutionellt förtroende.

Om vi går över till tabell 6 som fokuserar på de svarandes politiska deltagande i och inställning till det samiska samhällets institutioner ser vi både likheter och skillnader. Vi ser inget tydligt samband mellan egna erfarenheter av diskriminering och politiskt deltagande i det samiska samhället eller med förtroendet för Sametinget. Nöjdheten med demokratin i Sametinget är dock mindre. Upplevelsen att samer som folk är diskriminerade har ingen effekt på det politiska deltagandet men har en tydligt positiv effekt på förtroendet för Sametinget och för nöjdheten med demokratin i Sametinget. Intresse för samisk politik påverkar tydligt i positiv riktning det politiska deltagandet, det institutionella förtroendet och nöjdheten med demokratin. Sysselsättning och mediekonsumtion påverkar det politiska deltagandet positivt, liksom ett allmänt intresse för politik. Det senare har dock en negativ effekt på förtroende och nöjdhet med demokratin. Social integration i det samiska samhället och personens ålder förefaller ha en negativ effekt, men bara i fråga om institutionellt förtroende. En möjlig förklaring är att de sametingsväljare som har en hög grad av social integration i det samiska samhället även är den grupp som är mest berörda av Sametingets faktiska politik och myndighetsutövning inom områden som kultur, språk, skola och rennäring.⁴⁰

⁴⁰ Nilsson & Dahlberg. Tillit och förtroende bland sametingsväljarna i Sverige.

Tabell 6 Politiskt deltagande, institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin i det samiska samhället

	Politiskt deltagande	Politiskt deltagande	Politiskt deltagande
Social diskriminering (etnisk, jag)	0.013 (0.010)	-0.033 (0.022)	-0.091*** (0.023)
Politisk diskriminering (folk)	0.009 (0.020)	0.177*** (0.043)	0.152*** (0.050)
Självidentifikation som same	0.006 (0.012)	0.015 (0.023)	0.019 (0.025)
Social integration	0.010 (0.011)	-0.045* (0.025)	-0.029 (0.026)
Medlemskap sameby	0.006 (0.013)	-0.040* (0.024)	-0.026 (0.026)
Bostadsort	-0.004 (0.011)	-0.037* (0.022)	-0.023 (0.023)
Ålder	-0.003 (0.002)	-0.011*** (0.004)	-0.005 (0.004)
Ålder^2	0.000 (0.000)	0.000** (0.000)	0.000 (0.000)
Kön (kvinna)	0.003 (0.009)	0.008 (0.018)	0.026 (0.021)
Utbildning (medel)	0.000 (0.014)	-0.033 (0.026)	-0.031 (0.030)
Utbildning (hög)	0.008 (0.014)	0.008 (0.028)	0.011 (0.032)
Sysselsättning	0.030*** (0.011)	-0.013 (0.024)	0.021 (0.027)
Civilstånd (gift/sambo)	0.029** (0.011)	-0.009 (0.023)	0.033 (0.028)
Inkomst	-0.001 (0.002)	0.003 (0.004)	-0.002 (0.005)
Allmänt politiskt intresse	0.017*** (0.006)	-0.030** (0.015)	-0.036** (0.017)
Intresse för samisk politik	0.030*** (0.009)	0.082*** (0.018)	0.054*** (0.021)
Mediakonsumtion	0.009** (0.004)	0.014* (0.008)	0.012 (0.009)
Intercept	0.047 (0.062)	0.701*** (0.120)	0.494*** (0.132)
Observationer	790	758	687
R2	0.130	0.138	0.092
Justerat R2	0.111	0.118	0.0693

Robusta standardfel i parenteser.
*** p < 0.01, ** p < 0.05, * p < 0.1.

Sammanfattningsvis ser vi alltså att upplevd social diskriminering på grund av etnicitet inte tycks ha något samband med politiskt deltagande, varken i det samiska samhället eller i majoritetssamhället. Upplevd politisk diskriminering påverkar däremot det politiska deltagandet positivt i majoritetssamhället. När det gäller institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin är det annorlunda. Etnisk diskriminering har en negativ effekt (i de flesta fall dock inte statistiskt säkerställd), medan en upplevd politisk diskriminering i det samiska samhället har en positiv effekt. Det är också i det samiska samhället som upplevd diskriminering har störst effekt.

I linje med tidigare studier förefaller också traditionella statsvetenskapliga resurs- och motivationsförklaringar ha betydelse för såväl politiskt deltagande, som för institutionellt förtroende och nöjdhet med demokratin i majoritetssamhället, medan att identifiera sig som same i första hand har en negativ effekt. I det samiska samhället har, förutom de båda formerna av diskriminering, intresse för samisk politik det enskilt största positiva förklaringsvärdet.

Upplevd diskriminering leder inte till politisk marginalisering

Vår studie visar att 30 procent av sametingsväljarna ofta eller ibland upplever att de har utsatts för diskriminering under de senaste två åren och av dessa uppger två av tre att diskrimineringen hade sin grund i etnicitet (på grund av att personen är same). Studien visar också att diskriminering i vardagen är den vanligaste formen av upplevd diskriminering, det vill säga att ha egna personliga erfarenheter av diskriminering i det vardagliga sociala livet. Det är i lokalsamhället, i skolan och på arbetsplatsen som diskrimineringen oftast sker. Diskriminering i det personliga mötet med myndigheter, sjukvård, bank eller äldreomsorg är mer sällsynt. Det är dock viktigt att notera att hela 17 procent har upplevt sig diskriminerade i mötet med myndigheter, även om det inte är i mötet med det offentliga Sverige som den samiska väljarkåren främst upplever social diskriminering.

Upplevelsen att samer som folk är diskriminerade – politisk diskriminering – delas av nästan 70 procent av väljarna och är allra tydligast i frågor om mark och vatten, men även i ett historiskt perspektiv. Vi vet inte vad de som svarat tänkt på när de uppgett att de upplever att

samer är diskriminerade som folk i ett historiskt perspektiv, men det är inte osannolikt att det handlar om en uppfattning om att samerna som grupp över tid missgynnats av politiska och administrativa myndighetsbeslut. Även om vi från tidigare forskning vet att personer tillhöriga minoritetsgrupper i högre grad uppger att de som grupp är diskriminerade utan att de själva utsatts personligen, så är det viktigt att känna till att denna uppfattning är utbredd i den samiska väljarkåren. Det kan också hänga samman med att det är i lokalsamhället som den samiska väljarkåren i huvudsak upplever diskriminering. Avsaknaden av politiska beslut i ett historiskt perspektiv, till exempel i fråga om rätt till land och vatten, kan bidra till konflikter i dag (som efter Högsta domstolens dom i Girjasmålet 2020).

Viktigt att notera är också att det är en betydande skillnad på vem eller vilka som upplever social eller politisk diskriminering i högre grad än andra. Andelen är betydligt större bland personer som i första hand identifierar sig som samer, är väl integrerade i det samiska samhället och är medlem i en sameby. Detsamma gäller för personer under 30 år. När det gäller social diskriminering på etnisk grund är det en större andel bosatta inom en samisk förvaltningskommun som upplever sig diskriminerade, medan det tvärtom är färre i fråga om politisk diskriminering. Det kan bero på att det i lokalsamhället är synligare vilka som är medlemmar i en sameby eller talar samiska, vilket resultatet i den här studien tyder på, nämligen att det är på arbetet, i skolan eller i lokalsamhället som diskrimineringen oftast sker.

När vi i inledningen ställde frågan vilka effekter upplevd diskriminering har på det politiska deltagandet i majoritetssamhället och i det samiska samhället, så är resultatet entydigt: upplevelser av diskriminering förefaller inte bidra till att marginalisera samer politiskt. Social diskriminering har ingen effekt varken i majoritetssamhället eller i det samiska samhället, medan upplevd politisk diskriminering förefaller öka det politiska deltagandet i majoritetssamhället. Samtidigt har social diskriminering på etnisk grund en mycket liten, men negativ, effekt på det institutionella förtroendet och nöjdheten med demokratin i både majoritetssamhället och det samiska samhället (men bara statistiskt signifikant i fråga om nöjdheten med demokratin i Sametinget). Politisk diskriminering har dock en omvänd effekt i det samiska samhället och ökar både det institutionella förtroendet för och nöjdheten med demokratin i Sametinget, medan upplevelser av att samer är diskriminerade som folk varken påverkar förtro-

endet för majoritetssamhällets institutioner eller nöjdheten med demokratin.

Det är kanske inte förvånande att politisk diskriminering har en så stor positiv effekt för både förtroendet för och för nöjdheten med demokratin i Sametinget, eftersom det är den samiska institution som ska tillvarata samernas intressen i relation till den svenska staten och alltså motverka diskrimineringen av samer som folk. Däremot är det svårare att förklara varför uppfattningen att samer är diskriminerade som folk inte har någon effekt alls i fråga om förtroendet för kommunfullmäktige och riksdag, eller för nöjdheten med demokratin lokalt, regionalt och nationellt. Det skulle kunna bero på att samerna är väl integrerade i det svenska samhället och har ett förtroende för att samhällets institutioner kan lösa detta inom ramen för den svenska demokratin, något som också understöds av det generellt höga förtroende som den samiska väljarkåren har för domstolar och polis.⁴¹ En bidragande orsak kan också vara att denna mer distanserade form av diskriminering är svårare att relatera till personliga erfarenheter och att den därmed inte påverkar det egna förtroendet för institutionerna eller nöjdheten med demokratin.

⁴¹ Nilsson & Dahlberg. Tillit och förtroende bland sametingsväljarna i Sverige.

Referenser

Litteratur

- Achbari, W. Bridging and bonding ethnic ties in voluntary organisations: A multilevel 'schools of democracy' model. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 41:14 (2015): s. 2291–2313.
DOI.org/10.1080/1369183X.2015.1053851.
- Axelsson, P. Abandoning "the other": Statistical enumeration of Swedish Sami, 1700 to 1945 and beyond. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*. 33:3 (2010): s. 263–279.
DOI.org/10.1002/bewi.201001469.
- Besco, R., Garcia-Rios, S., Lagodny, J., Lajevardi, N., Oskooii, K. & Tolley, E. Fight not flight: The effects of explicit racism on minority political engagement. *Electoral Studies*. 80 (2022): 102515. DOI.org/10.1016/j.electstud.2022.102515.
- Bilodeau, A., White, S., Turgeon, L. & Henderson, A. Ethnic minority belonging in a multilevel political community: the role of exclusionary experiences and welcoming provincial contexts in Canada. *Territory, Politics, Governance*. 12:7 (2022): s. 928–947.
DOI.org/10.1080/21622671.2022.2080758.
- Dahlberg, S. & Mörkenstam, U. Social identification, in-group integration and voter turnout in three parliamentary elections: An analysis of the Swedish Sámi electorate. *Electoral Studies*. 59:14 (2019): s. 99–108. DOI.org/10.1016/j.electstud.2019.03.012.
- Dahlberg, S., Mörkenstam, U., Nilsson, R. & Segerberg, T. (red.), *Sametingsval 2021. Stabila mönster och utvecklingstendenser* (Santérus förlag, 2025.)
- Dahlberg, S., Mörkenstam, U. & T. Segerberg. Valdeltagande bland den samiska väljarkåren. I Dahlberg, S., Mörkenstam, U., Nilsson, R. & Segerberg, T. (red.), *Sametingsval 2021. Stabila monster och utvecklingstendenser* (Santérus förlag, 2025), s. 35–57.
- Diskrimineringsombudsmannen. *Förekomst av diskriminering 2023. Årlig rapport från Diskrimineringsombudsmannen*. (Diskrimineringsombudsmannen, 2023.)
<https://www.do.se/download/18.36cbb9ac1886717f72d1ef/1685702676115/rapport-forekomst-av-diskriminering-2023.pdf>.

- Fischer-Neumann, M. Immigrants' ethnic identification and political involvement in the face of discrimination: A longitudinal study of the German case. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 40:3 (2014), s. 339–362.
DOI.org/10.1080/1369183X.2013.847362.
- Franklin, M. N. *Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*. (Cambridge University Press, 2004.)
- Gover, K. Settler-state political theory. 'CANZUS' and the UN declaration on the rights of indigenous peoples. *European Journal of International Law*. 26:2 (2015): s. 345–373.
DOI.org/10.1093/ejil/chv019.
- Hansen, K. L. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *International journal of circumpolar health*. 74:1 (2015): 25125.
DOI.org/10.3402/ijch.v74.25125.
- Hansen, K. L., Minton, S. J., Friborg, O. & Sørli, T. Discrimination amongst Arctic indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Journal of Northern Studies*. 10:2 (2016): s. 45–84.
DOI.org/10.36368/jns.v10i2.847.
- Holmberg, S. Politiskt förtroende. I Nilsson, R., Dahlberg, S. & Mörkenstam, U. (red.). *Sametingsval. Väljare, partier och media*. (Santérus Förlag, 2016.)
- Hua, J., Johnson, A. E., Hussain, M. & Howell, J. L. Associations between perceived everyday discrimination and health among college students at a Hispanic-serving institution. *Journal of Health Psychology*. 28:7 (2023): s. 648–662.
DOI.org/10.1177/13591053221083739?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.
- Kapeli, S. A., Manuela, S. & Sibley, C. G. Perceived discrimination is associated with poorer health and well-being outcomes among Pacific peoples in New Zealand. *Journal of Community & Applied Social Psychology*. 30:2 (2020): s. 132–150.
DOI.org/10.1002/casp.2433.

- Karp, J. A. & Brockington, D. Social desirability and response validity: A comparative analysis of overreporting voter turnout in five countries. *The Journal of Politics*. 67:3 (2005), s. 825–840.
DOI.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00341.x.
- Kim, H. H.-S. In-group and out-group networks, informal social activities, and electoral participation among immigrants in South Korea. *Journal of International Migration and Integration*. 18:4 (2017): s. 1123–1148. DOI.org/10.1007/s12134-017-0517-1.
- Kranendonk, M., Vermeulen, F. & Van Heelsum, A. 'Unpacking' the identity-to-politics link: The effects of social identification on voting among Muslim immigrants in Western Europe. *Political Psychology*. 39:1 (2018): s. 43–67.
DOI.org/10.1111/pops.12397.
- La Parra-Casado, D., San Sebastian, M. & Stoor, J. P. A. Ethnic discrimination and mental health in the Sámi population in Sweden: the SámiHET study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 52:4 (2023): s. 442–449.
DOI.org/10.1177/14034948231157571.
- Lajevardi, N., Oskooii, K. A. R., Walker, H. L. & Westfall, A. L. The Paradox between integration and perceived discrimination among American Muslims. *Political Psychology*. 41:3 (2020): s. 587–606. DOI.org/10.1111/pops.12640.
- Lajevardi, N., Mårtensson, M. & Vernby, K. Do Minorities Feel Welcome in Politics? A Cross-Cultural Study of the United States and Sweden. *British Journal of Political Science*. 54:4 (2024), s. 1–10. DOI.org/10.1017/S0007123424000073.
- Nilsson, R. & Möller, T. Social tillit. I Nilsson, R., Dahlberg, S. & Mörkenstam, U. (red.). *Sametingsval. Väljare, partier och media*. (Santérus Förlag, 2016), s. 231–246.
- Nilsson, R. & Dahlberg, S. Tillit och förtroende bland sametingsväljarna i Sverige. I Mörkenstam, U., Dahlberg, S., Nilsson, R. & Sandström, C. (red.). *Sametingsval 2017*. (Santérus Förlag, 2021), s. 108–122.
- Nilsson, R., Dahlberg, S. & Mörkenstam, U. Den samiska väljarkåren i val till Riksdagen och till Sametinget: deltagande och parti-val. *Statsvetenskaplig tidskrift* 124:3 (2022), s. 591–613.

- Nilsson, R. & Segerberg, T. Samtingsväljarnas förtroende för Sametinget och övriga samhällsinstitutioner. I Dahlberg, S. Mörkenstam, U., Nilsson, R. & Segerberg, T. (red.), *Sametingsval 2021. Stabila mönster och utvecklingstendenser* (Santérus förlag, 2025), s. 117–136.
- Omma, L. M., Holmgren, L. E. & Jacobsson, L. H. Being a Young Sami in Sweden. Living Conditions, Identity and Life Satisfaction. *Journal of Northern Studies*. 5:1 (2011): s. 9–28.
DOI.org/10.36368/jns.v5i1.666.
- Oskooii, K. A. R. & Dana, K. Muslims in Great Britain: the impact of mosque attendance on political behaviour and civic engagement. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 44:9 (2018): s. 1479–1505.
DOI.org/10.1080/1369183X.2017.1330652.
- Oskooii, K. A. R. Perceived discrimination and political behavior. *British Journal of Political Science*. 50:3 (2020): s. 867–892.
DOI.org/10.1017/S0007123418000133.
- Owen, D. The value of the concept of discrimination in contexts of migration: the case of structural discrimination. *Ethics & Global Politics*. 17:2–3 (2024): s. 9–26.
DOI.org/10.1080/16544951.2024.2361564.
- Schildkraut, D. J. The rise and fall of political engagement among Latinos: The role of identity and perceptions of discrimination. *Political Behavior*. 27 (2005): s. 285–312.
DOI.org/10.1007/s11109-005-4803-9.
- Spierings, N. & Vermeulen, F. Minding the political engagement gap: how discrimination and religion impact Dutch voters with an immigrant background. *Acta Politica*. 59 (2024), s. 619–642.
DOI.org/10.1057/s41269-023-00286-7.
- Strömblad, P. & Adman, P. Political integration through ethnic or nonethnic voluntary associations? *Political Research Quarterly*. 63:4 (2010): s. 721–730. DOI.org/10.1177/1065912909341539.
- Takyar, D. When interest doesn't turn into action: discrimination, group identification, and Muslim political engagement in the post-9/11 era. *Social Psychology Quarterly*. 82:3 (2019), s. 231–253.
DOI.org/10.1177/0190272519853542.

- United Nations. *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP)*. (2007).
https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf.
- Verba, S., Schlozman, K. L. & Brady, H. E. *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. (Harvard University Press, 1995.)
- Wilkes, R. & Wu, C. Immigration, discrimination, and trust: A simply complex relationship. *Frontiers in Sociology*. 4 (2019): 32.
DOI.org/10.3389/fsoc.2019.00032.
- Wylie, L. & McConkey, S. Insiders' insight: Discrimination against Indigenous peoples through the eyes of health care professionals. *Journal of racial and ethnic health disparities*. 6 (2019): s. 37–45.
DOI.org/10.1007/s40615-018-0495-9.
- Yasar, R., Bergmann, F., Lloyd-Smith, A., Schmid, S.-P., Holzinger, K. & Kupisch, T. Experience of discrimination in egalitarian societies: the Sámi and majority populations in Sweden and Norway. *Ethnic and Racial Studies*. 47:6 (2023): s. 1203–1230.
DOI.org/10.1080/01419870.2023.2243313.

Offentligt tryck

- Prop. 2005/06:86. *Ett ökat samiskt inflytande*.
- SFS 1974:152. *Kungörelse om beslutad ny regeringsform*.
- SFS 1992:1433. *Sametingslag*.

Appendix 1 Tabeller

Tabell 1A Upplevd diskriminering de senaste två åren
(procent) uppdelat på bakgrundsfaktorer

	Har du upplevt diskriminering de senaste två åren?			Antal observationer per bakgrunds-faktor
	Sällan	Ibland	Ofta	
Kön				
Man	71	19	10	575
Kvinna	70	21	10	659
Ålder				
Över 30	71	20	9	1 153
Under 30	56	23	20	68
Identifierar som same				
Nej	79	15	6	751
Ja	53	30	17	395
Integration samiska samhället				
Låg	81	14	5	500
Hög	56	28	16	476
Medlem i sameby				
Nej	77	17	6	777
Ja	55	26	19	347
Bor i samiskt förvaltningsområde				
Nej	80	14	6	340
Ja	67	22	11	894

Tabell A2 Sambandet mellan etnisk och politisk diskriminering och bakgrundsfaktorer

	Etnisk diskriminering	Politisk diskriminering
Kön (kvinna)	–0.003 (0.033)	0.056* (0.034)
Ålder	–0.004*** (0.001)	–0.004*** (0.001)
Självidentifikation som same (i första hand)	0.164*** (0.046)	0.139*** (0.044)
Social integration	0.266*** (0.040)	0.107** (0.043)
Medlemskap sameby	0.033 (0.044)	0.060 (0.042)
Bostadsort	–0.018 (0.040)	–0.076* (0.043)
Intercept	0.058 (0.083)	0.691*** (0.097)
Observationer	905	902
R ²	0.208	0.097
Justerat R ²	0.203	0.0914

Robusta standardfel i parenteser.

*** p < 0.01, ** p < 0.05, * p < 0.1.

Appendix 2 – Variabler regressionsanalyser

I detta appendix beskrivs de beroende och oberoende variablerna som används i de multipla regressionsanalyser som återfinns i tabell 5 och 6.

Beroende variabler:

Politiskt deltagande i majoritetssamhället. Variabeln är ett index som består av tio komponenter (Cronbach's alpha = 0,70): om respondenten under de senaste 12 månaderna skrivit under en namninsamling, kontaktat en politiker, kontaktat en tjänsteman, deltagit i en demonstration, deltagit i möte om kommunens verksamhet, diskuterat politik i forum på internet, skrivit insändare till en tidning, arbetat i en aktionsgrupp och skrivit eller kommenterat i sociala medier inom lokal- eller nationell politik; om de röstade i Riksdagsvalet 2018. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst deltagande) till 1 (högst deltagande).

Institutionellt förtroende för majoritetssamhället. Variabeln är ett index som består av tre komponenter (Cronbach's alpha = 0,72): om respondenten har förtroende för kommunen de bor i, Riksdagen och regeringen. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst förtroende) till 1 (högst förtroende).

Nöjdhet med demokratin i majoritetssamhället. Variabeln är ett index som består av tre komponenter (Cronbach's alpha = 0,82): om respondenten är nöjd med hur demokratin fungerar i Sverige, regionen där den bor och kommunen där den bor. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst nöjdhet) till 1 (högst nöjdhet).

Politiskt deltagande i det samiska samhället. Variabeln är ett index som består av tio komponenter (Cronbach's alpha = 0,68): om respondenten under de senaste 12 månaderna skrivit under en namninsamling, kontaktat en politiker, kontaktat en tjänsteman, deltagit i en demonstration, deltagit i möte om kommunens verksamhet, diskuterat politik i forum på internet, skrivit insändare till en tidning, arbetat i en aktionsgrupp och skrivit eller kommenterat i sociala medier inom samepolitiken; om de röstade i Sametingsvalet 2021. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst deltagande) till 1 (högst deltagande).

Institutionellt förtroende för det samiska samhället. Variabeln mäter om respondenten har förtroende för Sametinget. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst förtroende) till 1 (högst förtroende).

Nöjdhet med demokratin i det samiska samhället. Variabeln mäter om respondenten är nöjd med hur demokratin fungerar i Sametinget. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst nöjdhet) till 1 (högst nöjdhet).

Oberoende variabler:

Social diskriminering (etnisk, jag). Variabeln mäter om respondenten har upplevt diskriminering på grund av etnicitet de senaste två åren och kan anta värdena 0 (Mycket sällan eller aldrig), 0.25 (Ganska sällan), 0.5 (Ibland), 0.75 (Ganska ofta) och 1 (Mycket ofta eller alltid).

Politisk diskriminering (folk). Variabeln mäter om respondenten upplever att samer som folk diskrimineras i dagens Sverige och kan anta värdena 0 (Nej) och 1 (Ja).

Självidentifikation som same. Variabeln mäter om respondenten främst identifierar sig som same eller något annat och kan anta värdena 0 (Nej) och 1 (Ja).

Social integration. Variabeln är ett index bestående av åtta komponenter (Cronbach's alpha = 0,89): tre frågor om språkfärdigheter, om en respondent kan tala, läsa och skriva på något av samiska språken; två om anknytning till a) den lokala samiska miljön, och b) Sápmi; tre om a) hur många vänner som är registrerade i vallängden, b) om respondenten har vuxit upp i ett samiskt samhälle, och c) hur många vänner i vardagslivet som är samer. Variabeln är skalad så att den kan variera från 0 (lägst integration) till 1 (högst integration).

Medlemskap sameby. Variabeln mäter om respondenten är medlem i en sameby och kan anta värdena Nej (0) och Ja (1).

Bostadsort. Variabeln mäter om respondenten bor i en samisk förvaltningskommun och kan anta värdena Nej (0) och Ja (1).

Ålder. Variabeln baserar sig på registerdata och mäter respondentens ålder i år vid surveyens genomförande (2022-Födelsår).

Ålder². Variabeln är kvadraten av respondentens ålder.

Kön (kvinna). Variabeln baserar sig på registerdata och antar värdet 1 om respondenten är registrerad som kvinna och 0 annars.

Utbildning (gymnasium). Variabeln mäter om respondentens högsta utbildning är gymnasium och kan anta värdena 0 (Nej) och 1 (Ja).

Utbildning (universitet). Variabeln mäter om respondentens högsta utbildning är på universitetsnivå och kan anta värdena 0 (Nej) och 1 (Ja).

Sysselsättning. Variabeln mäter om respondenten har sysselsättning (förvärvsarbete eller anställd i eget företag) och kan anta värdena 0 (Nej) och 1 (Ja).

Civilstånd (sambo). Variabeln mäter om respondenten bor med/delar hushåll med andra och kan anta värdena 0 (Nej) och 1 (Ja).

Inkomst. Variabeln mäter inkomst i 11 steg där det lägsta värdet är 1 (100 000 eller mindre) och 12 (Mer än 1 100 000).

Allmänt politiskt intresse. Variabeln mäter om respondenten är intresserad av politik i allmänhet och kan anta värdena 0 (Inte alls intresserad), 1 (Inte särskilt intresserad), 2 (Ganska intresserad) och 3 (Mycket intresserad).

Intresse för samisk politik. Variabeln mäter om respondenten är intresserad av samepolitik i allmänhet och kan anta värdena 0 (Inte alls intresserad), 1 (Inte särskilt intresserad), 2 (Ganska intresserad) och 3 (Mycket intresserad).

Mediekonsumtion. Variabeln mäter hur ofta respondenten tog del av inslag om Sametingsvalet under valrörelsen där det lägsta värdet är 0 (Aldrig) och det högsta är 5 (Dagligen).

Äldre samer – en resurs för det samiska samhället

Marianne Liliequist

Inledning

Den senaste tidens gruvboom i Sverige har resulterat i ett uppsving för den samiska rättighetsrörelsen. I kampen för renskötselns och den samiska kulturens överlevnad understryker den yngre generationen ständigt vikten av moraliskt stöd från de äldre. Äldre aktivister hyllas på sociala medier och i de intervjuer jag har gjort med yngre framhävs den äldre generationens betydelse som förmedlare av samisk kultur. Den respekt som äldre samer behandlas med av den yngre generationen gör att de känner sig värdefulla och detta utgör en viktig del av äldre samers upplevda livskvalitet. Det är äldre samers roll i den samiska kulturen som står i centrum för detta kapitel. Vilken roll har de äldre i de samiska släkt nätverken och det samiska samhället? Vad innebär det goda åldrandet för äldre samer? Finns det skillnader mellan män och kvinnor vad gäller delaktighet och status för de äldre i samiska sammanhang? Under 2016–2017 gjorde jag femton djupintervjuer med samiska kvinnor i åldern 25–85 år.¹ Även om kapitlet diskuterar både mäns och kvinnors situation har jag valt att enbart intervjua kvinnor, detta för att kvinnors röster behöver höras mer i forskningen om samisk kultur. I intervjugruppen ingick samer med fjällsamisk och skogssamisk bakgrund och samer med arbete utanför renskötseln, bosatta både i glesbygd och i städer. Fem kvinnor som representerar olika teman i materialet kommer att presenteras närmare.

¹ Projektet har genomgått etikprövning.

I min studie använder jag ett narrativt analysperspektiv. Det innebär att det sätt på vilket någon skildrar sitt liv ses som nära kopplat till personens identitetsarbete.² I identitetsarbetet betonas vissa saker medan annat sätts åt sidan. Livsberättelsen utgör en form av självpresentation som berättar vem jag är i förhållande till omvärlden och vem jag vill vara – vilka som är ”vi” och vilka som är ”de”. Genom att lyfta fram den underliggande strukturen, ”moralen”, i livsberättelsen, kan personens värderingar och syn på världen lyftas fram. Det gäller att identifiera vissa nyckelhändelser och nyckelord i en berättelse som verkar vara centrala för berättaren. Dramatiska vändpunkter kan också visa på centrala teman i berättarens självuppfattning.

Historisk bakgrund

Samer var fram till 1850-talet i majoritet i norra Sverige. De traditionella sysselsättningarna var renskötsel, jakt, fiske och jordbruk.³ Fjällsamerna har haft större renhjordar än skogssamerna och flyttningslederna har sträckt sig över större områden. Skogssamerna var ofta mångsysslare och kombinerade renskötsel med fiske, jakt och småbruk. De samer som inte var renskötare levde på jakt och fiske.⁴ En del samer var sockenlappar och tog på sig sysslor som ingen annan ville göra.⁵ Under 1800-talet koloniserades norra Sverige av nybyggare, som i utbyte mot att de odlade upp jorden fick skattelättnader av svenska staten. Samerna blev en minoritetsbefolkning och det uppstod konflikter om mark- och fiskerättigheter mellan renskötare och nybyggare. Men det förekom ett ömsesidigt utbyte mellan parterna. En del samer tog också upp nybyggen.⁶

Fram till början av 1900-talet levde renskötande samer i en naturhushållning. Under senare delen av 1900-talet omvandlades renskötselnäringen till en småskalig verksamhet som endast inrymmer en liten

² A. Arvidsson. *Livet som berättelse: studier i levnadshistoriska intervjuer*. (Studentlitteratur, 1998.)

³ P. Fjellström. *Samernas samhälle i tradition och nutid*. (Norstedts, 1985.)

⁴ P. Lanto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000), s. 33.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-50562>.

⁵ I. Svanberg. *Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer samt deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. (Uppsala universitet, 1981); M. Liliequist. *Fattiglappar och renskötardrängar: Samers berättelser om utanförskap och tillhörighet*. I S. Holmlund & A. Sandén (red.). *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år*. (Natur och kultur, 2013.)

⁶ L. Lundmark. *Så länge vi har marker: samerna och staten under sexhundra år*. (Prisma, 1998), s. 61–62.

del av den samiska befolkningen.⁷ Renbetesmarken har successivt minskat genom olika intrång, till exempel skogsavverkningar, vägbyggen, vattenkraftens utbyggnad, gruvbrytning, nationalparker och turism.⁸ En fråga som blivit alltmer aktuell på Sametingets dagordning är vem som har rätt att kalla sig same och åtnjuta de rättigheter som medlemmar i samebyn har.⁹

Renbeteslagarna reglerar vilka som får vara medlemmar i rensköt-seldistriktet, samebyarna, och ha rätt att bedriva renskötsel, jakt och fiske. Renbeteslagen från 1928 stipulerade att kvinnor bara kunde äga renar om de var gifta med eller änkor efter renägare. Detta gällde ända fram till 1971.¹⁰ Även om den samiska kvinnans ställning formellt försvagades i och med 1928 års lagstiftning, var den informellt stark i nomadsamhället. Renskötseln sköttes till största delen av männen, men kvinnorna deltog också i hög grad.¹¹ I samband med mekaniseringen på 1960-talet, den så kallade snöskoterrevolutionen, blev dock renskötseln alltmer en manlig syssla.¹² I dag är det till största delen mannen i familjen som är renskötare medan kvinnan ofta har anställning utanför renskötseln.

Samer har genom historien diskriminerats av majoritetssamhället på en mängd olika sätt och ofta betraktats som en lägre stående ras. Den statliga politiken på 1800-talet var påverkad av rasbiologiska idéer. I början av 1900-talet tilläts inte de samiska barnen att tala sitt eget språk i skolan. En lång tid av framtvingad assimilation har för många samer lett till att språk och identitet har gått förlorat.¹³ På grund av rasismen i det omgivande samhället, valde många av de samer

⁷ A. Amft. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000), s. 32–33. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-65862>.

⁸ K. Sehlin MacNeil. *Extractive Violence on Indigenous Country: Sami and Aboriginal Views on Conflicts and Power Relations with Extractive Industries*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-130590>.

⁹ C. Åhrén. *Ar jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2008), s. 12–14. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-1935>.

¹⁰ A.-L. Ledman. *Att representera & representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012), s. 85. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>.

¹¹ L. Ryd. *Renskötar kvinnor och livet i de sista rajderna*. 3. uppl. (Ord & visor, 2015.)

¹² P. Peltö. *The Snowmobile Revolution. Technology and Social Change in the Arctic*. (Waveland Press, 1987.)

¹³ E. Olofsson. *In search of a fulfilling identity in a modern world. Narratives of indigenous identities in Sweden and Canada*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2004.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-4246>.

som var uteslutna från samebyarna att tona ned eller dölja sitt samiska ursprung

På 1970-talet fick den samiska etnopolitiska rörelsen ett uppsving med de samiska ungdomarna i spetsen.¹⁴ Vid denna tid utvecklades också en samisk kvinnorörelse som jämsides med kvinnofrågorna även har fört fram frågor kring språk, kultur, ekonomi och politik.¹⁵ Dessförinnan var det inte självklart i samiska sammanhang att kvinnorna tog plats på den offentliga arenan.

Forskning om äldre samer

Forskning om äldre samer är ett eftersatt område, både med avseende på traditionell nomadkultur och det moderna svenska samhället.¹⁶ Akademiska studier som specifikt behandlar äldre samer i Sverige är artiklar av Lena Aléx, Marianne Liliequist & Lena Karlsson, Marianne Liliequist och Lena Kroiks avhandling.¹⁷ Aléx forskning om dagens äldre samiska kvinnor har ett genusperspektiv och bygger på kvalitativa djupintervjuer. Liliequist och Karlsson har undersökt bilder av äldre samer i relation till äldreomsorgen i Sverige mellan åren 1850 och 1930. Liliequists artikel handlar om kvinnliga frontfigurer inom den samiska rättighetsrörelsen. Kroiks avhandling behandlar äldre samer vid livets slut. I övrigt finns enstaka uppgifter om äldre samer i den akademiska litteraturen.¹⁸ Folklivslitteratur och självbiografier

¹⁴ V. Stordahl. *Same i den moderne verden: endring og kontinuitet i et samisk lokalsamfunn*. (Davvi Girji, 1996), s. 87–89.

¹⁵ Ledman. *Att representera & representeras*, s. 83–84. Jämför I. Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms Stories and Conversations*. (Lunds universitet, 2023.)

¹⁶ Olofsson. *In search of a fulfilling identity in a modern world*.

¹⁷ L. Aléx. *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2007.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-974>; M. Liliequist & L. Karlsson. Elderly Sami as the "Other": Discourses on the Elderly Care of the Sami, 1850–1930. *Journal of Northern Studies*. 5 (2011); M. Liliequist. Dekolonisationsstrategier: porträtt av kvinnliga eldsjälur inom den samiska rättighetsrörelsen. I M. Liliequist & C. Cocq (red.). *Samisk kamp: kulturförmedling och rättviserörelse*. (Bokförlaget h:ström, 2017); L. Kroik. *Samer och livets slut: kunskap om traditioner för att utveckla framtidens vård*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2021.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-182772>.

¹⁸ Amft. *Sápmi i förändringens tid*, s. 39; Å. Campbell. *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott*. (Två förläggare, 1982), s. 225–240; H. Beach. *Gäst hos samerna*. (Carlssons, 1988), s. 222; C. Cocq. *Revoicing Sámi Narratives: North Sámi Storytelling at the Turn of the 20th century*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2008.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-1598>; R. Kjellström. *Samernas liv*. (Carlssons, 2003), s. 270–278; I. Ruong. *Samerna – i historien och nutiden*. (Bokförlaget Aldus/Bonniers, 1975), s. 157; Åhrén. *Är jag en riktig same*, s. 116–119.

ger också en inblick i äldre samers levnadsvillkor under den traditionella nomadtiden.¹⁹

I den traditionella nomadkulturen deltog åldrande samer i renskötseln så länge som möjligt. Äldre renägare kunde anställa drängar som hjälp med de tyngsta uppgifterna.²⁰ När de blev för gamla och svaga för att leva nomadliv slog de ibland läger vid sjöstränder och försörjde sig nödtorftigt på fiske.²¹ Detsamma gällde äldre samer som antingen förlorat sina renar eller aldrig ägt några.²² Äldre samer kunde också bli inackorderade hos nybyggare.²³ Ibland tog samer upp nybyggen för att kunna dra sig tillbaka från renskötseln på äldre dagar. I slutet av 1800-talet hade många skogssamer blivit bofasta och kunde därför sköta om sina äldre i hemmet.²⁴

Äldre samiska kvinnor – dubbelt förtryckta eller starka urmödrar?

Det finns fortfarande en kunskapslucka när det gäller kvinnornas situation i den samiska kulturen. Det mesta av forskningen har fokuserat på manliga renägare.²⁵ Två motsatta ståndpunkter kan urskiljas i forskningen om den samiska kvinnan. Den ena hävdar att den samiska kvinnan – särskilt den äldre samekvinnan – har haft en starkare ställning i samhället än i andra kulturer²⁶, medan andra forskare har beskrivit den samiska kvinnan som underordnad och dubbelt förtryckt genom sitt kön och sin etnicitet.²⁷ Lena Aléx²⁸ och Anna-Lill Ledman²⁹ intar utifrån intersektionellt och postkolonialt perspektiv en mittposition i den akademiska diskussionen. Aléx hävdar att de äldre samiska kvinnorna balanserar mellan olika diskurser. De ser sig som

¹⁹ L. Johansson. *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*. (Frostvikens hembygdsförening, 1967), s. 126–133, 336–237; *Sameland i förvandling*. (Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, 1986.)

²⁰ Beach. *Gäst hos samerna*, s. 222.

²¹ Kjellström. *Samernas liv*, s. 278.

²² Amft. *Sápmi i förändringens tid*, s. 39.

²³ Kjellström. *Samernas liv*, s. 270; Johansson. *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*, s. 336–337; Campbell. *Från vildmark till bygd*, s. 225–230, 236–240.

²⁴ Ruong. *Samerna – i historien och nutiden*, s. 157.

²⁵ Amft. *Sápmi i förändringens tid*, s. 16–17.

²⁶ O. M. Haetta. *Samene. Nordkalottens urfolk*. (Høyskoleforlaget, 2002); P. G. Kvenangen. *Samernas historia*. (Sameskolstyrelsen, 1996.)

²⁷ Amft. *Sápmi i förändringens tid*; Beach. *Gäst hos samerna*; Olofsson. *In search of a fulfilling identity in a modern world*.

²⁸ Aléx. *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv*; Ledman. *Att representera & representeras*, s. 83–84.

²⁹ Ledman. *Att representera & representeras*.

jämställda med männen samtidigt som de lever i skuggan av de manliga renskötarna.

Andrea Amft avfärdar föreställningen om de äldre kvinnornas styrka i det samiska samhället som en myt. Men även myter berättar någonting om kulturen och kan ha ett värde i den etnopolitiska rörelsen. Strategisk essentialism innebär att underordnade grupper, till exempel samiska kvinnor, kan lyfta fram tidigare nedtystade erfarenheter och utforma politiska krav byggda på en föreställd autentisk gemensam identitet.³⁰ Gayatri Spivak hävdar att essentialism kan ha en politisk betydelse för förtryckta grupper. Strategisk essentialism betyder att man gör anspråk på speciella egenskaper hos till exempel kvinnor eller en etnisk grupp genom att framhäva vissa drag som oföränderliga och på så sätt försöka få stöd för sina krav på rättigheter.³¹

Forskningsmässiga och metodologiska utgångspunkter

Synen på åldrandet, de äldres roll i samhället och deras förmåga att agera som kreativa subjekt, måste förstås i ett historiskt sammanhang. Begreppet postkolonialism har kritiserats för att det kan framstå som att kolonialismen är en period som har upphört.³² Jag använder begreppet postkolonial med grundantagandet att människor i de nordiska länderna fortfarande påverkas av en kolonial diskurs som kommer till uttryck i rådande uppfattningar om samer.³³ Edward W. Saids tankar om den västerländska, kolonialt baserade föreställningen om "den andre" kan också appliceras på den svenska kolonialmaktens bild av samerna i allmänhet och de äldre samerna i synnerhet. "Den andre" är den primitiva vilden som befinner sig i ett tidigare skede av den darwinistiska utvecklingsprocessen än den vita mannen.

Å ena sidan är "den andre" fruktad för att hen är främmande och oren, men å andra sidan är hen fascinerande på grund av sin naturlighet och autenticitet.³⁴ Liliequist och Karlsson har visat hur bilden av de äldre samerna som "den andre" utformades för officiella syften av de svenska makthavarna i början av 1900-talet, samtidigt som den

³⁰ Ledman. *Att representera & representeras*, s. 39–42.

³¹ G. C. Spivak. *Outside in the teaching machine*. (Routledge, 1993), s. 3–4.

³² L. T. Smith. *Decolonizing Methodologies. Research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, 1999.)

³³ Jämför Ledman. *Att representera & representeras*, s. 29–32.

³⁴ E. W. Said. *Orientalism*. (Ordfront, 2004.)

slog rot i en äldre, muntlig och folklig diskurs i det svenska samhället.³⁵ Jag är inspirerad av Poka Laenuis beskrivning av hur processen för kolonisering och avkolonisering av ursprungsbefolkningar sker i olika stadier.³⁶ Strategisk essentialism kommer också att vara ett viktigt begrepp i denna studie, vilket innebär att förtryckta grupper, samer och kvinnor, kan utnyttja en föreställning om en autentisk, gemensam identitet för att göra sin röst hörd och ställa politiska krav.

Linda Tuhiwai Smith har betonat hur viktigt det är att det västerländska akademiska samhället kritiskt granskar sin forskning om urbefolkningar och att sådan forskning genomsyras av etiska överväganden om "forskningsobjekten", det vill säga de människor som ofta påverkas av forskningen.³⁷ Som icke-samisk forskare är det extra viktigt att ha ett reflexivt förhållningssätt. Reflexivitet innebär att kritiskt granska sin egen position i förhållande till det aktuella forskningsfältet. Jag efterfrågade därför kommentarer från samisk synvinkel, både utanför och inom akademien, på min artikel och lät dessa kommentarer påverka textens innehåll.

Min forskarposition innebär både närhet och distans till deltagarna.³⁸ Jag är inte same själv, men jag har haft kontakt med samer på ett positivt sätt genom min uppväxt i fjälltrakterna och jag har många erfarenheter gemensamt med de samer jag intervjuat. Samtidigt påminner deras berättelser om rasismen de har mött om den skam jag kände som barn när vuxna talade om samer på ett nedvärderande sätt. Skammen som kommer sig av att tillhöra en förtryckande majoritetskultur har ibland stoppat mig från att ställa följdfrågor när rasism bland människor från glesbygden har varit föremål för samtal. Jag har ändå fått höra många berättelser om rasism, men frågan är förstås om de intervjuade anförtror sig lika mycket till mig som de skulle ha gjort till en samisk intervjuare.

³⁵ Liliequist & Karlsson. Elderly Sami as the "Other".

³⁶ P. Laenui. Processes of Decolonisation. I M. Battiste (red.). *Reclaiming Indigenous Voice and Vision*. (University of British Columbia Press, 2000.)

³⁷ Smith. *Decolonizing Methodologies*.

³⁸ M. Liliequist. Rethinking the proximities of interviewing. I G. Griffin (red.). *Cross-cultural interviewing: feminist experiences and reflections*. (Routledge, 2016.)

Resursperspektivet

Utgångspunkten för mitt forskningsperspektiv är att betrakta äldre som aktiva subjekt med en kreativ förmåga att utveckla olika handlingsstrategier för att uppfylla sina ideal. Med detta följer att jag också ser den äldre generationen som en potentiell resurs för samhället, en tillgång som alltför sällan utnyttjas trots att de äldre ofta längtar efter att vara delaktiga.³⁹ Det verkar som att den äldre generationens kunskaper och erfarenheter tas till vara i mycket större utsträckning i det samiska samfundet än i andra delar av det svenska samhället.⁴⁰ Synen på de äldre som viktiga kunskapsförmedlare och förebilder har vuxit sig starkare på senare tid på grund av den samiska rättviserörelsen. De äldre spelar en stor roll i kampen för kulturell överlevnad. Naturligtvis kan man inte generalisera – det finns skillnader baserade på kön, ålder eller samhällsklass – men samernas attityder till äldre skiljer sig markant från synen på äldre som passiva subjekt och ekonomisk börda för samhället.

Umeå 85+-studien är ett forskningsprojekt där äldre personer från Västerbotten, inklusive samer, intervjuades om synen på ”framgångsrikt åldrande”, det vill säga vad som är livskvalitet i hög ålder.⁴¹ De förutsättningar som oftast framhölls var:

- En känsla av delaktighet inom ett socialt nätverk.⁴²
- Att känna sig värderad.⁴³
- Att vara så självständig som möjligt så länge som möjligt.⁴⁴

De äldres egen definition av ”framgångsrikt åldrande” och livskvalitet utgör utgångspunkten för min forskning. Jag använder också begreppet ”kreativ handlingsstrategi” för att betona den uppfinnings-

³⁹ A. L. Blaakilde. *Livet skal leves forlaens, baglaens og sidelaens. 12 samtaler om livsløb.* (Gylendahl, 1999); S. Torres & G. Hammarström. Hög ålder som ohälsa och hot: Äldre människors erfarenheter. I L.-E. Jönsson & S. Lundin (red.). *Åldrandets betydelser.* (Studentlitteratur, 2007.)

⁴⁰ M. Liliequist. Elderly Sami – Symbols of Sami identity? The Role of Elderly in the sami community. *Ethnologia Scandinavica.* 40 (2010).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-36633>.

⁴¹ P. von Heideken Wågert. *Health, physical ability, falls and morale in very old people: the Umeå 85+ Study.* Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2006.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-871>.

⁴² Aléx. *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv;* von Heideken Wågert. *Health, physical ability, falls and morale in very old people.*

⁴³ R. Santamäki Fischer. *Living in consolation while growing very old.* (Umeå universitet, 2007.)

⁴⁴ I. Nilsson. *Yrkesmässigt engagemang bland äldre. Utvärdering, repertoar och relation till livstillfredsställelse.* (Umeå universitet, 2006.)

rikedom med vilken äldre uppnår vad de definierar som livskvalitet. Forskningsuppgiften blir då att undersöka de olika strategier som äldre samer utvecklar för att uppnå en känsla av samhörighet och få känna sig värdefulla och självständiga.

Intersektionellt perspektiv i äldreforskningen

Genus har på senare tid blivit en viktig dimension i äldreforskningen och då i förening med ett intersektionellt perspektiv. Enligt det utgör ålder, kön, etnicitet och social tillhörighet sociala och kulturella konstruktioner som sammanflätas och påverkar varandra.⁴⁵ Syftet med ett sådant förhållningssätt är att synliggöra både likheter och skillnader mellan könen, och att förstå hur dessa skillnader och likheter har påverkats av faktorer som ålder, etnicitet och social tillhörighet.

Det intersektionella perspektivet har haft stor inverkan på den internationella feministiska forskningen. Begreppet härstammar från den kritik som förekom inom feminismen på 1970-talet gentemot vita feminister som antog ett vitt etniskt perspektiv i sin forskning.⁴⁶ Det har lyfts fram för att möjliggöra mer nyanserade förklaringsmodeller där även andra maktkategorier än kön beaktas. Jag vill visa hur samiska föreställningar och personliga upplevelser av maskulinitet och femininitet omförhandlas när människor blir äldre och hur ålder och åldrande korsas med konstruktioner av samisk identitet. Detta är endast möjligt genom att beakta de ständiga interaktionerna mellan kön, ålder, etnicitet och social tillhörighet.

En känsla av social tillhörighet är viktig i en persons identitetsarbete. Numera deltar de flesta samer inte i renskötseln, men en stor grupp är fortfarande sammankopplad på ett eller annat sätt med renskötselsamhället, till exempel genom att tillbringa sin fritid i samebyn för att hjälpa renägande släktingar. Rensköterna i södra Sápmi lever under starkare press från sina icke-samiska grannar än de i norr, vilket kan påverka livsmiljön. Skogssamer har bott närmare sina icke-samiska grannar än fjällsamer, och har fått erfara både krav på

⁴⁵ S. Irni. *Aging Apparatuses at Work*. (Åbo Akademis förlag, 2010); C. Krekula, A.-L. Närvänen & E. Näsman. Ålder i intersektionell analys. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 26:2–3 (2005). DOI.org/10.55870/tgv.v26i2-3.4018; P. Nikander. "Old" versus "little girl" – a discursive approach to age categorization and morality. *Journal of Aging Studies*. 1:4 (2000). DOI.org/10.1016/S0890-4065(00)80001-8.

⁴⁶ I. M. Young. Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective. *Signs*. 19:3 (1994). DOI.org/10.1086/494918.

assimilering och rasism, men också samarbete och gemenskap.⁴⁷ Det är därför som yrke, familjetillhörighet, språk och geografi ingår som centrala faktorer i min beskrivning av samers sociala tillhörighet.⁴⁸

Äldre samer som förmedlare av traditionell kunskap

I det traditionella nomadsamhället under självförsörjningens tidevarv överfördes kunskap om renskötsel, jakt, fiske, matlagning, hantverk, barnomsorg och allmän överlevnadsförmåga från generation till generation. Äldres erfarenhetsbaserade kunskap var värdefull för samernas överlevnad. I renskötande samhällen förmedlades viktig information om renbete, renflyttning, påverkan av olika väderförhållanden och förekomst av rovdjur.⁴⁹ De äldre hade kunskap som samlats in genom århundradens erfarenhet av markanvändning. Beach konstaterar att i och med mekaniseringen av renskötseln – användningen av lastbilar, snöskotrar och helikoptrar – blev kunskapen som innehas av de äldre allt mindre relevant, och den yngre generationen tog i stället tåten. Men han skriver också att den yngre generationen fortfarande når ut till de äldre i kristider, eftersom de senare har samlat på sig kunskap över tid.⁵⁰ Detta gäller än mer i dag eftersom klimatförändringen har medfört att gammal kunskap inte längre gäller.⁵¹ Flera av mina informanter hävdar dock att de äldre fortfarande är auktoriteter i frågor som gäller renskötsel och många andra aspekter av livet. Det verkar också som att betydelsen av traditionell kunskap och äldres ledande roller tvärtom har betonats mer under senare år, detta på grund av samernas allt starkare identitetsbaserade politiska medvetenhet. Aina, en 23-årig universitetsstuderande som tillhör en fjällsamisk renskötselfamilj i norr, kontrasterar samernas attityd till äldre gentemot ”svenskarnas”:

I den samiska världen är det en helt annan situation än bland svenskarna. Man uppskattar de äldre på ett helt annat sätt. Det är de som har all kunskap, all traditionell kunskap och man ber dem alltid om råd, som

⁴⁷ Liliequist. Elderly Sami – Symbols of Sami identity?

⁴⁸ P. Naskali. Rethinking Positionality – universalism and localism in contact. I S. Keskitäli-Foley, P. Naskali & P. Rantala (red.). *Northern Insights. Feminist inquiries into politics of place, knowledge and agency.* (Lapland University Press, 2013.)

⁴⁹ A. Balto. *Samisk barneoppdragelse i endring.* (Ad Notam, 1997.)

⁵⁰ Beach, *Gäst hos samerna*, s. 103.

⁵¹ K. Kuoljok. *Digital information and traditional knowledge. The implementation of GPS collars as a tool in reindeer husbandry.* Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020), s. 21–22.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-175192>.

de i sin tur har bett om från sina äldre. Det här är en tradition som går i arv – det handlar verkligen om allt man gör, från kunskap om läkekonst och mat till hur man gör olika rätter, det handlar om allt – livsstil och hur man får olika saker gjorda på bästa sätt och anvisningar och råd om hur du ska leva ditt liv.

Aina beskriver de äldre samerna som ”ledare och kulturförmedlare.” Olika familjespecialiteter går i arv från den äldre generationen, som till exempel den egna familjens traditionella sätt att röka renkött. Även inom renskötseln fungerar de äldre som ledare när familjen samlas för att planera det framtida arbetet. Aina förklarar detta så här:

Inom renskötseln har man också ärvt allt, man kan terrängen och man bor inom ett visst område och har varit på den platsen från generation till generation. Du vet exakt vart det är bäst att resa och den stigen och sjön som du inte bör ge dig ut på när isen är svag – du vet det redan.

De äldre har också bevarat den oskrivna muntliga historien om platser och händelser, knutna till specifika personer. Elin, en 35-årig lärare som nu bor i en stad, växte upp i en fjällsameby i södra Sápmi, där de äldres berättelser var ständigt närvarande. Hon fruktar att traditionen av muntligt berättande inte kommer att föras vidare av den yngre generationen samer – särskilt inte av de som har flyttat till tätorter. Denna muntliga tradition om själva marken och alla de platser där renskötseln bedrivs som är särskilt förknippade med varje samebys historia och identitet kommer sannolikt att dö ut med de äldre. Sommarvistet är särskilt förknippat med starka känslor. För fjällsamerna är sommarboplatsen belägen på högfjällsområdet, medan skogssamer-nas sommarviste ofta kan vara beläget vid en sjö.

Även när de äldres berättelser främst är avsedda att underhålla, förmedlar de inbäddade budskap om centrala kulturella värden. Berättande är det primära sättet att föra vidare moraliska värderingar till den yngre generationen.⁵² De äldre i samebyarna är förebilder, säger Elin. De är inte rädda för att instruera yngre medlemmar i samhället om vad som anses vara lämpligt beteende. Yngre människor respekterar de äldre och försöker följa deras råd.

Kajsa, en 63-årig musiker, med rötter i en renskötande familj i norr, har levt större delen av sitt liv utanför renskötseln, men hon har på senare år varit gift med en renägare. Hon hyllar de äldre kvinnorna i sin mammas generation. Att vara ensam med sin mamma och få kun-

⁵² Balto. *Samiske barneoppdragelse i endring*.

skap om hennes förhållningssätt till livet och det fördolda är något som Kajsa ser som ovärderligt. När någon hade gått bort tröstade hennes mamma henne alltid med att de döda inte är borta, de är fortfarande med oss hela tiden. Kajsa säger att vi numera inte har tid att lyssna på ”de underjordiska”, men om vi stannade upp ett ögonblick skulle vi kunna få ta del av deras visdom. Att man aldrig ska ta mer från naturen än man absolut behöver, att man måste tacka naturen för allt man får; bären du plockar, fisken du fångar, renarna du slaktar – det var hennes mammas inställning till livet. Ödmjukhet inför naturen och andarna, en stillhet och ett inre lugn – det är så Kajsa minns sin mamma: ”Det är de samiska myterna och naturen som har inspirerat mig i min musik”, säger hon. Hon framhåller berättelserna om urmodern, gudinnan Akka och hennes tre kvinnliga medhjälpare som uttryck för att kvinnan har haft en stark ställning i samisk kultur.

Kajsa, Elin och Aina hyllar de äldre, och särskilt kvinnorna. Man kan säga att de använder sig av strategisk essentialism som en ”avkoloniserande” metod. De äldre samerna framstår som symboler för samisk identitet. Men de är inte okritiskt beundrande. Elin säger till exempel att hon ibland känner sig lite nervös när hon är med äldre och att hon blir osäker på om hon beter sig på rätt sätt. Elin förklarar det så här:

För jag är van vid kommentarer som: ’Du ska inte prata så till mig, för du är yngre än mig’, eller ’Du ska ha skorna på dig utanför byxorna för annars kommer det här att hända’ eller ’I kåtan, sitt på höger sida eller så kommer ’skrämta’ (ett övernaturligt väsen, författarens anmärkning). Det här kan störa dig lite ... men så var det också för våra föräldrars generation. De är snabba med sina omdömen.

Aina menar också att hon ibland kan känna sig lite nervös för den äldre generationens åsikter och påpekanden: ”De är ofta lite gammalmodiga”, säger hon, ”särskilt när det gäller könsroller och hur man ska bete sig.”

De flesta informanterna ser de äldre som förebilder och auktoriteter, men Sigrids uppfattning skiljer sig något från de andras. Hon är en trettioårig kvinna och student med stark koppling till sin sydsamiska fjällrenskötande familj. Sigrid säger att visst, den unga generationen har respekt för sina äldre, men de ser dem mer som jämställda än som centrala auktoriteter.

En del yngre renskötare kan till och med uttrycka irritation över närvaron av en äldre renskötare under den mest intensiva kalvmärk-

ningsperioden. Men på det stora hela visar alla förståelse för och uppskattar de äldres närvaro.

Trots detta säger hon sig ha fått sin styrka och sitt feministiska perspektiv från sin mamma. Sigrid lever mycket närmare sin renskötande familjs vardag än Elin och Anna och kanske är det därför hon inte idealiserar dem. Kajsa bor numera i en renskötarfamilj, men att arbeta som musiker innebär att hon sticker ut från renskötselns livsstil.

Sigrid ser inte de äldre som symboler för samisk identitet, men hon framhäver de äldres kunskap som betydelsefull för den samiska kulturen. De äldre kan reda ut de intrikata familjerelationerna som går långt tillbaka i tiden. Familjeberättelser i kombination med personligt relaterade och geografiskt baserade berättelser bildar en muntlig historia där de äldre är experterna. För många samer bestäms ens identitet av familjeband. Relationssystemet innebär att alla finns i ett givet mönster och att individen alltid är någon som hör ihop med andra människor – ingen kan ta ifrån dig ditt namn. Medan den äldre generationens kunskaper om familjehistoria är en resurs för den yngre generationen, utgör den starka betoningen av släktskapsband en motsvarande resurs för de äldre. Din familjeanknytning gör att du alltid är med – du är alltid någon – din identitet är fast och du är alltid välkommen på släkträffar och i olika samiska sammanhang. Även släktingar på långt håll ingår i samhället – man tar till exempel hänsyn till tredje- och fjärdekusiner. Sigrid berättar:

Svenskar blir förvånade när de får reda på hur många kusiner du har!
Det spelar ingen roll hur mycket du ogillar någon, så länge du är familj
försvarar du dem!

Familjeförbindelser är ovillkorliga och ingen ska uteslutas, om de inte har av sagt sig sin samiska identitet. Åhrén skriver att det första en same frågar om när man möter en obekant same är vilken familj denne tillhör och vilka relationerna är mellan den obekantes familj och ens egen.⁵³ ”Alla diskuterar vem som är släkt med vem – hela tiden!” säger Sigrid.

⁵³ Åhrén. *Är jag en riktig same*, s. 87–92.

Att vara aktiv i renskötseln – en kreativ strategi

För äldre samer som lever med i renskötseln är viljan att vara aktiv så länge som möjligt mycket viktig. Antingen har de en egen liten flock eller också äger de några renar som tas om hand av andra. De deltar också ofta – eller är åtminstone närvarande – vid evenemang som slakt och märkning av renar. Sigrid berättar om sina föräldrar och släktingar i 70- och 80-årsåldern, som fortfarande sysslar med renskötsel, om än i mindre skala. De deltar till exempel inte i den långa sommarflytten upp till fjälls. Om de skulle tvingas sluta är hon rädd att de skulle ge upp helt. ”Om de inte kunde fortsätta med renskötseln, skulle de förmodligen falla döda ned!” förklarar Sigrid halvt på skämt och halvt på allvar, när hon kommenterar sina äldre släktingars envisa insisterande på att fortsätta med renskötselarbetet.

För äldre i renskötande familjer är deltagandet i renskötseln en fråga om livskvalitet. Det gäller både män och kvinnor. Renskötsel är deras liv, inte bara ett arbete utan en livsstil. Både män och kvinnor deltar i renskötseln. Att arbeta med renar ger en känsla av delaktighet, tillhörighet och mening. De äldres besättningar är mindre och äldre renskötare får ofta hjälp av yngre medlemmar i samebyn. Sigrid säger:

Det verkar som att de äldre behöver ganska lite teknisk utrustning för renskötseln och de behöver inte göra några stora investeringar.

De strävar efter att hantera så mycket som möjligt på det gamla sättet. Männen talar med stolthet om tiden när de åkte skidor hela natten för att vakta flocken och kvinnorna berättar hur de tog inkvartering i böndernas dragiga bagarstugor om vintern – Förr i tiden hade man inte så stora krav, precis!

Renskötsel är ett sätt att leva, genom att delta i den känner sig de äldre som en del av samhället. Elin påpekar att i hennes fjällsamiska hemby är de äldre samerna en naturlig del av samhället:

De äldre är så uppenbart en del av samhället – de drar sig inte tillbaka till ensamheten. De följer med andra ut till fjälls. Det är som ingen diskussion – det är så självklart ... Man träffar alltid på de äldre ute i renhagarna, även de 'urgamla' ... De finns alltid där. Även om de knappt kan gå kommer de att stå där. Det är aldrig ett problem. Om någon säger att de skulle vilja gå på kalvmärkning – då ordnar du det. Det känns inte som en stor, komplicerad affär. Det finns en allmän förståelse för att äldre vill delta fast i mindre utsträckning. De är alltid med under slakten eftersom det går en motorväg ända fram till slaktplatsen och de deltar i viss mån i kalvmärkningen. Och till vardags tittar man ofta in hos de äldre för en pratstund.

Motoriseringen har gjort det lättare för äldre att ta sig fram. De kan till exempel färdas till sommarvistet med flyg.⁵⁴ Men när det är möjligt försöker den äldre generationen ägna sig åt renskötsel på det gamla sättet och klara sig utan moderna verktyg. Det gäller inte bara de äldre männen. Traditionell renskötsel är något som äldre kvinnor är mycket bekanta med, eftersom kvinnor deltog i renskötsel i större utsträckning före motoriseringen. Renskötsel är oupplösligt kopplad till familjebaserat umgänge. Dina arbetskamrater är oftast vänner eller släktingar och arbetet smälter samman med familjeliv och fritid. Yngre människor hjälper ofta äldre med tyngre arbete. Om äldre människor inte klarar av sitt arbete, men ändå vill behålla några renar för att behålla en känsla av delaktighet, kan de betala en yngre renskötare för att göra det tyngsta arbetet.⁵⁵ De äldre inkluderas i samhället på ett naturligt sätt och sammanhållningen stärks. Renskötseln är en kraftfull, samlande symbol för den samiska identiteten.

Att vara traditionsförmedlare – en kreativ strategi för dem som lever utanför renskötarsamhället

Sigrid säger att bland samerna är generationerna inte uppdelade på samma sätt som bland ”svenskarna” – de äldre deltar på samma villkor i vardagsarbete och socialisering: ”En 15-åring kan umgås med en 50-åring, det är inte ovanligt.” Inga, en 75-årig kvinna som tillbringat halva sitt vuxna liv som lärare i en stad, hävdar dock att sammanhållningen mellan generationerna håller på att splittras även inom det samiska samhället. Den äldre generationen bodde tidigare nära den yngre generationen och deltog aktivt i barnbarnens uppfostran. Ingas farfar bodde på hemgården tillsammans med sina barn och barnbarn fram till sin död och spelade en central roll för barnbarnens samiska fostran. I dag, när renskötseln är ett övervägande manligt yrke och kvinnor utbildar sig till andra karriärer, bosätter sig ofta renskötande familjer där kvinnorna får jobb. Om kvinnan hittar jobb i tätort eller stad kan de äldre antingen välja att stanna kvar på landsbygden eller följa med sina barn. ”De som flyttar upptäcker ibland att de blir ganska isolerade”, säger Inga. De kanske inte känner någon på sin nya plats och barn och barnbarn är fullt upptagna med arbete, skola och fri-

⁵⁴ Jämför Beach. *Gäst hos samerna*, s. 185.

⁵⁵ Jämför Beach. *Gäst hos samerna*, s. 74.

tidssysselsättningar. Förutom familjesammankomster sker det mesta av samspelet med människor från andra generationer i samiska sammanhang, som vid konserter, under samiska veckan i Umeå och i samiska föreningar.

Även äldre som inte längre lever med renskötseln intar rollen som traditionsförmedlare och fyller därmed ett stort behov hos den yngre generationen. De verkar på så sätt för att den samiska identiteten inte ska försvinna med deras egen generation. Det gäller också äldre samer som har bott hela sitt liv utanför renskötseln. Den yngre generationen har ett stort behov av kunskap från de äldre som en sista kvarvarande länk till den traditionella samiska livsstilen. Detta är särskilt viktigt för yngre samer som saknar äldre släktingar. Elin menar att de äldre också borde ta ett större ansvar för att lära ut sin kompetens till unga. Hon är mycket upprörd över att samiskt hantverk riskerar att dö ut. Men det kan vara svårt att övertala de äldre att undervisa på kurser: ”Nej, det kan jag inte, säger de, men träffar man dem en och en så kan de förstås, de kan allt!”

Åhrén har beskrivit hur viktigt identitetsarbete är för unga samer i det postmoderna samhället.⁵⁶ I Lotta Ommas avhandling framkommer att de flesta av de tillfrågade unga samerna har upplevt rasism och att samiska ungdomar mår sämre än motsvarande grupp icke-samiska unga.⁵⁷ Undersökningen visar också att ungdomar, vars samiska identitet har förstärkts, upplever ett större välbefinnande än de med svagare samisk identitet. Språket, samisk matlagning och samiskt hantverk, som läderbearbetning, klänningssömnad och bandvävning är nyckelelement i identitetsarbetet. För de samer som flyttat från renskötarsamhället och inte längre lever i en samisk vardag blir förmedlingen av traditioner ännu viktigare. Den samiska identiteten behöver ständigt aktivt återupprättas. Äldre som antar denna utmaning känner att de är viktiga för den yngre generationens samiska identitetsarbete. De blir förebilder och medskapare av den samiska identiteten på ett mer tydligt och målinriktat sätt än i renskötarsamhället.

⁵⁶ Åhrén. *Är jag en riktig same?*

⁵⁷ L. Omma. *Ung same i Sverige: Livsvillkor, självvärdering och hälsa*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2013.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-63988>.

Kampen för dekolonisering

Inga är en välkänd föreläsare som ofta bjuds in till olika kulturevenemang för att berätta om skogssamernas historia och levnadssätt i södra Sápmi. Denna kunskap har hon också försökt föra vidare till sina barn och barnbarn. Hon visar mig ett häfte om skogssamerna, med text, fotografier och teckningar. Barnbarnen går i sin mormors fotspår och protesterar i skolan mot att man får lära sig om urfolk i Nordamerika, men inte om den svenska ursprungsbefolkningen. Ingas engagemang i kampen har sin bakgrund i den stigmatisering av den samiska kulturen som hon upplevde under ungdomsåren. Begreppet stigma kommer från Erving Goffman och beskriver här den sociala brännmärkning som samer upplever när deras liv och självkänsla överskuggas av ”riktiga svenskers” nedsättande attityd.⁵⁸

Inga drivs av en längtan efter att återupprätta den samiska identitet som var så föraktad under hennes uppväxt. När hon var barn var det bara hennes farfar som pratade samiska med henne. Föräldrarna pratade enbart svenska med henne och hennes syskon i hopp om att de skulle assimileras i det svenska samhället och slippa den rasism som de själva blivit utsatta för. Samiska var det ”hemliga språk” som föräldrar talade när de pratade om saker som de inte ville att deras barn skulle förstå. Båda föräldrarna hade varit inackorderade i byn för att gå i svenska skolor och blev ständigt retade av de andra barnen för att de var samer. En speciell episod som hennes far berättade är för alltid inristad i Ingas minne. När hennes far var tolv år dog hans mamma. Begravningen hölls många mil från byn där han var inackorderad. Enda sättet att ta sig dit var att gå till fots. Efter som helgen sammanföll med en stor kyrkhelg var det många bönder som körde förbi i hästdragna kärror, men ingen stannade för att plocka upp en pojke klädd i kolt på väg till sin mammas begravning. Inga kommenterar så här:

Ingen brydde sig om vart den samiska ungen var på väg. Kan ni tro hur vuxna ... och han var på väg till sin mammas begravning, men för honom var det det värsta med det – att ingen brydde sig. Ja, det tog lång tid innan han bar samiska kläder igen, trots att han var renskötare hela livet.

⁵⁸ E. Goffman. *Stigma: den avvikandes roll och identitet*. (Norstedts, 1972.)

Denna händelse fick långtgående följder; Ingas pappa valde bort kolten och samiskan trots att han fortsatte med renskötseln. Det var först efter pensioneringen som han fick möjlighet att känna sig stolt över sin kultur.

Inga har ofta funderat på hur hennes farfar kunde känna sig när allt som rörde det samiska måste döljas och glömmas. Inga fick möjlighet att studera vidare, vilket var ovanligt för flickor på 1940-talet. I skolan lärde hon sig om svensk kultur, som stod långt ifrån samernas levnadsvillkor. Inga skäms än i dag, säger hon, när hon tänker på hur hon fick lära sig att betrakta sitt ursprung genom objektifierande, (ned)värderande ögon. Som skolbarn lärde hon sig hur en ”riktig” jul ska firas, då hemmet ska städas och putsas innan julafton. Det var inte precis så julafton firades hemma hos henne. Julen var den tid då renhjorden kom förbi och hennes pappa tillsammans med de andra renskötarna i samebyn tog in i gårdens tre stugor. Med bara ett rum och kök var den lilla stugan fullproppad med ”män och hundar och barn”:

Där fanns ryggsäckar med mat som skulle lagas på vedspisen, hundar som skulle matas och hö som skulle torkas för skor; vi hade bara ett rum och kök och vi barn fick ligga på golvet – det tyckte vi var jättekul!

En jul tog Inga mod till sig och sa till sin mamma: ”Jag hoppas att renskötarna inte kommer till jul!” Men då fick jag höra: ”De är välkomna när än de kommer!” ... När jag blev äldre kände jag till och med ånger över mina tankar!”

Inga har under hela sitt vuxna liv kämpat för samernas återuppriktande. Känslan av utanförskap som plågade henne i barndomen har ökat behovet av att känna samisk tillhörighet. Detta kommer ofta fram hos de äldre samer jag har intervjuat.

Kreativa strategier för det goda åldrandet

Myten om den äldre samiska kvinnan används av de flesta av mina deltagare som en symbol för samisk identitet i kampen för avkolonisering. Detta exemplifieras av Kajsa, Aina och Elin. Inga lyfter inte särskilt fram den äldre samiska kvinnan, men hon använder den samiska etniciteten som en strategisk essentialism för att uppgradera den ofta förbisedda skogssamiska kulturen.

Som Maria Carbin och Sofie Tornhill har betonat kräver den intersektionella analysen att varje specifik situation betraktas i dess historiska och sociala sammanhang och det är i detta ljus Sigrids synsätt ska ses.⁵⁹ Hon framhåller inte samerna och inte heller de äldre samiska kvinnorna. Även om hon ser sin mamma som inspiration till att bli feminist och de äldre kvinnorna i hennes familj som starka och auktoritativa, medan männen framställs som mer fridfulla och milda, framhåller hon inte den samiska kvinnan i allmänhet som särskilt stark eller jämställd. Hon är engagerad i en feministisk organisation där de flesta medlemmarna inte är samer. Ett sätt att förklara skillnaden mellan hennes och Ainas och Elins förhållningssätt kan vara att hon tillbringar mer tid med sina släktingar och att det kanske finns mindre utrymme för idealisering i renskötarvardagen. Sigrid har inte heller upplevt den inre kolonisering med förnekande av det samiska som Inga har varit med om och av den anledningen kanske hon inte har samma behov av att återupprätta samerna.

Kajsa hänvisar ofta till det förflutna, till den traditionella samiska livsstilen. Det är det förflutnas livsstil som hon sätter i kontrast till en västerländsk destruktiv materialism. Kajsas uppfattning om kvinnornas starka ställning i det samiska samhället är dels hämtad från myter, dels från egen erfarenhet. Som musiker i det svenska samhället har hon upplevt hur mycket svårare det är för kvinnor att ta sig fram, medan hennes erfarenhet av renskötarsamhället är att kvinnorna ofta förväntas ta de ekonomiska besluten.

Inga framhåller etnicitet, skogssamernas kultur, medan kön inte förekommer i hennes berättelse. Hennes erfarenhet av inre kolonisering medförde att hon gjorde det till sin livsuppgift att återupprätta samerna och därigenom befria sig från skam. Skogssamerna har varit mest utsatta för försvenskning eftersom de levt så nära majoritetssamhället. Även fjällsamer och samer i norra Sverige har tvingats assimilera sig, men de har inte levt under samma press från majoritetsbefolkningen. Förklaringen till att könsmaktsordningen inte nämns i hennes livsberättelse kan vara att hon inte har uppfattat sig själv som förtryckt som kvinna. Hon var den första i sin familj som fick möjlighet att studera och hon blev aldrig retad i skolan som till exempel hennes yngre bror. Han fick slåss varje dag i skolan för att försvara sig mot mobbare.

⁵⁹ M. Carbin & S. Tornhill. Intersektionalitet – ett oanvändbart begrepp? *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 3 (2004). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asu%3Adiva-16680>.

De flesta av mina yngre informanter har uttryckt ett behov av att äldre förmedlar den samiska kulturen. Att ta rollen som kunskapsförmedlare har inneburit att de äldre känner sig behövda. I mitt material kan två dominerande kreativa strategier observeras bland dagens äldre samer: strategier som syftar till att uppnå en känsla av delaktighet och kontinuitet i livet och en önskan att känna sig värdefull samtidigt som de förblir så självständiga som möjligt. Den första strategin innebär aktivt deltagande i renskötseln så länge som möjligt och utövas av äldre som fortfarande bor bland sina renskötande släktingar. Renskötseln erbjuder en livsstil som för alla i samer symboliserar det goda livet. Den andra strategin, som även är tillgänglig för äldre samer som lever utanför renskötarkulturen, går ut på att lyfta fram rollen som upprätthållare av den samiska identiteten för den yngre generationen. Revitaliseringen av den samiska kulturen skapar en känsla av mening och kontinuitet och en känsla av solidaritet med yngre samer som söker återta kontakten med sina rötter.

När en person blir äldre omförhandlas ofta könsordningen. Fram till 1971 spelade samiska kvinnor formellt en underordnad roll i samebyn och det övriga samhället, även om de utövade en betydande informell makt i familjen och det samiska samhället. Mitt material tyder på att deras status växte när de blev äldre.⁶⁰ Män och kvinnor deltar sida vid sida i renskötseln så länge som möjligt upp i ålderdomen. Männens tidigare ställning som samebyns beslutsfattare i renskötseln förlorar sin betydelse bland de äldre, vilket gör kvinnorna mer jämställda genom sin betydelse som identitetsskapare. Utifrån sin livserfarenhet har äldre samiska kvinnor alltid haft en central roll i samiska familjenätverk och har samlat kunskap om sitt folks språk, hantverk, mat och muntlig historia. De har också samlat in kunskap om sin familj och dess relationer mellan familjer.⁶¹ Dessa frågor har blivit allt viktigare identitetsmarkörer i kampen för att återvinna den samiska identiteten, vilket leder till att äldre samiska kvinnors sociala ställning ytterligare stärks.

⁶⁰ Aléx. *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv*.

⁶¹ Amft. *Sápmi i förändringens tid*, s. 23.

Referenser

- Aléx, L. *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2007.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-974>.
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-65862>.
- Arvidsson, A. *Livet som berättelse: studier i levnadshistoriska intervjuer*. (Studentlitteratur, 1998.)
- Balto, A. *Samisk barneoppdragelse i endring*. (Ad Notam, 1997.)
- Beach, H. *Gäst hos samerna*. (Carlssons, 1988.)
- Blaakilde, A. L. *Livet skal leves forlaens, baglaens og sidelaens. 12 samtaler om livsløb*. (Gylendah, 1999.)
- Campbell, Å. *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott*. (Två förläggare, 1982.)
- Carbin, M. & Tornhill, S. Intersektionalitet – ett oanvändbart begrepp? *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 3 (2004): s. 111–114.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asu%3Adiva-16680>.
- Cocq, C. *Revoicing Sámi Narratives: North Sámi Storytelling at the Turn of the 20th century*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2008.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-1598>.
- Fjellström, P. *Samernas samhälle i tradition och nutid*. (Norstedts, 1985.)
- Goffman, E. *Stigma: den avvikandes roll och identitet*. (Norstedts, 1972.)
- Haetta, O. M. *Samene. Nordkalottens urfolk*. (Høyskoleforlaget, 2002.)
- Hylland Eriksen, T. *Etnicitet och nationalism*. (Pluto Press, 1998.)

- Hägglom Kronlöf, G. *Participation in everyday life. Very old persons' experiences of daily occupation, occupation of interest and use of assistive devices*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2007.)
<http://hdl.handle.net/2077/4439>.
- Irni, S. *Aging Apparatuses at Work*. (Åbo Akademis förlag, 2010.)
- Johansson, L. *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*. (Frostvikens hembygdsförening, 1967.)
- Johansson, L. *Saltlake och blodvälling. Berättelser från nybyggartiden i Lappmarken redigerade av Sune Jonsson*. (LT:s förlag, 1968.)
- Kjellström, R. *Samernas liv*. (Carlssons, 2003.)
- Knoblock, I. *Writing-Weaving Sámi Feminisms Stories and Conversations*. (Lunds universitet, 2023.)
- Krekula, C., Närvänen, A.-L. & Näsman, E. Ålder i intersektionell analys. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 26:2–3 (2005): s. 81–94.
DOI.org/10.55870/tgv.v26i2-3.4018.
- Kroik, L. *Samer och livets slut: kunskap om traditioner för att utveckla framtidens vård*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2021.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-182772>.
- Kuoljok, K. *Digital information and traditional knowledge. The implementation of GPS collars as a tool in reindeer husbandry*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-175192>.
- Kvenangen, P. G. *Samernas historia*. (Sameskolstyrelsen, 1996.)
- Laenui, P. Processes of Decolonisation. I Battiste, M. (red.). *Reclaiming Indigenous Voice and Vision*. (University of British Columbia Press, 2000.)
- Lanto, P. Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-50562>.

- Ledman, A.-L. *Att representera & representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>.
- Liliequist, M. Elderly Sami – Symbols of Sami identity? The Role of Elderly in the sami community. *Ethnologia Scandinavica*. 40 (2010), s. 27–42.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-36633>.
- Liliequist, M. & Karlsson, L. Elderly Sami as the "Other": Discourses on the Elderly Care of the Sami, 1850–1930. *Journal of Northern Studies*. 5 (2011): s. 9–28.
- Liliequist, M. Fattiglappar och renskötardrängar: Samers berättelser om utanförskap och tillhörighet. I Holmlund, S. & Sandén, A. (red.). *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år*. (Natur och kultur, 2013), s. 255–274.
- Liliequist, M. Rethinking the proximics of interviewing. I Griffin, G. (red.). *Cross-cultural interviewing: feminist experiences and reflections*. (Routledge, 2016), s. 65–76.
- Liliequist, M. Dekolonisationsstrategier: porträtt av kvinnliga eldsjälar inom den samiska rättighetsrörelsen. I Liliequist, M. & Cocq, C. (red.). *Samisk kamp: kulturförmedling och rättviserörelse*. (Bokförlaget h:ström, 2017), s. 162–187.
- Lundmark, L. *Så länge vi har marker: samerna och staten under sexhundra år*. (Prisma, 1998.)
- Naskali, P. Rethinking Positionality – universalism and localism in contact. I Keskitali-Foley, S., Naskali, P. & Rantala, P. (red.). *Northern Insights. Feminist inquiries into politics of place, knowledge and agency*. (Lapland University Press, 2013), s. 19–42.
- Nikander, P. "Old" versus "little girl" – a discursive approach to age categorization and morality. *Journal of Aging Studies*. 1:4 (2000): s. 335–359.
DOI.org/10.1016/S0890-4065(00)80001-8.
- Nilsson, I. *Yrkesmässigt engagemang bland äldre. Utvärdering, repertoar och relation till livstillfredsställelse*. (Umeå universitet, 2006.)

- Nordin, Å. *Relationer i ett samiskt samhälle: en studie av skötesrensystemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2007.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-56797>.
- Olofsson, E. *In search of a fulfilling identity in a modern world. Narratives of indigenous identities in Sweden and Canada*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2004.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-4246>.
- Omma, L. *Ung same i Sverige: Livsvillkor, självvärdering och hälsa*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2013.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-63988>.
- Pelto, P. *The Snowmobile Revolution. Technology and Social Change in the Arctic*. (Waveland Press, 1987.)
- Ruong, I. *Samerna – i historien och nutiden*. (Bokförlaget Aldus/Bonniers, 1975.)
- Ryd, L. *Renskötarkvinnor och livet i de sista rajderna*. 3. uppl. (Ord & visor, 2015.)
- Said, E. W. *Orientalism*. (Ordfront, 2004.)
- Sameland i förvandling*. (Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, 1986.)
- Santamäki Fischer, R. *Living in consolation while growing very old*. (Umeå universitet, 2007.)
- Sehlin MacNeil, K. *Extractive Violence on Indigenous Country: Sami and Aboriginal Views on Conflicts and Power Relations with Extractive Industries*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-130590>.
- Sköld, P. & Axelsson, P. (red.). *Igår, i dag, imorgon – Samerna, politiken och vetenskapen*. (Umeå universitet, 2005.)
- Smith, L. T. *Decolonizing Methodologies. Research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, 1999.)
- Spivak, G. C. *Outside in the teaching machine*. (Routledge, 1993.)

- Stordahl, V. *Same i den moderne verden: endring og kontinuitet i et samisk lokalsamfunn*. (Davvi Girji, 1996.)
- Torres, S. & Hammarström, G. Hög ålder som ohälsa och hot: Äldre människors erfarenheter. I Jönsson, L.-E. & Lundin, S. (red.). *Åldrandets betydelser*. (Studentlitteratur, 2007.)
- Svanberg, I. *Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer samt deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. (Uppsala universitet, 1981.)
- von Heideken Wågert, P. *Health, physical ability, falls and morale in very old people: the Umeå 85+ Study*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2006.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-871>.
- Young, I. M. Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective. *Signs*. 19:3 (1994): s. 713–738.
DOI.org/10.1086/494918.
- Åhrén, C. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2008.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-1935>.

DEL 6

Motstånd

Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen

Håkan Rydving

Inledning

Det var under en lång tidsperiod, särskilt brutalt under slutet av 1600- och början av 1700-talet, som staten genom domstolsväsende, kyrka och skola agerade för att utplåna de inhemska samiska religiösa traditionerna. I stället tvingades samer att lära sig grunderna i luthersk teologi och att delta i kristna riter. Jag har fått i uppdrag att ge exempel på olika typer av samiskt motstånd mot kraven på religiös konformitet under den tidsperioden i den svenska delen av Sápmi.¹

Som källmaterial har jag i huvudsak använt mig av rättegångsprotokoll, brev och skrivelser till och från myndigheter, och andra dåtida texter med information om samer som agerade för att bevara de inhemska traditionerna. När det inte finns publicerade versioner av de två första källkategorierna har jag utnyttjat de digitaliserade avskrifterna i kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv vid Umeå universitetsbibliotek. Källmaterialet är väl känt och har tidigare använts i studier av andra teman. Det nya är framför allt perspektivet, att i källorna leta information om agens, ”handlande”, men mer specifikt leta exempel på ”individens förmåga att handla självständigt och göra egna fria val”.² De samer det handlar om var inte passiva. I stället gjorde de motstånd genom att praktisera olika former av civil olydnad.³

¹ Jag vill tacka Gunlög Fur och den anonyme granskaren för värdefulla kommentarer till en preliminär version av manuskriptet.

² Wiktionary, agency (sociology, philosophy, psychology) (hämtad 2024-09-15).

³ Jfr *Nationalencyklopedin*, civil olydnad (hämtad 2024-09-15).

Religionskonfrontation

De tidigaste samiska kontakterna med kristendomen ägde antagligen rum på 1000-talet, kanske till och med tidigare. Samerna, i det som senare skulle bli Sverige, mötte kristendomen både västerifrån, när man handlade vid den norska kusten och österifrån vid bottenvikskusten och i norr. Mötena var länge sporadiska och ytliga. Samer och andra befolkningsgrupper integrerades så småningom i den kyrkliga organisationen i en långsam process som pågick under flera århundraden. Hur väl integrationen skedde, åtminstone hos en del samer, visas av att flera samer blev präster under 1600-talet.⁴

I slutet av 1600-talet föreföll samerna vara en väl integrerad befolkningsgrupp. Ur kronans perspektiv var det helt nödvändigt, både politiskt och religiöst. Historikern Gunlög Fur har sammanfattat den bakomliggande ideologin:

De krav som ställdes på kronans samiska undersåtar skilde sig inte från dem som ställdes på andra undersåtar. Det ingick i de strukturella mönstern som formade det svenska riket och i vilket samtliga rikets innevånare ansågs tillhöra ett förbund med Gud som genom ömsesidiga förpliktelser skulle garantera rikets säkerhet och fortlevnad. Enskilda brott mot Guds ordning hotade landets välgång och måste därför motarbetas.⁵

Det kom därför som en chock för myndigheterna när de under 1680-talet upptäckte att många samer fortsatte med inhemska religiösa bruk. De följande årtiondenas religionskonfrontation kom från myndigheternas sida att handla om att undervisa samer om lutherska trosföreställningar och riter. Det gällde att tvinga dem att avstå från det vi skulle kalla inhemsk samisk religion och från katolska seder, som till exempel fasta och helgondyrkan. Samerna försökte få myndigheterna att acceptera att det inte låg någon motsättning i att vara kristen och att samtidigt bruka trumman eller att offra till avlidna släktingar och andra osynliga väsen för att få hjälp i det dagliga livet. De ville även slippa både kyrkogångsplikt och skolplikt.

Hot och utmätta straff användes för att få samer att sluta använda trummor och sina traditionella offerplatser. På samma sätt ville myndigheterna få samerna att uppfylla kyrkogångs- och skolplikterna.

⁴ S. Rasmussen. Samiske prester i den svenske kirke i tidlig nytid. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi* 1. (Artos, 2016.)

⁵ G. Fur. Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna* [...] 1, s. 262.

Det vanligaste straffet var höga böter, som ersattes av spöstraff om den dömda saknade pengar. Den som hade ägnat sig åt det som myndigheterna klassificerade som "trolldom" kunde i något enstaka fall dömas till döden, men det var mycket ovanligare än man kanske kan tro. Av protokollet från tinget i Dálvvadis/Jokkmokk⁶ 1686 framgår det till exempel att den lokala domstolen ibland tvekade inför att utdöma dödsstraff. Efter att ha dömt en person till döden, med hänvisning till Gustav Vasas förordning från 1527, sände rätten avgörandet vidare till Svea hovrätt med frågan "om inte en sådan gammal höglovlig förordning borde vara avskaffad i det här seklet [...]".⁷ Redan följande år hårdnade emellertid myndigheternas attityder. Det berodde i stor utsträckning på en enda person, Petrus Noræus, en av prästerna i Sillbajåhkå/Silbojokk.

Det är inledningsvis viktigt att vara medveten om att samer höll sig på olika sätt till myndigheternas krav. Det fanns de som aktivt arbetade för att bevara de inhemska traditionerna, och andra som var lika aktiva kristna. Under perioden av religionskonfrontation fanns det både samer som var *noaiddit*, "nåjder", och andra som var *báhpat*, "präster". De flesta verkar ha varit strategiskt passiva även om de identifierade sig med det inhemska religiösa arvet eller med kristna bruk. För att undvika upptäckt och för att slippa behöva konfronteras med familjemedlemmar och släktingar med andra prioriteringar höll många en låg profil. Det fanns antagligen personer som var neutrala eller som inte brydde sig så mycket om inhemsk eller kristen religion och de som på olika sätt försökte kombinera de två religiösa sfärerna.⁸ Den här texten koncentrerar sig på de samer som protesterade mot myndigheternas krav och på olika sätt agerade för att bevara de inhemska religiösa traditionerna. Fokus ligger alltså på olika samiska motståndsstrategier.

⁶ Samiska ortnamn skrivs enligt de samiska ortografierna och dessutom med det finska, norska eller svenska namnet den första gången ett namn nämns. En lista över samiska ortnamn med motsvarigheter finns i slutet av kapitlet.

⁷ TP (= Tingsrättsprotokoll): Dálvvadis 1.2.1686 (TL (= E. Nordberg [red.], Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739. I Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar), s. 85). För att öka läsbarheten är alla citat ur 1600- och 1700-talskällorna anpassade till modern svenska.

⁸ Jfr H. Rydving. *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. 3 uppl. (Uppsala universitetsbibliotek, 2004), s. 69–70, 91–92.

Samiska argument

De bevarade samiska argumenten för inhemska traditioner och mot kyrko- och skolplikterna är intressanta, men det går inte att veta hur representativa de är.⁹ Det nedskrivna och bevarade har nämligen gått igenom två filter. Samer som riskerade stränga straff var naturligtvis väldigt noga med hur de uttryckte sig när de kritiserade myndigheterna. De som skrivit våra källor har valt ut vad som skulle förmedlas vidare. Källorna ger alltså ingen översikt över alla samiska argument och vi vet därför vare sig hur representativa eller vanliga de bevarade argumenten var. Trots bristerna ger källorna ändå en förhållandevis mångfasetterad bild av den samiska kritiken och de ger exempel på flera typer av argument.

En del argument var ekonomiska och betonade att de inhemska religiösa riterna var helt nödvändiga för jakt, fångst, fiske och renskötsel. Samer gav exempel på att ekonomin blivit sämre när de övergett de traditionella bruken. De berättade om tillfällen när inhemska gudomar varit till hjälp och att offer gett dem jakt- och fiskelycka. Andra argument var snarare sociala och underströk framför allt hur viktigt det var att upprätthålla traditionerna från tidigare generationer. Till de religiösa argumenten hörde inte minst det som personer sett i drömmar. De uppfattades nämligen som viktiga informationskanaler som olika osynliga väsen och avlidna släktingar kunde använda sig av när de ville meddela sig med de levande.¹⁰

De mest detaljerade kritiska argument som bevarats är de som Anders Ersson Snadda från Gájjdom/Gáidun/Kaitum framförde till prästen Pehr Högström på 1740-talet. Högström, som var inspirerad av upplysningstidens tänkande och tog samer i försvar mot andra präster, skriver att Snadda hade hört gamla berätta att man varit lyckliga och levt i välstånd så länge man fritt kunde bruka offerplatserna. Fattigdomen hade ökat när man inte längre fick göra det.

Han hänvisade till den så kallade Nederbyn [= Suoksjáhkå], som i forna tider bestått av hundra skatte-Lappar, rika och förmögna; men sedan de börjat avvika från sina förfäders seder, har de blivit skingrade, och det finns numera i hela den byn inte fler än några få, och de flesta är tiggare. Han berättade om sin far, att han brukade trumma [*goavddis*], och mådde väl; han själv hade nu lagt bort den, men ser sig inte annat att vänta, än att snart få gå för andras dörrar [= börja tigga]. Han trodde

⁹ Jfr Rydving, *The End of Drum-Time*, s. 76–77.

¹⁰ Avsnittet baseras på Rydving, *The End of Drum-Time*, s. 84–88.

att Gud ger såväl, ja så snart, de onda och trollpackor sin föda, som de fromma. Han höll före, att när vargen kommer, lär han inte ha större omtanke om mina renar, än hans. Han fruktade, att [Gájdedom/Gáidun] snart lär bli öde, om man fortsätter att lägga bort de gamla sedvänjorna [...].¹¹

Det är intressant att den ekonomiska tillbakagången uppfattades bero på att samer slutat offra och bruka trummorna. Den nya religionen hade visat sig vara mindre effektiv i det dagliga livet.

Försiktighet som strategi

I en tid när människor riskerade stränga straff om de fortsatte att leva som de alltid gjort blev samer alltmer försiktiga. Om de ville diskutera hemligheter räckte det ofta med att tala samiska. Då förstod de flesta icke-samer inte vad som sades. Men när prästen eller nämndemännen var samer eller när andra representanter för överheten lärt sig samiska var inte det en möjlig strategi. Då brukade samerna i stället olika hemliga språk.¹² Ett sådant hemligt språk kallas *jortebth-soptsese* på sydsamiska, och att ”tala bildligt”, använda ”lönnord” heter *jortehtidh*.¹³ Att kunna tala så, skriver litteraturvetarna Lena Kappfjell och Harald Gaski, har varit en *bearkadimmiestrategije*, en ”strategi för att klara sig”.¹⁴

I stället för hemliga språk kunde samerna använda religiösa koder. Ett intressant exempel är den roll som jungfru Maria, på sydsamiska *níejte Maarja*, och S:ta Anna, på sydsamiska *Aanna*, kom att spela långt efter reformationen. Samer fick tidigt kännedom om dyrkan av jungfru Maria och andra helgon. En del medeltida kloster betalade med så kallade maljor när de handlade med samer. Maljorna var vackert utformade ringar som användes för att fästa samman kläder, men de kunde också fungera som prydnader, och m-maljan som symboliserade Maria blev i flera områden en viktig detalj i den samiska dräkten

¹¹ P. Högström. *Missions-förrättningar i Lapmarken, 1741 Och de följande åren.* (Pro Fide et Christianismo, 1774), s. 34–35.

¹² Exempel finns i P. Claussøn [Friis]. *Norriges Bescriuelse [1613].* I G. Storm (red.). *Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis.* (Den norske historiske forening, 1881), s. 407; I. Olsen. Om lappernes vildfarelser og overtro. I J. Qvigstad (red.). *Kildeskrifter til den lappiske mytologi 2* (Det Kgl. norske videnskabers selskab, 1910), s. 39–40.

¹³ K. Bergsland & L. Mattsson Magga. *Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja/Sydsamisk-norsk ordbok.* (Idut, 1993), s. 149.

¹⁴ L. Kappfjell & H. Gaski. Dåajmijes vuekie lea saemien vuekie. *Din: tidsskrift for religion og kultur.* 2018:2: s. 14.

(se figur 1).¹⁵ Det berodde antagligen på att Maria identifierades med *Saaraahka*, som i delar av det sydsamiska området var den viktigaste gudomen.¹⁶ Man kunde bruka *Maarja* som kodord och m-maljan som symbol för *Saaraahka*. På motsvarande sätt blev S:ta Anna, Marias mor, identifierad med *Maadteraahka*, *Saaraahkas* mor.¹⁷

Figur 1 Maria-malJOR

Två Maria-malJOR i silver från Årjepluovve/Arjeplog. Nordiska museets samlingar.
Foto: Emelie Jonsson, Nordiska museet (CC BY-NC-ND).

Det var inte bara på marknadsplatsen man måste vara försiktig. Präster, länsmän eller andra främmande kunde plötsligt dyka upp i vistet. Flera gånger hände det att samer blev överraskade just när de använde trumman eller utförde en offerrit. För att få en varning när någon myndighetsperson närmade sig hade en del syd- och Umesamer därför infört ett varningssystem, en trumfigur som kallades *rist'baelkies*, ”den kristna stigen”. Om man trummade och visaren, ett vackert utsirat stycke renhorn eller en mässingring, hamnade på den figuren så be-

¹⁵ Se Ph. Fjellström. *Lapsket silver: studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapsket kulturliv*. (Almqvist & Wiksell, 1962), s. 53–75.

¹⁶ L. Bäckman. The Akkas: a study of four goddesses in the religion of the Saamis. I W. Tyloch (red.). *Current Progress in the Methodology of the Science of Religions*. (Polish Scientific Publishers, 1984), s. 38. M. Dunfjeld. *Tjaalehtjimmie: form og innhold i sørsamisk ornamentikk*. (Saemien Sijte, 2006), s. 180. Beträffande *Saaraahka*, se H. Rydving. *Dithe Saaraahka – Njaarkesne 1720-låhkoen. Sámi diedalaš áigečála*. 2024:2: s. 53–77, och där anförd litteratur.

¹⁷ I. Granlund & J. Granlund. *Lapska ben- och träkalendrar*. (Almqvist & Wiksell, 1973), s. 76–79.

tydde det att någon eller några främmande närmade sig. Då gällde det att så snabbt som möjligt gömma undan trummor och annat.¹⁸ Ungefär en femtedel av de bevarade sydliga trummorna har en tydlig sådan figur (se figur 2 a–b).¹⁹

Figur 2 a *Gievrie*

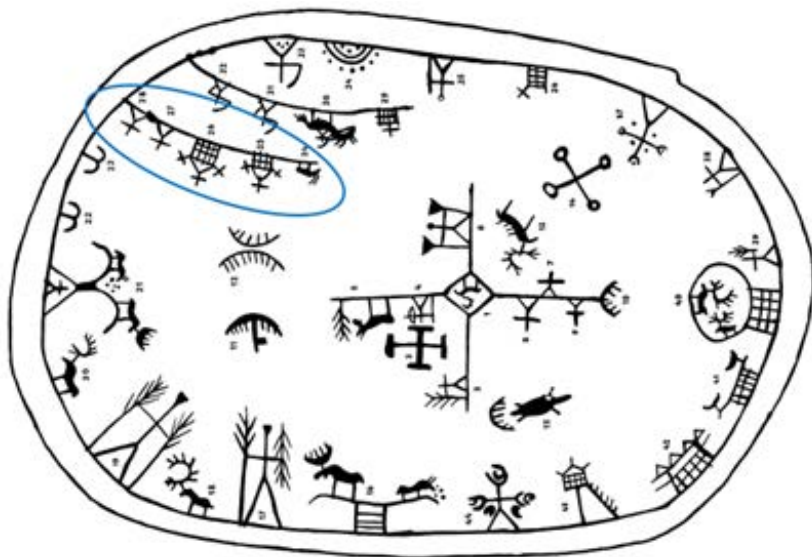
Sydsamisk trumma (*gievrie*) som ägaren tvingades lämna in 1688. Den dåvarande prästen i Liksjo/Likssjuo/Lycksele, Olaus S. Graan, som själv var same, skrev förklaringar av figurerna direkt på trumskinnet, troligen efter att ha frågat ut ägaren. Efter att från 1688 ha förvarats i Stockholm, är trumman sedan 2014 tillbaka i Liksjo/Likssjuo och utställd i Skogs- och samemuseet där.

Foto: Bertil Wreting, Nordiska museet (CC BY-NC-ND).

¹⁸ J. Randulf. Relation Anlangende Find-Lappernis [...] af Guderier og Sathans Dyrkelser [...] [1723]. I J. Qvigstad (red.). *Kildeskrifter til den lappiske mytologi* [1]. (Det Kgl. norske videnskabers selskab, 1903), s. 17, jfr E. Manker. *Die lappische Zaubertrommel: eine ethnologische Monographie*. 2. Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens. (Hugo Gebers Förlag, 1950), s. 50–54.

¹⁹ Det visar en genomgång av de syd- och umesamiska trummornas figurer. Se t.ex. R. Christoffersson. *Med tre röster och tusende bilder: om den samiska trumman*. (Uppsala universitet, 2010), s. 306–326.

Figur 2 b Gievrie

En avritning av figurerna på trumman på figur 2 a med *rist'baelkies*, "den kristna stigen", markerad. Källa: E. Manker, *Die lappische Zaubertrommel: eine ethnologische Monographie*. 2. Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens. (Hugo Gebers Verlag, 1950), figur 82 (med markeringen tillagd).

Motstånd mot förbud

När konfrontationen om traditionella religiösa bruk inleddes under 1680-talet gjorde samer motstånd på flera olika sätt.²⁰ I början av perioden var motståndet klart uttalat, men när samer riskerade hårda straff, och kanske hade sett släktingar och vänner piskas offentligt när de inte hade pengar till böter, blev de försiktigare.²¹

Redan innan 1680-talet var det vanligt att samer i samtal med myndighetspersoner betonade att det var viktigt att bevara traditioner från tidigare generationer.²² Därför blev många samer upprörda när präster i sina predikningar talade om hur samer pinades i helvetet för att de använt trummor och offrat. De här predikningarna var något

²⁰ Jfr B. Fossum. *Förfädernas land: en arkeologisk undersökning av rituella lämningar i Sápmi 300 f.Kr–1600 e.Kr*. (Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, 2006), s. 183–186. Fur. Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen, s. 265–266.

²¹ Jfr D. Lindmark. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I D. Lindmark & O. Sundström (red.), *De historiska relationerna* [...] 1, s. 349–350.

²² Se t.ex. S. Rheen. En kort Relation om Lapparnes Lefwarne och Sedher [...] [1671]. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmålen och svenskt folkliv*. 17:1 (1897), s. 26.

som ofta diskuterades inbördes. Den lulesamiske Uppsalastudenten Nils Lund hade ofta hört sådana samtal och ger några exempel:

hörde du hur prästen förra helgen predikade om våra trummor och om vårt offerande och andra bruk [...] skulle vi då inte bruka det som våra förfäder har gjort; det lägger vi aldrig av med i vårt land.²³

Det finns också några exempel på samer som skällde ut präster. När Erik Eskilsson lyckades ta tillbaka den trumma som Petrus Noræus tagit ifrån honom så kallade han prästen för "tjuv, skälm och rövare", vilket ju var sant.²⁴ Eskilsson fick böta för de orden. En annan gång hade Noræus predikat mot offer och det han kallade "avgudadyrkan". När han kom ut på kyrkbacken hörde han hur Eskilsson och en annan same, Amund Thorsson, sa till varandra att prästen borde veta att "vi aldrig överger våra förfäders sätt".²⁵ Thorsson ska vid ett annat tillfälle sagt till Noræus "att han aldrig, så länge han lever, vill överge det, eftersom hans farfar och far brukat det i sin livstid och mått väl".²⁶ Han lade till att "om min far kom till helvetet för att plågas, kan också jag tåla det han tål och lider".²⁷ Med tanke på de straff de riskerade om de försvarade de inhemska religiösa bruken är uttalandena exempel på väldigt rakryggade och modiga protester. Noræus försökte få både Eskilsson och Thorsson dömda till döden, men som vi kommer att se gick det inte som prästen hade hoppats.

Kampen om trummorna

Trummorna blev viktiga symboler för det samiska motståndet mot de kyrkliga tvängen. Mycket av kampen koncentrerades till just trummorna. Det var därför som tiden innan religionskonfrontationen i det lulesamiska området kallades *goabdesájgge*, "den tid när trummorna fritt kunde användas". Tiden efteråt kallades inte tiden utan trummor, utan den karakteriserades av *at da sjaddin goabddájt tjiegadit*, "att man måste gömma trummorna", för att inte tvingas att lämna dem ifrån sig.²⁸

²³ N. Lundius. *Descriptio Lapponiæ* [1675]. *Bidrag* [...]. 17:5 (1905), s. 32–33.

²⁴ TP: Árjepluovve 7–9.2.1687 (TL, s. 144).

²⁵ P. Noræus. [Kopia av Skrivelse till superintendenten i Härnösand, 24.11.1686]. I I. Fellman (red.). *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne* 1. (Suomen tiedeakatemia, 1910), s. 341.

²⁶ Noræus. [Kopia (...)], s. 342.

²⁷ Ibid.

²⁸ Jfr Rydving. *The End of Drum-Time*, s. 1, n. 3.

När myndigheterna undersökte användningen av trummor 1687 talade samer fortfarande öppet om att de trummade. Vid tinget i Liksjö/Likssjö tog en av nämndemännen, Olof Månsson, ordet och berättade att han liksom många andra samer brukat trumman. Han beskrev utförligt trummorna och hur de användes för att till exempel ta reda på om man skulle få jakt- eller fiskelycka.²⁹ Även de som mött upp i Dálvadis samma år svarade att de brukat trummor för att i förväg få veta vad som skulle hända dem och hur de skulle lyckas med jakt, fiske och sina renar.³⁰ År 1688 hotades samer vid marknaderna i Liksjö/Likssjö och Dálvadis med både ”timliga och eviga straff” om de inte lämnade ifrån sig sina trummor, men resultatet blev magert. Bara några få lämnade in dem.³¹

Efter den intensiva kampanjen i samband med tingen 1687–88 tänkte sig myndigheterna att användningen av trummor hade upphört. Men efter att en elev vid skolan i Liksjö/Likssjö 1723 rapporterat en person som använde trumma satte myndigheterna i gång en ny kampanj, nu koncentrerad längs med Upmejejeano/Ubmejeiadnuo/Umeälven. Det visade sig då att flera samer använde trumma. De som gjorde det hade alla varit unga 1687–88 och några var inte ens födda då.³² De som anklagades vid tinget förklarade att de brukat trumman för att lyckas med jakt, fångst och fiske, alltså samma motiveringar som 1687–88.³³ Men några nämnde också att den kunde användas på resor, eller som en almanacka för att se vilket väder det skulle bli.³⁴ Straffet för att ha haft trummor blev böter och de som inte kunde betala fick i stället spöstraff.³⁵

År 1724 gjordes en undersökning av trumbruk och offer i Sjeltie/Åsele, i det sydsamiska området. De 45 hushållen i församlingen tvingades att lämna ifrån sig sina trummor. Resultatet blev inte mindre än 26 trummor. Detta är troligtvis den mest omfattande stölden av samiska trummor vid ett och samma tillfälle. Trummorna sändes till Antikvi-

²⁹ TP: Liksjö/Likssjö 11.1.1687 (TL, s. 126–128).

³⁰ TP: Dálvadis 27–28.1.1687 (TL, s. 130).

³¹ H. A. Kruse & M. Steuchius. Relation om Lappmarckerna. I I. Fellman (red.). *Handlingar* [...] 1, s. 330–332, 335–338, jfr TP: Dálvadis 31.1.1688 (TL, s. 225–226.)

³² TP: Liksjö/Likssjö 12, 14 & 15.1.1724 (TL, s. 334–335.) Svea hovrätt; avskrift av protokoll 28.11.1723 (TL, s. 336–337.) Om stulna samiska trummor som hamnat i museer, se Mårten Snickares kapitel i den här volymen.

³³ TP: Liksjö/Likssjö 12, 14 & 15.1.1724 (TL, s. 332–333), texten har ”vångörande”, jfr SAOB, vångöra: ”jaga [e][ler] fiska g[eno]m att lägga ut giller [e][ler] nät o[ch] d[yligt]” (hämtad 2023-11-28).

³⁴ Almanackor innehöll in på 1700-talet förutsägelser om bland annat väder, årsväxt och jaktlycka (*Nationalencyklopedin*, almanacka; hämtad 28.1.2023), därav analogin.

³⁵ Svea hovrätt; protokoll 23.10.1724 (TL, s. 346).

tetskollegiet. En av dem gick förlorad under transporten, men 25 kom fram till Stockholm.³⁶

Ett sätt att göra motstånd var att neka till att ha haft trumma. Om man hade berättat att man haft trumma, kunde man neka till att den använts för att spå med. Ett erkännande var nämligen viktigt för att kunna dömas. Ett exempel är Tomas Nilsson Jox som vid tinget i Sjelte 1740 anklagades för att både äga en trumma och för att ha försökt spå med en annan sames trumma. Trots att det fanns flera vittnen till att han hade trummat friades han av rätten därför att han konsekvent nekade. Han sa att han inte hade någon egen trumma, inte visste något om hur man spådde med trumma, inte kände till vad trumfigurerna betydde och att han vid tillfället när vittnena sett honom trumma bara hade slagit några slag för att skoja.³⁷ Det var en klok strategi och Jox blev alltså frikänd.

Samer kunde också lova att lämna in sin trumma vid ett senare tillfälle. Det var till exempel något som en del samer lovade som 1687 kommit till tingen i Árjepluovve och Čohkkeras/Jukkasjärvi³⁸, men hur många som gjorde det vet vi inte.

En del trummor blev verkligen inlämnade, men en intressant strategi som några Lulesamer prövade 1689 var att lämna in nygjorda trummor, för att kunna behålla de gamla ärvda.³⁹ Det är fullt möjligt att samer använde samma tillvägagångssätt i andra områden, men att det inte blev upptäckt och därför inte är noterat i några källor.

Även om man lämnade in trummorna, så kunde en del av kraften i dem ändå räddas. Detta gällde särskilt de sydsamiska ramtrummor, på sydsamiska *gievrieh*, som vanligtvis var försedda med en stor mängd metallhängen (se figur 3). Etnologen Ernst Manker konstaterade att de bevarade trummorna saknade dessa hängen på de flesta sydsamiska trummor i museisamlingarna. Men märken av dem finns kvar. Hängena tog man alltså i de flesta fall bort innan trumman lämnades in.⁴⁰ De fungerade senare som amuletter och kunde fästas på föremål och kläder som skydd.

³⁶ Brev från superintendent P. Asp till Kungl. Maj:t 1726 (E. Nordberg (red.), Riksdagen 1726–1727. I Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:5 d, s. 5–6. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar), jfr E. Manker. *Die lappische Zaubertrommel: eine ethnologische Monographie*. 1. Die Trommel als Denkmal materieller Kultur. (Thule, 1938), s. 72, 453–454.

³⁷ TP: Sjelte 4–5.1.1740 (Gunnar Wirsell. Ett tingsprotokoll från Åsele lappmark 1740. *Västerrbotten*. 1969, s. 158–164.)

³⁸ TP: Árjepluovve 7–9.2.1687 (TL, s. 135), TP: Čohkkeras/Jukkasjärvi 31.1.1687 (TL, s. 136–137).

³⁹ [H. Renhorn]. Kort Swaar med berättelse öfr några Frågor [...] (TL, s. 414).

⁴⁰ Manker. *Die lappische Zaubertrommel* 1, s. 267.

Mer riskfyllt var det att försöka ta tillbaka sin trumma. Den tidigare nämnde Erik Eskilsson agerade handgripligt när han med hjälp av två vänner lyckades ta tillbaka den trumma som Petrus Noræus tagit ifrån honom.⁴¹ Inför rätten försvarade sig Eskilsson med att prästen hade haft med sig brännvin och att han hade köpt lite och blivit berusad och då kanske sagt och gjort något som han inte borde. Noræus erkände att han sålt brännvin till Eskilsson, men denne dömdes ändå till böter.⁴² Följande år lämnade han in trumman och vid tinget gjorde han avbön och lovade bot och bättring. Trots det trodde domstolen att han skulle få dödsstraff, så i väntan på att domen skulle fastställas av Kunglig Majestät sattes Eskilsson i fängelse i Piteå,⁴³ men Karl XI överraskade med att benåda honom. Han skulle bara betala böterna och få en varning.⁴⁴

Vi vet inte hur vanligt det var att samer konkret argumenterade för att trummorna skulle legaliseras, men redan att förklara varför man behövde trumman som hjälp i jakt, fångst, fiske och renskötsel var ju ett sätt att försvara bruket. Någon gång argumenterade samer mer utförligt för att trumman borde få användas. Ett särskilt intressant exempel är Olof Sjulsson från Vaadteje/Vapsten. Han reste till Stockholm och lämnade in en böneskrift till Kunglig Majestät. Böneskriften har inte återfunnits, men huvudpunkterna går att rekonstruera med hjälp av de upprädda skrivelser som olika myndighetspersoner författade med argument mot Sjulsson. Skriften verkar ha pekat ut de viktigaste konfliktpunkterna mellan myndigheterna och de samer som ville bevara traditionerna. Särskilt irriterade var de som kommenterade böneskriften över att Sjulsson önskade att bruket av trummor skulle legaliseras. Hans argument var tydligt praktiska, bland annat att samer behövde trummorna för att finna sin väg precis som andra använde kompasser.⁴⁵ Något beslut i ärendet finns inte bevarat, och antagligen lämnades det utan att Sjulsson fick något svar. Ur myndigheternas perspektiv var förslaget alltför djärvt för att kunna tas på

⁴¹ Noræus. [Kopia (...)], s. 340–341.

⁴² TP: Årjepluovve 7–9.2.1687 (TL, s. 144–145).

⁴³ TP: Årjepluovve 9–11, 13.2.1688 (TL, s. 203–206).

⁴⁴ Kungl. Maj:t till landshövding Kruse 13.6.1688 (TL, s. 235).

⁴⁵ L. Grubb. [Brev till landshövding Kruse, 18.4.1688]. I I. Fellman (red.). *Handlingar* [...] 1, s. 345–346. O. S. Graan. [Brev till landshövding Kruse med bilaga, 29.4.1688]. I I. Fellman (red.). *Handlingar* [...] 1, s. 349–353. Om Sjulsson, hans böneskrift och reaktionerna på den, se D. Lindmark. *En lappdrängs omvändelse: svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talet*. (Vaartoe – Centrum för samisk forskning, 2006), s. 70–77.

allvar. Detta trots att Sjulsson hade agerat väldigt klokt genom att presentera trumman som ett helt icke-religiöst redskap.

Om någon ville ha kvar sin trumma så var det säkrast att gömma den mellan de gånger den skulle användas. Flera sådana trummor har hittats under senare år. Trumskinnen har multnat bort, så det är enbart ramen, på sydsamiska trummor av *gievrie*-typen eller skålen, på nordligare trummor av *goabdes/goavddis*-typen som bevarats. Alla exemplifierar de *at da sjaddin goabddájt tjiegadit*, ”att man måste gömma trummorna”, om man inte ville riskera att förlora dem.

Figur 3 *Gievrie*

Sydsamisk trumma (*gievrie*) med bevarade hängen. Trumman konfiskerades i Snåase/Snåsa 1723, togs till Köpenhamn och därifrån till Tyskland. Sedan 1837 har den funnits i Meiningen Museen i Thüringen, men den återfördes till Snåase i november 2023 och är nu utställd i Saemien Sijte. Foto: Meiningen Museen (CC BY-SA 3.0).

Källa: no.wikipedia.org.

Kampen om offerplatserna

Ett annat huvudtema i myndigheternas kritik var offerandet.⁴⁶ Redan vid tinget i Árjepluovve 1682 hade Petrus Noræus med sig ett trästycke med utskuret ansikte, alltså ett *värromuorra*, ”offerträ”. Han anklagade fem samer för att ha tillbett sådana. De försvarade sig med att de dyrkat dem efter sina förfäders sed och att en sådan dyrkan var allmän, något de samiska nämndemännen bekräftade.⁴⁷ När de anklagade uppmanades att sluta med offerandet svarade de modigt att de inte ville avstå utan att de också hädanefter skulle offra. Inte ens när de hotades att straffas om de inte lämnade in sina offerträn (eller ”avgudabilder” som Noræus kallade dem) följde de uppmaningen.⁴⁸

Även andra samer som anklagades för att ha offrat förklarade att de följt det traditionella bruket för att få god jakt- och fiskelycka,⁴⁹ eller för att förhindra att rovdjur skulle skada renarna.⁵⁰ Vid tingen i Čohkkeras och Árviesjávrrie/Arvidsjaur, var det ingen som sa sig offra 1687,⁵¹ men i Liksjoe/Likssjuo, Árjepluovve och Dálvvadis var det många som sa att de gjorde det.⁵² Om de olika svaren berodde på regionala skillnader eller på olika grad av försiktighet är omöjligt att avgöra. I Árjepluovve togs anklagelserna mot Erik Eskilsson och Amund Thorsson upp. Eskilsson var inte endast anklagad för att ha haft trumma utan också för att ha offrat. Hösten 1686 hade Noræus vid samma tillfälle som han stulit Eskilssons trumma nämligen också, som han själv uttryckte det, förstört ”otaliga trögudar och beläten”, alltså *värromuora*⁵³ på Eskilssons offerplats och dessutom tagit med sig några av dem. Från Thorsson hade Noræus också tagit ett sådant trä som bevis.⁵⁴

Noræus hade försökt att få Eskilsson och Thorsson dömda till döden, men efter att Thorsson avlidit och Eskilsson benådats 1688 var det inte längre möjligt. Noræus letade därför efter någon annan som skulle kunna avrättas för att, som han trodde, skrämma andra

⁴⁶ Jfr A. Westman Kuhmunen. *Bassebájke*: heliga platser i landskapet. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna* [...] 2, s. 644–650.

⁴⁷ I domstolarna i ”lappmarkerna” var alla eller majoriteten av nämndemännen samer (TL, *passim*).

⁴⁸ TP: Árjepluovve 7.2.1682 (TL, s. 69 f.).

⁴⁹ TP: Dálvvadis 1.2.1686 (TL, s. 84), det här ärendet togs upp innan de omfattande undersökningarna 1687–88.

⁵⁰ TP: Liksjoe/Likssjuo 11.1.1687 (TL, s. 128).

⁵¹ TP: Čohkkeras 31.1.1687 (TL, s. 136 f.), TP: Árviesjávrrie/Arvidsjaur 14.2.1687 (TL, s. 142).

⁵² TP: Liksjoe/Likssjuo 11.1.1687 (TL, s. 128 f.), TP: Árjepluovve 7–9.2.1687 (TL, s. 134–135), TP: Dálvvadis 27–28.1.1687 (TL, s. 130–132).

⁵³ Plural av *värromuora*.

⁵⁴ Noræus. [Kopia (...)], s. 340–343.

samer från de traditionella bruken. Han fann honom ett par år senare i Lars Nilsson. Denne hade lämnat in sin trumma i samband med undersökningarna 1688, men hösten 1691 hade han använt en annan trumma för att försöka återuppliva sin sexårige sonson som drunknat i en brunn. Han hade väldig otur, för just när han utförde trumriten kom en grupp samer som Noræus sänt ut, till hans viste. De blev vittnen och tog med sig trumman och även ”gudabilderna”, *värromuora*, och ett offerfat fölskinn från Nilssons offerplats till Noræus.⁵⁵

Under rättegången stod Lars Nilsson på sig och berättade vilken nytta han haft av de traditionella bruken när hans renar hade blivit sjuka.⁵⁶ Offrandet och trumspelandet hade varit till mycket större nytta för honom än prästernas undervisning, sa han bland annat. Så länge han levde skulle han därför följa sina förfäders bruk, ”oberoende av vad högre eller lägre överhet i detta mål nu eller längre fram i tiden skulle förbjuda honom”.⁵⁷ Det är ett exempel på ett väldigt modigt motstånd. Rätten dömde honom till döden.⁵⁸ Att han erkände var viktigare för den fällande domen än att det både fanns vittnen och att Noræus kunde visa upp Nilssons trumma och några av hans *värromuora*.⁵⁹ Domen hänsköts till Svea hovrätt som beslutade att Nilsson skulle halshuggas och därefter brännas på bål.⁶⁰ Kunglig Majestät fastställde domen och Nilsson avrättades i samband med marknaden 1693.⁶¹

De hårda straffen ändrade samisk offerpraxis, men inte riktigt som myndigheterna tänkt sig. Offren upphörde inte, men ändrade karaktär och utfördes i allt högre grad i hemlighet. Ett sätt att kunna fortsätta offra utan att upptäckas var att uppehålla sig längre perioder i gränsområdena mellan Sverige och Norge. På motsvarande sätt var det på norsk sida. De samer som ville fortsätta med de traditionella

⁵⁵ TP: Årjepluovve 4 & 6.2.1692 (TL, s. 259–261).

⁵⁶ TP: Årjepluovve 4 & 6.2.1692 (TL, s. 261–262).

⁵⁷ TP: Årjepluovve 4 & 6.2.1692 (TL, s. 263).

⁵⁸ TP: Årjepluovve 4 & 6.2.1692 (TL, s. 264).

⁵⁹ K. Granqvist. *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: makt, diskurs och representation*. (Umeå universitet, 2004), s. 141; jfr den friande domen mot Tomas Nilson Jox som nekade (se ovan).

⁶⁰ Svea hovrätt, protokoll 26.4.1692 (TL, s. 265).

⁶¹ Kungl. Maj:t 13.5.1692 (TL, s. 273), brev till Kungl. Maj:t från M. Steuchius m.fl. 4.4.1693 (TL, s. 278–279). Om rättegången och domen mot Nilsson, se K. Granqvist. Till vem ger du din själ? Berättelsen om Lars Nilsson på liv och död. I Å. Virdi Kroik (red.). *Fordom då alla djur kunde tala ... – samisk tro i förändring*. (Rosima förlag, 2001), s. 50–59; Lindmark. *En lappdrängs omvändelse*, s. 77–82. En jämförande analys av rättegången finns i K. Kaikkonen, Samisk tradisjonell åndelighet og dødsstraff i Norden på 1600-tallets slutt: en studie av tre rettssaker mot gamle samiske menn. *Chaos: skandinavisk tidsskrift for religionshistoriske studier*. 77 (2024), s. 41–63.

bruken flyttade till Sverige i hopp om att få vara i fred där.⁶² Om man bara var försiktig och inte blev upptäckt fanns det offerplatser i närheten av kyrkorna som man kunde passa på att besöka i samband med kyrkhelgerna. Ett sådant exempel kan, som arkeologen Anders Huggert föreslagit, vara offerplatsen på Álddavárrie/Altarberget norr om Liksjö/Likssjuo.⁶³

Ett alternativt sätt som prövats tidigare på en del håll var att flytta en del av offren in i kyrkorna. I det nordsamiska området offrade man ett renkalvskinn med huvud, horn och klövar vid altaret eller hängde upp det på predikstolen när sjukdom drabbade renkalvar.⁶⁴ I Dálvadis i det lulesamiska området offrades ibland renskinn på golvet framför altaret. Man tog också med sig tygbitar och stoppade in dem i hålrum i kyrkan som offer.⁶⁵ Att offra till kyrkor är en gammal kristen tradition och vissa kyrkor i Norden var kända som just offerkyrkor. I åtminstone några kyrkor i de lule- och nordsamiska områdena kombinerades den traditionen med samisk offerpraxis.⁶⁶

Kampen om gravarna

Gravarna var en tredje konfliktpunkt. Prästerna fick tidigt kunskap om den viktiga roll som förfäder och förmödrar spelade i samisk kultur och hur viktigt det därför var att begrava de avlidna där de levat. För att få slut på de traditionerna tvingades samer att begrava sina släktingar på de nyinrättade kyrkogårdarna. Hur vanligt det var att man gjorde det varierade emellertid mellan olika områden. För att ta några exempel så förmanades samerna vid tinget i Árjepluovve 1666 att föra de avlidna till kyrkan; det var tydligen inte så vanligt där.⁶⁷ I Dálvadis var det under 1670-talet fortfarande vanligt att avlidna

⁶² C. Solander. [R]elation om den norska lappmissionen och lapparnas hedendom [1726]. I E. Reuterskiöld (red.). *Källskrifter till lapparnas mytologi*. (Nordiska museet, 1910), s. 19. Randolph. Relation, s. 61.

⁶³ A. Huggert. A church at Lyckselet and a sacrificial site on Altarberget – the two worlds of the Saami. *Acta Borealia*. 17:1 (2000), s. 51–75.

⁶⁴ J. [J.] Tornaës. Berättelse om Lapmarkerna och Deras Tillstånd [1672]. *Bidrag* [...]. 17:3 (1900), s. 41.

⁶⁵ M. Steuchius. Anmärkningar [...] till Schefferi Lapponia [början av 1690-t.]. *Bidrag* [...]. 17:2 (1899): s. 80–81.; P. Högström, *Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker*, [...]. (Lars Salvius, [1747]), s. 211.

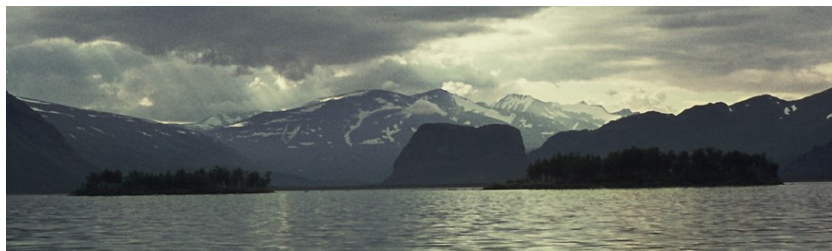
⁶⁶ För en diskussion och fler exempel, se S. Rasmussen, Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid: en komparasjon mellom Finnmark og Torne lappmark. (Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, UiT – Norges arktiske universitet, 2016), s. 210–216.

⁶⁷ TP: Árjepluovve 7.2.1666. I E. Nordberg (red.). *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. (Kungl. Skytteanska samfundet, 1973), s. 247.

begravdes på sin dödsplats; bara undantagsvis togs de döda till kyrkogården.⁶⁸ Inom Gájjdom/Gáidun begravdes de på traditionellt sätt i gravar i naturen ända fram till dess att kyrkogården i Váhtjer/Váhčir/Gällivare invigdes i november 1744.⁶⁹ Ett sätt att kombinera gammalt och nytt gravskick var åtminstone fram till 1670-talet vanligt i det nordsamiska området i Sverige. Eftersom det inte var möjligt att ta de döda till kyrkan under sommaren begravdes de på traditionellt vis. Prästen reste sedan under vintern till platsen och höll en kristen begravningsrit där.⁷⁰

En typ av gravar var de så kallade sommargravarna.⁷¹ De som avlidit under sommaren lades i de gravarna tills det gick att dra dem på den första snön neråt skogslandet och kyrkan. Så begravdes alla som avlidit under sommarhalvåret på kyrkogården vid ett och samma tillfälle. Många sommargravar låg på öar och en del på platser som hade en särskild betydelse i ett inhemskt religiöst perspektiv. Det gäller till exempel sommargravarna på de två holmarna i sjön *Lájtávrrre* i det lulesamiska området. I närheten finns både flera *basseváre*, ”heliga berg” och en av de få *Sájuvva*-sjöarna. De uppfattades vara öppningar till den osynliga värld där avlidna släktingar ansågs leva (se figur 4).

Figur 4 *Lijkasuollu*

Lijkasuollu, av *lijkka* (pl. *lijka*), 'lik, död människa', och *suolloj* (pl. *suollu*), 'ö'; två små öar i *Lájtávrrre*. På öarna fanns tidigare sommargravar. I bakgrunden ses det karakteristiska berget *Nammásj* som enligt lokala traditioner ska ha varit ett *basseváre*, 'heligt berg'.

Foto: H.R.

⁶⁸ Lundius. *Descriptio Lapponiae*, s. 15.

⁶⁹ P. Högström. *Missionsförrättningar II* (1743–1746) [1776]. I C. F. Hallencreutz (red.). *Pebr Högströms missionsförrättningar och övriga bidrag till samisk kyrkohistoria*. (Svenska Institutet för Missionsforskning, Uppsala universitet, 1990), s. 68.

⁷⁰ Tornäus. *Berättelse om Lapmarckerna*, s. 40–41.

⁷¹ Jfr E. Manker, *Lappmarkesgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna*. (Almqvist & Wiksell, 1961), s. 183–184.

Kampen om jojken

Jojken uppfattades av myndigheterna som en integrerad del av de inhemska samiska religiösa riterna. Den kallades ”trolldom”, och var därför förbjuden.⁷² Det hände till och med att en person kunde få dödsstraff för att ha jojkat, som i fallet med Tornesamen Joen Nilsson som jojkat i samband med skatteuppbörden 1689.⁷³ Vid ett annat tillfälle blev två Tornesamer som jojkat frikända tack vare kulturkunskapen hos de samiska nämndemännen.⁷⁴

Ett sätt att göra motstånd mot fördömandet av jojken var att skapa kristna jojkar.⁷⁵ Därigenom visade samerna att jojken var neutral och inte enbart knuten till aspekter av inhemsk religion. Det är inte känt när man först började jojka kristna motiv, men särskilt Maria-jojka kan vara mycket gamla.

Kampen om de samiska personnamnen

Även om det inte fanns några lagar som förbjöd samiska personnamn, så var de i praktiken förbjudna eftersom prästerna uppfattade dem som ”hedniska” och därför vägrade skriva in dem i kyrkböckerna.⁷⁶ Prästernas motstånd har resulterat i att andelen inhemska samiska personnamn minskar i det skriftliga källmaterialet som domstolsprotokoll, kyrkböcker, och skattelängder från mitten av 1500-talet. Från början av 1700-talet är inhemska personnamn mycket ovanliga i källorna.⁷⁷ Det betyder inte att de gamla samiska personnamnen helt försvann i officiella sammanhang. En del gjordes om till släktnamn, andra ingår i ortnamn. Många av dem finns bevarade i muntliga traditioner.⁷⁸

De icke-samiska personnamnen som registrerades när barn döptes och som återkommer i andra källor, var emellertid inte de enda namn som samiska barn fick. Som en aktiv motståndsstrategi gav samiska

⁷² För en historisk översikt, se K. Stoor. Svenska kyrkan och jojken. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna* [...] 2.

⁷³ Granqvist. *Samerna, staten och rätten*, s. 120. Vad som efter domen hände i ärendet är inte känt.

⁷⁴ Granqvist. *Samerna, staten och rätten*, s. 77–78.

⁷⁵ Jfr Stoor. Svenska kyrkan och jojken, s. 721–728.

⁷⁶ J. Schefferus. *Lapponia* [...]. (Christian Wolff, 1673), s. 301; J. Schefferus, *Lappland* [1673]. (Gebers, 1956), s. 331.

⁷⁷ H. Rydving. Personnamn bland samer. I G. Alhaug & A.-K. Pedersen (red.). *Namn i det fleirspråkelege Noreg*. (Novus, 2015), s. 171–172.

⁷⁸ Jfr H. Rydving. En samisk namnlängd. *Studia anthroponymica Scandinavica*. 16 (1998), s. 85–86.

föräldrar nämligen också sina barn ett inhemskt samiskt namn. Efter det kyrkliga dopet utförde de en samisk namngivningsritual hemma och tvättade då bort namnet som barnet fått av prästen. Därefter fick barnet sitt samiska namn som alltid användes när man talade samiska. Det officiella namnet brukades bara i kontakt med storsamhällets representanter.⁷⁹

Det inhemska namnet, som barn vanligtvis fick efter någon äldre eller avliden släkting, var mycket viktigt eftersom det både relaterade individen till tidigare generationer och uppfattades bestämma individens identitet. Eftersom namnet var bundet till identiteten tolkades sjukdom ibland som att den orsakats av att barnet fått fel namn. En möjlighet var då att byta namn och därigenom ge barnet en annan identitet som förhoppningsvis skulle göra henne eller honom frisk.⁸⁰ Riten visar vilken viktig roll namnen hade och förklarar också varför prästernas motstånd mot de samiska personnamnen uppfattades som så kränkande.

Motstånd mot påbud

Perioden med religionskonfrontation innebar inte endast att myndigheterna ingrep mot traditionella samiska religiösa bruk, utan också plikter. Kyrkogångsplikt hade det varit redan tidigare, men nu blev man mycket strängare från myndighetshåll mot dem som inte kom till kyrkan det antal gånger som krävdes. Från 1632, när Skytteanska skolan inledde sin verksamhet i Liksjö/Likssjö, blev det också skolplikt för samiska pojkar och inte enbart i skolans närområde. Ingen hänsyn togs till föräldrarnas protester när barn med våld tvingades till skolan.

Reglerna om kyrkogångsplikt var desamma i hela riket utan att lagstiftarna vare sig tagit någon hänsyn till de stora avstånden i norr eller till de nomadiserande samernas årscykel. I huvudsak tvingades samerna att infinna sig vid kyrkan vid jul och vid marknadstiden i januari–februari, förutom vid de fyra böndagarna.⁸¹ Deltagandet var

⁷⁹ Rydving. *The End of Drum-Time*, s. 115–122.

⁸⁰ Rydving. *The End of Drum-Time*, s. 122–127. H. Rydving. Namnbyten i samisk tradition. *Studia anthroponymica Scandinavica*. 13 (1995), s. 81–87.

⁸¹ Böndagarna hölls från 1675 fyra gånger varje år och lades fram till 1807 till fredagar (*Nationalencyklopedin*, böndag; hämtad 2023-11-28).

en plikt och de som inte kom till kyrkan fick böta eller straffades med piskning.⁸²

Under 1700-talet minskade risken att straffas och därmed också antalet kyrkobesök, trots att kraven på närvaro fanns kvar. Många besökte då kyrkan endast en eller två gånger per år eller i en del områden en gång vartannat år.⁸³ Bland de nomadiserande var det ofta bara en ur varje matlag som kom till kyrkan eftersom renhjordarna måste vaktas dygnet runt.⁸⁴ Det var också vanligt att fråga trumman om man skulle gå till kyrkan eller inte. Ibland svarade den ja, ibland nej.⁸⁵

Prästerna var medvetna om att kyrkogångsplikten var särskilt problematisk för de samer som nomadiserade. Plikten ”plågar deras barn och försätter dem i ett ovanligt ok”,⁸⁶ som superintendenten (biskopen) i Härnösand, Matthias Steuchius, skrev på 1690-talet. Eller för att citera vad några samer sagt till Pehr Högström på 1740-talet:

Sådana inrättningar utblottar land och by. Vem ska kunna leva då, om man ofta ska infinna sig vid kyrkan? Hur ska våra renhjordar då bli skötta?⁸⁷

En metod som samer, åtminstone i delar av det sydsamiska området, använde för att hantera kyrkogångsplikten var att ritualisera övergången mellan den inhemska religiösa sfären och den kyrkliga. Riterna finns inte belagda på svensk sida, utan enbart från Njaarke/Namdalen i den centrala delen av det sydsamiska området i Norge. Det är inte omöjligt att riterna också förekom i Sverige. De utgör ett intressant exempel på ritualisering som motståndsmetod. På vägen till kyrkan eller efter gudstjänsten utförde samerna en rit där de drack vatten och åt bröd till gudinnan Saaraahkas ära. Därefter bad de gudinnan om förlåtelse och om förståelse för att de måste delta i den kristna riten för att inte straffas.⁸⁸ Därigenom lyckades de skapa en tydlig gräns mellan de två religiösa sfärerna och dessutom se till att den inhemska sfären blev överordnad.

Samer var också kritiska till de ekonomiska pålagorna som följde med kyrkogångsplikten. Prästerna försörjdes nämligen delvis av olika

⁸² Jfr R. Bergling, *Kyrkstaden i övre Norrland: kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*. (Skytteanska samfundet, 1964), s. 118–119, 126–128.

⁸³ B. Widén, *Kristendomsundervisning och nomadliv*. (Åbo Akademi, 1964), s. 118–119.

⁸⁴ Widén, *Kristendomsundervisning och nomadliv*, s. 139–140.

⁸⁵ E. Plantinus, Responsum [...] ad quæstiones, quæ sequuntur in fine [tidigt 1670-t.]. *Bidrag* [...]. 17:4 (1905), s. 26.

⁸⁶ Steuchius, *Anmärkningar* [...], s. 83.

⁸⁷ Högström, *Missions-förrättningar i Lapmarken*, s. 30.

⁸⁸ Rydving, *The End of Drum-Time*, s. 127–133.

avgifter som församlingsborna måste betala. De avgifter som gällde från och med 1696 var att varje same som ägde ett skatteland varje år skulle betala två par skinnhandskar eller ett halvt "lispund", cirka 4,25 kilo,⁸⁹ torkade gäddor som "tionde", en årlig skatt till prästen till jul. När det var marknad dessutom ett helt "lispund", cirka 8,5 kilo, kött eller fisk och en renost för var 30:e renko. Varje person som gick till nattvarden, något som alla vuxna var tvingade att göra, skulle betala ett "gråverk", alltså ett vinterskinn av ekorre. För en jordfästning av en person med skatteland skulle man betala en ren, för jordfästning av andra personer ett halvt "lispund" av torkade gäddor eller två par handskar. Priset för lysning och vigsel, barndop, och kyrkogång⁹⁰ var samma som för jordfästning, men kunde ersättas av 12 vinterskinn av ekorre.⁹¹

Ett av de teman som Olof Sjulsson tog upp i sin böneskrift 1688 gällde kyrkogångsplikten. Han ansökte nämligen om att samerna i hela dåvarande Vaadteje/Vapsten, inte enbart den södra delen som tidigare, skulle läggas under Sjeltie i stället för under Liksjoe/Likssjuo. Intressant nog var Kunglig Majestät först positiv till Sjulssons förslag,⁹² men efter att flera instanser felaktigt påstått att det var mycket närmare från Vaadteje till Liksjoe/Likssjuo än till Sjeltie (se figur 5) ändrade sig statsorganet och beslutade att samerna i norra Vaadteje skulle fortsätta att fullgöra sin kyrkoplikt och betala sitt tionde i Liksjoe/Likssjuo.⁹³ För kyrkoherde Olaus S. Graan i Liksjoe/Likssjuo var det ett välkommet beslut. Han hade motsatt sig Sjulssons förslag bland annat eftersom tiondet och andra avgifter från Vaadteje-samerna var en viktig inkomstkälla för honom.⁹⁴

⁸⁹ SAOB, lispund: "i det närmaste lika med 8,5 kg" (hämtad 2023-11-28).

⁹⁰ En rit som alla kvinnor som fött barn måste gå igenom, den kallades också "kyrktagning" (*Nationalencyklopedin*, kyrktagning; hämtad 2023-11-28).

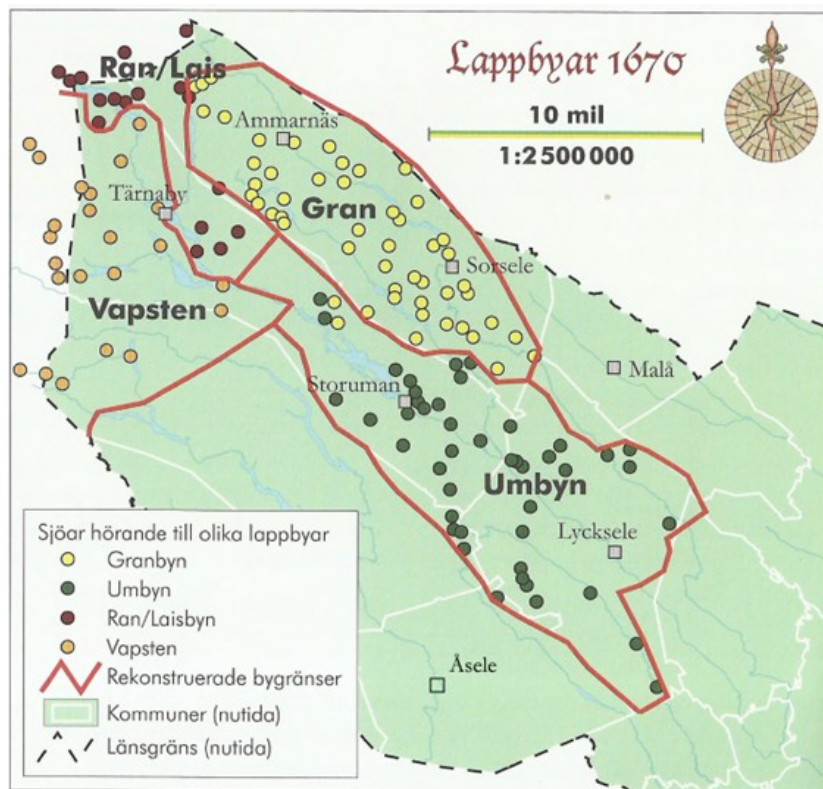
⁹¹ Högström. *Beskrifning* [...], s. 232.

⁹² Kungl. Maj:t till landshövding Kruse 16.3.1688; Kungl. Maj:t till superintendenten i Härnösand 16.3.1688 (TL, s. 237–238).

⁹³ Kungl. Maj:t till superintendent Stöök (= Steuchius) 23.5.1688; Kungl. Maj:t till landshövding Kruse 23.5.1688 (TL, s. 254–255).

⁹⁴ Jfr Graan. [Brev (...), 29.4.1688], s. 352.

Figur 5 Umeå lappmark 1670

Förhållandet mellan Vaadteje/Vapsten, och Sjeltie/Åsele respektive Liksjö/Likssjö/Lycksele 1670. Kartan visar att det var ungefär lika långt till båda kyrkbyarna från dåvarande Vaadteje, inte – som Olof Sjulssons kritiker hävdade – mycket närmare till Liksjö/Likssjö. Bildkälla: G. Norstedt, Lappskaftelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början. (Thalassa förlag, 2011), s. 34 (med Åsele och markering för Åsele tillagda). Ett varmt tack till Gudrun Norstedt för tillåtelsen att använda kartan.

Skolplikten

Skolorna blev en viktig arena för religionskonfrontationen. Syftet med inrättandet av dem var ju att eleverna skulle bli lärare och präster som skulle undervisa andra samer i kristendom. Redan i januari och februari 1606 hade ämbetsmannen Daniel Thordsson Hjort rest i områden med samisk majoritetsbefolkning, de så kallade ”lappmarkerna”, för att övertala samiska föräldrar att låta honom ta med sig pojkar till Uppsala. Av de tio han hade med sig söderut blev en sjuk

och två flydde, men de sju övriga kom fram.⁹⁵ Pojkarna var fortfarande kvar i Uppsala i maj 1612⁹⁶, men vad som sedan hände med dem är inte känt.

Nästa gång samisk skolplikt nämns är ett i brev från Gustav II Adolf 1617 med en befallning till kyrkoherden i Piteå att ”ta till sig sex av lapparnas söner och instruera dem i bokliga konster”.⁹⁷ När kyrkoherden dog 1628 var det endast tre elever som undervisades⁹⁸, och det är möjligt att det var de tre eleverna som på 1630-talet skrevs in som studenter vid Uppsala universitet.⁹⁹ Alla tre blev senare prästvigda.

Det var i och med att den Skytteanska skolan inrättades i Liksjoe/Likssjuo 1632 som skolplikten blev ett allvarligt problem för samerna längs Upmejejeano/Ubmejeiädnuo.¹⁰⁰ Myndighetspersoner kunde komma och mot föräldrarnas vilja ta med sig någon av deras söner till Liksjoe/Likssjuo för att där utbildas under några år. Till skillnad från andra grupper i Sverige hade samer alltså en slags skolplikt redan på 1600-talet.

Många samer var mycket kritiska och det är därför lätt att förstå att en av punkterna i Olof Sjulssons böneskrift gällde just skolplikten. Han ansökte om att inga barn i Vaadteje skulle tvingas till skolan i Liksjoe/Likssjuo. I stället ville han själv undervisa dem.¹⁰¹ Det hade han kompetens till efter många års studier¹⁰², men eftersom han ville legalisera trummorna var de myndighetspersoner som kommenterade förslaget väldigt skeptiska till hans undervisning. Ansökan om att få slippa skolplikten verkar därför ha ignorerats.¹⁰³

Många föräldrar försökte hindra myndigheterna att tvinga deras söner till skolan i Liksjoe/Likssjuo, men det var riskabelt eftersom de i så fall straffades. Och det gällde inte bara i skolans närhet. Myndigheterna i Sjeltie valde till exempel 1669 ut två pojkar som skulle tas till skolan. Den enes förtvivlade pappa sa då till tingsrätten att

⁹⁵ D. Thordsson Hjort. Relation om resan till Norrland och lappmarken våren 1606, 28.4.1606. I E. Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 29.

⁹⁶ Brev till Chr. Wernstedt från J. Skytte, 13.5.1612. I E. Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 48.

⁹⁷ Brev från Gustav II Adolf, 26.9.1617. I E. Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 57.

⁹⁸ Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 67.

⁹⁹ Jfr Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 67.

¹⁰⁰ Om bakgrunden och grundandet av skolan, se Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 77–103, om lärare och elever, se Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 107–117.

¹⁰¹ Grubb. [Brev (...), 18.4.1688], s. 345.

¹⁰² Han hade studerat sju år vid Skytteanska skolan, ett år vid Umeå barnskola och några år vid Härnösands trivialskola (Graan. [Brev (...), 29.4.1688], s. 353).

¹⁰³ Det finns inget bevarat beslut i ärendet.

han ”hellre ville mista sitt liv” än att skicka sin son till skolan, men det ignorerade rätten. Sonen skulle föras dit.¹⁰⁴ Uppsalastudenten Nils Lund, som själv gått i Skytteanska skolan, beskriver hur både barn och föräldrar grät när någon skulle tas dit. Det är därför ingen överraskning att elever ibland rymde från skolan och tog sig tillbaka till sina föräldrar.¹⁰⁵

Ett intressant exempel som visar hur oroliga föräldrar var att någon av deras söner skulle tvingas till skolan är att det inte var ett enda barn på marknaden i Liksjoe/Likssjuo 1688. Föräldrarna förklarade det med att barnen måste sköta renarna, men en bidragande orsak var också att de inte ville riskera att någon av pojkarna skulle tas ifrån dem.¹⁰⁶ Den yngste av de närvarande ungdomarna utsågs då i stället att bli elev, trots att han egentligen var för gammal och trots att hans föräldrar protesterade. Pappan lyckades under natten hjälpa sonen att rymma och för det fick han böta.¹⁰⁷ När pojken inte heller kommit till skolan 1689 fördubblades böterna och länsmannen fick i uppdrag att se till att pojken hämtades till skolan, men han kom ändå inte dit.¹⁰⁸ Exemplet visar att en dristig motståndsstrategi var att helt enkelt ignorera myndigheterna.

Avslutning

Det har bara varit möjligt att ge några exempel på varje typ av motståndsstrategi i det här kapitlet. Det har inte heller funnits utrymme att diskutera regionala variationer eller källkritiska problem som den roll de samiska nämndemännen spelade i rättsprocesserna.

Trots begränsningarna ger kapitlet exempel på flera olika typer av samisk agens, och det avgränsas till sådana motståndsstrategier som användes för att försvara sig mot myndigheternas kamp mot trummor och offerriter och för att slippa kyrko- och skolplikterna. Det kunde handla om att ta tillbaka stulna föremål, fortsätta att använda trummor och att offra, gömma trummor, avstå från att delta i gudstjänster, att se till att myndighetspersoner inte fick tag på barn som skulle tvingas till skolan eller andra former av civil olydnad. Att

¹⁰⁴ TP: Sjeltie 4.1.1669. I E. Nordberg (red.). *Källskrifter* [...], s. 113.

¹⁰⁵ Lundius. *Descriptio Lapponiæ*, s. 16.

¹⁰⁶ Kruse & Steuchius. *Relation om Lappmarckerna*, s. 329.

¹⁰⁷ TP: Liksjoe/Likssjuo 9.1.1688 (TL, s. 223–224).

¹⁰⁸ TP: Liksjoe/Likssjuo 10.1.1689 (TL, s. 233–234), Graan, [Brev (...), 29.4.1688], s. 352.

neka till anklagelser var en annan möjlighet. Men det gick också att argumentera, förklara och protestera i både tal och skrift genom att i domstolar vittna om varför trummor och offer var viktiga. Samiskt motstånd tog sig många uttryck.

För framtida forskning finns det många kunskapsluckor att fylla. Särskilt angeläget är det att undersöka de lokala domstolarna och de samiska nämndemännens roll i dem¹⁰⁹, studera de samiska prästernas brevväxling och analysera olika aspekter av landshövding Johan Graans verksamhet. Han var den same som hade det högsta ämbetet i 1600-talets Sverige och är bland annat känd för att ha stoppat de så kallade trolldomsprocesserna i de två län där han var landshövding.¹¹⁰

Samiska ortnamn med finska, norska eller svenska motsvarigheter

Álddavárrie saU.		sv. Altarberget
Árjepluovve saArj.		sv. Arjeplog
Árviesjávrrie saU.		sv. Arvidsjaur
Čohkkeras saN.		fi. Jukkasjärvi
Dálvvadis saL.		sv. Jokkmokk
Eanodat saN.		sv. Enontekis
Gájjddom saL.	saN. Gáidun	sv. Kaitum
Liksjoje saS.	saU. Likssjuo	sv. Lycksele
Njaarke saS.		no. Namdalen
Sillbajáhkå saArj.		sv. Silbojokk
Sjeltie saS.		sv. Åsele
Snåase saS.		no. Snåsa
Suorssá saU.		sv. Sorsele
Upmejejeanoje saS.	saU. Ubmejeiednuo	sv. Umeälven
Vaadteje saS.		sv. Vapsten
Váhtjer saL.	saN. Váhčir	sv. Gällivare

¹⁰⁹ Liknande historikern K. Granqvists analys av domstolen i Torne lappmark; jfr Granqvist. *Samerna, staten och rätten*.

¹¹⁰ Den enda längre undersökningen är fortfarande J. Nordlander. *Johan Graan: landshövding i Västerbotten 1653–1679*. (Thule, 1938.)

Förkortningar

fi.	finsk(a)
no.	norsk(a)
saArj.	arjeplogssamisk(a)/pitesamisk(a)
saL.	lulesamisk(a)
saN.	nordsamisk(a)
saS.	sydsamisk(a)
saU.	umesamisk(a)
sv.	svensk(a)
TL	Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739, Erik Nordberg (red.). Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar. https://digital.ub.umu.se .
TP	tingsrättsprotokoll

Referenser

Tryckta källor

- [Friis], P. Claussøn. Norriges Bescrifuelse [1613]. I Storm, G. (red.). *Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis*. (Den norske historiske forening, 1881), s. 243–409.
- Graan, O. S. [Brev till landshövding Kruse med bilaga, 29.4.1688]. I Fellman, I. (red.). *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne* 1. (Suomen tiedeakatemia, 1910), s. 349–353.
- Grubb, L. [Brev till landshövding Kruse, 18.4.1688]. I Fellman, I. (red.). *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne* 1. (Suomen tiedeakatemia, 1910), s. 345–348.
- Högström, P. *Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker*, [...]. (Lars Salvius, [1747].)
- Högström, P. *Missions-förrättningar i Lapmarken, 1741 Och de följande åren*. (Pro Fide et Christianismo, 1774.)
- Högström, P. *Missionsförrättningar II (1743–1746)* [1776]. I Hallencreutz, C. F. (red.). *Pehr Högströms missionsförrättningar och övriga bidrag till samisk kyrkohistoria*. (Svenska Institutet för Missionsforskning, Uppsala universitet, 1990), s. 65–85.
- Kruse, H. A. & Steuchius, M. *Relation om Lappmarckerna* [1688]. I Fellman, I. (red.). *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne* 1. (Suomen tiedeakatemia, 1910), s. 327–339.
- Lundius, N. *Descriptio Lapponiæ* [1675]. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen ock svenskt folkliv*. 17:5 (1905), s. 5–41.
- Noræus, P. [Kopia av Skrivelse till superintendenten i Härnösand, 24.11.1686]. I Fellman, I. (red.). *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne* 1. (Suomen tiedeakatemia, 1910), s. 340–343.
- Olsen, I. Om lappernes vildfarelser og overtro [efter 1715]. I Qvigstad, J. (red.). *Kildeskrifter til den lappiske mythologi* 2. (Det Kgl. norske videnskabers selskab, 1910), s. 7–101.
- Plantinus, E. *Responsum [...] ad quæstiones, quæ sequuntur in fine [tidigt 1670-t.]*. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen ock svenskt folkliv*. 17:4 (1905), s. 24–28.

- Randulf, J. Relation Anlangende *Find-Lappernis* [...] af Guderier og *Sathans* Dyrkelser [...] [1723]. I Qvigstad, J. (red.). *Kildeskrifter til den lappiske mytologi* [1]. (Det Kgl. norske videnskabers selskab, 1903), s. 6–62.
- Rheen, S. En kortt *Relation* om Lapparnes Lefwarne och Sedher [...] [1671]. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen och svenskt folkliv*. 17:1 (1897), s. 7–68.
- Solander, C. [R]elation om den norska lappmissionen och lapparnas hedendom [1726]. I Reuterskiöld, E. (red.). *Källskrifter till lapparnas mytologi*. (Nordiska museet, 1910), s. 17–27.
- Steuchius, M. Anmärkningar [...] till Schefferi *Lapponia* [början av 1690-t.]. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen och svenskt folkliv*. 17:2 (1899), s. 79–83.
- Tornæus, J. [J.]. Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd [1672]. *Bidrag till kännedom om De svenska landsmälen och svenskt folkliv*. 17:3 (1900), s. 9–64.

Källsamlingar och sekundärlitteratur

- Bergling, R. *Kyrkstaden i övre Norrland: kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*. (Skytteanska samfundet, 1964.)
- Bergsland, K. & Mattsson Magga, L. *Åarjelsaemien-daaoen baakoegærja/Sydsamisk-norsk ordbok*. (Idut, 1993.)
- Bäckman, L. The Akkas: a study of four goddesses in the religion of the Saamis. I Tyloch, W. (red.). *Current Progress in the Methodology of the Science of Religions*. (Polish Scientific Publishers, 1984), s. 31–39.
- Christoffersson, R. *Med tre röster och tusende bilder: om den samiska trumman*. (Uppsala universitet, 2010.)
- Dunfjeld, M. *Tjaalehtjimmie: form og innhold i sørsamisk ornamentikk*. (Saemien Sijte, 2006.)
- Fjellström, Ph. *Lapskt silver: studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv*. (Almqvist & Wiksell, 1962.)

- Fossum, B. *Förfädernas land: en arkeologisk undersökning av rituella lämningar i Sápmi 300 f.Kr–1600 e.Kr.* (Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, 2006.)
- Fur, G. Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi 1.* (Artos, 2016), s. 241–281.
- Granlund, I. & Granlund, J. *Lapska ben- och träkalendrar.* (Almqvist & Wiksell, 1973.)
- Granqvist, K. *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: makt, diskurs och representation.* (Umeå universitet, 2004.)
- Granqvist, K. Till vem ger du din själ? Berättelsen om Lars Nillsson på liv och död. I Kroik, Å. V. (red.). *Fordom då alla djur kunde tala ... – samisk tro i förändring.* (Rosima förlag, 2001), s. 50–59.
- Huggert, A. A church at Lyckselet and a sacrificial site on Altarberget – the two worlds of the Saami. *Acta Borealia*. 17:1 (2000), s. 51–75.
- Kaikkonen, K. Samisk tradisjonell åndelighet og dødsstraff i Norden på 1600-tallets slutt: en studie av tre rettssaker mot gamle samiske menn. *Chaos: skandinavisk tidsskrift for religionshistoriske studier*. 77 (2024), s. 41–63.
- Kappfjell, L. & Gaski, H. Dåajmijes vuekie lea saemien vuekie. *Dñ: tidsskrift for religion og kultur* 2. (2018), s. 12–18.
- Lindmark, D. *En lappdrängs omvändelse: svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talet.* (Vaartoe – Centrum för samisk forskning, 2006.)
- Lindmark, D. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi 1.* (Artos, 2016), s. 341–369.
- Manker, E. *Die lappische Zaubertrommel: eine ethnologische Monographie.* 1. Die Trommel als Denkmal materieller Kultur. (Thule, 1938.)
- Manker, E. *Die lappische Zaubertrommel: eine ethnologische Monographie.* 2. Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens. (Hugo Gebers Förlag, 1950.)

- Manker, E. *Lappmarksgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna*. (Almqvist & Wiksell, 1961.)
- Nationalencyklopedin, ne.se.
- Nordberg, E. (red.). *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. (Kungl. Skytteanska samfundet, 1973.)
- Nordberg, E. (red.). Riksdagen 1726–1727. I Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:5 d. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar. <https://digital.ub.umu.se>.
- Nordberg, E. (red.). Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739. I Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar. <https://digital.ub.umu.se>. (= TL)
- Nordlander, J. *Johan Graan: landshövding i Västerbotten 1653–1679*. (Thule, 1938.)
- Norstedt, G. *Lapps kattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa förlag, 2011.)
- Rasmussen, S. Samiske prester i den svenske kirke i tidlig nytid. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi* 1. (Artos, 2016), s. 283–314.
- Rasmussen, S. *Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid: en komparasjon mellom Finnmark og Torne lappmark*. (Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, UiT – Norges arktiske universitet, 2016.)
- Rydving, H. Namnbyten i samisk tradition. *Studia anthroponymica Scandinavica*. 13 (1995), s. 89–99.
- Rydving, H. En samisk namnlängd. *Studia anthroponymica Scandinavica*. 16 (1998), s. 81–87.
- Rydving, H. *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. 3 uppl. (Uppsala universitetsbibliotek, 2004.)
- Rydving, H. Personnamn bland samer. I Alhaug, G. & Pedersen, A.-K. (red.). *Namn i det fleirspråklege Noreg*. (Novus, 2015), s. 169–186.
- Rydving, H. Dïhte Saaraahka – Njaarkesne 1720-låhkoen. *Sámi diedalaš áigečála*. 2024, 2: s. 53–77.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok* 1954–2023, saob.se.

Schefferus, J. *Lappland* [1673]. (Gebers, 1956.)

Schefferus, J. *Lapponia* [...]. (Christian Wolff, 1673.)

Stoor, K. Svenska kyrkan och jojken. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi* 2. (Artos, 2016), s. 711–734.

Westman Kuhmunen, A. *Bassebájke*: heliga platser i landskapet. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi* 2. (Artos, 2016), s. 629–655.

Widén, B. *Kristendomsundervisning och nomadliv*. (Åbo Akademi, 1964.)

Wiktionary, en.wiktionary.org.

Wirsell, G. Ett tingsprotokoll från Åsele lappmark 1740. *Västerbotten*. 1969, s. 158–164.

"All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting"¹ Gabnásamernas rättfärdiga vrede

Kaisa Huuwa

Inledning

Den 19–20 januari och den 16 mars 1931 ägde en rättegång i Jukkasjärvi häradsrätt rum. Samtliga aktiva renskötare, så kallade husbönder i Rautasvuoma lappby, dömdes av häradsrätten till böter och fängelse.² De hade blivit stämda av lappfogden Ragnar Pappila vid myndigheten Lappväsendet, anklagade för en rad "försummelser" i renskötselarbetet. I kapitlet undersöker jag de konfrontationer som Gabnásamerna hade med Lappväsendets tjänstemän och som kulminerade i och med rättegången. Fokus ligger på Gabnásamernas agerande gentemot Lappväsendet, som de uppfattade behandlade dem orättvist och utövade ett förtryck gentemot dem.

¹ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931, i B-mappar Gabná, B 7 Vazášdiggi njukčamánuš 1931 (Tinget i Vittangi, mars månad 1931), s. 2.

² Vid den studerade tidsperioden 1930–1931 var samebyns officiella namn "Rautasvuoma lappby", detta efter 1886 renbeteslag lag där myndigheter delade in de geografiska områden som samer bedrivit renskötseln och kallade dem för "lappbyar". 1886 års renbeteslag fastställde även de nya gränserna mellan "lappbyarna". Innan dess hade samerna egna indelningar i sidor. I dag är den officiella benämningen "Gabná sameby", jag väljer genomgående i artikeln att när jag åsyftar gruppen av renskötare som blev stämda och dömda av häradsrätten att kalla dem för "Gabnásamerna" och inte "Rautasvuoma lappby", annat än vid direkta citat eller när jag åsyftar den legala enheten; "lappby". Under 1930-talet var den officiella benämningen för samer "lapp" och "lappar". Det har aldrig varit en benämning som samer själva har använt. Det var, och är en negativ och nedsättande benämning för samer. Det kan noteras att parallellt som myndigheterna benämnde samer som "lapp", i den första samiska tidningen Samefolkets Egen Tidning benämns samer konsekvent som "sameh". "Husbonde" var också ett juridiskt begrepp som åsyftade den person som var medlem och bedrev renskötsel i lappbyn. Det ålderdomliga (och patriarkala) begreppet används fortfarande inom dagens rennäringslagstiftning (1971:437).

Jag utforskar särskilt de motståndsstrategier som Gabnásamerna använde sig av mot Lappväsendet. Inspirerad av Veli-Pekka Lehtolas³ och Bjørg Evjen & Lehtolas⁴ studier om samers motstånd mot lokala myndigheter i Ohjejohka, Utsjoki, under 1930-talet och samers motstånd i norra Finland och Norge under andra världskriget undersöker jag Gabnásamernas motstånd mot myndigheterna. Det kunde manifesteras genom ett aktivt undvikande och förhalande. Den för samerna centrala värderingen *birget*, om att klara sig eller att anpassa sig efter rådande omständigheter, kunde omvandlas till en motståndskraft gentemot myndigheterna.

Jag argumenterar även för att Gabnásamerna gick i direkt konfrontation med Lappväsendet. Det handlade inte bara om att Gabnásamerna försökte undvika och kringgå Lappväsendets tjänstemän, utan man konfronterade dem också. På en kollektiv nivå skapade Lappväsendets behandling av Gabnásamerna i och med rättegången en känsla av "rättfärdig vrede"⁵ som sedan formade en "politiserad ilska"⁶ hos samerna gentemot myndigheterna. Statsvetaren Glen Sean Coulthard från *Yellowknives Dene First Nation* har använt begreppet "rättfärdig vrede" i en kritisk analys av relationen mellan regeringen och urfolken i Kanada, särskilt hur den relationen manifesterades efter Sannings- och försoningskommissionens arbete. Han menar att "rättfärdig vrede" kan fungera som en drivkraft för urfolkens kollektiva, politiska mobilisering, det blir därmed ett återtagande av deras urfolkssubjektivitet.⁷ I Coulthards analys ligger fokus på hur urfolken själva agerar och responderar gentemot en dominerande bosättar-

³ V-P. Lehtola. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among Sámi. I T. H. Eriksen, S. Valkonen & J. Valkonen (red.). *Knowing from the indigenous north: Sámi approaches to history, politics and belonging*. (Routledge, 2019), s. 29–46.

⁴ B. Evjen & V-P. Lehtola. Mo birget soadis (how to cope with war). *Scandinavian Journal of History*. 45:1 820209: s. 25–47.

⁵ G. S. Coulthard. *Red Skin, White Masks: Rejecting the Colonial Politics of Recognition*. (University of Minnesota Press, 2014), s. 110. Min översättning av "righteous resentment".

⁶ Coulthard. *Red Skin, White Masks*, s. 110. Min översättning av "politicized anger".

⁷ Coulthard. *Red Skin, White Masks*, s. 110.

kolonial struktur och politik.⁸ Det är också min teoretiska utgångspunkt för kapitlet. Coulthards tankegångar har bäring på min förståelse för Gabnásamernas direkta konfrontationer med Lappväsendet och deras uttryckta "rättfärdiga vrede." De har uppstått i situationer med begränsat handlingsutrymme och en hård press från myndigheterna. Jag vill visa att de inte var passiva och handlingsförlamade inför myndigheter. De agerade och insisterade kollektivt på sin kunskap och sitt värde som renskötare och samer.

Åren 1930–1931 var en tid med en tydlig över- och underordning mellan Lappväsendet och Gabnásamerna. Den frustration och maktlöshet som de kände över hur de blev orättvist anklagade av Lappväsendet och sedan dömda mot sitt nekande av häradsrätten i Jukkasjärvi, framkommer i mitt material. Samtidigt var Gabnásamerna inte passiva inför myndigheterna. De utövade ett motstånd och artikulerade en kollektiv, rättfärdig vrede mot dem.

Lappväsendet och "lapp-skall-vara-lapp"-politik

Under 1930-talet var Lappväsendet en egen myndighet som övervakade och kontrollerade hur renskötseln bedrevs i lappbyarna. Till en början kunde Lappväsendet karaktäriseras som en "oplanerad myndighet."⁹ De första lappfogdarna tillsattes hos länsstyrelserna i Jämtland, Norrbotten, och Västerbotten från 1885 för att bland annat fungera som medlare i konflikter mellan renskötande samer och de bofasta bönderna. Det var 1882 års lappkommitté, utredningen som sedan utmynnade i 1886 års renbeteslag, som föreslog att det skulle inrättas "oberoende" statliga tjänstemän i områden där det

⁸ Bosättar-kolonial är den svenska översättningen av "settler colonial". Det är en teoretisk inriktning som bl.a. har formulerats och utvecklats av Patrick Wolfe, 2006. En utgångspunkt för bosättarkoloniseringen är bl.a. att kolonisering av urfolk inte är avslutad utan det är något pågående och strukturellt. Ett annat kännetecken är att vilja utradera urfolken från de platser som koloniserats. Det kan bl.a. ske genom assimilering, tvångsförflyttning eller folkmord. Det har de senaste åren gjorts studier om Sápmi utifrån ett bosättar-kolonialt teoretiskt ramverk: Se bland annat: K. Eriksson. *Stockholm as Saami Administrative Area: Articulations of Indigeneity and Swedish Settler Colonialism*. (University of Washington, 2021); R. Kuokkanen. Reconciliation as a Threat or Structural Change? The Truth and Reconciliation Process and Settler Colonial Policy Making in Finland. *Human Rights Review*. 2 (2020); M-B. Öhman, "Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige". *Tidskrift för kvinnoforskning*. 45.4 (2021): s. 197–214; Å. Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen. Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 420–443.

⁹ P. Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*, (Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2012): s. 77.

rådde konflikter mellan bönder och renskötande samer. Den första lappfogdetjänsten inrättades hos Länsstyrelsen i Jämtland. Det var också de som föreslog att tjänstemännen skulle kallas för lappfogdar.¹⁰

Under den första tidsperioden fungerade lappfogdarna som enskilda statliga tjänstemän inom varje länsstyrelse. Det fanns ingen kontakt eller samordning mellan dem. Det kunde därför inte under de tidiga åren betraktas som en enhetlig myndighet eftersom ingen plan eller långsiktigt mål fanns med lappfogdetjänsten vid den här tidpunkten.¹¹

Lappfogdarnas arbetsuppgifter ökade allt eftersom och de kom att övervaka att föreskrifterna i 1919 års renbeteskonvention efterlevdes. Den reglerade bland annat svenska samers renbete i Norge. De hade även hand om frågor kring upplåtelser av jakt, fiske och slätter som ökade under denna tid. Lappfogden ansvarade även för sociala frågor rörande lappbyns medlemmar och ansvarade även för fattigvårds- och barnavårdsärenden och närvarade vid taxeringsnämndens möten när renskötare skulle taxeras. Lappfogden spelade också en viktig roll i bedömning och urval av elevunderlaget till nomadskolan, eftersom det enligt 1916 års nomadskolestadga slogs fast att endast fjällrenskötande samers barn fick gå i nomadskola.¹²

Lappväsendet byggde sin kontroll och övervakning av de renskötande samerna på särskilda byaordningar.¹³ Lennart Lundmark har bland annat beskrivit myndigheten som en "övervakningsapparat" över de renskötande samerna.¹⁴ Den aktuella byaordningen för Rautasvuoma lappby är från 1928 och skriven både på finska och svenska, men inte på samiska. Den reglerade i tolv paragrafer hur renskötseln skulle bedrivas. Den slog fast gränser mellan lappbyarna, angav hur många renvaktare varje husbonde skulle ha utifrån renhjordens storlek och under vilken tidsperiod renarna skulle vistas i vinter- respektive sommarbeteslandet och hur lappbyns gemensamma medel i bykassan skulle förvaltas.¹⁵ Den reglerade även hur samling och skiljning av renar skulle gå till, samt angav "förseelser mot bestäm-

¹⁰ Lantto, *Lappväsendet*. s. 85–89.

¹¹ Ibid.

¹² Lantto, *Lappväsende*. s. 156–157.

¹³ Byaordning för Rautasvuoma lappby = Rautasvuoman (dvs Rautasvuoman) lapinkylän kyläjärestys: fastställd av Konungens Befallningshavande i Norrbottens län den 9 april 1927, Luleå, 1928.

¹⁴ L. Lundmark, "Lappen är ombytlig, ostadig och obehöväm". *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*. (Norrlands universitetsförlag, 2002), s. 73.

¹⁵ Byaordning för Rautasvuoma lappby, 1928.

melserna." Samerna straffades med böter: "underlåtenhet att på tillsägelse [...] verkställa hopsamling av renar medför böter från 50 till och med 300 kronor."¹⁶

Det var Ragnar "Ranku" Pappila som var ansvarig lappfogde, åren 1930–1931, inom Norrbottens norra distrikt där Rautasvuoma lappby ingick. Pappila kom ursprungligen från Čohkkiras, Jukkasjärvi, och var på modernet av Huuva-släkten från Gabná. Han var släkt med ett flertal av de personer som han sedan kom att stämma inför häradsrätten.

Från 1910-talet kom synen på lappfogdarnas arbetsuppgifter att ändras. Tidigare var det viktigt att fogdarna hade en lokal förankring och kunskap om området där de tjänstgjorde för att bättre kunna medla mellan bönder och renskötare. Det synsättet ändrades och det fordrades i stället ingående kunskap om den lagstiftning som reglerade samiska förhållanden, samt goda kunskaper om renskötsel, betesområdets växtlighet och språkkunskaper i finska och samiska. Det sistnämnda var viktigt för att vinna samernas förtroende att de därigenom lättare kunna lyda lappfogdens order.¹⁷

Lappfogdarna hade till sin hjälp lapptillsyningsmän som oftast rekryterades lokalt. Det var dessa tjänstemän som hade den närmaste kontakten med renskötarna och som övervakade renskötselarbetet med stöd av byaordningen. Lapptillsyningsman under den aktuella tidsperioden 1930–1931 var Elias Eliasson Stålnacke, som även var hemmansägare hemmahörande i Veaikevárri/Svappavaara.

Det var inte bara inom renskötseln som lappväsendet hade ett inflytande och utövade kontroll. De hade även hand om sociala frågor och hade information och kontroll av flera aspekter över de samiska familjernas liv i Gabná.

Lappväsendet avvecklades i samband med 1971 års rennäringslag. De frågor som Lappväsendet hade hand om kom att delvis integreras in i länsstyrelsernas rennäringsavdelningar. Fram till dess hade lappfogdarna ett starkt inflytande på utformandet av den dåtida samepolitiken genom att deras tjänstemän satt med i kommittéer och utredningar. Under mellankrigsåren, den period som denna artikel behandlar, var deras inflytande som starkast.¹⁸

¹⁶ § 7 i Byaordning för Rautasvuoma lappby, 1928.

¹⁷ Lantto. *Lappväsendet*. s. 166–167.

¹⁸ Lantto. *Lappväsendet*. s. 216.

Utvecklingen av Lappväsendet ska även förstås mot bakgrund av det rasistiska "lapp-skall-vara-lapp"-tänkandet som formade politiken gentemot den samiska befolkningen från början av 1900-talet. Under 1800-talet fanns det ett kulturhierarkiskt synsätt som formade politiken där samer betraktades tillhöra en lägre stående kultur i förhållande till den svenska. Nu talade man i stället om "ras." Politikens inriktning kom att handla om att de nomadiserande, fjällrenskötande samerna inte skulle vänja sig vid civilisationen och lämna renskötseln. Staten menade att samerna på grund av sina rasmässiga egenskaper bara kunde leva ett nomadiserat liv med renar. Särskilt inom skola, näringsliv och bostadspolitik fick "lapp-skall-vara-lapp"-politiken sitt största inflytande. De nomadiserande, fjällrenskötande samerna betraktades av statsmakten som de autentiska samerna och till dem knöts därmed rättigheterna.¹⁹ Övriga samiska grupper i Sverige utdefinierades som samer i både lagstiftning och i den allmänna uppfattningen av vad som utgjorde en "äkte" och autentisk samisk kultur och levnadssätt. Det har medfört allvarliga konsekvenser in i vår tid.

Motstånd i Sápmi

Det har inte historiskt sett förekommit större uppror, våldsamma konflikter och direkt konfrontation från samiskt håll mot majoritetsbefolkning eller representanter för överheten i de nordiska länderna, förutom Kautokeinoupproret 1852.²⁰ Det betyder inte att samer har varit underdåniga och passiva offer som inte gjort motstånd mot överheten. Sätten att göra motstånd på kan ha sett annorlunda ut.²¹

Ett exempel på samiskt motstånd i förhållande till kyrkan och tvångskristnandet under 1600-talet var att samer i vissa områden fortsatte att praktisera sin egen samiska religion genom att använda trumman, *goavddis*²², i smyg, utan prästernas vetskap. För samerna representerade trumman under 1600–1700-talen en symbol för motstånd. Trumman blev ett motstånd mot det kristna kravet på exklu-

¹⁹ Lundmark. "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm", s. 63–64.

²⁰ Se bl.a. Zorgdrager, Nellejet. *De rettferdiges strid, Kautokeino 1852: samisk motstånd mot norsk kolonialisme, Vett & Viten i samarbeid med Norsk Folkemuseum*. (Nesbru, 1997.)

²¹ R. Kuokkanen. *Violence Against Women, Indigenous Self-Determination and Autonomy in Sami Society* (2013). I. K. Anderson (red.). *L'Image du Sápmi 2*. Ed. (Örebro University Press, 2013.) s. 436–452.

²² Helig trumma på nordsamiska, M. Svonnin. *Samisk-svensk, svensk-samisk ordbok* (Sámi girjjit 1990).

sivitet.²³ Det finns även exempel från det sydsamiska området att de bad till Saaraahka, som var hela familjens beskyddare och som betraktades som Födelsemoder och Livgiverska. Hon hade sin plats i eldstaden och man offrade till henne, innan man tog nattvarden i kyrkan.²⁴

Vid tidsperioden 1930–1931 hade samerna i Čohkkirasområdet Jukkasjärvi ännu inte börjat organisera sig politiskt. Det fanns därmed ingen organiserad arena för att formulera ett kollektivt motstånd mot Lappväsendet. Det kan jämföras med andra områden inom Sápmis svenska del där det hade bildats sameföreningar. Under 1910-talet hade de organiserat landsmöten som samlade samer från hela Sápmi i det sydsamiska området.

Metod och etik

Aktörerna i händelserna som beskrivs är alla män, både de anklagade och dömda renskötarna, samt Lappväsendets och Länsstyrelsens tjänstemän, liksom häradsrättens medlemmar som sedan dömde dem. Mina huvudkällor är dels en intervju från 1947 med Eriga Gustu som var ordningsman²⁵ för Rautasvuoma lappby. Han berättar för sin dotter Inger Huuva Utsi om sina upplevelser av Lappväsendet och rättegången.²⁶ Den andra intervjun är med hans hustru, Elle-Máret Huuva (1883–1980) som även hon berättar om händelserna.²⁷ Elle-Máret intervjuades av en ytterligare dotter, Margareta Huuva Stenberg och sonen Lars Hufva, i början av 1980-talet, 50 år efter att händelserna ägt rum. Hon beskriver på samiska hur hon och hennes man upplevde ”de svåra åren under 1930-talet.”²⁸

²³ H. Rydving. *Tracing Sami traditions: In search of the indigenous religion among the Western Sami during the 17th and 18th centuries*. (Institute for Comparative Research in Human Culture, 2010), s. 40; Rydving i denna volym.

²⁴ Saaraahka var en kvinnlig makt som bl.a. rädde över fruktbarhet och födsel inom den samiska religionen. I texten är det sydsamisk stavning eftersom originalkällan är från det sydsamiska område; H. Rydving. *The end of drum-time: religious change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. (Uppsala universitet, 1993), s. 128.

²⁵ Det var en funktion och titel som Lappväsendet hade skapat för den person som bar huvudansvar för lappbyns verksamhet.

²⁶ Gustav Huuva i Gabna sameby berättar, året är 1947 av Inger Utsi (f. Huuva).

²⁷ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931.

²⁸ Intervjun var ursprungligen transkriberad till samiska som jag sedan översatt till svenska och bearbetat. Den finns i dag samlad i Margareta Huuva Stenbergs (1926–2016) efterlämnade privata arkiv som för övrigt innefattar en mycket rik dokumentation av områdets samiska historia. Delar av hennes material har använts som källa i Lars Petter Niias bok om Gabna sameby (2024).

I Lappväsändets arkiv råder en "arkivalisk tystnad" från de samiska kvinnorna.²⁹ Kvinnor och barn kan ibland skymta fram, men då som bihang, beskrivna som "husfolk" till "lappmannen" eller "husbonden" som ju var myndigheternas beskrivning av den renskötande, samiske mannen. Att det förhåller sig så kan förstås mot bakgrund av att myndigheterna förminskade och osynliggjorde kvinnornas roller inom renskötseln och i det samiska samhället.³⁰ Det fick konsekvenser, och har det än i dag, i lagstiftningen där samiska kvinnors juridiska rätt inom renskötseln successivt försvagades.³¹

Utifrån Elle-Máret Huuvas berättelse har jag letat i Lappväsendet, Landskansliet och Landskontorets arkiv för att se hur de beskriver samma händelse.³² Det undersökta materialet inbegriper officiella handlingar från Lappväsendet i norra Norrbotten, där jag särskilt undersökt hur myndigheten beskriver relationen med Rautasvuoma lappby, Gabnásamerna, renar, renskötsel och markanvändning under åren 1929–1932. Jag har också letat i Landskansliet och Landskontorets handlingar i Norrbottens läns arkiv. Jag har vidare undersökt domböcker från Jukkasjärvi tingslags häradsrätt 1931–1932 och handlingar från Kriminalvårdsanstalten i Luleå från 1931–1932. Arkivmaterialet finns bevarat på Riksarkivet i Härnösand.

Jag har själv min tillhörighet i Gabná och släktskapsband med huvudaktörerna i händelseförloppet, både med de flesta som blev anklagade och dömda, men även med lappfogden Ragnar Pappila som polisanmälde Gabnásamerna och behandlade dem illa. Han var själv av Huuva-släkten på mödernet. Den äldre mannen, den 86-åriga Bihtu, eller Bihtuáddja som jag hört honom kallas, som dömdes till fängelse, är min mormorsmorfar och jag är brorsbarnbarn till artikelns huvudkälla Eriga-Gustu.³³ Min tillgång till det privata arkivet och min situerade kunskap, min tillhörighet och relation till landskap, och levande och avlidna människor innefattar kunskaper om platser, genealogi, *muitalusat*, berättelser, och det samiska språket, hade jag enbart kunnat bearbeta material från det offentliga arkivet utan Gabnásamernas perspektiv på händelsen.

²⁹ R. G. Carter. Of Things Said and Unsaid: Power, Archival Silences, and Power in Silence. *Archivaria*, 61 (2006): s. 215–233.

³⁰ A. Amft. *Sápmi i förändringens tid: en studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2000.)

³¹ Rennäringslag (1971:437) | Sveriges riksdag (riksdagen.se) [hämtad 2024-03-15].

³² Om skillnaden mellan "landskontor" och "landskansli", se: Landskontor och landskansli – Riksarkivet Sök i arkiven, [hämtad 2024-03-15].

³³ Áddja är nordsamiska och betyder farfar/morfar eller äldre farbror.

Hur ska vi förhålla oss till att publicera namn på personer som utsatts för övergrepp, likväl som att publicera namn på förövare? Vilka etiska överväganden kan och bör vi göra? Kapitlet är del i ett större avhandlingsprojekt där hela projektet är etikprövat och godkänt av Etikprövningsmyndigheten.³⁴ Men lagstiftningen tar endast sikte på levande människor och inte avlidna.³⁵ Det finns därför ingen lagstiftning som skyddar de avlidnas integritet. Det här är inte enkla avväganden för den enskilde forskaren att göra, ändå måste det göras. Jag har valt att namnge de tjänstemän som i kraft av sina ämbeten i Lappväsendet, Jukkasjärvi häradsrätt och landsfiskalen i Giron har agerat gentemot samerna i Gabná. Jag har valt att inte namnge privatpersoner som inte företrätt myndigheter, men som i arkivmaterialet beskrivs som nedlåtande och kränkande mot samerna i Gabná. Jag har inte återgivit diverse spekulationer om sjukdomstillstånd som finns i materialet för att värna de berörda och efterlevandes integritet.

Jag har valt att namnge min huvudkälla samt de samer från Gabná som anklagades och dömdes. Jag vill synliggöra dem, och även visa att de inte var några skuggfigurer eller anonyma, passiva objekt för en svensk "lapp-skall-vara-lapp"-politik. De var i stället människor med agens och subjektivitet. De levde under hård press på 1930-talet och kämpade för sig och sina familjers överlevnad. Genom att namnge dem innebär att ge dem en form av erkännande och upprättelse. Jag har också valt att använda deras samiska namn, eftersom det var så de identifierade sig själva och varandra i den samiska kontexten.

På många sätt råder även en "arkivalisk tystnad" och ett tomrum när vi letar efter de samiska kvinnornas röster. Det gäller generellt också när vi letar efter en samisk subjektivitet och samiska röster i arkiven.³⁶ Trots detta så går det att finna dem i myndighetens beskrivningar över dem som blivit utsatta för kontroll och förtryck. I offentliga arkiv från fängelser, mentalsjukhus eller internatskolor, platser där människor utsatta för kontroll av staten och deras handlingsutrymme inskränkts, kan den personen framträda och dennes agens utläsas. Carter kallar det för de "skarpa interaktionerna" mellan medborgare och stat.³⁷ I mitt fall, finner jag de "skarpa interaktionerna" i rättegångsprotokoll, fångrullor och Lappväsendets promemior. Detta tillsammans med Elle-Måret Huuvas berättelse, gör

³⁴ Etikprövningsmyndigheten beslut den 12 juni 2019, dnr 2019-03149.

³⁵ Lag (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor.

³⁶ Carter. *Of Things Said and Unsaid*, s. 215.

³⁷ Carter. *Of Things Said and Unsaid*, s. 224.

att vi kan utläsa Gabnásamernas motståndsstrategier under "de svåra åren 1930–1931."

***Guohtuneanan*³⁸ och "en invasion av renar"³⁹**

I och med den ökade utvinningen av järnmalm och etablerandet av samhället Giron med en större bosättning från förra sekelskiftet, ökade trycket på Gabnásamernas sätt att leva.⁴⁰

Utifrån en samisk ontologi – ett samiskt sätt att förstå och uppfatta verkligheten – var och är relationen och tillhörigheten till landskapet och släktskapet med varandra grundläggande för en samisk existens.⁴¹ För samerna i Gabná som levde i huvudsak av renskötsel blir *guohtuneatnamat*⁴², betesmarker för renarna, betydelsefulla platser. Men landskapet är inte bara platser som ger föda åt renarna. Att följa renen, bebo markerna och leva av renskötsel, bärplockning, jakt och fiske handlar om att förhålla sig på ett särskilt sätt till landskapet.⁴³ Landskapet, men även andra icke-mänskliga varelser ansågs ha en egen agens och subjektivitet. En del platser betraktades som heliga.⁴⁴ Det knöts berättelser, jojkar och minnen av förmödrar och förfäder till landskapet.

Lappväsandet och länsstyrelsen hade ett helt annat sätt att förhålla sig till verkligheten där renar, renskötsel, människor och marker skulle kontrolleras men även kategoriseras och underordnas i en annan svensk, bosättarkolonial förståelseram. Synsättet framträder i hur Lappväsandet beskriver hur renarna förstör böndernas hö och innebär skador på höet, renarna beskrivs närmast som skadedjur eller

³⁸ Guohtuneanan är nordsamiska och betyder "betesland för renar" på nordsamiska, Svonni. *Samisk-svensk, svensk-samisk ordbok*.

³⁹ Citatet är lappfogden Pappilas beskrivning av hur renarna rörde sig mot vinterlandet under senhösten 1920, i vittnesförhör vid rättegången mot Gabnásamerna, i Domböcker vid ordinarie ting, 1931 (vårtinget).

⁴⁰ Se: L. P. Niia, *Gabna sameby i förändringens tid 1890–1940*. (Umeå universitet, 2024.)

⁴¹ S. Valkonen, J. Valkonen & V.-P. Lehtola. An Ontological Politics of and for the Sámi Cultural Heritage – Reflections on Belonging to the Sámi Community and the Land. I: S. Valkonen, A. Xanthaki, L. Heinämäki, & P. Nuorgam (red.). *Indigenous Peoples' Cultural Heritage: Rights, Debates, Challenges*, (Brill. 2017), s. 149–174.

⁴² Guohtuneatnamat är nordsamiska och betyder "betesmarker" i plural. Svonni. *Samisk-svensk, svensk-samisk ordbok*.

⁴³ T. Ingold. *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. (Routledge, 2000.)

⁴⁴ Se bl.a.; N. Oskal. On nature and reindeer luck. *Rangifer*. 20 (2000): s. 175–180; S., Joks, L. Østmo & J. Law. Verbing meahccci: Living Sámi lands. *The Sociological Review* 68:2 (2020): s. 305–321.

i beskrivningar som en "invasion av renar."⁴⁵ Det ägnas även en hel paragraf (§ 5) i Rautasvuoma lappbys byaordning åt "åtgärder för avvärjande av skada" och de skador som renar kan göra.⁴⁶ Gabnásamernas *guohtuneanan* och myndigheternas "invasion av renar" representerar två ontologier, två olika sätt att förhålla sig i och till landskap, renar och andra djur. Där den samiska ontologin kom att domineras av den andra. Gabnásamerna hade under 1930-talet sitt huvudviste vid sjön Njuohčamjávri, nedanför fjället Ávrivárri. I samband med att järnvägslinjen Ofotenbanan anlades för forslandet av järnmalm till hamnen i Narvik i Norge anlades järnvägsstationen invid sjön. Kungliga Järnvägsstyrelsen gav den namnet Rensjön. Det var för övrigt en av flera platser i det samiska landskapet där de samiska platsnamnen ändrades. I det här fallet hittades namnet på utan hänsyn till platsens ursprungliga, samiska benämning.⁴⁷

Platsen har varit ett traditionellt höst- och vårviste, beläget i ett sammansatt, enhetligt landskap mellan sommarbeteslanden västerut mot kusten i Ofotenområdet, över högfjällen i Abiskoområdet. Vinterbeteslandet var beläget i skogarna österut i Tornedalen bland annat runt orterna Bárrek/Parakka, Veaikevárri/Svappavaara och Vazáš/Vittangi. Olika släktgrupper eller sidor flyttade med renarna mellan sommarbeteslanden från väst till öst i en obruten rörelse. Det var ett liv anpassat efter renens naturliga vandring efter bete.⁴⁸

Höskadeersättningar

För att ytterligare kontextualisera situationen 1930–1931 är det nödvändigt att även nämna att Gabnásamerna var ekonomiskt pressade att betala kostsamma så kallade höskadersättningar till bönderna för det myrhö som renarna trampade ned på de öppna myrarna i vinterbeteslandet. Enligt byaordningen för Rautasvuoma lappby skulle

⁴⁵ Handlingar angående av renar vållade skador 1916–1942 och Lapparnas skadeersättnings-skyldighet för höskador genom renar (1930) Handlingar angående av renar vållade skador, 1916–1942. SE/HLA/1140002/F II/1.

⁴⁶ Byaordning för Rautasvuoma lappby, § 5, s. 8.

⁴⁷ K. Rautio Helander. Sami Place names, Power Relations, and Representation. I I. D. Clark, L. Hercus & L. Kostanski (red.). *Indigenous and Minority Placenames: Australian and International Perspectives* (ANU Press, 2014), s. 325–349.

⁴⁸ Det finns ett flertal verb som beskriver olika sätt som renen kan beta, det avspeglar hur centralt betet var. T.ex.; *guohtut* betyder "att beta", *guodohit* betyder "att låta renarna beta", *guodostahttit* betyder "att låta renarna beta lite grann under t.ex. flyttning", *guorbat* betyder "att bli avbetad" och *doldut* betyder "att bli överbetad". Svonni, Samisk-svensk, svensk-samisk ordbok.

bönderna köra hem höet eller skydda höhässjorna senast den 15 november på ett sådant sätt att renarna inte kunde beta av det eller trampa ned det innan de kom till skogslandet.⁴⁹ Enligt byaordningen skulle renarna mellan den 15 november och den 1 maj befinna sig i skogslandet för vinterbetet.⁵⁰ Om renarna befann sig i vinterbeteslandet mellan den 15 november och den 1 maj fick lappbyn betala böter. Men enligt Elle-Måret Huuva var det många bönder som inte skyddade höet när samerna kom flyttandes med renhjorden efter den 15 november. De kunde då tjäna extra pengar på höskadeersättningarna.⁵¹ Hon berättar att samerna var en slags mjölkkossa för bönderna. Det var lätt för dem som hade myndigheterna på sin sida att ställa krav på samerna. Myndigheterna hade å sin sida en förståelse för nybyggarna som blivit uppmuntrade att flytta upp till de karga vidder där egentligen bara renen hade sin naturliga hemvist. Den som ägde renar hade också mat och kläder och pengar. Det skapade helt naturligt en avund, kor i lagården var inte tillräckligt.⁵²

Det fanns en etablerad ordning med det så kallade *verdde*-systemet. Det var en reciprok (ömsesidig) relation mellan renskötande samer och bönder i vinterbeteslandet. Relationen betydde att när de renskötande samerna kom ned till vinterbeteslandet på hösten kunde de bo hos sina gästvännar, sina så kallade *verdde*. Samerna tog hand om böndernas skötesrenar, de hjälpte varandra och bytte varor och tjänster. Relationerna gick oftast i arv till nästa generation.⁵³

Det fanns också motsättningar mellan bönderna och de renskötande samerna. Enligt Lars Rumar kunde renskötarna från fjällsamebyarna, inklusive Rautasvuoma lappby, tas emot med största motvilja om de tvingades så pass långt söderut som ned till Muonionalusta, Junosuando, Pajala och Tärendö församlingar.⁵⁴ Det rapporterades

⁴⁹ Byaordning för Rautasvuoma lappby, 1928, § 2, punkt 2.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931. s. 8.

⁵² Tillägg till tiden runt om Tinget 1931 i B-mappar Gabná, B 7 Vazásdiggi njukčamánuš 1931.

⁵³ Å. Nordin. *Relationer i ett samiskt samhälle: en studie av skötesrensystemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet* (Umeå universitet, 2002).

⁵⁴ L. Rumar. Kampen om hässjorna, I L. Lundmark & L. Rumar (red.). *Mark och rätt i Same-land*. (Institutet för rätthistorisk forskning, 2008), s. 41–105.

om flera övergrepp och handgripligheter mot renskötarna.⁵⁵ Bönderna tog ut höga avgifter av fjällsamerna när de kom ned till vinterlandet, trots att de inte fick göra det.⁵⁶ Gabná sameby betalade, enligt Lappväsandets handlingar, höskadeersättning till bönderna i Jukkasjärvi, Čohkkiras, Kurravaara, Gurravárri, Svappavaara, Veaikevárri, Vittangi, Vazáš, Kuoksu och Merasjärvi, Merásjávri.⁵⁷

Rättegången mot Rautasvuoma lappby

Det var i sanning en ofridens tid. Man hade velat kämpa för sina egna djur, som man rest upp med möda och kärlek och nu detta elände, som blev övermåttan tungt också känslomässigt och i synnerhet när klagomålen haglade över oss, att vi inte skötte vårt eget arbete.⁵⁸

Hösten 1930 och vintern 1931 kan karaktäriseras som en mycket svår period för Gabnásamerna.⁵⁹ Elle-Máret berättar att det var "en svår och otäck tid för samerna och att samerna var så skyddslösa, och det fanns icke-samer som hatade samer och det var ibland livsfarligt."⁶⁰ Enligt henne var väderleksförhållandena under hösten svåra med en mild höst. Isarna hade därför inte lagt sig och gjorde det svårt att flytta med renarna. Renar som tillhörde samer från Karesuandoområdet, och som hade tvångsförflyttats söderut under 1920-talet,

⁵⁵ I bl.a. L. P. Niia, *Gabna sameby i förändringens tid 1890–1940*, berättas om en händelse som har kommit att kallas för "slagsmålet om Jeagilvárri", i Vettasjärvi. Det hade pågått en beteskonflikt mellan några av bönderna i Vettasjärvi och Gabná samerna i flera decennier om en plats där det växte ovanligt mycket renmossa. På 1890-talet överföll några av bönderna i Vettasjärvi en samisk familj från Gabná nattetid, för att man ville skrämja bort renarna och jaga bort samerna från platsen. Det finns flera liknande vittnesmål om renar som blivit skjutna och dödade i vinterbeteslandet och om att samerna i Gabná inte var välkomna att till exempel handla hos en handelsman i Veaiківárri under 1930-talet. Som tur var hade de också vänner bland bönderna som hjälpte dem och kunde handla varor åt dem.

⁵⁶ Rumar. Kampen om hässjorna, s. 41–105.

⁵⁷ Handlingar angående av renar vållade skador 1916–1942 och Lapparnas skadeersättnings-skyldighet för höskador genom renar (1930) Handlingar angående av renar vållade skador, 1916–1942. SE/HLA/1140002/F II/1.

⁵⁸ Gustav Huuva i Gabna sameby berättar, året är 1947, av Inger Utsi (f. Huuva) i dokumentet "Till Kunglig befallningshavande" i B-mappar Gabná, undermapp; B 4, Händelser efter höskadeåren 1930, s. 5.

⁵⁹ Se också Niia, *Gabna sameby i förändringens tid 1890–1940*.

⁶⁰ Vittnesmål från tinget 1931, s. 3.

kom tillbaka norrut och ville tillbaka till sina ursprungliga marker.⁶¹ Det kom även renar från grannsamebyarna Leaváš och Girjas norrifrån och alla hjordar sammanblandades. Gabná försökte ha skiljning i Mertainen för att skilja ut sin renhjord från de andra byarnas, efter order från lappfogden. Men det gick inte eftersom den stora hjorden vandrade förbi och inte gick att få stopp på. Det var samtidigt stressande för Gabná:s samer att se till att deras renar inte hann komma ned till skogslandet och trampa ned böndernas myrhö så att de slapp betala de kostsamma höskadeersättningarna till bönderna. Samtidigt gav lappfogden och lapptillsyningsmannen order till renskötarna hur och var de skulle samla och skilja renhjordarna. När renskötarna inte kunde samla renhjorden, på grund av väderlek, artikulerade de en rättfärdig vrede gentemot Lappväsandets tjänstemän, varpå lappfogden Ragnar Pappila stämde renskötarna i Gabná. Pappila skickade under senhösten 1930 och vintern 1931 in fyra olika stämningar eller polisanmälningar till landsfiskalen i Giron. Det gällde förseelser mot byaordningen som han ansåg att renskötarna i Gabná gjort sig skyldiga till.⁶²

Det ges ingen närmare förklaring till skälen bakom lappfogden Pappilas stämningar av renskötarna i Gabná. Den enda förklaringen är den som kan utläsas med hänvisning till olika brott mot paragrafer i byaordningen, som Pappila menade att husbönderna försummat. Här följer en sammanfattande beskrivning av de fyra stämningarna och rättegången hämtade från rättegångsprotokollet i domboken.⁶³

1. Den första stämningen skedde mot Eriga-Lásse (Lars Ersson Huuva), Bihtu-Ándaras (Anders Persson Kuhmunen) och Stuor-Beahka (Per Larsson Pokka). De anklagades för förseelse mot § 7 i byaordningen, de hade haft strörenar i grannsamebyn Dálmá, Talmam som de inte hade samlat in under hösten.

⁶¹ I och med 1919 års renbeteskonvention förvärrades situationen i Karesuandoområdet eftersom tillgången till renbete i Norge försämrades när man inte längre fick flytta till sina sommarbetesmarker ute i fjordarna i Troms fylke. Det ledde till för mycket renar i Karesuandoområdet och att Lappväsandet tvångsförflyttade ett flertal familjer och deras renar till lappbyar söderut i Sverige. Det var dessa renar som hade vänt norrut och sökt sig tillbaka till sina ursprungliga marker och då sammanblandats med gabnásamernas renar. Se; A. Andresen, B. Evjen & T. Ryymin, *Samenes historie fra 1751 til 2010*, (Cappelen Damm Akademisk, 2021) s. 222.

⁶² Alla stämningar finns samlade i rättegångsprotokollet §§ 51–52 och §§ 57–58 i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931. I Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv.

⁶³ Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931, §§ 51–52 och §§ 57–58.

2. Den andra stämningen gällde den då 86-årige Bihtu (Per Henriksson Kuhmunen) och rörde en förseelse mot paragraf 6 i byaordningen. Hans brott var att han hade haft sin son Bihtu-Nihkolau (Nikolaus Persson Kuhmunen) som renvaktare, och inte en ytterligare anställd renvaktare. I enlighet med byaordningen var varje renskötare skyldig att, förutom sig själv, ha två ytterligare renvaktare om en renhjord översteg 300 renar.⁶⁴
3. Den tredje stämningen gällde Mikko-Lásse (Lars Mickelsson Niia), Joná (Jon Olsson Svonni), Enok-Anders (Anders Nikolausson Huuva) och Lars P:son Keinil, den sistnämnda hörde till Kalasvuoma lappby⁶⁵ men hade sina renar i Rautasvuoma lappby. Lappfogden anmälde dem för att de inte hade hörsammat tillsägelser från Lappväsandets tjänstemän när de under hösten skulle samla renar till vinterlandet.
4. Den fjärde stämningen var riktad mot samtliga 15 renskötare i Rautasvuoma lappby. Det gällde förseelser mot §§ 2 och 4 i byaordningen för Rautasvuoma lappby. Förseelsen innebar att de 15 husbönderna "hållit sina renar efter den 15 november 1930 på sommar- och höstbete avsedda land" samt att "de haft renarna ihopslagna i hjordar om mera än 1 500 djur."⁶⁶ De anklagade var Gabná samebys samtliga vuxna renskötare:

Bäre (Per Nikolausson Huuva),	1904–1971
Enok-Anders (Enok Anders Nikolausson Huuva),	1894–1950
Eriga-Gustu (Gustaf Eriksson Huuva),	1875–1951
Eriga-Lásse (Lars Eriksson Huuva),	1872–1936
Stuor-Biete (Per Eriksson Huuva),	1881–1951
Bihtu (Per Henriksson Kuhmunen),	1846–1945
Bihtu-Ándaras (Anders Persson Kuhmunen),	1888–1952
Josefa-Biete (Per Josefsson Niia),	1913–1973
Mikko-Lásse (Lars Mickelsson Niia),	1877–1947
Mikko-Biete (Per Mickelsson Niia),	1875–1943
Nihka-Bierar (Per Nilsson Niia),	1875–1956
Juntek (Johan Larsson Pokka),	1890–1961
Stuor-Beahka (Per Larsson Pokka),	1893–1973

⁶⁴ Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931, §§ 51–52 och §§ 57–58.

⁶⁵ Den dåtida benämningen för Leaváš sameby.

⁶⁶ § 57 i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931 vid Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv.

Rutna-Biete (Per Andersson Pokka),
Joná (Jon Olsson Svonni),

1880–1941
1873–1963⁶⁷

Samtliga fyra åtal behandlades på det Första Allmänna Sammanträdet av Jukkasjärvi tingslags häradsrätt på tingsstället i Giron/Kiruna, den 19–21 januari 1931 och domen meddelades under det Andra Allmänna Sammanträdet den 16 mars 1931 på tingsstället i Giron/ Kiruna. Rättegången leddes av häradsdomaren Oskar Wilhelm Stenudd med 11 nämndemän, samtliga män och hemmahörande i Giron/Kiruna, Važáš/Vittangi, och Paksuniemi i Čohkkiras/Jukkasjärvi. När jag studerar rättegångsprotokollet kan jag inte se någon med samiskt efternamn som var nämndeman. Lappfogden Ragnar Pappila och lapp-tillsyningsmannen Elias Eliasson Stålnacke var kallade som vittnen under förhandlingen. Stålnacke tjänstgjorde i vanliga fall som nämndeman men var inte med och dömde vid de punkter där Lappväsendet var kärandepart.⁶⁸ Åklagare var Arthur Wallin, som även var landsfiskal i Giron. Enligt Elle-Máret Huuvas uppgifter så hölls rättegången på svenska, men häradshövdingen Stenudd tolkade till finska. Ingen av de anklagade behärskade svenska, och finska var inte deras modersmål. Det var därför svårt för de närvarande renskötarna att försvara sig. Eriga-Gustu berättade:

Jag kände mig olycklig när jag inte behärskade det svenska språket. Då hade jag fritt ur hjärtat själv kunnat förmedla mina egna åsikter.⁶⁹

De anklagade hade inte fått fram ett ord när det var deras tur att vittna. Vid sidan av att inte kunna få försvara sig på sitt modersmål så hade det funnits en rädsla över att försvara något som man inte gjort sig skyldig till.⁷⁰

Men Gabnásamernas tystnad kan också förstås som ett motstånd. Traditionellt sätt har tystnad, *jávohisvuohhta*, i den samiska kulturen inneburit att man inte är överens med den som talar. Det är också en form av utövat motstånd mot överheten.⁷¹ Tystnaden kan också ses som en reaktion på att andra med mer makt redan har bestämt

⁶⁷ Uppgifter om tilltalsnamnen på samiska för Gabnás renskötare och deras födelse- och döds-
talsår är hämtad från Niiä, 2024, s. 341–343.

⁶⁸ Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv, Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931.

⁶⁹ Gustav Huuva i Gabna sameby berättar, året är 1947 s. 4.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Lehtola. Evasive strategies of defiance, s. 32.

premisserna för samtalet. Det spelar därför ingen roll vad man säger, eftersom ingen lyssnar och förstår det sagda.⁷²

I intervjun med Elle-Máret Huuva uppger hon att rättegången ägde rum i mars 1931 i Važáš/Vittangi. Alla dömdes att betala böter, men tre av dem valde i stället att gå i fängelse. Hon kallar det för "tinget i Vittangi" och även Niia (2024) som använder Eller-Máret Huuva som källa anger att rättegången ägde rum i Važáš/Vittangi. Hon berättade vidare att rättegången ägde rum i Wikmans hus i Važáš/Vittangi. Rättegången leddes av landshövding Bernard Gärde med länsassessor Ragnar Sundberg som förde protokollet. En person som hette Wanhainen fungerade som tolk mellan finska och svenska.⁷³

Jag har inte funnit, trots idogt letande, uppgifter om ett sådant möte vare sig i lappfogdens arkiv eller i landskansliets och landskontorets arkiv. Kunde "tinget i Vittangi" varit en del av de möten som 1930 års lapputredning genomförde bland lappbyarna i Norrbotten under arbetet med utredningen? Jag har inte funnit något protokollfört möte med landshövding Gärde i de offentliga arkiven. Jag har däremot funnit en intervju med en av Bihtus barnbarn Johan Kuhmunen som 1986 berättade vad som hände under en vårmarknad i Važáš/Vittangi. Den 15 april 1931 kom hela Länsstyrelsen upp och att:

Samerna förhöordes och värderingsmän tillsattes för att utreda höskadorna. Samerna dömdes till dryga böter. Men Bihto och två andra vägrade att betala böter.⁷⁴

Vid två olika tillfällen blev Gabnásamerna förhörda. De ställdes till svars av Länsstyrelsen respektive häradsrätten. Det ena handlade om att Länsstyrelsen och landshövdingen i samband med en vårmarknad i Važáš/Vittangi den 15 april 1931 förhörde dem angående höskador på böndernas hö. Det andra handlade alltså om rättegången i häradsrätten den 19–21 januari och 16 mars 1931.

Gabnásamerna uppfattade säkert mötet med landshövding Gärde i Važáš/Vittangi som en rättegång och en makt demonstration mot dem. De blev ifrågasatta i sitt kunnande som renskötare och förhörda av myndigheterna. Det var en situation där den asymmetriska relationen mellan Gabnásamerna och myndigheterna var tydlig. Det är

⁷² Lehtola. *Evasive strategies of defiance*. s. 32.

⁷³ Tillägg till tiden runtom Tingt 1931 i B-mappar Gabná, B 7 Važášdiggi njukčamánu 1931.

⁷⁴ B. Mesch & H. Andersson. *Drömmen om fjällen: berättelsen om en tid då allt blev annorlunda*. 3 uppl. (Arena, 1995.)

inte konstigt att dessa händelser i efterhand har blandats ihop i och med att det inträffar nära varandra i tid samt att de båda gångerna blir anklagade och kritiserade för sitt sätt att bedriva renskötsel.

Det är alltså belagt att en rättegång i Jukkasjärvi häradsrätt ägde rum i Giron/Kiruna, i januari och i mars 1931 där samtliga av Gabnás aktiva renskötare blev dömda för olika förseelser i byaordningen. Deras straff var att betala böter. Den 86-årige Bihtu betalade inte de böter han dömdes till att betala utan avtjänade i stället sitt straff i stadsfängslet i Luleå.⁷⁵ Han skrevs in i stadsfängelset den 25 juli 1931 och släpptes fri den 18 augusti 1931.⁷⁶ Det finns inga ledtrådar i materialet som kan ange varför han inte betalade böterna. Kanske hade han inte tillräckligt med pengar, men å andra sidan hade han två söner som också blev dömda som hade kunnat hjälpa honom att betala sina böter och slippa fängelset i Luleå.

Hur uppfattade renskötarna i Gabná själva den här situationen och vilka möjligheter hade de att göra motstånd och protestera mot Lappväsendet, landsfiskal och häradsrätt?

Undvikande och förhalande mot Lappväsendet

I en studie av samers motstånd mot myndigheterna under 1930-talet i Ohcejohka/Utsjoki i norra Finland har Lehtola visat på hur samer gjorde ett tyst motstånd i vardagen genom att helt enkelt undvika myndighetspersoner och inte riskera eventuella konfrontationer. De kunde också vara medvetet senfärdiga och förhålla saker och ting för att slippa gå myndigheterna till mötes. Det kan också handla om att använda en form av dubbelkommunikation eller dubbelagens. På ytan verkar personen vara undfallande och samarbetsvillig. Personen säger sig göra det den blir tillsagd att göra, men så fort myndigheterna ser åt ett annat håll, gör den som planerats från början.⁷⁷ Lehtola kallar det för en "fredlig motsträvhhet."⁷⁸

⁷⁵ I intervjun med Elle-Måret Huuva berättar hon att tre personer inte betalade de böter de dömdes till att betala, utan i stället valde att gå i fängelse. Hon uppger att en av dem var Bihtu. I boken om Gabna samebys historia namnger Niia att de tre personerna var Rutna-Biete (Per Andersson Pokka), Stuur-Beahka (Per Larsson Pokka) och Bihtu (Per Henriksson Kuhmunen). Jag har inte funnit uppgifter om att Rutna-Biete och Stuur-Beahka suttit i fängelse trots att jag sökt igenom fångrullorna med register för år 1931 och 1932.

⁷⁶ Kriminalvårdsanstaltens i Luleås arkiv, handlingar rörande intagna 1896–1932.

⁷⁷ Lehtola. Evasive strategies of defiance.

⁷⁸ Lehtola. Evasive strategies of defiance. s. 32. På engelska; "peaceful obstinacy".

Det här var motståndshandlingar som inte krävde någon större planering och organisering, de ägde snarare rum i vardagen. Den typen av motstånd kan också karaktäriseras som "en myrlik, envis uthållighet för att försäkra sig om en kollektiv överlevnad när man befinner sig under ett hårt förtryck och utrymmet för politiskt motstånd är begränsat."⁷⁹ Det här tysta, envisa myrlika motståndet i vardagen var inte unikt för den samiska gruppen, även andra grupper med ringa handlingsutrymme och med ett hårt tryck från överheten använde samma strategier i vardagen för att utöva motstånd.⁸⁰

För att förstå det motstånd som samer utövade blir det meningsfullt att förstå den samiska kulturella kontexten. Evjen och Lehtola har i sin studie av samers möten med tyska armén under andra världskriget i norra Finland och Norge visat hur det nordsamiska begreppet *birget* är betydelsefullt för att förstå samers motståndsstrategier.⁸¹ Birgetmentaliteten handlar om att klara sig eller att anpassa sig efter de rådande omständigheterna. Det är en färdighet som försäkrar en fortsatt överlevnad i ett klimat där man inte alltid kan förutspå eller styra vädrets skiftningar.⁸² Det indikerar också en kulturell resiliens och i stället för "offerskap" handlar det enligt Evjen och Lehtola, med inspiration från Gerald Vizenor, om "ett tillstånd av aktiv överlevnad." Att ta ansvar för sina handlingar utan att beklaga sig.⁸³ Begreppet *birget* har även bäring för min förståelse av Gabnásamernas motstånd mot Lappväsendet. Trots sin upprördhet berättade Elle-Máret Huuva hur de blivit behandlade av Lappväsendet. Hon uttryckte sin "rättfärdiga vrede", men jag tolkar det som att hon uttryckte en birgetmentalitet i hur hon resonerade kring domslutet. Trots att de hade blivit oskyldigt anklagade och dömda menade hon att det ändå till slut blev bra för dem:

⁷⁹ M. J. Bartkowski. Recovering Nonviolent History. I M. J. Bartkowski (red.). *Recovering Nonviolent History. Civil Resistance in Liberation Struggles*. (Lynne Rienner Publishers), s. 1–2, citerad i Lehtola. Evasive strategies of defiance., s. 30.

⁸⁰ Lehtola. Evasive strategies of defiance.

⁸¹ B. Evjen & V.-P. Lehtola. Mo birget soadis. (how to cope with war), *Scandinavian Journal of History*, 45:1, 2020.

⁸² Evjen & Lehtola. Mo birget soadis.

⁸³ Lehtola. Evasive strategies of defiance, s. 33 som citerar G. Vizenor. *Manifest Manners: Narratives on Postindian Survivance*. (Nebraska University Press, 1999, s. 25–47.) "Tillstånd av aktiv överlevnad" är min översättning av "survivance".

Vi godkände aldrig tinget i Vittangi, fastän vi fick betala böter. Vi vann på sätt och vis eftersom vi kom loss från Elias. Som vi inte hade tyckt om och som vi inte hade kunnat arbeta för. En annan stor sak, från och med tinget var att vi inte längre behövde betala höskadeersättningarna till bönderna som hade varit en ekonomisk press och ibland på sina håll en livsfara.⁸⁴

Dubbelkommunikation, enligt Lehtola, är på samma sätt som birget-mentaliteten en viktig samisk kulturell praxis.⁸⁵ Det innebär att man säger en sak, men menar egentligen någonting annat. Bara de som är inom gruppen kan avkoda och förstå avsändarens egentliga budskap. Den här typen av dubbelkommunikation finns bland annat i jojkar. Gaski har analyserat en känd jojk som handlar om en kamp mellan den samiske *noaiddi* och tjuven, där tjuven representerar överheten.⁸⁶

I det detaljerade rättegångsprotokollet kan man utläsa Gabnásamernas motståndshandlingar vid nästan varenda paragraf. Motståndet utgjordes av undvikande, förhalande senfärdighet och agerande med en dubbelagens och dubbelkommunikation.

Det finns flera exempel på undvikande, särskilt i den första och tredje anklagelsen, anser jag. Eriga-Lásse ska ha svarat lapptillsyningsmannen Stålnacke sedan han fått en "bestämd tillsägelse" att samla ihop strörenar i grannsamebyn Dálmá/Talma. Svaret var att han inte kunde göra det eftersom han "varit sjuk vid tillfället", även om han "för tillfället icke legat."⁸⁷ När Eriga-Lásse svarar att han varit sjuk, är det ett sätt att undvika en direkt konfrontation och samtidigt göra motstånd.

På samma sätt undviker Enok-Anders Lappväsendet när han svarar lapptillsyningsmannen att "inte kunde efterkomma det eftersom han bränt sönder sina skodon."⁸⁸ Även Joná hade uppgivit till Stålnacke vid ett sammanträffande vid Rensjöns station att han inte kunde följa Stålnackes order eftersom han hade 20 dragrenar som han skulle flytta med till vinterlandet. Dessutom var hans hustru sjuklig och han hade endast till sin hjälp en 16-årig son och 7-årig dotter.⁸⁹ Alla förklaringar som Gabnásamerna ger till varför de inte lyder lappväsendets order är fullt rimliga och inget som det finns anledning att betvivla. Det

⁸⁴ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931, s. 8.

⁸⁵ Lehtola. Evasive strategies of defiance.

⁸⁶ H. Gaski. "When the Thieves Became Masters in the Land of the Shamans" Nordlit. No. 15 (2004).

⁸⁷ Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931, § 50.

⁸⁸ Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931, § 52.

⁸⁹ Ibid.

stämde säkert att Jonás hustru var sjuklig, men trots det menar jag att kollektivet sammantaget utövade ett förhalande och undvikande – ett sätt att göra motstånd.

Det finns också andra exempel på förhalande. I protokollet beskrivs att de åtalade lovar lapp tillsyningsmannen att de ska bege sig till olika platser, men sedan inte gör det eller kommer vid en senare tidpunkt.

Stuor-Beahka hade också fått en order av lapp tillsyningsmannen att bege sig till Dálmá/Talma, för att samla ihop strörenar. Han hade svarat lapp tillsyningsmannen att han inte kunde göra det eftersom han hade en hjord på 2 000 renar att vakta med endast två andra personer. Han hade dock begett sig till Dálmá/Talma, två dagar senare. Jag menar att det här också är ett exempel på både ett undvikande och förhalande. Under själva rättegången förnekar Bihtu-Ándaras och Stuor-Beahka att de ens fått någon tillsägelse av Stålnacke att samla ihop renarna.

Direkt konfrontation och rättfärdig vrede

Jag har visat de olika strategier som Gabnásamerna använde för att göra motstånd i sina möten med Lappväsendet och häradsrätten. Det var förhalande och undvikande, tyst motstånd, dubbelagens eller dubbelkommunikation och *birget*, det vill säga förmågan att anpassa sig efter rådande omständigheter.

Utöver det argumenterar jag för att Gabnásamerna också gick i direkt konfrontation mot Lappväsendet och häradsrätten. De gav uttryck för en "rättfärdig vrede."⁹⁰ Det skedde både när händelserna inträffade 1931 och 1980 och när Elle-Máret Huuva 50 år efter det inträffade ger uttryck för en "rättfärdig vrede" när hon minns och berättar om händelserna.

Med hjälp av Coulthards tankegångar kring "rättfärdig vrede", kommer jag att fördjupa förståelsen av Gabnásamernas motstånd mot myndigheterna.⁹¹ Coulthard har diskuterat begreppet i anslutning till möjligheten till försoning mellan stater och urfolk i Kanada. Han har kritiskt behandlat "erkännandets politik" och den "försoningspolitik"⁹² som i kölvattnet av Sannings- och försonings-

⁹⁰ Coulthard, *Red Skin, White Masks*, s. 110.

⁹¹ Coulthard, *Red Skin, White Masks*.

⁹² Coulthard, *Red Skin, White Masks* "Politics of recognition" och "politics of reconciliation", min översättning.

kommissions slutrapport blev en del av Kanadas officiella politik gentemot urfolken.⁹³ Kanadas regering ville försonas med urfolken och lämna det koloniala förflutna bakom sig och gå vidare. Det fanns en underliggande förhoppning från majoritetssamhället att urfolken inte skulle fastna i ett negativt känslotillstånd och älta det förflutna. Coulthard menar att det i det offentliga Kanada fanns en uppfattning om att *ressentiment* – en vrede och harm över det förflutnas koloniala övergrepp och samtida oförrätter – är en negativ känsla som urfolken snabbt borde glömma, komma över och i stället blicka framåt.

Begreppet *ressentiment* har franskt ursprung och betyder på svenska "känna något igen."⁹⁴ Det har primärt använts inom etisk filosofi och introducerades av Friedrich Nietzsche 1887 i *Till moralens genealogi*. Nietzsche menade att *ressentiment* var ett negativt känslotillstånd kännetecknat av bitterhet och internaliserad vrede som den förtryckta människan snabbt bör ta sig ur. Nietzsches tolkning har kommit att utmanas av bland annat filosofen och förintelseöverlevaren Jean Améry och den antikoloniala tänkaren Frantz Fanon.⁹⁵ I Amérys förståelse av begreppet handlade det inte om att komma över det som har hänt och gå vidare, utan i stället förstod han *ressentiment* som "ett nytt tänkande kring moral utifrån offrens erfarenheter" och han förespråkade att man hellre ska kvarstå i *ressentiment*.⁹⁶ För Fanon handlade det om att inte avfärda den koloniserades känsla av vrede, utan i stället erkänna dess transformerande styrka för att åstadkomma en förändring.⁹⁷ Coulthard förstår urfolkens *ressentiment* som ett "politiserat uttryck för urfolkens ilska och vrede"⁹⁸, tydligt inspirerad av Fanon.⁹⁹ Rättfärdig vrede är "ett tecken på vårt kritiska medvetande, vår känsla för rättvisa och orättvisa och vår medvetenhet av och ovilja att försona oss med ett strukturellt och symboliskt våld som fortfarande är närvarande i våra liv."¹⁰⁰

I mitt material finns exempel på rättfärdig vrede, bland annat i intervjun med Elle-Máret Huuva som görs i början av 1980-talet.

⁹³ Coulthard. *Red Skin, White Masks*.

⁹⁴ J. Améry. *Bortom skuld och botgöring: en betvingads försök att betvinga sitt öde*. (Bokförlaget Faethon, 2021), s. 174: I Svenska akademins ordbok översätts *ressentiment* med "känsla av förtrytelse, harm, ovilja, bitterhet, agg, groll, bitter hågkomst". Se: *ressentiment* | SAOB | svenska.se [hämtad den 10 februari 2024].

⁹⁵ Améry. *Bortom skuld och botgöring* och F. Fanon. *Svart hud, vita masker*. (Daidalos, 1995.)

⁹⁶ Améry. *Bortom skuld och botgöring*, s. 169.

⁹⁷ Fanon. *Svart hud, vita masker*.

⁹⁸ Coulthard. *Red Skin, White Masks*, s. 109.

⁹⁹ Coulthard. *Red Skin, White Masks*, s. 112.

¹⁰⁰ Coulthard. *Red Skin, White Masks*, s. 126.

Vid den tidpunkten har det gått över 50 år sedan de svåra händelserna och rättegången under vintern 1930–1931. Tiden spelar ingen roll, känslorna av upprördhet och vrede är lika starka för Elle-Máret Huuva som om händelserna hade ägt rum i går, när hon i vredesmod återberättar det som inträffade. I den transkriberade intervjun står det:

Jag är fortfarande arg, fastän det är 50 år sedan tinget i Vittangi skedde, säger hon med hård röst. Hon pendlar mellan att skratta, torka tårarna och sucka.¹⁰¹

Jag menar att Elle-Máret uttryckte en rättfärdig vrede, hon fortsätter att beskriva känslan av att bli orättvist behandlad av "ämbetsmännen."

Det som nu hände oss var från vårt synsätt, helt klart en orättvisa och en oförskämdhet mot oss. Vi dög inte till att leva på vårt eget levnadssätt, allt vad vi hade gjort blev till lögner och till ovärdighet. All vår kunskap, vår skicklighet om vårt eget liv gjordes till ingenting. Tänkte de verkligen att vi samer var utan förstånd, vi hade ju ett bra liv fastän det var annorlunda beskaffat än deras liv. Jag måste berätta hur ämbetsmannen såg ner på oss samer.¹⁰²

Gabnásamerna gick även i direkt konfrontation. Strax efter domen i mars 1931 samlade Eriga-Gustu alla renskötare till ett möte. Till mötet kom även lapptillsyningsmannen Elias Stålnacke. Eriga-Gustu vände sig direkt till honom, pekade mot honom och sa:

Vår egen kunskap om renskötsellivet har gjorts till ingenting och vi beskylls för att vara lata. Svensken har börjat anklaga oss med kraft av lagen och det har gått så långt att vi har blivit förbjudna att fara till renskogen. Varför inte göra enligt vår plan, att vänta på att vädret stannar upp och efter det samla renarna till rengärde. I stället leva om på det här sättet och dra oss inför rätta, som om vi inte själva kan klara av att sköta om vårt eget.

Alla Gabnas husbönder är nu stämda. Att vi är lata och inte tar vårt ansvar är inte sant, detta är en orättvisa. Vi har försökt göra allt vi kunnat och orkat, men när vintervädret var som det var, då måste vi låta renhjorden vara utan tillsyn. Vi har blivit beskyllda om vinterskiljingen och det var inte bara vårt fel, det vet lapptillsyningsmannen väl.¹⁰³

Ett annat exempel på hur samer gick i direkt konfrontation med myndigheterna var när landshövdingen i Norrbotten reste runt och besökte lappbyarna i länet. I augusti 1930 kom han till Njuohčamjávri där Eriga-Gustu och Elle-Máret bodde. Det följande citatet har inget

¹⁰¹ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931, s. 2.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931, s. 5.

direkt samband med den tidigare beskrivna rättegången 1931. Men det ger en bra bild av hur de i stället för att undvika en situation faktiskt går i svaromål och direkt konfronterar och ifrågasätter *mahearrá*¹⁰⁴, landshövding Gärde. Jag menar att Eriga-Gustu i det här citatet också uttryckte en rättfärdig vrede:

I augusti 1930, när männen hade kommit från kalvmärkningen, så färdades det en eller annan kommitté som kom från Årosjokk. Landshövdingen Gärde var med i den gruppen, på den tiden var det många kommittéer som färdades. Gustu hämtade färsk matren till de stora gästerna. Gästerna åt, sedan frågade landshövdingen tolken Wanhainen och tittade på Gustu, han satt vid ändan på sängen.

Den här stugan är byggd utan lov. Lagen säger att ni inte får bo så här. Du måste riva stugan.

Jag [Elle Máret] satt vid spisen och jag bara hoppade till när jag såg hur Gustu stod med rak rygg, och hat i sitt ansikte och gick fram till mahearrá, han viftade med knytnäven och sade med hård röst;

– Jag tror inte det finns en sådan lag i Sverige, inte kommer det en person till mitt hus som jag byggt och river det.¹⁰⁵

Här visar också Eriga-Gustu att han inte erkände den lag som landshövdingen hänvisade till. Landshövdingen anklagade Eriga-Gustu för att brutit mot lagen genom att ha byggt sig en stuga.

Gabnásamerna protesterade och konfronterade även Lappväsendet och häradsrätten inom utrymmet som de formella ramarna gav. Under rättegången 1931 protesterade de när lapptillsyningsmannen Stålnacke skulle kallas in som vittne. De åberopade jäv eftersom det var han som hade anmält dem i målet och dels var i tvist med honom om ett stängsel. Häradsrätten menade att Stålnacke inte var jävig och han kunde därför avlägga vittnesmål i rätten.¹⁰⁶ Under rättegången förklarade sig samtliga samer vara oskyldiga till de anklagelser som riktades mot dem.

Några månader efter häradsrättens domar skickade Rautasvuoma lappby ett brev till Kunglig majestäts befallningshavande i Norrbottens, alltså till landshövdingen. I brevet från den 17 juli 1931 beskrev de Pappilas och Stålnackes fientlighet mot dem. De ville byta ut dem mot någon annan lappfogde och lapptillsyningsman.¹⁰⁷ I brevet skrev byn att de ansåg att Pappila och Stålnacke var inkompetenta

¹⁰⁴ Man använde den finska benämningen för landshövding; *mahearrá* pga. att finska var den tidens myndighetsspråk i området.

¹⁰⁵ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931, s. 2–3.

¹⁰⁶ Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv i Domböcker vid ordinarie ting, vårting, 1931, § 50.

¹⁰⁷ Brev från Rautasvuomas byalags till Landskansliet. Anmälan av Lappfogde Ragnar Pappila för olämpligt uppträdande, den 17 juli 1931.

för sina uppdrag och borde avskiljas från sina tjänster. Trots att Pappila var av samesläkt, så var han mer van vid "hotellivet" och har inte levt "lappliv", skrev Gabnásamerna till landshövdingen.¹⁰⁸

"Den dagen kommer, då ni tvingas gå samman"¹⁰⁹

Det som upplevdes under de svåra åren på 1930-talet och Lappväsendets orättvisa behandling ledde till att samerna i Gabná såg sig tvungna att organisera sig bortom Lappväsendets kontroll. Den kollektiva, rättfärdiga vreden gav drivkraft till en mobilisering ihop med andra samer i Kirunaområdet utanför lappbyns lilla enhet.

I början av 1900-talet började den samiska befolkningen i Norge och Sverige för första gången att kollektivt organisera sig politiskt. Tillsammans formulerade de ett organiserat motstånd mot statsmakterna. År 1904 bildades Lapparnas Central Förbund med bland annat de första samepolitiska pionjerna Elsa Laula, Gustav Park och Torkel Tomasson. De första landsmötena som samlade samer från Norge och Sverige möttes i Tråante/Trondheim, 1917 och året efter i Staare/Östersund. Samma år gavs även det första numret av *Samefolkets Egen Tidning* ut. Den blev en viktig kanal för att informera och mobilisera samer i svenska Sápmi.

Det var till en början mest i det sydsamiska området som samer engagerade sig politiskt. Redan i mars 1922 skriver Torkel Tomasson en uppmaning "till sameh i Norrbotten."¹¹⁰ Han skrev vidare att:

alltid finns det väl unga och dugliga samemän även i Norrbotten, vilka kunna samla sameh och vägleda dem till ett organiserat föreningsliv.¹¹¹

Några av Samefolkets tidiga nummer gavs ut på finska under de första åren för att underlätta och nå ut till samerna i det nordsamiska om-

¹⁰⁸ Brev från Rautasvuomas byalags till Landskansliet. Anmälan av Lappfogde Ragnar Pappila för olämpligt uppträdande, den 17 juli 1931. Det är intressant att notera hur Gabnásamerna definierade en samisk tillhörighet. Trots att Pappila var släkt med flera av Gabnásamerna, så såg de honom inte som same eftersom han inte hade någon praktisk kunskap om det liv som de levde, utan var mer van vid, som de menade ett bekvämt "hotelliv" i staden. Det är heller kanske inte så konstigt om Gabnásamerna distanserade sig och inte ville känna något släktskap med honom med tanke på hur han hade betett sig mot dem.

¹⁰⁹ Citat av Per Thuuri från Dálmá sameby som deltog på det samiska landsmötet i Staare/Östersund 1918 och försökte få samerna i Gironområdet att organisera sig. Han gav upp försöken att bilda en sameförening i Jukkasjärvi och ska ha uttalat citatet innan han emigrerade till Alaska under slutet av 1920-talet. I M. Stenberg, *Kiruna 100-årsboken*, del 1. (2000), s. 196.

¹¹⁰ T. Tomasson, *Samefolkets Egna Tidning*. 1:1, (1–2), (1922–1923).

¹¹¹ T. Tomasson, *Samefolkets Egna Tidning* (1922), s. 4.

rådet, i första hand till Gárasávvun och Čohkkiras.¹¹² Vid den här tidpunkten hade inte samerna i Čohkkiras/Jukkasjärvi kunskaper i svenska, men däremot i finska eftersom det ju var myndigheternas och kyrkans språk som de talade med samerna.

Jukkasjärvi sameförening bildades i december 1937 på Privat-hotellet i Kiruna. Det hade gjorts två tidigare försök. Skälen till att den kollektiva mobiliseringen bland samerna i Gironområdet dröjde var flera. Bland annat beskrev Margareta Stenberg att ett av skälen säkerligen var händelserna vid tinget i Važáš/Vittangi, som tvingade fram föreningsbildandet. En annan orsak var de svåra väderleksförhållanden under 1930-talet som kulminerade med nödåren 1935–1936. Endast tio procent av renarna överlevde och det ledde till att många familjer blev utan renar och i förlängningen utblottade. De kunde inte klara sitt livsuppehälle. Stenberg beskrev vidare att det rådde en stämning av uppsluppenhet och förhoppning vid sameföreningens invigningsfest.¹¹³

Slutdiskussion

I augusti 2023 ordnade ungdomarna i Gabná och Leaváš¹¹⁴ en minnesceremoni utanför det nybyggda stadshuset i Kiruna. Ceremonin hölls över alla de marker och platser i det samiska landskapet som är oåterkallligen förlorade på grund av gruvbrytningen i Kiruna med omnejd. Det var en stund för alla samer i området att sörja och ta farväl av platserna som aldrig kommer åter. En av ungdomarna läste upp namnen på de fjäll, bäckar, sjöar, myrar och andra platser som är borta för alltid och tackade för den tid de hade fått vistats där. Samtidigt ordnades en manifestation och protest mot den fortsatta gruvbrytningen.¹¹⁵

När vi blickar tillbaka, nästan hundra år i tiden, har jag visat att ungdomarnas förfäder möttes av samma okunskap och oförståelse om förutsättningen för att bedriva renskötsel när de 1931 blev stämda och dömda av Lappväsandet och häradsrätten. Vid sidan om konflikten om rättigheter både då och nu finns den ontologiska konflikten, en konflikt mellan två skilda förståelseramar eller kunskaps-

¹¹² Karesuando och Jukkasjärvi.

¹¹³ Stenberg, *Sameföreningen*. s. 198.

¹¹⁴ Ungdomarnas nätverk heter Leaváža ja Gápna nuorat.

¹¹⁵ M. Unga, Sveriges Radio, Sameradion, Ungdomarna: Vi har nått en smärtgräns – Same-radion | Sveriges Radio, publicerad 2023-08-29 [hämtad 2024-03-10].

system. Myndigheter och gruvbolag står på en sida och renskötare på den andra. Konflikten ligger i olika förståelser för hur man ska relatera, värdera och förvalta renar, renskötsel och landskap.¹¹⁶

I kapitlet har jag undersökt det motstånd som Gabnásamerna utövade när de orättvist anklagades av Lappväsendet och dömdes av Jukkasjärvi häradsrätt den 16 mars 1931. Jag har visat de olika strategier Gabnásamerna praktiserade, till exempel att de undvek Lappväsendet och var medvetet senfärdiga för att slippa en direkt konfrontation med tjänstemännen.

Samtidigt har jag argumenterat för att Gabnásamerna även aktivt gick in i direkt konfrontation med myndigheterna. Jag har använt mig av begreppet "rättfärdig vrede" för att bättre förstå Gabnásamernas direkta konfrontationer med myndigheterna. De ifrågasatte landshövdingen vid möten och de skällde ut lapptillsyningsmannen. De gjorde även motstånd inom de ramar som det rådande systemet erbjöd. De protesterade vid rättegången och åberopade jäv när lapptillsyningsmannen skulle vittna mot dem. Man förnekade skuld i alla de anklagelser som kom från Lappväsendet. Några månader efter rättegången skrev de även ett formellt brev till landshövdingen och bad om att få lappfogde Pappila och lapptillsyningsman Stålnacke utbytta. De ansåg att de var så inkomptenta och fientligt inställda mot Gabnásamerna.

Den "rättfärdiga vreden" inspirerade till fortsatt kollektiv mobilisering för Gabnásamerna och andra samer i Kirunaområdet. En konsekvens av händelserna 1930–1931 var att samerna såg sig tvungna att organisera sig för att kunna göra ett kollektivt, organiserat motstånd mot myndigheterna. Det ledde så småningom till bildandet av Jukkasjärvi sameförening 1937.¹¹⁷ En sameförening som bildades trots Lappväsendets protester. Myndigheten var nämligen emot att renskötande samer organiserade sig i föreningar tillsammans med samer utanför lappbyarna.¹¹⁸ Myndigheten ville inte förlora kontrollen över de renskötande samerna.

Materialet till den här artikeln kommer till stor del från ett privatarkiv tillhörande Margareta Huuva Stenberg som var en av döttrarna till huvudkällan Eriga Gustu. Hon och hennes syskon intervjuade

¹¹⁶ M. Blaser. Doing and undoing Caribou/Atiku: diffractive and divergent multiplicities and their cosmopolitical orientations. *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society* 1:1 (2018): s. 47–64.

¹¹⁷ M. Stenberg, Sameföreningen. s. 196–199.

¹¹⁸ Lantto. Lappväsendet, s. 129.

föräldrarna och dokumenterade bland annat det som hände vid rättegången 1931. Syskonen förutom Margareta, även Lars Hufva, Anna Huuva Dynesius och Inger Huuva Utsi började redan på 1940–1950-talet att dokumentera Gabnás historia. Deras systematiska dokumentation över samebyns historia kom att sträcka sig under hela deras levnad och de bildade egna arkiv över Gabnás historia. Kanske var en av drivkrafterna till detta föräldrarnas "rättfärdiga vrede" som även de kanske upplevde i barndomshemmet och med händelserna på 1930-talet? De dåliga erfarenheterna av myndigheterna gjorde att de kanske tyckte att kunskapen och Gabnás kollektiva minne bäst bevarades i egna arkiv, utanför de offentliga? Det fanns säkert en brist på tillit till myndigheter och den förstärktes i och med händelserna under 1930-talet. De visste ju från föräldrarnas berättelser att svenska myndigheter nedvärderade dem, deras historia och kunskap.

Gabnásamerna var på många sätt offer för ett strukturellt förtryck och ett system i form av lappväsande och en "lapp-skall-vara-lapp"-politik, som begränsade deras handlingsutrymme och kontrollerade deras sätt att leva. Det fanns också ett rättsväsande, inom vilket de inte kunde göra sig förstådda på sitt samiska modersmål. I stället för att lyssna och förstå skuldbelade rättsväsendet dem moraliskt och juridiskt och straffade dem för något som Gabnásamerna menade sig inte ha någon skuld i.

Samtidigt var de inga handlingsförlamade offer. Gabnásamerna var medvetna om att de blev orättvist behandlade av myndigheterna och att deras kunskap och sätt att leva inte respekterades utan nedvärderades. Det betydde inte att de internaliserade det nedlåtande synsättet om sig själva. Gabnásamerna menade tvärtom att Lappväsendets tjänstemän var okunniga eftersom de inte kände till något om "lapplivet" och de ville få dessa inkompetenta tjänstemän utbytt. Gabnásamerna tog sitt straff. De betalade böter och en av dem, den 86-årige Bihtu, satt tre veckor i stadsfängslet i Luleå.

Man skulle kunna argumentera för att de därmed accepterade premisserna för sin skuld och underordning. Jag menar att det i stället handlade om en birgetmentalitet, eller kulturell resiliens. De hade inte annat val än att ta sitt straff och anpassa sig till situationen och rådande omständigheterna. Som Elle-Máret sa: "Vi godkände aldrig tinget."¹¹⁹ De ansåg inte att de hade gjort något fel eller att de saknade kunskap om sina liv. Mot bakgrund av det, menar jag att Gabná-

¹¹⁹ Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931, s. 8.

samerna i detta bibehöll och insisterade på sin subjektivitet och
agens. Genom "rättfärdig vrede" upprätthöll och värnade de om
kollektivets inneboende värdighet och kunskap.

Referenser

- Améry, J. *Bortom skuld och botgöring: en betvingads försök att betvinga sitt öde*. (Bokförlaget Faethon, 2021.)
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid: en studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2000.)
- Andresen, A. E., Bjørg & Ryymin, T. *Samenes historie fra 1751 til 2010*. (Cappelen Damm Akademisk, 2021.)
- Bartkowski, M. J. Recovering Nonviolent History. I Bartkowski, M. J. (red.). *Recovering Nonviolent History. Civil Resistance in Liberation Struggles*. (Lynne Rienner Publishers, 2013), s. 1–30.
- Blaser, M. Doing and undoing Caribou/Atiku: diffractive and divergent multiplicities and their cosmopolitical orientations., *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society*. 1:1 (2018): s. 47–64.
- Byaordning för Rautasvuoma lappby = Rautasvuoman [dvs. Rautasvuoman] lapinkylän kyläjärestys: fastställd av Konungens Befallningshavande i Norrbottens län den 9 april 1927, Luleå, 1928.
- Carter, R. G. Of Things Said and Unsaid: Power, Archival Silences, and Power in Silence. *Archivaria*. 61 (2006): s. 215–233.
- Coulthard, G. S. *Red Skin, White Masks: Rejecting the Colonial Politics of Recognition*. (University of Minnesota Press, 2014.)
- Eriksson, K. *Stockholm as a Saami Administrative Area: Articulations of Indigeneity and Swedish Settler Colonialism*. (University of Washington, 2021.)
- Evjen, B. & Lehtola, V-P. Mo birget soadis (how to cope with war). *Scandinavian Journal of History*. 45:1 (2020): s. 25–47.
- Fanon, F. *Svart hud, vita masker*. (Daidalos, 1995.)
- Fröberg, J. Ny gruvlag kan bli slutet för Gabna sameby utanför Kiruna. *Dagens Nyheter*. 10/12 2023. Ny gruvlag kan bli slutet för Gabna sameby utanför Kiruna – DN.se, [hämtad den 20 februari 2024].
- Gaski, H. When the Thieves Became Masters in the Land of the Shamans. *Nordlit*. 15 (University of Tromsø, 2004).
- Ingold, T. *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. (Routledge, 2000.)

- Joks, S., Ø-, L. & Law, J. Verbing meahcci: Living Sámi lands. *The Sociological Review* (2020): s. 305–321.
- Kuokkanen, R. Violence Against Women, Indigenous Self-Determination and Autonomy in Sami Society. I Anderson, K. (red.). *L'Image du Sápmi* 2, (Örebro University Press, 2013), s. 436–452.
- Kuokkanen, R. Reconciliation as a Threat or Structural Change? The Truth and Reconciliation Process and Settler Colonial Policy Making in Finland. *Human Rights Review* 2 (2020).
- Lag (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor.
- Lantto, P. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)
- Lehtola, V-P-. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among Sámi. I Eriksen, T. H., Valkonen, S. & Valkonen, J. (red.). *Knowing from the indigenous north: Sámi approaches to history, politics and belonging*. (Routledge, 2019), s. 29–46.
- Lundmark, L. "Lappen är ombytlig, ostadig och obehövlig". *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*. (Norrlands universitetsförlag, 2002.)
- Lundmark, L. & Rumar, L. *Mark och rätt i Sameland*, (Institutet för rättshistorisk forskning, 2008).
- Mesch, B. & Anderson, H.. *Drömmen om fjällen: berättelsen om en tid då allt blev annorlunda*. 3. uppl. (Arena, 1995.)
- Niia, L- P. *Gabna sameby i förändringens tid 1890–1940*. (Umeå universitet, 2024.)
- Nordin, Å. *Relationer i ett samiskt samhälle: en studie av skötesrensystemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*. (Umeå universitet 2002.)
- Oskal, N. On nature and reindeer luck. *Rangifer* 20, (2000): s. 175.
- Rautio Helander, K. Sami Placenames, Power Relations, and Representation: I I.D Clark, I. D., Hercus, L. & Kostanski, L. *Indigenous and Minority Placenames: Australian and International Perspectives*, (ANU Press, 2014), s. 325–349.
- Rennäringslag (1971: 437) Rennäringslag (1971:437). Sveriges riksdag (riksdagen.se).
- Stenberg, M. Sameföreningen: de svåra åren skapade behovet av en organisation. I *Kiruna: 100-årsboken*. I (2000), s. 196–199.

- Svonni, M. *Sámi-ruota, ruota-sámi sátnegirji: Samisk-svensk, svensk-samisk ordbok*, (Sámi girjjit, 1990).
- Tomasson, T. *Samefolkets Egna Tidning*. 1:1, , 1–2 1922, 1923 (1922).
- Unga, M. Sveriges Radio, Sameradion, Ungdomarna: Vi har nått en smärtgräns – Sameradion | Sveriges Radio, publicerad 2023-08-29 [hämtad 2024-03-10].
- Valkonen, S., Valkonen, J. & Lehtola, V.-P. An Ontological Politics of and for the Sámi Cultural Heritage – Reflections on Belonging to the Sámi Community and the Land. I. Valkonen, S., Xanthaki, A., Heinämäki, L. & Nuorgam, P. (red.). *Indigenous Peoples' Cultural Heritage: Rights, Debates, Challenges*, (Brill, 2017), s. 149–174.
- Vizenor, G. *Manifest Manners: Narratives on Postindian Survivance*. (Nebraska University Press, 1999.)
- Wolfe, P. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of genocide research*. 8 (2006): s. 387–409.
- Zorgdrager, N. *De rettferdiges strid, Kautokeino 1852: samisk motstand mot norsk kolonialisme*, (Vett & Viten i samarbeid med Norsk Folkemuseum, Nesbru, 1997).
- Öhman M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidskrift för kvinnoforskning*. 45:4. (2021): s. 197–214.
- Össbo, Å. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen. Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 420–443.

Arkivmaterial

1. Margareta Huuva Stenbergs arkiv.
 - a. Vittnesmål från tinget i Vittangi 1931 i B-mappar Gabná, undermapp; B 7, Vážášdiggi njukčamánuš 1931.
 - b. Tillägg till tiden runtom Tinget 1931 i B-mappar Gabná, undermapp; B 7, Vážášdiggi njukčamánuš 1931.
 - c. Gustav Huuva i Gabna sameby berättar, året är 1947, av Inger Utsi (f. Huuva) i dokumentet "Till Kunglig befallningshavande" i B-mappar Gabná, undermapp; B 4, Händelser efter höskade-åren 1930.

2. Material från Riksarkivet i Härnösand (tidigare Landsarkivet i Härnösand) HLA.
 - 2.1. Jukkasjärvi lappmarks tingslags häradsrätts arkiv
 - Domböcker vid ordinarie ting, 1931 (vårtinget).
SE/HLA/1040008/A/A I/
Länk till posten:
<https://sok.riksarkivet.se/arkiv/RdxmEeIE6Kgxg2OOXskHs2>.
 - 2.2. Kriminalvårdsantalen i Luleås arkiv.
 - Fångrullor med register, 1931. SE/HLA/1160011/D/D 3/D 3 A/53 Länk till posten:
<https://sok.riksarkivet.se/arkiv/Y1Znjyk6poBEEedCJp4dt1>.
 - Handlingar rörande intagna 1896–1932.
SE/HLA/1160011/F/F 2/2 Länk till posten:
<https://sok.riksarkivet.se/arkiv/XBaL01AJq4AEi5y2W2kHo0>
 - 2.3. Lappfogden i Norrbottens norra distrikts arkiv (LNNA)
 - PM om Lapparnas skadeersättningsskyldighet för höskador genom renar (1930).
Handlingar angående av renar vållade skador, 1916–1942.
SE/HLA/1140002/F II/1.
Länk till posten:
<https://sok.riksarkivet.se/arkiv/35qQBv0Xhqgu6GqVnrVXkl>.
 - 2.4 Norrbottens läns landskanslis arkiv (NLLA).
 - "Rautasvuomas lappbyalag anmäler Pappila för olämpligt uppträdande m.m.", den 17 juli 1931.
Norrbottens läns landskanslis arkiv, Lappdiarium, 1928–1931, SE/HLA/1030008/B XVII/2 (1928-1931), bildnr 80.
Länk till posten:
<https://sok.riksarkivet.se/arkiv/7yc52edbdITTVcnF6sKqN2>.

Rättsmobilisering som metod för att hävda samiska markrättigheter i Sverige

Peter Johansson och Johan Karlsson Schaffer

Inledning¹

I det här kapitlet analyserar vi vilka möjligheter och begränsningar som det svenska rättssystemet sätter för samers möjligheter att hävda rättigheter till land och naturresurser. Frågan är av intresse då samiska individer och grupper under de senaste årtiondena har varit inblandade i otaliga marktvister. Många av dessa tvister har handlat om hur gruvor, skogsbruk och energiproduktion påverkar traditionella samiska näringar som renskötsel, jakt och fiske, medan andra rättsprocesser har rört samers rätt att äga och nyttja land och relaterade naturresurser. Det finns omfattande forskning som fokuserar på rättsliga aspekter av sådana mål,² men fenomenet väcker också frågor om hur samiska grupper och individer mobiliserar för att föra dessa tvister till domstol.

Rättsmobilisering har blivit ett allt vanligare sätt för rörelser och intressegrupper att söka förändra samhället.³ Begreppet syftar på hur civilsamhällesaktörer använder sig av rättsliga strategier för att eftersträva sina målsättningar. Det innefattar både strategisk processföring och andra sätt att påverka samhället med juridiska metoder, till exempel genom besvär till förvaltningsmyndigheter eller internatio-

¹ Vi vill tacka Niels Räf Stillborg för forskningsassistentens. Vår forskning har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond, projektnr P21-0569.

² För en översikt, se Allards och Brännströms kapitel i denna antologi.

³ J. K. Schaffer, M. Langford & M. Rask Madsen. An unlikely rights revolution: Legal mobilization in Scandinavia since the 1970s. *Nordic Journal of Human Rights* 42:1 (2024). DOI.org/10.1080/18918131.2023.2273652.

nella organ. I Sverige har samiska grupper sedan 1960-talet bedrivit flera strategiska rättsprocesser för samiska rättigheter, exempelvis Skattefjällsmålet och Girjasålet.

Forskningen om rättsmobilisering betonar hur rättstvister i sociala konflikter inte bara reflekterar oförrätter och orättvisor, utan formas av organisatoriska och institutionella faktorer. Rättsmobilisering förutsätter för det första att den som upplevt en oförrätt uttrycker detta som en rättighetskränkning som kan ställas till rätta genom juridiska åtgärder.⁴ Vidare förutsätter rättsmobilisering olika former av resurser, till exempel pengar, organisation och juridisk expertis.⁵ För det tredje förutsätter rättsmobilisering att det finns rättsliga strukturer som möjliggör och tillåter processföring. Mobiliseringsmöjligheterna formas dels av i vilken mån det finns materiella rättigheter att hävda, dels av processrättsliga regler om talerätt, tillträde och rättegångskostnader. Sådana rättsliga möjlighetsstrukturer är ofta stabila över tid, men inte huggna i sten. Processföring kan därför öppna nya möjligheter – såsom utökad talerätt eller erkännande av rättigheter – att använda i framtida mobilisering och av andra aktörer.⁶

För att bedöma hur rättsliga strukturer både kan hindra och möjliggöra rättsmobilisering måste de ses i relation till andra möjligheter som aktörer har för att uppnå sina målsättningar.⁷ Enligt nackdelstesen är marginaliserade grupper och minoriteter mer benägna att använda rättsmobilisering för att nå sina mål eftersom de saknar andra alternativ att påverka, till exempel genom politiska partier, lobbying eller deltagande i korporativistiska samarbeten med staten. Enligt fördelstesen är det bara relativt resursstarka grupper som har råd att ägna sig åt rättsmobilisering, då domstolsprocesser är påfrestande och re-

⁴ E. Lehoucq & W. K. Taylor. Conceptualizing legal mobilization: How should we understand the deployment of legal strategies?. *Law & Social Inquiry* 45:1 (2020). DOI.org/10.1017/lsi.2019.59; F. Kahn Zemans. Legal mobilization: The neglected role of the law in the political system. *American Political Science Review* 77:3 (1983).

DOI.org/10.2307/1957268; H. J. McCammon & A. R. McGrath. Litigating change? Social movements and the court system. *Sociology Compass* 9:2 (2015). DOI.org/10.1111/soc4.12243.

⁵ C. R. Epp. *The rights revolution: Lawyers, activists, and supreme courts in comparative perspective*. (University of Chicago Press, 1998.)

⁶ L. Vanhala. Legal opportunity structures and the paradox of legal mobilization by the environmental movement in the UK. *Law & Society Review* 46:3 (2012).

DOI.org/10.1111/j.1540-5893.2012.00505.x.

⁷ G. De Fazio. Legal opportunity structure and social movement strategy in Northern Ireland and southern United States. *International Journal of Comparative Sociology* 53:1 (2012). <https://doi.org/10.1177/0020715212439311>; C. Hilson. New social movements: the role legal opportunity. *Journal of European Public Policy* 9:2 (2002).

DOI.org/10.1080/13501760110120246.

surskrävande⁸ och en stark aktör kan öka sitt inflytande genom att hota att dra in en motpart i kostsamma och politiskt besvärliga rättsprocesser. Dessa två teser är inte ömsesidigt uteslutande. Även inom förfördelade grupper är det exempelvis resursstarka aktörer som framför allt har möjlighet att driva rättsmobilisering.

I det här kapitlet utgår vi ifrån rättsmobiliseringsteori för att analysera vilka möjligheter som samiska grupper och individer har när det gäller att hävda samiska markrättigheter i det svenska rättssystemet. Analysen illustrerar tre teoriunderbyggda poänger om samisk rättsmobilisering. För det första, lagstiftning om rättigheter och talerätt formar vem som kan hävda samiska markrättigheter i domstol. För det andra, regler om rättegångskostnader och rätts hjälp medför stora ekonomiska risker för grupper och personer involverade i sådana processer. För det tredje, mobilisering på juridikens arenor sker för att politiken inte levererar.

Inom dessa tre områden lyfter vi fram mobiliseringsepisoder sedan 1960-talet. Eftersom syftet är att undersöka möjligheter och hinder för samisk rättsmobilisering har vi månat om att få med en bredd av exempel som illustrerar viktiga teoretiska poänger inom de tematiska områdena, snarare än ett systematiskt urval av rättsfall. Vi tar därför upp uppmärksammade rättsprocesser, såsom Girjas och Nordmaling som resulterade i banbrytande avgöranden i Högsta domstolen, liksom fall som fått mindre uppmärksamhet och/eller framgång. Några av de mest intressanta episoderna visar på svårigheterna att få gehör för samiska markrättigheter i det svenska rättssystemet. Det empiriska underlaget för vår analys är domstolsavgöranden, offentligt tryck, rörelsedokument och massmediebevakning, samt andras och egen tidigare forskning.

Rättigheter strukturerar rättigheter

En central insikt från rättsmobiliseringsteori är att institutionella ramverk formar hur civilsamhällesaktörer kan driva sina krav om samhällsförändring på domstolarnas arena. För att en aktör ska kunna driva en rättsprocess behöver den ha en rättighet (ett rättsligt anspråk) att hävda, samt talerätt. För samer i Sverige är renskötselrätten cen-

⁸ Jämför M. Galanter, Why the "Haves" come out ahead: Speculations on the limits of legal change. *Law & Society Review* 9:1 (1974). <https://www.jstor.org/stable/3053023>.

tral i att både möjliggöra och begränsa vem som kan resa vilka rättsliga krav på olika juridiska arenor.

Renskötselrätten i Sverige regleras av 1971 års rennäringslag (1971:437) (RNL). Efter att domen i Skattefjällsmålet 1981 fastslog att renskötselrätten vilar på urminnes hävd ändrades RNL 1993.⁹ Första paragrafen i lagen slår sedan dess fast att renskötselrätten tillkommer den samiska befolkningen, grundas på urminnes hävd och ger personer av samisk härkomst rätt att använda mark och vatten för sig och sina renar. Utöver rätt till renbete och renflyttning omfattar renskötselrätten också rätt att uppföra byggnader och anläggningar för renskötseln samt rätt till jakt, fiske och skogsfång.

Emellertid kan endast den som är medlem i en sameby utöva renskötselrätten enligt RNL.¹⁰ En majoritet av samerna i Sverige har därför ingen möjlighet att i dag utöva rätten. I Nordmalingsmålet 2011 slog HD fast att renbetesrätten i kustområdena bygger på sedvana. Att renskötselrätten vilar på urminnes hävd och sedvana innebär att den inte tillkommit genom lagstiftning eller avtal, utan att den upparbetats genom lång tids bruk av marken och därför har ett skydd motsvarande egendomsrätten.¹¹ Girjasdomen 2020 fastslog vidare att samiska markrättigheter också kan inkludera en rätt att upplåta jakt- och fiskerätt vilket RNL uttryckligen förbjuder. Det föranledde att regeringen tillsatte en statlig utredning – Renmarkskommittén – för att se över lagen.¹²

Av renskötselrätten följer inte bara substantiella rättigheter utan också talerätt, det vill säga rätten att föra talan inför en domstol i en rättslig angelägenhet. Talerätt i sig har återkommande varit föremål för samisk rättsmobilisering i Sverige. I flera mål om intrång i renskötsel och fiske till följd av vattenreglering hävdade lappbyar under 1960-talet inte bara materiella rättigheter utan också rätten att föra talan i domstol.¹³ Domstolarna tolkade dock 1928 års renbeteslag som att

⁹ Prop.1992/93:32. *Om samerna och samisk kultur m.m.*

¹⁰ K. Labba. Rättssubjektet för renskötselrätten enligt svensk rätt och reindriftsretten enligt norsk rätt. *Svensk Juristtidning* 105:7 (2020). <https://svjt.se/svjt/2020/571>.

¹¹ Enligt flera kommentatorer har denna reglering skapat en oklar eller paradoxal situation då urminnes hävd uppstår genom att specifika personer brukat ett markområde under lång tid, se till exempel Labba Rättssubjektet för renskötselrätten enligt svensk rätt och reindriftsretten enligt norsk rätt.

¹² M. Brännström. The implementation of Sámi land rights in the Swedish Forestry Act. I D. Cambou & Ø. Ravna (red.). *The significance of Sámi rights: law, justice, and sustainability for the indigenous sámi in the nordic countries*. (Routledge, 2023.)

¹³ Se t.ex. NJA 1961 s. 444; NJA 1967 s. 415; NJA 1969 s. 105; NJA 1973 Not C 143; NJA 1975 Not C 304.

den uteslöt talerätt för lappbyarna och deras talan fördes därför av Kammarkollegiet. Även i Skattefjällsmålet bestred staten inledningsvis lappbyarnas talerätt.¹⁴

Genom 1971 års rennäringslag ändrades dock förutsättningarna, då lagstiftaren slog fast att samebyarna skulle företräda sina medlemmar ”i ärende som rör renskötselrätten eller medlemmarnas gemensamma intressen inom rennäringen i övrigt”, förutsatt att medlemmarnas enskilda talerätt bevarades.¹⁵ Trots detta har domstolarna fortsatt behövt ta ställning till samebyars talerätt, exempelvis när enskilda medlemmars intressen ska vägas mot gemenskapens eller när rennäringslagen ska vägas mot annan speciallagstiftning.¹⁶ Ett talande exempel är när fyra samebyar i Härjedalen överklagade ett kommunfullmäktigebeslut om en ny översiktsplan som berörde deras vinterbetesområden. Kammarrätten fann då att tre av samebyarna inte hade rätt att å sina medlemmars vägnar överklaga beslut enligt kommunallagen, eftersom de inte ägde fastighet i kommunen.¹⁷

Det finns också ett rättsligt glapp mellan hur samiska rättigheter erkänns i principiella avgöranden och hur de omsätts i speciallagstiftning, vilket begränsar samebyarnas möjligheter att hävda sina markrättigheter. Medan regeringsformen numera erkänner statens skyldigheter att värna det samiska folket och Högsta domstolen fastslagit att samernas landrättigheter bygger på urminnes hävd och sedvana (vilka är privaträttsliga rättigheter med samma grundlagsskydd som egendomsrätten) har dessa principiella stadganden och avgöranden haft föga genomslag i speciallagstiftning.

Exempelvis reglerar skogsvårdslagen skogen som en nationell tillgång och ålägger markägare att beakta andra allmänintressen, däribland rennärning, men den reglerar inte samiska markrättigheter som egendomsrättigheter och tillerkänner inte samebyarna talerätt att få sina markrättigheter prövade i domstol. Skogsvårdslagen prioriterar i stället ”rationellt skogsbruk” och ålägger markägaren endast en be-

¹⁴ NJA 1981 s. 1.

¹⁵ Prop. 1971:51. *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till rennäringslag, m.m.*

¹⁶ E. Torp. Samebyars avtalsrätt. *Svensk Juristtidning* 103:9 (2018).

<https://svjt.se/svjt/2018/749>. Här kan man också jämföra med Norge där Høyesterett år 2000 slog fast att inte bara reinbeitedistrikt (motsvarande sameby) utan också siida, en traditionell samisk organisationsform baserad på familjeband, kan utgöra rättssubjekt med rättigheter under Reinbeitesloven – en banbrytande dom som förändrat den allmänna uppfattningen om vilket subjekt som har rätt att bruka betesmark, se Labba Rättssubjektet för renskötselrätten enligt svensk rätt och reindrifträtten enligt norsk rätt.

¹⁷ E. Torp. Samebys talerätt i civilrättsliga ärenden. *Förvaltningsrättslig Tidskrift* 3 (2007). <https://lawpub.se/artikel/4146>.

gränsad skyldighet att samråda med samebyar.¹⁸ Liknande brister finns i regleringen av gruvdrift i minerallagen som behandlar renskötseln som en näring och ett allmänintresse men inte som en egendomsrätt, vilket undergräver samebyarnas rättsliga ställning gentemot gruvnäringen.¹⁹ Med andra ord har staten å ena sidan erkänt att det samiska folket har markrättigheter med äganderättens starka konstitutionella skydd och å andra sidan avstått från att implementera dem i väsentlig speciallagstiftning. Det begränsar samebyarnas möjligheter att hävda sina rättigheter i domstol.

Trots – eller på grund av – att endast medlemmar i sameby kan utöva renskötselrätten enligt RNL, har samiska grupper och individer som står utanför samebyarna under de senaste decennierna mobiliserat för att hävda samiska landrättigheter i domstol. Denna mobilisering har dock sällan nått framgång. Ett exempel på detta är den så kallade Skattelandsrörelsen, som strax efter millennieskiftet bedrev koordinerad processföring för att hävda enskild äganderätt till lappskatteland. Med 1886 års renbeteslag hade staten överfört lappskattelands enskilda rätt till renbete, jakt och fiske till lappbyarna medan staten i förlängningen ansåg sig ha äganderätten till marken. I Skattefjällsmålet hade Högsta domstolen enbart haft att pröva sameparternas yrkanden om kollektiv äganderätt, men efteråt visade historisk forskning att samer haft enskild äganderätt till skattelanden.

I perioden 2000–2005 hävdade ett antal enskilda personer i stämningsansökningar och begäran om rättsprövning att statens beslut att beslagta skattelanden var ett felaktigt myndighetsbeslut och att de, som ättlingar till lappskattelands innehavare, hade bättre äganderätt och nyttjanderätt än staten. Domstolarna avvisade målen med hänvisning till att kraven var för oprecisa. Mobiliseringen ledde dock till motsättningar med samebyarna eftersom stämningarna bestred deras kollektiva renskötselrätt på de omtvistade markområdena.²⁰

Andra exempel på hur svårt det kan vara för samer som inte är medlemmar i en sameby att nyttja det samiska folkets kollektiva

¹⁸ Brännström. The implementation of Sámi land rights in the Swedish Forestry Act.

¹⁹ K. Raitio, C. Allard & R. Lawrence. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices. *Land Use Policy*. 99 (2020). DOI.org/10.1016/j.landusepol.2020.105001.

²⁰ Ombud i flera av målen var advokat Ulf Brunfelter, som i egenskap av jurist med expertis på fastighetsrätt vid Näringslivets byggnadsdelegation hade initierat Sporrang och Lönnroth mot Sverige (1982) – det första mål där Europadomstolen fällde Sverige för brott mot Europakonventionen. J. K. Schaffer. *Why Incorporate? The Domestic Politics of Human Rights Commitment in Scandinavia*. [SSRN Scholarly Paper, 2022b).

<https://papers.ssrn.com/abstract=4120430> [hämtad 2023-01-11].

rättigheter är de medialt uppmärksammade fallen med Gimvalls fiskekåta och Njajtas fiskekoja. Länsstyrelsen anmodade 2014 Anita Gimvall att riva sin kåta vid Stenträsket i Vindelfjällens naturreservat, eftersom den stred mot reservatföreskrifterna och strandskyddet. Därefter har Gimvall överklagat Länsstyrelsens beslut i Mark- och miljödomstolen, ådömts vite, åtalats och dömts för brott mot strandskyddet samt två gånger fått kåtan nedbränd av Kronofogden. Med hänvisning till urminnes hävd och FN:s urfolksdeklaration har Gimvall hävdad att fiskekåtan, som hennes släkt haft på platsen sedan 1890-talet, är viktig för hennes fiskeverksamhet och därmed för bevarandet av den samiska kulturen. Hovrätten konstaterade 2023 att om Gimvall hade varit renskötande same och använt kåtan i syfte för renskötsel hade både strandskydd och reservatföreskrifterna varit irrelevanta. Nu var så inte fallet och hon dömdes därför till dagsböter för brott mot strandskyddet. Gimvall överklagade domen till Högsta domstolen som dock avslog resningsbegäran i februari 2025.²¹

Till skillnad från Gimvall har Marie Persson Njajta fått rätt att behålla den fiskekoja vid sjön Vesken som hon menar är central för hennes identitet och kulturarv som fiskesame. I januari 2020 ansökte Njajta om arrende för en fiskekoja när hon varit tvungen att flytta den från privat till statlig mark. Länsstyrelsen avslag Njajtas ansökan om markupplåtelse med hänvisning till störningar för rennäringen som Vapsten sameby bedriver i området. Efter två överklaganden beslutade slutligen landsbygds- och infrastrukturdepartementet 2023 att upplåtelsen ”inte innebär en avsevärd olägenhet för renskötseln.”²²

Ytterligare ett exempel på hur samer har olika tillgång till det samiska folkets kollektiva rättigheter är tvisten mellan Vapstens lappby och Vapsten sameby om rätten att bedriva renskötsel. Rätts tvisten har sina rötter i att staten på 1930-talet, efter att ha ingått avtal om en renbeteskonvention med Norge 1919 som begränsade samers rätt att bedriva renskötsel över gränsen, tvångsförflyttade samer från Karesuando till bland annat Vapstenområdet där de fick renskötselrätt. Vapsten lappby, som representerar ättlingar till samer som redan bodde i Vapsten när tvångsförflyttningarna gjordes, väckte 2017 talan

²¹ Hovrätten för övre Norrland, dom 2023-09-05, mål B 998-22; J. Heikki. Gimvall får nej från Högsta domstolen. *Sveriges Radio* (2025-02-13).

<https://www.sverigesradio.se/artikel/gimvall-far-nej-fran-hogsta-domstolen> [hämtad 2025-11-19].

²² Regeringsbeslut LI2023/00526, s. 5. *Överklagande av Länsstyrelsen i Västerbottens läns beslut om markupplåtelse för en jakt- och fiskekoja vid sjön Vesken inom Vapsten sameby, Storums kommun.*

mot Vapsten sameby och hävdade bättre rätt till renskötsel i området än samebyn baserat på urminnes hävd och sedvana. I målet hävdade samebyn att lappbyns förfäder frivilligt upphört med renskötsel på 1950-talet.

Tingsrätten fann 2020 att båda parter hade likvärdig rätt att utöva renskötsel i området.²³ Samebyn överklagade domen till hovrätten som återförvisade målet till tingsrätten på grund av rättegångsfel. I juni 2022 kom en ny dom från tingsrätten som nu dömde till samebyns fördel.²⁴ Hovrätten bekräftade senare domen och Högsta domstolen beslöt i december 2023 att inte pröva lappbyns överklagande. Flera samiska organisationer, däribland sametingspartierna Samelandspartiet och Jakt- och fiskesamerna, beklagade att processen ställde samer mot samer och uttalade att ansvaret för konflikten ytterst ligger på staten.²⁵

Risker och kostnader vid processföring

Rättsmobilisering är ofta kostsamt. Hur kostsamt bestäms av de processrättsliga regler som lagstiftaren beslutar om och som domstolarna tolkar och tillämpar. I det här avsnittet analyserar vi hur kostnadsreglerna i Sverige medför stora finansiella risker och påfrestningar på samebyar och enskilda som försöker hävda samiska markrättigheter i svenska domstolar.

I Sverige skiljer sig fördelningen av rättegångskostnader åt mellan förvaltningsdomstolar och allmänna domstolar. I förvaltningsrätten är praxis att parterna står för sina egna kostnader. Högsta förvaltningsdomstolen motiverar denna praxis med att systemet är utformat för att kostnaderna ska vara låga genom att processen är avgiftsfri och skriftlig samt att det inte ska krävas juridiskt ombud då de processuella kraven är låga och domstolarna har utredningsskyldighet.²⁶ För att stärka sina chanser att vinna mot en myndighet måste den som

²³ Lycksele tingsrätt, dom 2020-02-28, mål T 329-17.

²⁴ Lycksele tingsrätt, dom 2022-06-17, mål T 699-20.

²⁵ P. Kuoljok. *Vapstenmålet ställer samer mot samer*. Samelandspartiet. (2022-06-18). <https://www.samelandspartiet.se/2022/06/18/vapstenmalet-staller-samer-mot-samer/> [hämtad 2023-11-09]; M. Dahlgren & K. Lundmark. Håkan Jonsson: Misslyckande att de möts i domstol. *Sveriges Radio* (2019-11-04). <https://sverigesradio.se/artikel/7336823> [hämtad 2023-11-09].

²⁶ O. Wilske. Är regeringsformen gällande rätt i Högsta förvaltningsdomstolen? – en kommentar till HFD 2022 ref. 10. *Svensk Juristtidning* nr 7 (2022), s. 618. <https://svjt.se/svjt/2022/617>.

ska överklaga ett myndighetsbeslut ändå ofta anlita ett juridiskt ombud på egen bekostnad.²⁷ I praktiken är därför kostnaderna för den som klagar till förvaltningsdomstol sällan så låga som det ofta hävdas. Jämfört med civilrättsliga mål i allmän domstol är dock kostnaderna för förvaltningsrättsliga processer vanligen lägre.

Av rättegångsbalken (1942:740) framgår att i civilrättsliga mål i allmän domstol ska den part som förlorar målet ersätta motpartens rättegångskostnader om inte annat fastslås av domstolen. Att driva rättsprocess i allmän domstol är därmed förenat med betydande ekonomiska risker. Fall som handlar om samiska markrättigheter tenderar därutöver att vara komplexa och berör ofta oklar historisk markanvändning. Detta gör det nödvändigt att anlita juridiska ombud samt också lägga resurser på att samla in historiskt bevismaterial och expertutlåtanden.

Tabell 1 nedan sammanställer ett urval av samerättsliga tvistemål i allmän domstol under de senaste sex decennierna och de rättegångskostnader som den förlorande parten ålagts att betala. Förutom de rättegångskostnader som tabell 1 beskriver tillkommer den förlorande partens egna rättegångskostnaderna som ofta är i samma storleksordning. Exempelvis var den totala kostnaden för Nordmalingsmålet drygt 20 miljoner kronor²⁸, Girjasmålet cirka 30 miljoner kronor²⁹ och Härjedalsmålet cirka 16 miljoner kronor.³⁰

²⁷ J. K. Schaffer. Rättvisans entreprenörer: Mobilisering för tillgång till rättvisa i civilsamhället. I A. Wallerman Ghavanini & S. Wejedal (red.). *Access to justice i Skandinavien*. (Santérus Academic Press, 2022a.)

²⁸ H. Sternlund. Så mycket har tidigare processer kostat. *SVT Nyheter* (2017-11-10). <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrboten/sa-mycket-har-tidigare-processer-kostat> [hämtad 2024-03-04].

²⁹ J. Heikki. Slutnotan blev 30 miljoner för Girjasmålet. *Sveriges Radio* (2019-10-14). <https://sverigesradio.se/artikel/7320795> [hämtad 2023-06-27].

³⁰ Handölsdalen Sami Village and others v. Sweden, nr 39013/04, dom meddelad 30 mars 2010.

Tabell 1 Rättegångskostnader förlorande part ådömts att betala i några uppmärksammade rättsprocesser (miljoner kronor; penningvärde augusti¹ 2024 inom parentes)

Rättsprocess	Varaktighet	Rättegångskostnad	Betalningsskyldig part
Skattefjällsmålet ²	1966–1981	1,4 (5,2)	Sameparterna
Härjedalsmålet ³	1990–2004	6,7 (10,2)	Fem samebyar
Kitajaure skatteländ ⁴	2001–2006	0,11 (0,16)	Enskild person
Nordmalingsmålet ⁵	1998–2011	11,0 (14,6)	Cirka 100 markägare
Girjas-målet ⁶	2009–2020	16,7 (20,6)	Staten
Talma sameby mot staten ⁷	2016–2019	1,7 (2,1)	Staten
Vapsten lappby mot Vapsten sameby ⁸	2017–2023	4,0 (4,1)	Vapsten lappby

¹ Statistikmyndigheten. *Prisomräknaren*. <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/prisomraknaren>.

² Prop. 1982/83:18. *Om medgivande att efterge viss statens fordran på rättegångskostnader*.

³ Handölsdalen Sami Village and others v. Sweden.

⁴ Gällivare Tingsrätt, slutligt beslut 2006-01-18, mål T 79-02.

⁵ Umeå Tingsrätt, dom 2006-01-20, mål T 1733-98; L. B. Esselin. Seger för renägare även i hovrätten. *SVT Nyheter* (19/11 2007).

⁶ Gällivare Tingsrätt, dom 2016-02-03, mål T 323-09; Hovrätten för Övre Norrland, dom 2018-01-23, mål T 214-16; NJA 2020 s. 3.

⁷ M. Dahlgren & M. Sjöstedt. Talma samebys ombud: En stor seger för alla samer. *Sveriges Radio* (20/12 2019). <https://sverigesradio.se/artikel/7372211> [hämtad 2024-03-04].

⁸ Hovrätten för Övre Norrland, dom 2023-06-22, mål T 725-22.

Även när en part vinner ett mål kvarstår vanligen kostnader som den inte får ersättning för. Det kan röra sig om egen nedlagd tid i målet, kostnader för efterforskningar vars resultat framförs som bevis i målet men vars kostnader domstolen inte anser vara skäligen, eller att ombudskostnaderna anses vara för höga. Samebyarna i Nordmalingsmålet yrkade på cirka 13 miljoner kronor i rättegångskostnader men motparten dömdes att betala 11 miljoner.³¹

På grund av de höga kostnaderna har samebyar ibland avstått från att gå i svaromål. I sådana fall utfärdar domstolen så kallade tredskodomar där domstolen dömer utifrån de kändes yrkanden och där svaranden automatiskt förlorar målet. Ett exempel på detta var när privata markägare 2001 stämde Idre sameby i Mora tingsrätt angående samebyns renbetesrätt på privat mark. Samebyn avstod från att delta i processen på grund av resursbrist som bland annat orsakats av förlusten i Härjedalsmålet. Som en konsekvens av domen förlorade

³¹ Samefonden. *Styrelsen för Samefonden Protokoll 2013:3*.

https://sametinget.se/3965?file_id=Protokoll_samefonden_2013_3.pdf [hämtad 2025-11-24].

samebyn rätten till vinterbete på de fastigheter målet rörde och dömdes till att betala motpartens rättegångskostnader. Detsamma gällde Gällivare skogssameby och Udtja sameby 2002.³²

Den ekonomiska risken för samebyar försvåras av att de i praktiken står utan både rättshjälp och rättsskydd. Rättshjälpslagens (SFS 1996:1619) 13 § utesluter näringsidkare från att få rättshjälp för processer som är knutna till näringsverksamheten. I stället är de hänvisade till att teckna rättsskyddsförsäkringar från privata försäkringsbolag. För samebyar är denna praxis ett hinder för processföring. Försäkringsbolagen är ovilliga att erbjuda rättsskyddsförsäkringar eftersom samebyar löper hög risk att hamna i rättsprocesser och när försäkringar ändå erbjuds är självrisk och premier mycket höga. Exempelvis hade Girjas sameby en rättsskyddsförsäkring i samband med Girjasmålet med en årlig premie om cirka 500 000 kronor och en självrisk om cirka en miljon kronor. Vanligen har samebyar ingen ekonomisk möjlighet att betala den typen av summor.³³

Att tvister kring samers markrättigheter är kostsamma och att samebyar står utan rättshjälp och rättsskyddsförsäkring har under lång tid föranlett kritik från civilsamhällesorganisationer³⁴, FN-organ³⁵ och myndigheter, såsom Diskrimineringsombudsmannen (DO) och Sametinget,³⁶ samt i motioner i riksdagen.³⁷ I offentliga utredningar har det också föreslagits att staten ska stå för kostnaderna i

³² O. Sikku. *Tredskodomar i renbetestvister*. Samiskt informationscentrum, Sametinget. (n.d.) <https://www.samer.se/3613> [hämtad 2024-03-04].

³³ J. Wik-Karlsson. Förbundsjurist Svenska Samernas Riksförbund (SSR). Personlig kommunikation via zoom (2024-03-04).

³⁴ Se till exempel M. B. Hagsgård & J. Stauffer. *Yttrande över betänkan det högre växel i minoritetsspolitiken – stärkt samordning och uppföljning* (SOU 2020:27) (2020-09-30.) <https://www.regeringen.se/contentassets/d5bac13c7f584cd8be70162e18c671d8/civil-rights-defenders.pdf> [hämtad 2024-03-04].

³⁵ Se till exempel J. Anaya. Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples. The situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland. A/HRC/18/35/Add.2 (6/9 2011). <https://digitallibrary.un.org/record/709556> [hämtad 2024-03-04]; Committee on the Elimination of Racial Discrimination. Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination, CERD/C/SWE/CO/18 (2008-09-23.) https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CERD%2FC%2FOSWE%2FCO%2F18&Lang=en [hämtad 2024-03-04].

³⁶ O. Byström. Staten gör för lite för samerna enligt DO. Sveriges Radio (2006-11-15). <https://sverigesradio.se/artikel/1038916> [Hämtad 2024-02-04]; Sametinget. *Preparatory report from the Sami parliament in Sweden/Sámediggi/Sámedigge/Saemiedigkie/Sametinget for the United Nations Special Rapporteur on the rights of Indigenous Peoples, Ms. Victoria Tauli-Corpuz, prior to her 2015 August visit to Sápmi and Sweden*. <https://web.archive.org/web/20230908005555/https://www.sametinget.se/92639> [hämtad 2025-11-24].

³⁷ Se till exempel Mot. 2005/06:MJ527. *Rennäringen* och Mot. 2005/06:Ju479. *Motion om samers underläge i markrättstvister*.

principiellt viktiga mål som berör samers markrättigheter.³⁸ Hittills har dock riksdag och regering ställt sig ovilliga att införa ett sådant stöd – med ett undantag: 1982 beslöt riksdagen att befria sameparterna i Skattefjällsmålet från att betala rättegångskostnaderna om cirka 1,4 miljoner kronor då det ansågs ”att rättegången rört en sådan speciell och för staten betydelsefull fråga” att ”staten i detta fall bör helt efterge sin fordran på rättegångskostnader.”³⁹

För samebyar har ett vanligt sätt att finansiera rättsprocesser varit att söka lån eller bidrag från Samefonden, en myndighet under Landsbygds- och infrastrukturdepartementet. Fondens ändamål, som regleras av rennäringsförordningen (SFS 1993:384), är att främja och stödja rennäringen, samisk kultur och samiska organisationer. Dess medel förvaltas av Kammarkollegiet och kommer framför allt ifrån intrångsersättningar för upplåtelser av mark, jakt och fiske i renbetesområden på statens mark. Problem med förfarandet är dels att Samefonden måste ha tillräckliga resurser för att kunna bistå med bidrag eller lån, dels att det vid en förlust finns stor risk att samebyarna inte kommer att kunna återbetala lånen de tagit, vilket utarmar fondens medel. Ett konkret exempel på detta är de ekonomiska konsekvenserna av Härjedalsmålet. Samefonden ansökte om drygt 25 miljoner kronor från regeringen för att täcka förlusterna men hänvisning till att samebyarna i målet inte kommer att kunna betala tillbaka lånen. Ansökan avslogs i januari 2018 med hänvisning till att Samefondens styrelse själv bestämmer hur man vill använda fondens medel.⁴⁰

En annan problematik är att fondens medel kommer från ersättningar för redan existerande intrång i samebyarnas markrättigheter. I stället för att komma samebyarna till del som kompensation för de störningar och merkostnader som intrången medför används de nu bland annat för att möjliggöra processer i syfte att förhindra nya intrång.⁴¹ Ytterligare en komplikation med att Samefondens finansiering bygger på statens upplåtelser för mark, jakt och fiske inom samebyarnas områden är att om fler samebyar vinner tvister om upplåtelser av jakt- och fiskerätt, såsom i Girjasålet, uppstår den paradoxala situationen att rättsliga framgångar kan leda till att Samefondens

³⁸ Se till exempel SOU 1999:25. *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169*, s. 175 ff.

³⁹ Prop. 1982/93:18 s. 3.

⁴⁰ D. Rydenfalk. Inga pengar från regeringen för Härjedalsmålet. *Sveriges Radio* (2018-01-09). <https://www.sverigesradio.se/artikel/6858222> [hämtad 2025-11-19].

⁴¹ Wik-Karlsson 2024. Personlig kommunikation.

medel på sikt minskar. För samer utanför samebyarna är Samefonden inte en möjlig källa till finansiering i marktvister, vilket är föga förvånande då rennäringsförordningen begränsar fonden till att främja och stödja rennäringen och finansieringen av fonden i huvudsak kommer från intrång i samebyarnas renbetesområden. Exempelvis avslogs Vapstens lappbys ansökan till fonden om bidrag eller lån för att täcka sina rättegångskostnader i målet Vapstens lappby mot Vapstens sameby.⁴²

Ett annat finansieringsalternativ som nyligen prövats av några samebyar är gräsrotsfinansiering. Exempelvis har Jåhkågaska tjiellde sökt bidrag från privatpersoner, organisationer och stiftelser som kan tänka sig att stödja samebyns kamp mot etableringen av en järngruva i Gállok.⁴³ Samebyn har bland annat mottagit en donation om två miljoner kronor från Greta Thunbergs stiftelse.⁴⁴ Även om detta är en framgång för samebyn är det tveksamt om gräsrotsfinansiering är ett hållbart sätt för samebyar att finansiera rättsmobilisering, då tillgängliga medel är begränsade och behöver samlas in i konkurrens med andra aktörer, inklusive andra samebyar. Vidare behöver både tid och resurser läggas på att attrahera donationer. Gräsrotsfinansiering medför också att samebyarnas möjligheter att hävda sina rättigheter blir beroende av allmänhetens och andra finansiärers välvilja.

En rättsmobiliseringsstrategi som samiska grupper med framgång har använt och som innebär mer begränsade kostnader är att klaga till internationella organ. Exempelvis har Vapstens sameby klagat till FN:s Rasdiskrimineringskommitté (CERD) angående etableringen av en nickelgruva i Rönnbäcken. Klagomålet ledde till att CERD begärde att Sverige skulle skjuta upp beslut i tillståndsprocessen och en kommunikation inleddes med staten om huruvida det begåtts ett möjligt folkrättsbrott vad gällde samebyns rätt till samråd. På liknande sätt har Jåhkågaska tjiellde med flera samebyar kommunicerat med Unescos Världsarvscenter om hur en gruva i Gállok riskerar att skada världsarvet Laponia. Beslut av dessa internationella organ (till skillnad från exempelvis Europadomstolens domar) är inte rättsligt bindande för staten. Men klagomålen har medfört att tillstånds-

⁴² Samefonden. *Styrelsen för Samefonden Styrelseprotokoll 2023:3*. https://sametinget.se/5559?file_id=1 [hämtad 2025-11-19].

⁴³ Jåhkågaska tjiellde. *Defending Gállok: A Sámi community's stand against mining exploitation*. (nd). <https://gallok.se/> [hämtad 2024-03-04].

⁴⁴ A. Lidé. Jåhkågasskas sameby om donerade pengarna: Otroligt glada och lättade. *Sveriges Radio* (23/11 2022). <https://sverigesradio.se/artikel/jahkagasskas-sameby-om-donerade-pengarna-otroligt-glada-och-lattade> [hämtad 2024-03-04].

processerna kring gruvprojekten fördröjs i årtal. Internationell rättsmobilisering med låg finansiell risk kan med andra ord generera vissa rättsliga framgångar.⁴⁵

Reglerna om rättegångskostnader medför att parterna sällan är jämbördiga i många av de tvister som berör samebyars markrättigheter. I konflikter mellan privata markägare och samebyar finns flera mål där ett stort antal markägare gjort gemensam sak och processat mot ett fåtal samebyar. Då kostnader för både ombud och bevisföring kan delas på ett stort antal aktörer, ökar möjligheterna att kunna finansiera en process och riskerna vid en förlust blir betydligt lägre. Ett räkneexempel från Nordmalingsmålet, som samebyarna förvisso vann, visar att de totala kostnaderna om cirka 20 miljoner kronor, vid solidarisk fördelning, uppgick till cirka 200 000 kronor för var och en av de cirka 100 markägarna. Om samebyarna förlorat målet skulle kostnaderna för de tre samebyarna blivit närmare sju miljoner kronor per sameby.

Markmål som involverar staten som en part är än mer ojämlika i styrkeförhållanden, vilket tingsrätten uttryckte i sin dom i Girjas-målet: ”I detta mål är styrkeförhållandet mellan parterna oändligt stort, en sameby med begränsade ekonomiska resurser har tagit sig an en motpart med i stort sett obegränsade resurser.”⁴⁶ Därav följer att om staten vill få principiella frågor prövade i domstol för att få en prejudicerande dom är den inte hindrad att göra så av resursskäl. Konsekvensen för samebyarna är dock att även om de vinner dessa principmål medför det kostnader i både tid och pengar. En annan konsekvens av många marktvister där samebyarnas renskötsel- och/eller renbetesrätt är ifrågasatt är att om samebyn förlorar, vare sig det sker genom deltagande i rättsprocessen eller genom tredskodom, förlorar de rätten för alltid. Markägare riskerar dock inte sin privata egendom vid förlust. De kan fortsätta att bruka marken och i vissa fall också få skadestånd för eventuella skador som renskötseln orsakar.

Slutligen innebär också det ökande antalet rättstvister om markrättigheter en kumulativ belastning. Under perioden 2018–2023 var exempelvis Gabna sameby involverad i cirka 30 marktvister i dom-

⁴⁵ P. Johansson & J. K. Schaffer. Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnbäck and Gállok cases. I I. Westendorp (red). *Human rights strategies*. (Edward Elgar Publishing, 2024.)

⁴⁶ Gällivare Tingsrätt, dom 2016-02-03, mål T 323-09 s. 206.

stol och Vapstens sameby i cirka 20.⁴⁷ Utöver den ekonomiska och psykiska påfrestning som varje enskilt rättsfall medför, så är det uppenbart att vissa samebyar i princip alltid är involverade i ett eller flera pågående rättsfall. Samebyarnas verksamhet är dock att bedriva renskötsel, inte att processa. Många gånger innebär deltagande i samråd, tillstånds- och rättsprocesser att samebyarnas medlemmar tvingas begränsa sin tid för skötsel av renarna för att tillvarata rätten att ha renar att sköta i framtiden.⁴⁸

En medlem i Vapstens sameby sammanfattade de många rättstvisterna på följande vis i en radiointervju:

Det är en stor del av samebyns personella och ekonomiska resurser som tas i anspråk till det här och det är också problematiskt därför att de här resurserna hade behövts egentligen till samebyns ordinarie verksamhet och traditionella renskötsel i stället för att läggas på den här typen av processer.⁴⁹

Juridiken är politikens fortsättning med andra medel

En viktig poäng i rättsmobiliseringsteorin är att rättsmobilisering är politikens fortsättning med juridiska medel. Aktörer som vill försvara sina intressen och rättigheter står alltså inför ett strategiskt val att föra kampen med den eller de metoder som de tror innebär störst chans att uppnå målet. Ofta är rättsmobilisering en strategi som används av marginaliserade grupper som saknar andra sätt att göra sig hörda eller av minoriteter som har liten möjlighet att hävda sig på demokratins majoritetsstyrda arenor. Samer i Sverige utgör på många sätt en sådan marginaliserad grupp som en liten numerär minoritet såväl på nationell nivå som i de flesta kommuner. Egen representation i politiska församlingar är därför svårt att uppnå, särskilt på nationell nivå. I det här avsnittet belyser vi hur många av de rättsprocesser som samiska grupper har initierat eller dragits in i beror på att riksdag och regering har visat ovilja eller oförmåga att på politisk väg hantera frågor om landrättigheter.

Ibland reflekterar den politiska oviljan att hantera frågorna en principiell hållning hos lagstiftaren, nämligen att de ska avgöras i dom-

⁴⁷ J. Heikki, M. Unga & E. Weber. Här är samebyarna med flest markprocesser. Sverige Radio (2023-12-20). <https://sverigesradio.se/artikel/samebyarna-med-flest-markprocesser> [hämtad 2024-03-04].

⁴⁸ Wik-Karlsson 2024. Personlig kommunikation.

⁴⁹ Heikki, Unga & Weber. Här är samebyarna med flest markprocesser.

stol. Av förarbetena till 1928 års renbeteslag framgår att svårigheten att dra tydliga gränser för samernas sedvanerättsliga marker innebär att ”frågan om sedvanerättens tillämplighet i tvistiga fall avgöras av domstol på grund av sådan bevisning, som enligt allmän lag kräves för styrkande av urminnes hävd.”⁵⁰ Detta ställningstagande ligger till grund även för 1971 års rennäringslag.⁵¹ Rättstvisterna har därmed inte bara sitt ursprung i parternas strävan, utan också i politiska beslut om att tvister om markrättigheter ska avgöras i domstol.

Som strategisk processföring i syfte att uppnå bredare politiska målsättningar var Skattefjällsmålet banbrytande.⁵² Under 1960-talet pågick två stora lagstiftningsprocesser – rennäringslagen och den norsk-svenska renbeteskonventionen – där samerna uttryckte sitt missnöje över att frågan om landrättigheter negligerades.⁵³ Samiska grupper var också missnöjda med att statsorganen spelade en dubbel roll: att både bevaka statsnyttan (och dess intressen i industriell exploatering) och tillvarata samernas rättigheter.⁵⁴

Att gå till domstol för att pröva samernas rätt till land och vatten hade samiska representanter föreslagit redan på 1920-talet. När SSR bildades 1950 väcktes frågan om att konfrontera staten på nytt. Sedan SSR 1962 anställt juristen Tomas Cramér som sameombudsman, det vill säga ett permanent juridiskt ombud, blev en av hans första arbetsuppgifter att undersöka förutsättningarna för att stämma staten.⁵⁵ I strategin ingick att explicit framställa processen som en försvarsreaktion på statens ständiga urholkning av samernas rätt till land och vatten, använda processen för att få allmänhetens och massmediernas uppmärksamhet samt betona kopplingen mellan rättstvisten och alla samers situation som minoritet.⁵⁶ Sameparterna förlorade målet, men processen banade väg för ytterligare mobilisering och reformer.

⁵⁰ Prop. 1928:43. *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen med förslag till lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m.m.*

⁵¹ B. Bengtsson. *Samerätt: en översikt*. (Norstedts juridik, 2004), s. 81.

⁵² Målet är dels ett av de första fallen där sociala rörelser i Norden använt sig av strategisk processföring, dels unikt i ett internationellt urfolkssammanhang. Schaffer, Langford & Madsen, An unlikely rights revolution: Legal mobilization in Scandinavia since the 1970s; G. Ween. Refleksjoner om dekolonisering: Intervju med Tom Svensson. *Norsk antropologisk tidsskrift* 22:1 (2011). DOI.org/10.18261/ISSN1504-2898-2011-01-04.

⁵³ T. G. Svensson. *The Sámi and their land: the Sámi vs the Swedish Crown: a study of the legal struggle for improved land rights: the Taxed Mountains case*. (Novus: 1997), s. 45.

⁵⁴ Patrik Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2012), s. 283.

⁵⁵ Svensson. *The Sámi and their land: the Sámi vs the Swedish Crown: a study of the legal struggle for improved land rights: the Taxed Mountains case*, s. 24.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 156–157.

En liknande illustration av hur rättsprocesser blir del i en större kamp är Girjas-målet. Den politiska striden började långt före stämningen 2009 och har fortsatt även efter domen i Högsta domstolen 2020.⁵⁷ Att Girjas sameby med stöd av SSR stämde staten 2009 var en reaktion på den småviltjaksreform som genomfördes 1993. Medan tidigare statliga utredningar under 1900-talet uttalat att samerna har ensamrätt till jakt och fiske ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen uttryckte förarbetena till 1987 års jaktlag att staten som markägare har jakträtt.⁵⁸ År 1992 lade den borgerliga regeringen fram en proposition om samisk kultur med förslag om att inrätta ett Sameeting och om upplåtelse av rätt till jakt och fiske på statens mark i fjällvärlden.⁵⁹ Reformen utökade allmänhetens möjligheter att jaga i fjällen.⁶⁰

Medan Jägareförbundet och Sportfiskarna länge hade efterfrågat större tillgång till jakt och fiske i fjällvärlden, väckte reformen skarp kritik från rennärningen. Samebyarnas farhåga var att reformen skulle medföra en kraftig ökning av framför allt jägare som skulle orsaka störningar för renhjordarna, mindre kontroll över var det jagas och minskade möjligheter för samebymedlemmar att försörja sig genom egen småviltsjakt.⁶¹ När riksdagen antog propositionen 1992 protesterade den samiska ungdomsorganisationen Sáminuorra på åhörarläktaren och en aktivist blev utslängd för att han jojkade i protest.⁶² Vid Sametingets invigning i Kiruna 1993 demonstrerade och hungerstrejkade samiska aktivister och Sametinget förklarade, som ett av sina första beslut, sitt misstroende mot den ansvariga ministern Per Unckel och tog senare fram en vitbok om reformprocessen.⁶³ År 1995 klagade 39 samebyar inför Europakommissionen för mänskliga rättigheter över att jakt- och fiskereformen kränkte deras egendomsrättig-

⁵⁷ Målets politiska upprinnelse beskrivs bl a i M. Brännström. The Girjas Case – court proceedings as a strategy to enforce Sámi land rights. I T. Koivurova, E. G. Broderstad, D. Cambou, D. Dorough & F. Stammler (red). *Routledge Handbook of Indigenous Peoples in the Arctic*. (Routledge, 2020); Johansson & Schaffer. *Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnbäck and Gállok cases*; P. Johansson, J. K. Schaffer, S. J. Lopez, S. Palm, C. Parguel & I. Sandin. Cultural expertise in Sami land rights litigation: Epistemic strategies in the Girjas and Fosen cases. *Jindal Global Law Review*. 14:2 (2023). DOI.org/10.1007/s41020-023-00211-1.

⁵⁸ SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*.

⁵⁹ Prop. 1992/93:32.

⁶⁰ SOU 2023:46, s. 159.

⁶¹ Renmarkskommittén. *PM 22 – Småviltsjaktreformen 1993* (2022), s. 4–5.

⁶² J. Heikki. Historiken bakom Girjas-målet. *Sveriges Radio* (2016-02-01).

<https://sverigesradio.se/artikel/6171331> [hämtad 2023-03-06].

⁶³ Heikki. Historiken bakom Girjas-målet.

heter under Europakonventionens tilläggsprotokoll. Kommissionen avvisade dock klagomålet med hänvisning till att de klagande inte hade uttömt sina möjligheter att få saken prövad i det svenska rättsväsendet.⁶⁴

År 2003 tillsatte regeringen en ny utredning om jakt och fiske i renskötselområdet, som fann att ”jakt- och fiskerätten är jämnt fördelad mellan markägare och samebymedlemmar [...] ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen” och föreslog att de gemensamt skulle förvalta jakt och fiske.⁶⁵ Förslaget genomfördes emellertid aldrig. SSR ansåg att utredningen misslyckats med att klarlägga de rättsliga förhållandena.⁶⁶ Efter kritik från EU-kommissionen om att reglerna om småviltjakt kunde utgöra hinder för den fria rörligheten beslutade regeringen 2006 att öppna småviltjakten för utländska jägare. Detta mötte kritik från såväl svenska jägare som SSR.⁶⁷

Eftersom det visat sig omöjligt ”att hitta lösningar den politiska vägen” beslutade SSR vid sitt landsmöte 2006 att undersöka möjligheterna att få en rättslig prövning av statens rätt till jakt och fiske.⁶⁸ Som testfall valde SSR ut Girjas sameby, dels för att rensköttande samer på dess marker jagat och fiskat ensamma under lång tid, dels för att 1993 års reform radikalt förändrat samebyns förutsättningar.⁶⁹ År 2009 lämnade SSR och Girjas sameby in en stämningsansökan i Gällivare tingsrätt. I januari 2020 meddelade Högsta domstolen dom i målet.⁷⁰ Girjas fick medhåll på samtliga punkter och Länsstyrelsen överförde därefter förvaltningen av jakt- och fiskerättigheterna till Girjas sameby.⁷¹

⁶⁴ Könkämä and 38 other Saami villages v. Sweden, nr 27033/95, beslut meddelat 25 november 1996.

⁶⁵ SOU 2005:116. *Jakt och fiske i samverkan*, s. 2. Se även P. Johansson. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005* (Göteborgs universitet, 2008).

⁶⁶ J. Wik-Karlsson. *Sammanfattning Girjas*. Svenska Samernas Riksförbund SSR. (n.d.). <https://www.sapmi.se/vart-arbete/juridik/renbetesmal/girjas/sammanfattning-girjas/> [hämtad 2022-10-18].

⁶⁷ J Heikki. Historiken bakom Girjas-målet; Wik-Karlsson. *Sammanfattning Girjas*.

⁶⁸ Wik-Karlsson. *Sammanfattning Girjas*.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ NJA 2020 s. 3.

⁷¹ Den rättsliga betydelsen av Girjas-målet har analyserats i åtskilliga forskningsartiklar. Se till exempel C. Allard & M. Brännström. Girjas sameby mot staten: En analys av Girjasdomen. *Svensk Juristtidning* 105:5 (2020). <https://svjt.se/svjt/2020/429>; B. Bengtsson. Girjasdomen. *Juridisk Tidskrift* 2020/21:1 (2021); Brännström. The Girjas Case – court proceedings as a strategy to enforce Sámi land rights; Johansson m.fl. Cultural expertise in Sámi land rights litigation: Epistemic strategies in the Girjas and Fosen cases; Johansson & Schaffer. Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnbäck and Gállok cases; Ø. RavnaA Sámi community wins case

Girjas är ett skollboksexempel på hur strategisk processföring, även när den uppnår banbrytande prejudikat, inte nödvändigtvis löser den underliggande konflikten. Jägar- och sportfiskarorganisationer uttryckte oro över domens konsekvenser. Detsamma gjorde Jakt- och fiskesamerna vars företrädare befarade att domen ytterligare skulle begränsa icke-renägande samers rätt att jaga och fiska.⁷² År 2021 tillsatte regeringen en parlamentarisk kommitté för att se över rättsläget på statens mark inom samebyarnas områden. I ett delbetänkande bedömde den så kallade Renmarkskommittén att ”starka skäl [talar] för att även andra samebyar på [den mark i Lappland som staten disponerar] har motsvarande rätt som Girjas sameby.”⁷³ Under 2023 deklarerade Moderaterna, Kristdemokraterna och Sverigedemokraterna att de skulle reservera sig mot utredningens delbetänkande och i november 2024 lade regeringen ned kommittén.⁷⁴

Avsaknaden av politisk vilja och förmåga att reda ut rättsläget har lett till nya rättstvister. Redan 2022 beslöt sig Talma sameby för att stämma staten för att få ensamrätt att upplåta jakt och fiske. När Renmarkskommitténs delbetänkande presenterades förklarade ytterligare samebyar sin avsikt att stämma staten för att få ensamrätt till jakt- och fiske. ”Det är glädjande. Det behövs mer press på staten”, kommenterade SSR:s ordförande Matti Blind Berg.⁷⁵ I maj 2024 lämnade fyra samebyar – Ran, Sirges, Unna tjerusj och Báste čearru – in sina stämningsansökningar.⁷⁶ Jägarförbundet, Sportfiskarna och LRF fort-

against the Swedish State in the Supreme Court. *Arctic Review* 11 (2020a).

DOI.org/10.23865/arctic.v11.2173; Sakshi. The Girjas case and its implications for the Sámi hunting and fishing rights in Sweden. *Environmental Law Review* 23:2 (2021).

DOI.org/10.1177/14614529211013604; E. Torp. Rättsliga följder av HD:s dom i Girjasålet. *Svensk Juristtidning* 106:10 (2021). <https://svjt.se/svjt/2021/921>.

⁷² Mathias Asplund. Girjasdomen: ”Jag ser stora skäl till oro”. *Norrbottenskuriren* (2020-01-23). <https://www.kuriren.nu/nyheter/gallivare-kommun/artikel/girjasdomen-jag-ser-stora-skall-till-oro/wjv5zqpr>.

⁷³ SOU 2023:46, s. 19.

⁷⁴ J. Heikki. Ingen enighet i Renmarkskommittén – M, SD och KD reserverar sig. *Sveriges Radio* (2023-06-19). <https://sverigesradio.se/artikel/ingen-enighet-i-renmarkskommittent-m-sd-och-kd-reserverar-sig> [hämtad 2024-04-02]; Landsbygds- och infrastrukturdepartementet. *Regeringen avser avveckla Renmarkskommittén och tillsätta en ny utredning*. Regeringen. (2024-11-07). <https://regeringen.se/pressmeddelanden/2024/11/regeringen-avser-avveckla-renmarkskommitten-och-tillsatta-en-ny-utredning/> [hämtad 2025-11-19].

⁷⁵ J. Heikki. SSR:s ordförande välkomnar samebyar som vill stämma staten. *Sveriges Radio* (2023-08-11). <https://sverigesradio.se/artikel/ssrs-ordforande-valkomnar-samebyar-som-vill-stamma-staten> [hämtad 2023-08-14].

⁷⁶ S. Abrahamsson, A.C. Stenberg Partapuoli & A. Karls Johansson. Fyra samebyar stämmer staten: ”Enda möjligheten”. *SVT Nyheter* (2024-05-28.)

<https://www.svt.se/nyheter/sapmi/fyra-samebyar-stammer-staten> [hämtad 2024-09-30].

sätter i sin tur att ifrågasätta domen. I skrivande stund (2025) har målen ännu inte avgjorts.⁷⁷

Ett tredje exempel på hur rättsmobilisering är en reaktion mot politiska lösningar är rättstvisterna om den gränsöverskridande rennäringen. År 2021 vann Saarivuoma sameby ett uppmärksammat mål mot norska staten i Høyesterett, vilket var det senaste slaget i en flera decennier lång kamp om samernas rätt att bedriva renskötsel över den svensk-norska gränsen. Den omedelbara bakgrunden till rättstvisterna var att Sverige och Norge misslyckats med att komma överens om en ny renbeteskonvention. Den senaste renbeteskonventionen från 1972 skulle gälla i 30 år. Trots fleråriga förhandlingar hade parterna inte kommit överens när konventionen löpte ut 2002 och ytterligare tre års förhandlingar ledde inte till enighet om en ny konvention. På den norska sidan var rennäringen och Sametinget kritiska till förslaget till ny konvention, medan den svenska rennäringen fann sina intressen tillvaratagna.⁷⁸ När förhandlingarna strandade 2005 hävdade Sverige att den gränsöverskridande rennäringen därmed föll tillbaka på Lappkodicillen från 1751, medan Norge ensidigt vidtog egen lagstiftning. Nya förhandlingar ledde till nya konventionsförslag, som även de strandade på grund av oenighet mellan den norska och svenska staten och mellan norska och svenska rennäringens intressen.⁷⁹

I det läget valde både Talma sameby och Saarivuoma sameby att stämma norska staten i domstol. Talma hävdade i en stämning 2017 rätt till vinterbete i Norge. Tingretten och senare lagmannsretten konstaterade att samebyn genom *alders tids bruk* (motsvarande urminnes hävd) har rätt till nödvändigt bette i Norge, men att det inte gav rätt till vinterbete.⁸⁰ Saarivuoma hävdade i stället rätt till sommarbete. Medan tingretten och lagmannsretten med viss tvekan om rättsläget avvisade samebyns krav, fastslog Høyesterett 2021 att samebyn hade rätt, om än inte ensamrätt, att bedriva renskötsel i det omtvis-

⁷⁷ Se till exempel P. Borgström, J. Karlsson, L. Folkesson, L. Ahlin, G. Kjellsson, A. Boman Daniels & L. Zetterlund. *Först statens mark, vad blir nästa steg?*. Lantbrukarnas Riksförbund. (2023-12-20). <https://www.lrf.se/nyheter/forst-statens-mark-vad-blir-nasta-steg/> [hämtad 2024-02-28]; Sportfiskarna. *Alla ska ha tillgång till fjällfisket*. (n.d.). <https://www.sportfiskarna.se/Fiske/Fj%C3%A4llfiske> [hämtad 2025-11-24]; P. Eriksson. *Uttalande: Fjällvärlden får inte stängas för allmänheten*. Svenska jägareförbundet. (2024-01-24.) <https://jagareforbundet.se/aktuellt/opinion/debattinlagg/2024/01/uttalande-fjallvarlden-far-inte-stangas-for-allmanheten/> [hämtad 2024-03-06].

⁷⁸ Ø. Ravna. Den grenseoverskridende reindriften og beiterettighetene. *Lov og Rett* 59:8 (2020b). DOI.org/10.18261/issn.1504-3061-2020-08-03.

⁷⁹ Ravna. Den grenseoverskridende reindriften og beiterettighetene.

⁸⁰ Ibid.

tade området. Domen baserades på principen om *alders tids bruk* och inte på den norska gränsrenbeteslagen.⁸¹ Hjerttind reinbeitedistrikt, som äger rätt till vinterbete i samma område, uttryckte besvikelse över domen.⁸² Efter vinsten i Høyesterett klagade Saarivuoma till Europadomstolen över att samebyn nekats ersättning för förlorat bete och dömts att betala sina egna rättegångskostnader (målet har i skrivande stund ännu inte avgjorts).⁸³

Liksom i fallet Girjas kan man dels konstatera att samebyarna tagit till processföring när politiken inte förmått lösa en viktig fråga, dels att en vinst i högsta instans inte nödvändigtvis löser den underliggande konflikten. Staterna har i skrivande stund (2025) ännu inte ratificerat den nya renbeteskonvention som de signerade 2009. Den norska staten har däremot försökt skydda sig mot framtida rättstvister genom att ändra den norska gränsrenbeteslagen så att renskötare som vill ta strid om renbetesrätt inte ska kunna stämma staten utan enbart konkurrerande rättighetsinnehavare.⁸⁴

Slutsatser

I det här kapitlet har vi analyserat vilka rättsliga möjligheter samiska grupper och individer har att hävda samiska markrättigheter i Sverige. Med utgångspunkt i rättsmobiliseringsteori om hur institutionella ramverk påverkar vem som kan resa vilka rättighetsanspråk inom domstolsväsendet har vi drivit tre teser om samisk rättsmobilisering. För det första, rättssystemet fördelar möjligheterna att hävda samiska markrättigheter ojämnt. Detta beror dels på att lagstiftning och rättspraxis enbart ger samebyar och deras medlemmar, men inte övriga samer, möjlighet att hävda det samiska folkets kollektiva rättigheter, dels på att relevant speciallagstiftning inte förverkligar renskötselrätten som en privaträttslig rättighet baserad på urminnes hävd och sedvana med ett grundlagsskydd motsvarande egendomsrätten. För det andra, reglerna om rättegångskostnader är utformade på så vis

⁸¹ Norges Høyesterett, dom 30 juni 2021, mål HR-2021-1429-A.

⁸² D. R. Larsen. Saarivuoma sameby vant i Høyesterett. *NRK* (2021-07-01.) <https://www.nrk.no/sapmi/saarivuoma-sameby-vant-i-hoyesterett-1.15487336> [hämtad 2024-02-27].

⁸³ Saarivuoma Sameby v. Norway, nr. 2381/22, kommunikation till parterna 24 maj 2022. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-217997> [hämtad 2024-02-28].

⁸⁴ M. Sjöstedt. Norska staten vill ändra lagen – efter domen i högsta instans. *SVT Nyheter* (5/1 2023). <https://www.svt.se/nyheter/sapmi/norska-staten-vill-andra-lagen-efter-domen-i-hogsta-instans> [hämtad 2024-02-27].

att rättsmobilisering blir en kostsam och riskabel strategi för att hävda samiska markrättigheter, vilket tär på parterna. För det tredje, rättstvister om samiska markrättigheter är en följd av att politiska makt-havare – ytterst riksdag och regering – inte förmått eller velat lösa de underliggande intressekonflikterna.

Kapitlets övergripande slutsats är att tvister om samiska markrättigheter formas av institutionella ramverk som ytterst ligger i lagstiftarens händer. Om politisk vilja finns kan riksdag och regering förändra dessa ramverk och därigenom påverka i vilken mån konflikter mellan olika aktörer om markanvändning i Sápmi leder till kostsamma och långdragna domstolsprocesser.

För det första kan lagstiftaren förändra sättet på vilket det samiska folkets kollektiva rättigheter kommer till uttryck i RNL och i annan relevant lagstiftning. Att se över hur lagstiftningen tillvaratar både samebyars och icke-renägande samers rättigheter låg i Renmarks-kommitténs uppdrag. Det är av vikt att detta arbete återupptas i någon form. Vidare har Högsta domstolen fastslagit renskötselrättens starka värn som egendomsrätt, men detta har ännu inte implementerats i relevant speciallagstiftning. Den behandlar fortfarande renskötselns som ett ekonomiskt särintresse snarare än som en egendomsrättighet med grund i urminnes hävd eller en minoritetsrättighet skyddad i internationell urfolksrätt.

För det andra kan samiska individers och grupper tillgång till rättvisa stärkas. Detta kan ske genom att förändra regler om rättegångskostnader och rättshjälp. Det svenska rättssystemet har utformats för att avskräcka processföring. Här har flera bedömare konstaterat att det är orimligt att parterna förväntas bära kostnaden för principiellt viktiga mål där rättsläget är oklart.⁸⁵ För att säkra tillgången till rättvisa – inte bara för samer utan för alla medborgare – skulle kostnadsreglerna kunna förändras.

För det tredje ligger makten att hantera de intressekonflikter som kommer till uttryck genom rättstvister ytterst hos lagstiftaren, det vill säga riksdagen, inte hos parterna och domstolarna. Det är den lagstiftande maktens ansvar att lagstifta om materiella rättigheter, talerätt, rättegångskostnader och rättsskydd för att säkra medborgarnas tillgång till rättvisa samt ta itu med de underliggande intresse-

⁸⁵ Schaffer. Rättvisans entreprenörer: Mobilisering för tillgång till rättvisa i civil-samhället; Svenska avdelningen av Internationella juristkommissionen. Program för rättsstaten Sverige 2019. https://www.icj-sweden.org/wp-content/uploads/2020/01/ICJ-Swe_Rapport_Inlaga_ORI.pdf [hämtad 2025-11-24].

motsättningarna. Hittills har riksdag och regering dragit flera viktiga politiska beslut som berör det samiska folkets rättigheter i långbänk med motivering att inte spä på konflikter. Följden har dock blivit den motsatta och parterna har tvingats slita sina tvister i domstol.

Avslutningsvis är det viktigt att tydliggöra att i den mån samebyar har begränsade möjligheter att mobilisera kring samiska markrättigheter, är det inte bara samebyarna själva som påverkas. Rennäringslagen tillåter endast medlemmar i en sameby att utöva renskötselrätten och det är bara samebyn och dess medlemmar som kan försvara densamma i rättstvister. Lagen slår dock också fast att renskötselrätten är en kollektiv rättighet till vilken hela det samiska folket är rättighetsbärare. Detta innebär att både framgångar och förluster i mål som rör samiska markrättigheter ytterst påverkar alla samer i Sverige, såväl i dag som i framtiden.

Referenser

- Abrahamsson, S., Stenberg Partapuoli, A.C. & Karls Johansson, A. Fyra samebyar stämmer staten: "Enda möjligheten". *SVT Nyheter* (28/5 2024). <https://www.svt.se/nyheter/sapmi/fyra-samebyar-stammer-staten> [hämtad 2024-09-30].
- Allard, C. & Brännström, M. Girjas sameby mot staten: En analys av Girjasdomen. *Svensk Juristtidning* 105:5 (2020): s. 429–451. <https://svjt.se/svjt/2020/429>.
- Anaya, J. *Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples. Addendum The situation of the Sami people in the Sápmi region of Norway, Sweden and Finland*. A/HRC/18/35/Add.2 (2011). <https://digitallibrary.un.org/record/709556> [hämtad 2024-03-04].
- Asplund, M. Girjasdomen: "Jag ser stora skäl till oro". *Norrbottens-kuriren* (2020-01-23). <https://www.kuriren.nu/nyheter/gallivare-kommun/artikel/girjasdomen-jag-ser-stora-skal-till-oro/wjv5zqpr>.
- Bengtsson, B. Girjas-domen. *Juridisk Tidskrift* 2020/21:1 (2021): s. 172–181.
- Bengtsson, B. *Samerätt: en översikt* (Norstedts juridik, 2004).
- Borgström, P., Karlsson, J., Folkesson, L., Ahlin, L., Kjellsson, G., Boman Daniels, A. & Zetterlund, L. *Först statens mark, vad blir nästa steg?*. Lantbrukarnas Riksförbund (LRF). (2023-12-20). <https://www.lrf.se/nyheter/forst-statens-mark-vad-blir-nasta-steg/> [hämtad 2024-02-28].
- Brännström, M. The Girjas Case – court proceedings as a strategy to enforce Sámi land rights. I Koivurova, T., Broderstad, E.G., Cambou, D., Dorrough, D. & Stammeler, F. (red). *Routledge Handbook of Indigenous Peoples in the Arctic*. (Routledge, 2020), s. 174–186.
- Brännström, M. The implementation of Sámi land rights in the Swedish Forestry Act. I Cambou, D. & Ravna, Ø. (red). *The Significance of Sámi Rights: Law, Justice, and Sustainability for the Indigenous Sámi in the Nordic Countries* (Routledge, 2023).

Byström, O. Staten gör för lite för samerna enligt DO. *Sveriges Radio* (2006-11-15). <https://sverigesradio.se/artikel/1038916> [hämtad 2024-02-04].

Committee on the Elimination of Racial Discrimination. *Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination*. CERD/C/SWE/CO/18 (2008). https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CERD%2FC%2FSWE%2FCO%2F18&Lang=en [hämtad 2024-03-04].

Dahlgren, M. & Lundmark, K. Håkan Jonsson: Misslyckande att de möts i domstol. *Sveriges Radio* (2019-11-04). <https://sverigesradio.se/artikel/7336823> [hämtad 2023-11-09].

Dahlgren, M. & Sjöstedt, M. Talma samebys ombud: En stor seger för alla samer. *Sveriges Radio* (2019-12-20). <https://sverigesradio.se/artikel/7372211> [hämtad 2024-03-04].

De Fazio, G. Legal opportunity structure and social movement strategy in Northern Ireland and southern United States. *International Journal of Comparative Sociology* 53:1 (2012): s. 3–22. DOI.org/ 10.1177/0020715212439311.

Epp, C. R. *The rights revolution: Lawyers, activists, and supreme courts in comparative perspective* (Chicago [u.a.: Univ. of Chicago Press, 1998).

Eriksson, P. *Uttalande: Fjällvärlden får inte stängas för allmänheten*. Svenska jägareförbundet. (2024-01-24). <https://jagareforbundet.se/aktuellt/opinion/debattinlagg/2024/01/uttalande-fjallvarlden-far-inte-stangas-for-allmanheten/> [hämtad 2024-03-06].

Esselin, L. B. Seger för renägare även i hovrätten. *SVT Nyheter* (2007-11-19). <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasterbotten/seger-for-renagare-aven-i-hovratten-1> [hämtad 2024-03-03].

Galanter, M. Why the 'Haves' come out ahead: Speculations on the limits of legal change. *Law & Society Review* 9:1 (1974): s. 95–160.

- Hagsgård, M. B. & Stauffer, J. *Yttrande över betänkandet högre växel i minoritetspolitiken – stärkt samordning och uppföljning* (SOU 2020:27) (2020-09-30).
<https://www.regeringen.se/contentassets/d5bac13c7f584cdbbe70162e18c671d8/civil-rights-defenders.pdf> [hämtad 2024-03-04].
- Heikki, J. Gimvall får nej från Högsta domstolen. *Sveriges Radio* (2025-02-13). <https://www.sverigesradio.se/artikel/gimvall-far-nej-fran-hogsta-domstolen> [hämtad 2025-11-19].
- Heikki, J. Historiken bakom Girjasmålet. *Sveriges Radio* (2016-0-01).
<https://sverigesradio.se/artikel/6171331> [hämtad 2023-03-06].
- Heikki, J. Ingen enighet i Renmarkskommittén – M, SD och KD reserverar sig. *Sverige Radio* (2023-06-19).
<https://sverigesradio.se/artikel/ingen-enighet-i-renmarkskommitten-m-sd-och-kd-reserverar-sig> [hämtad 2024-04-02].
- Heikki, J. Slutnotan blev 30 miljoner för Girjasmålet. *Sveriges Radio* (2019-10-14). <https://sverigesradio.se/artikel/7320795> [hämtad 2023-06-27].
- Heikki, J. SSR:s ordförande välkomnar samebyar som vill stämma staten. *Sveriges Radio* (2023-08-11).
<https://sverigesradio.se/artikel/ssrs-ordforande-valkomnar-samebyar-som-vill-stamma-staten> [hämtad 2023-08-14].
- Heikki, J., Unga, M. & Weber, E. Här är samebyarna med flest markprocesser. *Sverige Radio* (2023-12-20).
<https://sverigesradio.se/artikel/samebyarna-med-flest-markprocesser> [hämtad 2024-03-04].
- Hilson, C. New social movements: the role of legal opportunity. *Journal of European Public Policy* 9:2 (2002): s. 238–255.
DOI.org/10.1080/13501760110120246.
- Jåhkågaska tjiellde. *Defending Gállok: A Sámi community's stand against mining exploitation*. (nd). <https://gallok.se/> [hämtad 2024-03-04].
- Johansson, P. *Samerna: ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005* (Göteborgs universitet, 2008).

- Johansson, P. & Schaffer, J. K. Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnebäck and Gállok cases. I Ingrid Westendorp (red.). *Human rights strategies*. (Edward Elgar Publishing, 2024.)
- Johansson, P., Schaffer, J. K., Lopez, S. J., Palm, S., Parguel, C. & Sandin, I. Cultural expertise in Sami land rights litigation: Epistemic strategies in the Girjas and Fosen cases. *Jindal Global Law Review* 14:2 (2023): s. 217–240. DOI.org/10.1007/s41020-023-00211-1.
- Kuoljok, P. *Vapstenmålet ställer samer mot samer*. Samelandspartiet. (2022-06-18.)
<https://www.samelandspartiet.se/2022/06/18/vapstenmalet-staller-samer-mot-samer/> [hämtad 2023-11-09].
- Labba, K. Rättssubjektet för renskötselrätten enligt svensk rätt och reindriftsretten enligt norsk rätt. *Svensk Juristtidning* 105:7 (2020): s. 571–588. <https://svjt.se/svjt/2020/571>.
- Landsbygds- och infrastrukturdepartementet. *Regeringen avser avveckla Renmarkskommittén och tillsätta en ny utredning*. Regeringen (2024-11-07).
<https://regeringen.se/pressmeddelanden/2024/11/regeringen-avser-avveckla-renmarkskommitten-och-tillsatta-en-ny-utredning/> [hämtad 2025-11-19].
- Lantto, P. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971* (Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2012).
- Larsen, D. R. Saarivuoma sameby vant i Høyesterett. *NRK* (2021-07-01). <https://www.nrk.no/sapmi/saarivuoma-sameby-vant-i-hoyesterett-1.15487336> [hämtad 2024-02-27].
- Lehoucq, E. & Taylor, W. K. Conceptualizing legal mobilization: How should we understand the deployment of legal strategies?. *Law & Social Inquiry* 45:1 (2020): s. 166–193. DOI.org/10.1017/lsi.2019.59.
- Lidé, A. Jåhkågasskas sameby om donerade pengarna: Otroligt glada och lättade. *Sveriges Radio* (2022-11-23).
<https://sverigesradio.se/artikel/jahkagasskas-sameby-om-donerade-pengarna-otroligt-glada-och-lattade> [hämtad 2024-03-04].

- McCammon, H. J. & McGrath, A. R. Litigating change? Social movements and the court system. *Sociology Compass* 9:2 (2015): s. 128–139. DOI.org/10.1111/soc4.12243.
- Motion 2005/06:MJ527. *Rennäringen*.
- Motion 2005/06:Ju479. *Motion om samers underläge i markrättstvister*.
- Sjöstedt, M. Norska staten vill ändra lagen – efter domen i högsta instans. *SVT Nyheter* (2023-01-05).
<https://www.svt.se/nyheter/sapmi/norska-staten-vill-andra-lagen-efter-domen-i-hogsta-instans> [hämtad 2024-02-27].
- Prop. 1928:43. *Kungl. Maj:ts 'proposition till riksdagen med förslag till lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m.m.; given Stockholms slott den 17 februari 1928*.
- Prop. 1971:51. *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till rennäringslag, m.m.; given Stockholms slott den 26 februari 1971*.
- Prop. 1982/83:18. *Om medgivande att efterge viss statens fordran på rättegångskostnader*.
- Prop. 1992/93:32. *Om samerna och samisk kultur m.m.*
- Raitio, K., Allard, C. & Lawrence, R. Mineral extraction in Swedish Sápmi: The regulatory gap between Sami rights and Sweden's mining permitting practices. *Land Use Policy* 99 (2020): s. 105001. DOI.org/10.1016/j.landusepol.2020.105001.
- Ravna, Ø. A Sámi community wins case against the Swedish State in the Supreme Court. *Arctic Review* 11 (2020a): s. 19–21. DOI.org/10.23865/arctic.v11.2173.
- Ravna, Ø. Den grenseoverskridende reindriften og beiterettighetene. *Lov og Rett* 59:8 (2020b): s. 474–492. DOI.org/10.18261/issn.1504-3061-2020-08-03.
- Regeringsbeslut LI2023/00526. *Överklagande av Länsstyrelsen i Västerbottens läns beslut om markupplåtelse för en jakt- och fiskekoja vid sjön Vesken inom Vapsten sameby, Storumans kommun*.
- Renmarkskommittén. *PM 22 – Småviltsjaktreformen 1993* (2022).
- Rydenfalk, D. Inga pengar från regeringen för Härjedalsmålet. *Sveriges Radio* (2018-01-09). <https://www.sverigesradio.se/artikel/6858222> [hämtad 2025-11-19].

Sakshi. The Girijas case and its implications for the Sámi hunting and fishing rights in Sweden. *Environmental Law Review* 23:2 (2021): s. 169–175. DOI.org/10.1177/14614529211013604.

Samefonden. *Styrelsen för Samefonden Protokoll 2013:3*.
https://sametinget.se/3965?file_id=Protokoll_samefonden_2013_3.pdf [hämtad 2025-11-24].

Samefonden. *Styrelsen för Samefonden Protokoll 2023:3*.
https://sametinget.se/5559?file_id=1 [Hämtad 2025-11-19].

Sametinget. *Preparatory report from the Sami Parliament in Sweden/ Sámediggi/Sámedigge/Saemiedigkie/Sametinget for the United Nations Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples, Ms. Victoria Tauli-Corpuz, prior to her 2015 August visit to Sápmi and Sweden*.
<https://web.archive.org/web/20230908005555/https://www.sameetinget.se/92639> [hämtad 2025-11-24].

Schaffer, J. K. Rättvisans entreprenörer: Mobilisering för tillgång till rättvisa i civilsamhället. I Wallerman Ghavanini, A. & Wejedal, S. (red). *Access to justice i Skandinavien*. (Santérus Academic Press, 2022a): s. 361–390.

Schaffer, J. K. *Why incorporate? The domestic politics of human rights commitment in Scandinavia*, [SSRN Scholarly Paper], 2022b, <https://papers.ssrn.com/abstract=4120430> [hämtad 2023-01-11].

Schaffer, J. K., Langford, M. & Madsen, M. R. An unlikely rights revolution: Legal mobilization in Scandinavia since the 1970s. *Nordic Journal of Human Rights* 42:1 (2024): s. 1–21.
DOI.org/10.1080/18918131.2023.2273652.

SFS 1993:384. *Rennäringsförordning*.

SFS 1996:1619. *Rättshjälpslag*.

Sikku, O. *Tredskodomar i renbetestvister*. Samiskt informationscentrum, Sametinget. (n.d.). <https://www.samer.se/3613> [hämtad 2024-03-04].

SOU 1999:25. *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169*.

SOU 2005:116. *Jakt och fiske i samverkan*.

SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*.

- Sportfiskarna. *Alla ska ha tillgång till fjällfisket*. (n.d.)
<https://www.sportfiskarna.se/Fiske/Fj%C3%A4llfiske>
[hämtad 2025-11-24].
- Statistikmyndigheten. *Prisomräknaren*. (n.d.)
<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/prisomraknaren/> [hämtad 2024-04-01].
- Sternlund, H. Så mycket har tidigare processer kostat. *SVT Nyheter* (2017-11-10).
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrboten/sa-mycket-har-tidigare-processer-kostat> [hämtad 2024-03-04].
- Svenska avdelningen av Internationella juristkommissionen. *Program för rättsstaten Sverige 2019*. https://www.icj-sweden.org/wp-content/uploads/2020/01/ICJ-Swe_Rapport_Inlaga_ORI.pdf
[hämtad 2025-11-24].
- Svensson, T. G. *The Sámi and their land. The Sámi vs the Swedish Crown. A study of the legal struggle for improved land rights: The Taxed Mountains case* (Novus, 1997).
- Torp, E. Rättsliga följder av HD:s dom i Girjasålet. *Svensk Juristtidning* 106:10 (2021), s. 921–935. <https://svjt.se/svjt/2021/921>.
- Torp, E. Samebyars avtalsrätt. *Svensk Juristtidning* 103:9 (2018a), pp. 749–758. <https://svjt.se/svjt/2018/749>.
- Torp, E. Samebys talerätt i civilrättsliga ärenden. *Förvaltningsrättslig Tidskrift* no. 3 (2007). <https://lawpub.se/artikel/4146>.
- Vanhala, L. Legal opportunity structures and the paradox of legal mobilization by the environmental movement in the UK. *Law & Society Review* 46:3 (2012): s. 523–556.
DOI.org/10.1111/j.1540-5893.2012.00505.x.
- Ween. G. Refleksjoner om dekolonisering: Intervju med Tom Svensson. *Norsk antropologisk tidsskrift* 22:1 (2011).
DOI.org/10.18261/ISSN1504-2898-2011-01-04.
- Wik-Karlsson, J. Förbundsjurist Svenska Samernas Riksförbund (SSR). Personlig kommunikation över Zoom, 2024-03-04.

- Wik-Karlsson, J. *Sammanfattning Girjas*. Svenska Samernas Riksförbund (SSR). (n.d.). <https://www.sapmi.se/vart-arbete/juridik/renbetesmal/girjas/sammanfattning-girjas/> [hämtad 2022-10-18].
- Wilske, O. Är regeringsformen gällande rätt i Högsta förvaltningsdomstolen? – en kommentar till HFD 2022 ref. 10. *Svensk Juristtidning* nr 7 (2022): s. 617–626. <https://svjt.se/svjt/2022/617>.
- Zemans, F. K. Legal mobilization: The neglected role of the law in the political system. *American Political Science Review* 77:3 (1983): s. 690–703. DOI.org/10.2307/1957268.

Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta?

Anna Kråik Åström och Angelika Sjöstedt

Inledning

Om Åarjelsaepmie har en egen röst, vilka berättelser behöver hon då berätta i dag? I den här texten förs ett samtal med Åarjelsaepmie med syftet att lyssna in hennes röst och reflektera över vad ett sådant samtal kan innebära. Kapitlet handlar också om att länka samman och lyfta fram berättelser om hur olika (tids)lager av kolonisering genom försvenskning och svenska institutioner skapat långtgående konsekvenser för sydsamiska relationer, hälsa och kunskapsförmedling i dag. Genom hennes röst hörs flera röster. Hon har en mångstämmig sång.

Anna Kråik Åström har arbetat som verksamhetsutvecklare vid Stiftelsen Gaaltije i Staare/Östersund, nu jobbar hon på Region Jämtland Härjedalen som samisk utvecklingsstrateg och länskoordinator i Kunskapsnätverket för samisk hälsa. Angelika Sjöstedt är professor i genusvetenskap vid Gaskeuniversiteete/Mittuniversitetet med campus i Staare/Östersund och Sjädtavallie/Sundsvall. Annas samiska rötter finns både i det skogssamiska och i det fjällsamiska. Hennes familj bedriver renskötsel i Handölsdalens sameby. Angelika är majoritetssvensk och uppväxt i Jämtland. Vi samarbetar långsiktigt för att skapa bättre förutsättningar för samiska kunskapskedjor och former för organisering.

Kapitlet handlar om betydelse av samiska berättelser för att förmedla kunskap och för att göra motstånd när svensk historieskrivning används som medel för att fortsätta behålla makten över markerna. Sanningskommissionens arbete handlar om hur den svenska politiken påverkat samer och samiska samhällsförhållanden. I det här kapitlet

vill vi synliggöra att koloniseringen av Saepmie inte har skett på samma sätt överallt och att det är viktigt att ta upp de specifika sätt på vilka det sydsamiska samhället har påverkats. För att länka samman olika händelser och skeenden så tar vi en bred humanistisk och samhällsvetenskaplig ansats. Det innebär att flera olika forskningsfält berörs. Forskning som gjorts inom historia, religionsvetenskap, etnologi och socialantropologi, statsvetenskap, samiska och urfolksstudier samt genusforskning är relevant. Vi gör inte någon uttömmande redogörelse för alla dessa forskningsfält i den här texten. I vissa fall hänvisar vi till andra kapitel i antologin som djupare går in på den svenska politikens konsekvenser för särskilda historiska skeenden, lagar, rättsväsende, skol- och språkpolitik.

Den forskning vi valt att hänvisa till är vald utifrån vårt syfte att belysa konsekvenserna av den svenska samepolitiken för just sydsamiskt liv. Den visar hur det sydsamiska området särbehandlats och marginaliserats i den svenska politiken och inom forskning, men också på den (syd)samiska kontinuiteten och motberättelserna. Vi kommer att ge exempel på vad det får för konsekvenser i nutid och vad det kan innebära för vilka berättelser som i dag behöver berättas när analysen görs från Åarjelsaepmie. Det övergripande ramverket utgörs därmed av forskning om berättande, dess betydelser, funktioner och villkor i sydsamisk belysning.

Sydsamiska motståndsbetättelser

Eva Maria Fjellheim har i sin forskning fokuserat på sydsamiska berättelsers betydelse för upprättelse och för att visa på och förändra koloniala maktrelationer.¹ Det är något som är centralt för syftet med den här texten. Att ha makten över narrativet är ett sätt att behålla bosättarkolonialt *status quo*. Bosättarkolonialism är en benämning för olika våldsamma processer som syftar till att ta makt över landområden genom att eliminera urfolk och deras kultur. Kolonisatörernas processer inkluderar en rad våldsamma metoder.² En metod är

¹ E. M. Fjellheim. Through our stories we resist: Decolonial perspectives on South Sami history, indigeneity and rights. I A. Breidlid & R. Krøvel (red.). *Indigenous knowledges and the sustainable development agenda*. (Routledge, 2020.)

² Se till exempel S. L. Morgensen. Theorising Gender, Sexuality and Settler Colonialism: An Introduction. *Settler Colonial Studies*. 2:2 (2012).

DOI.org/10.1080/2201473X.2012.10648839; P. Wolfe. Settler colonialism and the elimina-

att skapa berättelser som tjänar nationalstatens intressen. Det kan vara övergripande berättelser som marginaliserar urfolks rättigheter och slår fast nationalstatens självklara makt över markerna.³

Vad innebär det att Jämtland och Härjedalen ofta ses som ett ”problemområde” utan ”gränser”, till exempel odlingsgräns? Inte minst har det lett till att både det svenska och samiska samhället skiljer ut det sydsamiska området. Den hårda koloniseringen och assimileringen skapar tvivel bland samer i både svenska och samiska sammanhang. I sin avhandling *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av samers identitetsarbete* intervjuade Christina Åhrén samer. I intervjuerna visade det sig att det svenska ”lagstiftandet har haft och fortfarande har stor betydelse för informanterna inte bara när det gäller deras praktiska möjligheter och begränsningar, utan också för deras uppfattningar om det samiska samhället.”⁴

I bokkapitlet *Through Our Stories We Resist* (Genom våra berättelser gör vi motstånd) fokuserar Fjellheim⁵ på vikten av sydsamiska motberättelser när hon visar hur två diskurser från olika historiska tider tagits upp i samtida sammanhang och använts för att förvränga historien. På så sätt förtrycks det samiska folket och kulturen än i dag. Fjellheim dekonstruerar ett exempel där norska skogsägare ifrågasatte sydsamernas status som urfolk. Skogsägarnas argument byggde på två diskurser kopplade till den norska statens koloniala projekt – rasbiologi och framryckningsteorin.

Skogsägarna menade att samerna kom till regionen först på 1700-talet och att jordbrukets historia är äldre än den samiska historien i området. Därför hade norska bönder fler rättigheter än samerna. Skogsägarna uttryckte därmed ”rasistiska attityder och missuppfattningar om samisk historia, ursprungsbefolkning och rätten att bedriva renskötsel i Rörosområdet.”⁶ Dessa uppfattningar har i högsta grad också

tion of the native. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006).

DOI.org/10.1080/14623520601056240; E. Moreton-Robinson. *The White Possessive: Property, Power and Indigenous Sovereignty*. (University of Minnesota Press, 2015); Å. Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020).

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-175500>.

³ Se till exempel J. Hennessey & G. Fur. Svensk kolonialism, Sverige och kolonialism eller svenskar och kolonialism? *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020).

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Alnu%3Adiva-99590>.

⁴ C. Åhrén. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2008), s. 37.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-1935>.

⁵ Fjellheim. *Through our stories we resist*.

⁶ Fjellheim. *Through our stories we resist*, s. 208. Vår översättning.

använts på svensk sida.⁷ Fjellheim framhåller att det är viktigt att kritiskt analysera koloniala berättelser ”eftersom de fortsätter att påverka vårt välbefinnande, hur vi uppfattas som människor och hur vår rättighet att fortsätta utöva vår kultur, kunskap och försörjning i det samiska kulturlandskapet är erkänt.”⁸

Åarjelsaepmie som geografiskt område och en kulturell gemenskap sträcker sig över de norska/svenska statsgränserna från norska havets kust, över fjällen och till Östersjöns kust och omfattar Dearnan/Tärnaby i norr och Idre i söder. Sydsamiska är ett av nio samiska språk som talas i Saepmie. Både sydsamiskt språk och kultur beskrivs ofta som en ”minoritet inom en minoritet”, vilket i sig är ett resultat av den koloniala historien.⁹ Sydsamiska språket har blivit mycket trängt. Men de samiska motberättelserna visar alltså på samisk kontinuitet och uthållighet. I artikeln *Linguistic landscapes, settler colonialism and acts of decoloniality* visar David Kroik, Kaisa Huuva och Tommasi Milani hur motberättelser gentemot svensk bosättarkolonialism tar form i det sydsamiska landskapet genom *acts of decoloniality*.¹⁰ Sådana ”avkoloniserande akter” utmanar normaliteten hos de nationella språken svenska och norska och normaliserar användningen av samiska språk på offentliga platser och i utbildningssammanhang. Det bekräftar samisk agens. I sin avhandling *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering* kan Ragnhild Nilsson sägas göra en dekoloniserande akt i akademiskt sammanhang. Hon använder sydsamiska begrepp i sina analyser av begreppen självbestämmande och självkonstituering: ”Att använda mig av samiska begrepp som mina analytiska begrepp gör att jag kan visa hur en annan ontologisk utgångspunkt också genererar nya analytiska förklaringar och detta bidrar till ny teoretisk kunskap.”¹¹ Nilsson skriver hur hon behövde

⁷ Se till exempel L. Lundmark. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2010); L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen: En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2014); M-B. Öhman. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtågande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift för kvinnoforskning*. 45:4 (2021). DOI.org/10.18261/issn.1891-1781-2021-04-04.

⁸ Fjellheim. Through our stories we resist, s. 221–222. Vår översättning.

⁹ D. Kroik. *The construction of spaces for Saami language use: language revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023), s. 4.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-205392>.

¹⁰ D. Kroik, K. Huuva & T. Milani. Linguistic landscapes, settler colonialism and acts of decoloniality. I R. Blackwood, S. Tufi, & W. Amos. (red.). *The handbook of linguistic landscapes*. (Bloomsbury, 2024.)

¹¹ R. Nilsson. *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2021), s. 14.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asu%3Adiva-196770>.

gå ”bakåt i empirin” eftersom det inte var ”dagens formuleringar och tolkningar av urfolksdeklarationen som låg till grund för Elsa Laulas krav på samiskt självbestämmande för mer än 100 år sedan.”¹² På så sätt tydliggörs också kontinuiteten av det samiska motberättandet och kamperna för självbestämmande.

Ovanstående visar på aktuell och stigfinnande forskning som utgår från sydsamiska kunskaper och bidrar med samiska motberättelser. Frågan vad Åarjelsaepmie behöver berätta är förstas omöjlig att svara uttömmande på i denna text. Och det är inte heller meningen. Men däremot kan den bidra med reflektioner kring vad och varför Åarjelsaepmie berättar om konsekvensen av svensk kolonisering. Tillkomsten av texten bygger på samiskt motberättande. När Anna presenterar sig själv säger hon ”jag är Anna och jag är kunskap”, något som har skapats genom livet och i samtal med dem som gått före. Den kan inte definieras genom någon enskild professionstitel. De samlade kunskaperna i den här texten anser vi vara likvärdigt viktiga för att sätta in sydsamiskt berättande i sammanhang och med flera olika medel påvisa dess betydelser.¹³

Vår ansats syns också i hur texten är utformad där olika slags röster från olika kunskapsområden, tider och platser talar och vävs samman. Konversationer och samtal är centrala och internationellt vedertagna sätt att samla kunskap och förmedla forskning i urfolkssammanhang.¹⁴ Kunskapsproduktion uppfattas ”som en situerad och relationell process vilandes på utbyte och ömsesidighet” som Ina Knobbblock och Elisabeth Stubberud skriver.¹⁵ Britt Kramvig och Annika Førde lyfter fram hur samiskt berättande kan öppna för dialoger. Det kan skapa en plats för olika sätt att ta sig an den koloniala historien och nutiden

¹² Nilsson. *Att bearkadidh*, s. 13.

¹³ Jämför Å. Virdi Kroik. *Dihte gievvie – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2022.) <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-459917>.

¹⁴ Se till exempel M. Kovach. *Conversational method in Indigenous Research*. *First Peoples Child and Family Review*. 5:1 (2010). [http://dx.DOI.org/10.7202/1071291ar](http://dx.doi.org/10.7202/1071291ar); R. Datta. *Traditional storytelling: an effective Indigenous research methodology and its implications for environmental research*. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*. 14:1 (2018).

¹⁵ I. Knobbblock & E. Stubberud. *Bortom gränserna: Ett brevsamtal om språk, tillhörighet och dekolonisering*. *Tidskrift för genusvetenskap*. 42:4 (2021). DOI.org/10.55870/tgv.v42i4.6049.

på ett sätt som utgår från erfarenheter, kunskaper och omsorger i ett relationsvävande.¹⁶

Texten har till stora delar kommit till genom att Anna berättat och Angelika skrivit ned berättelser. En gång i veckan under en period har vi setts och skrivit vidare, samlat minnen, tidningsartiklar, broschyrer, forskningsartiklar och läst högt, till exempel ur *Ur Jämtlands-samernas historia* av Lars Thomasson från 2002. Det har varit en slags ”inventering” av en rad olika sydsamiska källor från olika tider. De exempel som görs i den följande texten är därför präglade av var texten talar från och vad vi fått syn på, samtalat om och skrivit fram i samspel med de olika källorna och resurserna. Jämtland och Härjedalen har blivit en avgränsning och den lokalitet som den här texten talar från. Här har bosättarkoloniala narrativ fått särskild politisk betydelse, inte minst på grund av de rättsfall som marginaliserat sydsamer i den del av Saepmie som överlappar Sverige och satt dem i en särskild och svår situation. Ytterligare ett motiv till vårt fokus är att det i tidigare forskning konstaterats att sydsamiska förhållanden under lång tid varit nedprioriterade inom forskarsamhället, särskilt när det gäller förhållanden inom Sverige.¹⁷

Hur koloniseringen påverkat Åarjelsaepmie

Vad är så speciellt med den sydsamiska historien om kolonisering? Och hur kan det i så fall berättas? Det som uppenbart skiljer Jämtland och Härjedalen från Västerbotten och Norrbotten i dag är hur fragmenterat landskapet är. Åretruntmarkerna och vinterbetesmarkerna är inte från fjäll till kust längre. Det syns på en karta hur markuppdelningen har skett och hur flyttmönstren från fjäll till kust har förändrats. Några försöker återta flyttvägarna, men det är inte oproblematiskt. En annan skillnad är att det inte finns någon odlingsgräns. Det påverkar retoriken, samhällskulturen och normer. Det pratas inte

¹⁶ B. Kramvig & A. Førde. Stories of reconciliation enacted in the everyday lives of Sámi tourism entrepreneurs. *Acta Borealia*. 37:1–2 (2020). DOI.org/10.1080/08003831.2020.1752463; se också I. Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms: Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aamiun%3Adiva-49352>.

¹⁷ H. Hermanstrand. Identification of the South Saami in the Norwegian 1801 Census: Why Is the 1801 Census a Problematic Source? I H. Hermanstrand, A. Kolberg, T. R. Nilssen & L. Sem. (red.). *The indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019); Kroik. *The construction of spaces for Saami language use*; Virdi Kroik. *Dihte gievrje – det vi möter i respekt*.

om nybyggarkultur. Det pratas om fåbodkultur, lantbruk och skogsbruk och om hur viktiga och existentiella dessa näringar är för det svenska samhället. På 1700-talet startade svenska staten den så kallade avvitttringen, där kungen delade ut stora landområden till bofasta bönder. Samer hade tidigare individuell rätt till sin mark i form av skatteländ/skattefjäll. I Jämtland och Härjedalen var beskattningen av mark mer geografiskt spridd än längre norrut och marken var omgiven av skogar som bönderna ofta såg som sin allmänning.¹⁸ Samtidigt som allt fler regleringar växte fram som bekräftade böndernas rätt så stärktes också den samiska mobiliseringen. Ragnhild Nilsson skriver i sin avhandling:

Den samiska politiska mobiliseringen som tog fart under början av 1900-talet var framför allt en protest mot de första renbeteslagarna som kom i slutet på 1800-talet, men också mot den rådande bild av samerna som den svenska staten stod för genom sin politik (Lantto & Mörkenstam 2016, 45–46). Den första renbeteslagen 1886 (SFS 1886:38) hade inte som syfte att erkänna några samiska rättigheter till land och vatten utan att i första hand reglera renskötseln.¹⁹

I slutet av 1800-talet ledde förändringar i markrättigheter på både nationell och lokal nivå till konflikter mellan bönder och samer i Jämtland och Härjedalen. Här framställde markägande bönder sig själva som offer för samernas rättigheter till betesmark, fiske och jakt.²⁰ Samtidigt innebar industrialiseringen och utvinningsindustrin inom dämningen av älvarna och gruv- och skogsbruket intensifierade stölder av samisk mark.²¹ De svenska lagarna stiftades för att stötta denna expansion. Exempelvis handlar tio av 26 paragrafer i 1886 års renbeteslag om ”bofastas rättigheter vid skada som uppkommit till följd av renskötsel, medan endast en paragraf reglerar samernas rättigheter vid skada på renar.”²² Gentemot lagarna har det sedan blivit samebyarnas ansvar att bevisa en samisk användning av markerna.

¹⁸ Lundmark. *Stulet land*.

¹⁹ Nilsson. *Att bearkadidb*, s. 25.

²⁰ Lundmark. *Stulet land*.

²¹ Se till exempel Å. Össbo. Back to Square One. Green Sacrifice Zones in Sápmi and Swedish Policy Responses to Energy Emergencies. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023). DOI.org/10.23865/arctic.v14.5082.

²² E. Torp. Betydelsen av samiska traditioner i svensk rätt. *Arctic Review on Law and Politics*. 2:1 (2011): s. 92. <http://dx.DOI.org/10.23865/arctic.v2.20>.

Figur 1 Karta över markanvändning

Källa: Sametingets hemsida, 2026-02-04, <https://www.sametinget.se/underlag>.

Tvångsförflyttningar som strukturellt våld

Parallellt skedde tvångsförflyttningar av samer till Jämtland i omgångar både söder- och norrifrån från 1700-talet och framåt. Jämtland definierades som den sydligaste "lappmarken." Längre söderut än så skulle inga samer finnas och därför tvingades samer i södra Sverige norrut. I södra delen av Saepmie, särskilt i många socknar i Jämtland, inrättade kronan det så kallade sockenlappssystemet.²³ Systemet bidrog till svåra levnadsförhållanden genom den påtvingade förflyttningen

²³ J. M. Nordin & S. Olofsson. Voices of the forests. Eviction, control, and the birth of the 'Parish Lapp' system in early modern Sweden. *Scandinavian Journal of History*. 48:4 (2023); E. Ljungdahl. *Sockenlappar i Jämtland*. (Stiftelsen Gaaltije, 2017.)

av samiska grupper som bodde längre söderut. Kontrollen över de samiska resurserna överläts från samiska grupper till svenska bebyggare via socknar och kommuner.²⁴ På 1700-talet tilldelades nybyggare med olika etniska bakgrund mark i Saepmie. Det rörde sig om människor med samisk, svensk, finsk och tornedalsk bakgrund.²⁵ Men på 1800- och 1900-talen användes bosättningar för att assimilera människor in i det svenska samhället. De samer som bosatte sig ansågs upphöra med att vara samer och ansågs inte heller kunna lyckas med jordbruk. Samerna sågs som förutbestämda för renskötsel enligt ”lappskall-vara-lapp”-politiken.²⁶

Samer som hade flyttat från Kautokeino i Norge till Karesuando på grund av att gränsstängningar mellan Danmark-Norge och Ryssland-Finland på 1850-talet förhindrade dem att flytta mellan olika betesområden, tvingades flytta vidare till områden i nedre Norrbotten samt i Västerbotten och Jämtland-Härjedalen efter 1919 års renbeteskonvention.²⁷

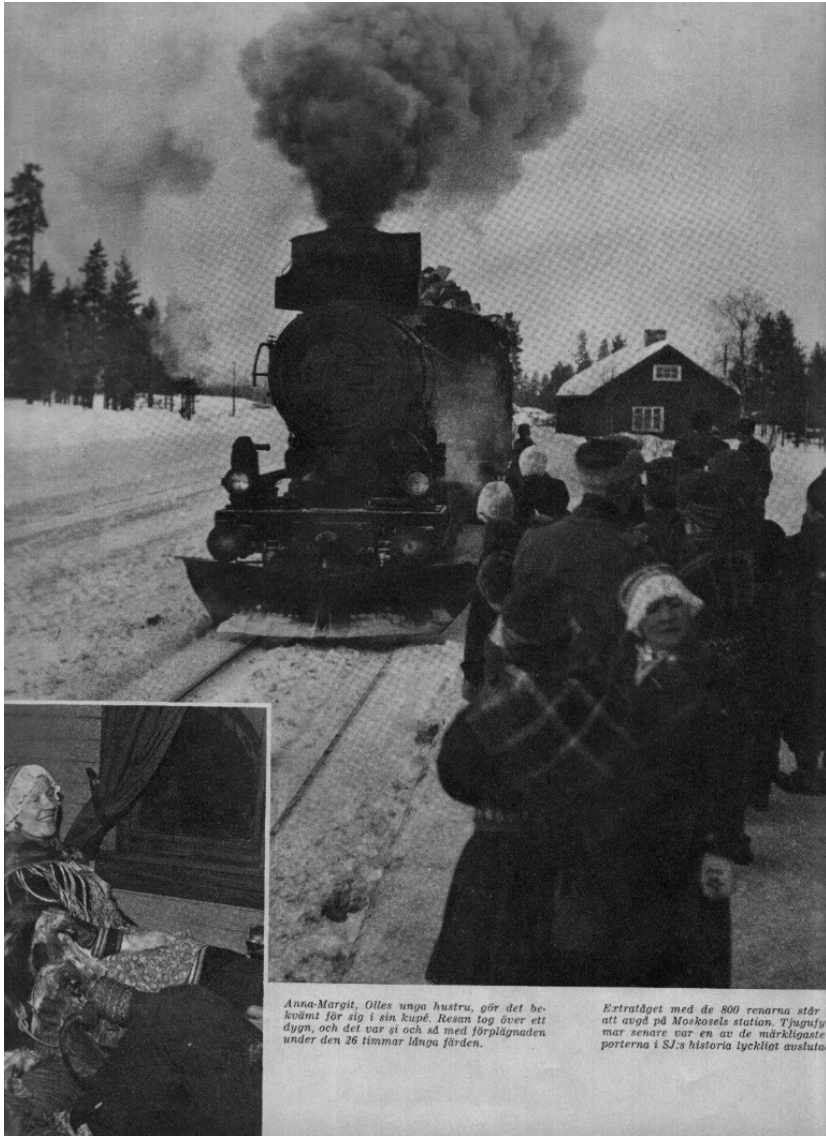
²⁴ Se även E. Laula. *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*. (Wilhelmssons boktryckeri, 1904), s. 12.

²⁵ Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen, s. 423.

²⁶ Se till exempel Lundmark. *Stulet land*; L. Thomasson. *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria: En mer än hundraårig kulturkamp*. (Galtije sydsamiskt kulturcentrum, 2002). Benämningen lapp ses i dag som ett nedsättande ord om samer och används endast här i samband med benämningar av historisk politik.

²⁷ Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen, s. 430.

Figur 2 Ur tidskriften *Se & Hör* nummer 11 år 1946 med text och bild av Hans J. Flodquist

Åsa Össbo framhåller att dessa händelser måste uppfattas som strukturellt våld som ytterst syftar till att utplåna urfolket samerna enligt bosättarkoloniala ”logiker.”²⁸ De olika förflyttningarna har bidragit till den kraftiga splittring av sydsamisk mark som fortsatt under 1900-talet och in i nutiden. Den svenska politiken har i samband med detta även ställt samer mot varandra. Sydsamerna har ansetts mindre kunniga i att bedriva en ”ordnad renskötsel.”

Olle Blind flyttade med sin familj från Luokta-Mavas sameby i Arjeplog till Tranris sameby i Jämtland-Härjedalen 1946 som ett led i samarbetet mellan lappväsendets tjänstemän i Norrbottens och Jämtlands län.

I Norrbotten ville man minska på trycket på renbeteslanden i Arjeplog, och i Jämtland ville man få förstärkning från någon som hade, vad man tyckte, ”en mer ordnad renskötsel.” Någon som med andra ord kunde tjäna som förebild i hanteringen av renarna och ”bidra till en mera ordnad driftsform.”²⁹

I ett reportage i tidskriften *Se & Hör* beskrivs på ett exoticerande vis hur flyttningen skedde med ånglok med cirka 800 renar stående i öppna kolvagnar. I reportaget framgår att detta är andra gången Olle Blind och hans familj flyttar. ”Familjen hör egentligen hemma i Karesuando, men till följd av dåligt bete drog man sig 1919 söderut till Varjesträsk i Arjeplogs socken.” Här nämns inte samarbetet mellan länsstyrelserna som Thomasson berättar om ovan. Nu skulle familjen flytta med renarna från Arjeplog ytterligare längre söderut. Att flytta med tåg anses i artikeln vara ”den märkligaste transport SJ någonsin åtagit sig”, men att den ”genomfördes med verklig precision.” Bilderna förmedlar stolta fotografier på ångloket och vagnarna; en modernitetens och effektivitetens stora symbol. I artikeln förmedlas att Olle Blind redan innan avresan från Moskosels station frågat stinsen ”vad kalaset skulle kosta.” Reportern skriver:

Det kunde stationsföreståndaren inte ge svar på meddetsamma, varför Blind anförtrorde honom sex skära tusenlappar – utan att fordra kvitto! När resan väl var genomförd kunde priset fastställas: det gick på drygt 4 000 kronor att på det 15 vagnar långa extratåget köra lappfamiljen och de 800 renarna den 826 kilometer långa vägen till Röjan.

Avstigningen skedde på stationen i Röjan strax väster om Rätan i södra Jämtland. Det är slående att läsa att Blind själv fick betala för sin egen tvångsförflyttning.

²⁸ Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen.

²⁹ Thomasson. *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria*, s. 140.

Dessa händelser har skapat tystnader i den nuvarande samebyn. De som tvångsförflyttades utsattes för våld. De fick inte röra sig som de ville och så flyttades de igen. De kom till marker som användes av andra som också har drabbats av tvångsförflyttningens våld. Samebyn delades upp mellan grupperna som kommit inflyttande och dem som redan fanns i området. När vi skrivit den här texten har frågor kommit upp om hur det i praktiken gick till att få ihop de olika familjerna och grupperna. Det är än i dag fortfarande svårt att sätta ord på detta inom samebyn. De äldre generationerna som var med om flyttningarna pratade helst inte om det. Men det kunde sippra fram irritation när konflikter uppstod. Då kunde den ena eller andra omtalas som "de Andra".

Ett talande exempel på vad tvångsförflyttningen fått för konsekvenser är effekterna för språket. I samebyn tvingades de att använda svenska i stor utsträckning eftersom de samiska språken nord-, respektive sydsamiska inte var kompatibla. Nordsamerna behöll sitt samiska språk, men renmärkessnitten fick de säga på sydsamiska. Det blev en blandning av språk. Det saknades lärare till språkundervisningen för nordsamiska på sydsamiskt område. Nordsamiskan har behövt "sydsamiskafiera sig" och det har försökts att hitta mellanvarianter. När det gäller sydsamiska språket skriver David Kroik i denna volym bland annat att den hårda koloniseringen av Åarjelsaepmie har gjort att sydsamerna behövt göra mycket motstånd, men paradoxalt nog också varit nödgade att göra det genom att kunna bra svenska. Språket har dessutom betraktats från svenska samhällets sida som i det närmaste utdött, vilket motbevisas genom den revitalisering som språket genomgår i dag.³⁰

Det skulle också behövas sammanhang för berättande inom den egna samebyn för att medlemmarna själva ska kunna få reda på vad som hänt och sätta ord på det. Tystnaden har fortsatt och sårn förblivit infekterade. Det är återigen något som innebär att koloniseringen kan fortgå. Det strukturella våldet som sker på myndighetsnivå förs över till områdena dit tvångsförflyttningarna skett och tar sig uttryck i lateralt våld. Det är ett våld som uppstår inom grupper som utsätts för förtryck när medlemmar i gruppen börjar slå mot varandra på grund av det förtryck de utsätts för. Det vill säga att i stället för att rikta våldet mot förtryckaren så vänds det inåt mot den egna

³⁰ D. Kroik. *Tegel, salt och den blomstrande eller "utrotningshotade" sydsamiskan*. Den här antologin.

gruppen. Det kan innefatta många olika former av både fysiskt, psykologiskt och socialt våld.³¹ Kristina Sehlin MacNeil beskriver hur olika typer av koloniala strukturer skapar en våldstriangel av extraktivt, strukturell och kulturellt våld. Urfolk kan aldrig få övertag i den koloniala strukturen, det finns inga jämlika maktpositioner.³² Det samiska folket utsätts dagligen för våld, det är aldrig borta. Det sker mot helig mark och mot saemieh. Det går inte att värja sig. Det går inte att duka.

Tack vare urfolks starka band till marken så är alla ingrepp som sker något som också sätter sig i den egna kroppen. Detta delar samer med urfolk världen över. I ett annat kapitel i denna antologi skriver Ina Knobblock utifrån samiska kvinnors berättelser. De beskriver det strukturella våldet i form av den svenska storskaliga gruvbrytningen som en våldtäkt mot moder jord.³³ I urfolkskulturer känner folken av det men det finns inte ord för det i västerländska kulturer. Det är alltid en asymmetri, en obalans. Författaren, poeten, forskaren och aktivisten Leanne Betasamosake Simpson (Nashnaabeg) skriver att "[f]ör att eliminera ett politiskt system från Nashnaabeg måste du attackera nätverkets noder och i synnerhet noderna i nätverket som kontinuerligt regenererar nätverket, i sig självt: urfolks kroppar."³⁴ Allt våld utövas inte direkt mot den egna kroppen, men på det som hålles kärt. Skogen skövlas, gruvhål grävs och renar misshandlas. I antologin *Inifrån Sápmi: vittnesmål från stulet land* skriver Patricia Fjellgren om hur detta skapar en slags rasismens koreografi. Att "lagar, paragrafer, gränser, kartor och centimeter" har byggt en boxningsring kring henne och andra samer. Det är en stark bild av våldets triangulering. Men texten förmedlar samtidigt styrka och kraft: "Min kropp är stark som den blir av generationers hård träning. Rygggraden rak."³⁵

På flera sätt har tvångsförflyttningarnas trådar följt med in i nutiden. Många har ansett sig behöva tvätta bort sin sydsamiska identitet och ett norrländskt arv. Många som var unga under urbaniseringen och flyttlasspolitikens tid såg ingen framtid inom samiska traditio-

³¹ K. Sehlin MacNeil. Lateral violence: effects of external pressures on indigenous communities. I T. Rodon, S. Thériault, A. Keeling, S. Bouard & A. Taylor (red.). *Mining and indigenous livelihoods: rights, revenues, and resistance*. (Routledge, 2024.)

³² Sehlin MacNeil. Lateral violence.

³³ I. Knobblock. "En våldtäkt på jorden" *samiska feminister mot gruvor*. Den här antologin.

³⁴ L. B. Simpson. *As we have always done: Indigenous Freedom Through Radical Resistance*. (University of Minnesota Press, 2020), s. 117. Vår översättning.

³⁵ P. Fjellgren. Rasismens koreografi. I P. Fjellgren & M. Nord (red.). *Inifrån Sápmi: Vittnesmål från stulet land*. (Verbal förlag, 2021), s. 91–93.

nella näringar på grund av statens politik. Samtidigt som generationerna på 1960 och 1970-talen följde urbaniseringen för att finna liv och försörjning fanns fortfarande behov av att vara i en samisk kontext. Hur ska en få fatt i allt det här? Vissa bytte namn för att smälta in och tryckte bort det samiska. Flickorna uppmuntrades att fara i väg och ta jobb, pojkarna uppmuntrades att vara i renskötseln. Kvinnorna förlorade därmed både rättigheter och tillgång till renskötseln. Anna berättar om sin mamma:

Bröderna klarade inte att hålla liv i hennes renmärke. Till slut blev renmärket någon annans. Så fort vi pratar om det så gråter hon.

Den oförrätten skapade den svenska politiken.

Andrea Amft har i sin doktorsavhandling från 2000 beskrivit hur kvinnor missgynnades av renbeteslagstiftningen.³⁶ Det har även gjorts att renägande och icke renägande samer ställs mot varandra. Och samtidigt delar alla samer så mycket av historien Det har skapat lager av sorg att inte själv få välja vad man ville göra med sitt liv.

Begreppsmässigt raderande

På grund av den hårda koloniseringen av det sydsamiska området har samisk närvaro i Jämtland och Härjedalen starkt ifrågasatts. Det är högst levande i nutiden. Rättigheterna till de sydsamiska markerna har ifrågasatts av det svenska rättsväsendet i utdragna rättsfall. Dessa har visat att det är mycket svårt för de sydsamiska renskötseldistriktet att föra talan mot staten och privata markägare.³⁷ I Skattefjällsmålet som inleddes 1966 och avslutades 1981 stämde flera samebyar i Jämtland staten och förlorade. I stället för att bekräfta rättigheterna enligt internationella och nationella lagar innebar det en försvagning av samernas markrättigheter då rätten ansåg att samebyarna inte kunde bevisa rätt till skattefjällen i enlighet med begreppet urminnes hävd.³⁸

³⁶ A. Amft. *Sápmi i förändringens tid: en studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-65862>.

³⁷ Jämför Rumar. *Historien och Härjedalsdomen*.

³⁸ Rätten hänvisade i stället till svensk civilrätt och begreppet urminnes hävd, vilket skulle stärka renskötselrätten. Men detta har dock inte fått några större effekter i svensk rättsskipning utan tycks ha fungerat som en "organiserad dubbelmoral" (se U. Mörkenstam. Organised hypocrisy? The implementation of the international indigenous rights regime in Sweden. *The International Journal of Human Rights*. 23:10 [2019]: s. 1723).

Det svåra läget förstärktes på 1990-talet genom Härjedalsmålet där skogsföretag och privata markägare väckte talan mot renskötsel-distrikt i området.³⁹ Sydsamerna har generellt sett haft svårare att försvara sina rättigheter gentemot staten än samer längre norrut⁴⁰ på grund av den begreppsmässiga förflyttning av samer som skett. Det har skett genom att hänvisa till den så kallade ”framryckningsteorin” i dessa rättsfall.⁴¹ Den så kallade teorin formulerades av historikern Yngvar Nielsen 1889. Han påstod att samer kom till Trøndelag, Jämtland och Härjedalen först på 1700-talet. Enligt Niensens hypoteser var det samerna som inkräktade på böndernas land i stället för tvärtom. Teorin vann mark samtidigt som socialdarwinism, kolonisering, tvångsassimilering och renbeteslagar underminerade det samiska samhället.⁴² Tesen om samernas sena ”invandring” har fått svåra konsekvenser, till exempel när historikern Kjell Haarstad kallades som expert i Härjedalsmålet och vittnade utifrån denna ”teori.”⁴³

I dag anses framryckningsteorin vetenskapligt ogrundad och har motbevisats av arkeologer i Årjelsaepmie som överlappar både Norge och Sverige.⁴⁴ Men ifrågasättanden och begreppsmässiga förflyttningar på både nationalstatliga och lokala nivåer har haft långtgående konsekvenser för sydsamiskt liv, för samhället historiskt och i dag. Som motkraft har kulturhistoriskt arbete bedrivits, till exempel i samarbeten mellan Stiftelsen Gaaltije och Saemien Sijte i Snåsa, för att synliggöra samiskt kulturarv i det sydsamiska området.⁴⁵ Under senare tid har Eva Ljungdahl, Ann-Kristin Solsten och Jan Persson gjort stora insatser för att dokumentera, nedteckna och analysera sydsamisk historia.⁴⁶ Här synliggörs hur renen har varit en viktig del av samiskt liv

DOI.org/10.1080/13642987.2019.1629907). I dagsläget är det fortsatt oklart vad Girjas-domen kan få för effekter ur sydsamiskt perspektiv då samisk urminnes hävd alltså är ifrågasatt i Jämtland och Dalarnas län (SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*.)

³⁹ Rumar. *Historien och Härjedalsdomen*.

⁴⁰ Thomasson. *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria*.

⁴¹ Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen, s. 430.

⁴² Hermanstrand. Identification of the South Saami in the Norwegian 1801 Census, s. 50. I december 2023 bad NTNU i Trondheim om ursäkt till det sydsamiska folket för att så länge hållit fast vid den skadliga och felaktiga framryckningsteorin. Se *NRK Sápmi*. NTNU ber sorsamene om unnskyldning. (10/12 2023). <https://www.nrk.no/sapmi/ntnu-ber-sorsamene-om-unnskyldning--1.16673012>.

⁴³ Rumar. *Historien och härjedalsdomen*.

⁴⁴ Hermanstrand. Identification of the South Saami in the Norwegian 1801 Census, s. 50; Knutson. *Conducting Archaeology in Swedish Sápmi*, s. 41.

⁴⁵ Se hemsidan Gaaltije. *Baalka*. (2020). baalka.se (hämtad 2024-04-10); Gaaltije. *Sámis on the coast – Beavnardahke II*. (2022). <https://gaaltije.se/verksamhet/beavnardahke/samis-on-the-coast-beavnardahke-ii/> (hämtad 2024-04-01).

⁴⁶ Se Gaaltije. *Broschyrrer*. (u.å.). <https://gaaltije.se/broschyrrer/> (hämtad 2024-04-01).

under mycket lång tid och hur dess vandringar efter bete har format samisk kultur i dåtid och nutid. Projekten lyfter också fram att även om renskötseln är en viktig näring i det sydsamiska området och kalvmärkningen på sommaren är årets höjdpunkt, så uppvisar den samiska kulturen stor pluralitet, både när det gäller språk och sätt att leva. Men landstöldens historia påverkar fortfarande starkt samtida relationer mellan människor och mark, och nya former av förtryck tar form i nutid.⁴⁷ Forskningsläget försvåras dock på grund av att det funnits få historiska studier att bygga vidare på.⁴⁸ Det har lett till att: *the area and perspectives indigenous to it are left at the margin in academic literature on Saami matters, because many studies in Saepmie revolve around North Saami conditions.*⁴⁹

Sammantaget visar det att både koloniseringen och forskningen om den och dess konsekvenser har tagit sig olika uttryck i olika delar av Saepmie. Det är viktigt att lyfta fram vad som är specifikt för sydsamiska förhållanden. Frågorna om vilka berättelser som behöver berättas, varför och hur, följer fortsatt med.

Att nämna kolonialismen vid sitt rätta namn

Vi har hittills beskrivit något av det språkbruk som historiskt använts kring skattefjäll och renbeteslagar. Redan då ansågs det att samer skulle betala arrende om de skulle vistas på markerna. Inom det bosättarkoloniala narrativet har det i dåtid och nutid använts ett språk som förminskat samerna. Det påstods att de till exempel hade en oordnad renskötsel. Genom historien förminskas och utradas samisk närvaro från Jämtland och Härjedalen genom bosättarkoloniala narrativ.

I augusti 2023 meddelade Svenska Turistföreningen (STF) att de kommer att minska sin service till turister i Jämtlandsfjällen. Det nya avtalet har träffats genom dialoger med samebyarna Handölsdalen, Tåssåsen, Ruvhten Sipte och Mittådalen.⁵⁰ Jämtlandsfjällen är central för det sydsamiska kulturlandskapet. Fjällen har också blivit alltmer

⁴⁷ J. Bexelius, A. Sjöstedt & M. Lundgren. Hållbar kolonisering eller avkolonisering? I P. Degerman, K. Giritli-Nygren & S. Nyhlén (red.). *Kulturell hållbarhet – vad är det? Om begreppets innehåll, användning och vetenskapliga relevans*. (Makadam förlag, 2020.)

⁴⁸ Jämför Hermanstrand. Identification of the South Saami in the Norwegian 1801 Census.

⁴⁹ Kroik. *The construction of spaces for Saami language use*, s. 5 med referens till Viridi Kroik. *Dithe gievrie – det vi möter i respekt*, s. 40.

⁵⁰ A. Vesterlund Karlsson. Stora förändringar för fjällstationerna i Jämtlands län när STF drar ner. *SVT Nyheter*. (31/8 2023). <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/jamtland/besked-om-fjallstationernas-framtid-gasen-stangs-och-kortare-oppettider> (hämtad 2024-04-01).

populära bland både turister och boende i området. En stor ökning av friluftslivet har skett de senaste åren, särskilt efter pandemin. Människor väljer också av klimatskäl att ha ”hemester” inom Sverige.

Samer och renar används gärna som lockbeten för turister. Men den intensifierade turismen har fått allvarliga och negativa effekter på möjligheterna att bedriva renskötsel i området. Det har skadat stigarna och den känsliga naturmiljön i fjällen. Rennäringen påverkas i dubbel bemärkelse av klimatförändringarna. Oförutsägbara och förändrade vinterförhållanden till följd av klimatförändringar och utbyggnaden av vindkraftsindustrier påverkar rennäringen i områden som den har ett växande behov av.⁵¹

Det nya avtalet baserades på ett ömsesidigt behov av att minska turismen i området. Enligt avtalet ska STF förkorta öppningssäsongen, stänga en av stugorna för övernattning och inte tillhandahålla restaurangservice i de öppna stugorna, utan endast kök för självhushåll. Beslutet utlöste en hatstorm mot samer i sociala och traditionella medier, samt i vardagliga möten i lokalsamhället.⁵² Renskötarens Tanja Nordfjell beskriver hur hatet kändes så fort hon gick ut. Det är särskilt svårt i små samhällen där alla känner varandra och är beroende av varandra. Tanja beskriver att hon inte kan säga hej till folk, eftersom de inte vill hälsa på henne längre.

Man är förberedd på att det ska röras upp känslor men att folk blir så hatiska, hårda och otrevliga ... Alltså det hamnar på en nivå som inte är okej.⁵³

Medlemmar ur den svenska majoritetsbefolkningen hävdade hela tiden att det måste finnas en ”dialog”, att samerna var ”för inflytelserika” och att beslutet var ”orättvist.” Men, som åejvie/chefen vid Stiftelsen Gaaltije Jerker Bexelius har noterat:

⁵¹ A. Skarin, P. Sandström, B. Brandão Niebuhr, M. Alam & S. Adler. *Renar, renskötsel och vindkraft: vinter- och barmarksbete*. (Naturvårdsverket, 2021), s. 11.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Anaturvardsverket%3Adiva-10192>.

⁵² Sameradion. Hat efter besked om neddragningar i Jämtlandsfjällen. *Sveriges Radio*.

(2023-09-08). <https://sverigesradio.se/artikel/hat-och-hot-efter-besked-om-neddragningar-i-jamtlandsfjallen#:~:text=Efter%20Svenska%20turistf%C3%B6reningens%20besked%20om,Hand%C3%B6rdsdalens%20sameby%20till%20P4%20J%C3%A4mtland> (hämtad 2024-04-01).

⁵³ S. Leijman. Förändringar i Jämtlandsfjällen drog i gång ny hatstorm mot samer. *SVT Nyheter Jämtland*. (24/9 2023). <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/jamtland/forandringar-i-fjallen-drog-i-gang-en-ny-hatstorm-mot-samer> (hämtad 2024-04-01).

Nu argumenteras det högljutt från olika håll högt om behovet av samråd. Till dem säger jag: 'Grattis, det har precis hänt!'⁵⁴

Jonas Kråik, representant från Handölsdalens sameby förtydligade i *STF-tidningen*:

Nej, vi har inte tvingat någon. Vi har haft en dialog. Vi har lagt förslag och vi har diskuterat. Tidigare har det inte funnits någon dialog. Den här överenskommelsen ligger i linje med STF:s nya policy.⁵⁵

Det som inte rapporterades lika flitigt var historien bakom STF:s verksamhet. De bedriver den på marker som förvärvades av svenska kronan utifrån, vad historikern Lennart Lundmark har kallat, ”rent rofferi av samisk mark.”⁵⁶ STF var djupt involverat i koloniseringen av Saepmie, vilket resulterade i att samiska familjer tvingades bort från sina marker. Jonas Kråik beskriver:

Min farfar hade kåta på Storulvån, på den platsen byggde STF sedan sin fjällstation. Han tvingades därifrån. De menade att hans kåta inte var att betrakta som en fast boplat. När han flyttade till en plats längre uppströms byggde han stugor för att inte kunna bli iväggkörd igen. Det är en del av vår historia.⁵⁷

Det skeendet sätts i kontext av Lars Thomasson som skriver:

Om STF fick tillstånd att ta platsen i anspråk skulle man, enligt Kråiks uppfattning, för all framtid förstöra dess betydelse för renskötseln. Platsen vid Storulvån låg i lä för nordvästanvinden, och gav lugn och värme åt renen under kalvningstiden på våren [...] En större turistanläggning vid det gamla samevistet intill Storulvån skulle medföra att folk rörde sig i terrängen alla årstider, och draghundar, sällskapshundar och stationens egna hundar göra det oroligt för renarna hela året.⁵⁸

STF bildades under slutet av 1800-talet, under samma tid som första renbeteslagen. Dess verksamhet präglades av samma starka stereotypa bilder av samerna som präglat den svenska samepolitiken.⁵⁹ På

⁵⁴ J. Bexelius. Samråd gav två vinnare – Svenska turistföreningen och samebyarna. *Amnesty Sápmi*. (22/9 2023). <https://amnestysapmi.se/samrad-gav-tva-vinnare-svenska-turistforeningen-och-samebyarna>.

⁵⁵ Turist: Svenska Turistföreningens tidning. ”Striden är över nu”. *Turist: Svenska Turistföreningens tidning*. (5/9 2023). <https://www.turist.se/striden-ar-over-nu/> (hämtad 2024-04-01).

⁵⁶ Lundmark. *Stulet land*.

⁵⁷ Turist. ”Striden är över nu”.

⁵⁸ Thomasson. *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria*, s. 216.

⁵⁹ P. Lantto & U. Mörkenstam. Sami rights and Sami Challenges: The modernization process and the Swedish Sami movement, 1886–2006. *Scandinavian Journal of History*. 33:1 (2008). DOI.org/10.1080/03468750701431222.

så sätt har STF varit en aktör i uppbyggnaden av den svenska bosättar-koloniala nationalstaten. De spred idealbilden av att vandra i fjällen som ett led i att främja och fostra den svenska (vita) befolkningen⁶⁰ i enlighet med rasbiologins idéer.⁶¹ Dessa stereotypa och skadliga bilder och handlingar lever vidare i svenska och nordiska sammanhang i dag och gör att samer i hög grad upplever rasism och diskriminering i både institutionella och informella sammanhang.⁶²

Figur 3 Ur broschyren "Fakta om turismen"

Källa: Ur broschyren "Fakta om turismen: Samlad statistik från Jämtland och Härjedalen 2023" utgiven av Jämtland Härjedalen Turism, s. 4.

Ovanstående kombination av bild och text är ett exempel på hur samer begreppsmässigt och geografiskt raderats ur Jämtland och Härjedalens historia och nutid. Broschyren ges ut som en fakta-

⁶⁰ Jönnes 2008.

⁶¹ E. Erlandsson-Hammargren. *Från alpromantik till hembygdsromantik. Natursynen i Sverige från 1885 till 1915, speglad i Svenska turistföreningens årsskrifter och Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. (Gidlunds förlag, 2006.)

⁶² K. L. Hansen. The history and current situation of discrimination against the Sámi. I S. Valkonen, Å. Aikio, S. Alakorva & S. M. Magga (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022.)

sammanställning om turism. Den inleds med att hävda att ”turism är en basnäring i Jämtland Härjedalen och har varit så i långa tider” och att ”[d]e första besökarna var jägare som besökte regionen för cirka 8 000 år sedan.” När de skriver om platsen så använder de turistens narrativ.

Storulvån är i dag ett flaggskepp för turismen i Jämtland/Härjedalen. Det är ett av de mest populära och lättillgängliga STF-boendena i området. Lars Thomasson skriver i en parentes i *Ur Jämtlandssamernas historia*:

(När Storulvåstugan invigdes 21 feb 1942 gick man i fackeltåg från den gamla till den nya turiststationen, och enligt ÖP berättade vid invigningen STF:s sekreterare Carl Julius Anrick om platsens turistiska historia (!). Om dess samiska historia fick bara silverringen i golvet i stationshallen ge sitt tysta vittnesbörd. Den markerade nämligen platsen för eldhärden – arran – i den kåta Lars Larsson Kråik övergivit!)⁶³

Så det samiska rotsystemet finns här men det är skadat av assimileringen och kolonialismen.

STF har skapat olika anläggningar, infrastruktur till platserna och de har tagit över historieberivningen. Markerna har fått andra namn. Trafikverket använder svenska namn på platser eftersom det handlar om fjällsäkerhet att det ska heta svenska namn ”för allas bästa” så att ”alla ska förstå vad det heter.” Det gör att de samiska markerna döps om, på samma sätt som samer döpts om i kyrkböckerna. Trafikverket hävdar att vägen till Storulvån är viktig och allmän fram till oktober. Sedan börjar det kosta mycket pengar att röja, och då stängs den. Då handlar det inte om att det ska vara en allmän väg som måste vara farbar. STF har friköpt marken i Storulvån. Det har inte hänt någon annanstans. Stekenjokkvägen ska röjas och vara farbar före midsommar. Den går rakt över ett fjäll, röjningen ska ske när renkalvarna är små. Människan anses ha större rätt att färdas på vägen än djuren i området. Att vägen öppnas innebär svårigheter för många olika djur. Det har till exempel varit stora problem att människor stjäla fågelägg. Staten dansar tillsammans med turistmarknaden. De skapar tillsammans ett nät som ur ett urfolksperspektiv innebär att om du drar i en tråd drar du i alla trådar. Men Trafikverket anser bara att de gör sitt uppdrag, det anser även Jämtland Härjedalen Turism.

⁶³ Thomasson. *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria*, s. 216.

Samer och samiska näringar reduceras till intressenter i samråd och näringspolitiska program på nationell och regional nivå.⁶⁴

Åarjelsaepmies stämmor, tider och tystnader

Skulle Åarjelsaepmie vara den berättande rösten i dag så skulle hon säga:

Jag har så mycket mer att berätta, men ni har inte tid att lyssna.

Åarjelsaepmie är som en mamma med de bästa av intentioner att vilja ta hand om oss. Samer används som slagpåse där det påstås att det samiska samhället inte vill vara med i den gröna omställningen. I Härjedalen rör det bland annat runt orten Storsjö, i Jämtland Oviken och Stora Blåsjön i Frostviken. Det är som att Åarjelsaepmie är mamman som ska sugas ut så mycket som möjligt. I en skriftserie har Stiftelsen Gaaltije samlat sydsamiska kvinnoporträtt. Där berättar Anna-Brita och Lars Larsson Kråiks dotter Maja (Maria) som var född i en kåta i vistet i Daima 1903 i en intervju från 1982 om barndomen i Frostviken:

Jag minns flyttningarna neråt landet. Det var långa strapatsrika flyttningar. På hösten skulle vi flytta ner renar och ackjor från södra Blåsjön. Far kom och mötte oss (den övriga familjen) med renar. Vi övernattade i Ankarede. Det var olika flyttningsvägar, både Sundsvall och Härnösand och ibland till Ångermanland och Hälsingland, i närheten av Ramsjö. Flyttningarna ner gick bra. Det fanns inga många hinder, få vägar. Flyttningslederna var fria.⁶⁵

Under tiden som vi arbetat med den här texten har vi tänkt på många olika betydelser av (syd)samiskt berättande, vilka former det kan ta och varför och vad som är relevant att ta upp i det här sammanhanget. Inte minst handlar det om vikten av en analys av vad som inte berättas och om tystnader som en central del av samisk kunskapskultur. ”[V]i [samer] har lärt oss kulturen utan att det egentligen har blivit sagt så mycket om den”, säger en samtalspartner i Åsa Viridi Kroiks avhandling från 2022⁶⁶ där hon följer berättelser om en sydsamisk *gievrie*

⁶⁴ Jämför E. M. Fjellheim. ”You Can Kill Us with Dialogue:” Critical Perspectives on Wind Energy Development in a Nordic-Saami Green Colonial Context. *Human Rights Review*. 24 (2023). DOI.org/10.1007/s12142-023-00678-4.

⁶⁵ E. Ljungdahl. *Tre sydsamiska kvinnoporträtt*. (Stiftelsen Gaaltije, 2017), s. 13.

⁶⁶ Viridi Kroik. *Dibte gievrie – det vi möter i respekt*, s. 89.

(trumma). En annan person sa att ”om man tvingas börja tala om det man gör så är det ’ett tapp’, en förlust.”⁶⁷ Viridi Kroik skriver:

Tystnaden fungerar som ett ytterst effektivt motstånd mot att majoritetskulturen tar del av den [samiska kunskapen]. De som kommer in och delar denna gemenskap och kunskap är en helt exklusiv grupp som hålls samman och skyddas av tystnad. Kunskapen är nyckeln till delaktigheten. Kunskap om hur man för sig för att få ta del av kunskapen är också en kunskap.⁶⁸

Medan erkännande inom ramen för en kolonial kontext ofta anses vara det som ska ”jämna ut” djupt ojämlika förhållanden kan tystnaden vid ett visst tillfälle bli det mest effektiva för självbestämmande.⁶⁹ Tystnader kan vara produktiva. Men de kan även vara ofrivilliga, kännas påtvingade och göra svåra erfarenheter tunga att bära. I en färsk undersökning om samers hälsa framgår att Jämtland och Härjedalen sticker ut med klart högst andel självrapporterade självmordsförsök bland samer.⁷⁰ Dessutom visar undersökningar av sexuellt våld att ”könade och koloniala maktrelationer samspelar vad gäller utsatthet för sexuellt våld i Sverige och att positionen som både kvinna och same ökar utsattheten.”⁷¹ Ina Knobblock framhåller i sin avhandling, som bygger på urfolksfeministiska utgångspunkter, att kollektiva tystnader också måste förstås i sammanhang av ”*racialised stigma attached to minority and majority societies’ inabilities to address gendered and sexual violence in culturally sensitive ways.*”⁷²

Den statliga politik som förts har splittrat samer i olika kategorier mellan de som inte bedriver renkötsel och de renskötande samerna: ”rennäringslagen har även betydelse för hur samerna konstituerade sig själva som folk, vilket i sin tur har påverkat hur det samiska samhället organiserat sig.”⁷³ Lagen har också delat upp renskötande samer

⁶⁷ Viridi Kroik. *Dibte gievrie – det vi möter i respekt*, s. 195.

⁶⁸ Viridi Kroik. *Dibte gievrie – det vi möter i respekt*, s. 196.

⁶⁹ A. Simpson. The ruse of consent and the anatomy of ’refusal’: cases from indigenous North America and Australia. *Postcolonial Studies*. 20:1 (2017): s. 29.
DOI.org/10.1080/13688790.2017.1334283.

⁷⁰ Folkhälsomyndigheten. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*. (Folkhälsomyndigheten 2023.)
<https://www.folkhalsomyndigheten.se/contentassets/c5f23f317c4040e5adef075d7d4a0c26/hur-mar-samer-sverige.pdf> (hämtad 2024-04-01).

⁷¹ J. Brandén, L. M. Nilsson, M. Burman & J. P. Stoor. Utsatthet för sexuellt våld bland samiska kvinnor i Sverige: den Samiska HLV studien 2021. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 47:2–3 (2023). <https://www.idunn.no/DOI/10.18261/tfk.47.2.6>.

⁷² Knobblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms: Stories and Conversations*, s. 69.

⁷³ Nilsson. *Att bearkadidl*, s. 28.

i könskategorier⁷⁴ som skapat snäva ramar för hur renskötseln ska/tas vidare till kommande generationer.⁷⁵ ”Både assimileringspolitik och regleringen av renskötseln genom lagstiftning av det samiska sättet att organisera sitt eget samhälle och de samiska sedvanorna slås sönder och delvis försvinner”, skriver Ragnhild Nilsson.⁷⁶ Det har också lett till olika slags uttryck av lateralt våld⁷⁷ som bland annat förknippats med en nedvärdering av sydsamisk identitet.⁷⁸ Att sydsamiskt område används som en avvikelse är förödande för hela Saepmie, det innebär att Saepmie krymper. Då är de sydsamiska motberättelserna livsviktiga för motståndet.⁷⁹

Vad kan analyser av tystnader innebära i Sanningskommissionens arbete där berättelser och vittnesmål ska samlas in? Och vad innebär det att hela tiden tvingas till motberättelser? Urfolks (mot)berättande bryter med västliga idéer om vad kunskap är. Det är även ett centralt tema inom internationell forskning om urfolks perspektiv, metoder och kunnande. De som talar sanningsord till makten för att parafrasera Elsa Laulas skrift från 1904. I boken *Mohawk Interrupts: Political Life Across the Borders of Settler States* har antropologen Audra Simpson formulerat berättande som vägran. I slutet av boken ställer Simpson de retoriska frågorna: *How to stop a story that is always being told?* (Hur ska en historia som alltid berättas stoppas?). *Or, how to change a story that is always being told?* (Eller, hur ska en historia som alltid berättas ändras?). Författaren ser hur vägran, både i ord och genom andra slags handlingar är en politisk artikulation: *an ongoing interruption of the story of settlement*.⁸⁰

Ett tema som återkommande kommit upp i samband med tystnad är tid. Rättsfallen, lagstiftningen och den svenska politiken som undanhåller samers rättigheter till land och vatten stjälar tid. Landstölden är också en pågående tidsstöld som tar upp plats i människors liv där något annat i stället skulle få finnas. Samer ska flyttas på och mark

⁷⁴ Amft. *Sápmi i förändringens tid*.

⁷⁵ Åhrén. *Är jag en riktig same*, s. 97 ff.

⁷⁶ Nilsson. *Att bearkadidh*, s. 28.

⁷⁷ Se K. Sehlin MacNeil. Lateral violence: effects of external pressures on indigenous communities. I T. Rodon, S. Thériault, A. Keeling, S. Bouard & A. Taylor (red.). *Mining and indigenous livelihoods: rights, revenues, and resistance*. (Routledge, 2024.).

⁷⁸ Åhrén. *Är jag en riktig same*, s. 189.

⁷⁹ Jämför Fjellheim. Through our stories we resist; I. Brännlund. Familiar Places: A History of Place Attachment in a South Sami Community. *Genealogy*. 3:4 (2019). DOI.org/10.3390/genealogy3040054.

⁸⁰ A. Simpson. *Mohawk Interrupts: Political Life Across the Borders of Settler States*. (Duke University Press, 2014), s. 177.

tas i anspråk i kyrkans, statens och den heliga gröna omställningens namn. Detta bidrar till den gröna kolonialismen.⁸¹ Ofta hör det sägas i samiska sammanhang att ”vi har fullt upp med att släcka bränder”, då känns det svårt att jobba visionärt. Samiskt utvecklingsarbete förvisas till ideell tid. En rekommendation till Sanningskommissionen är därför att låta det skapas förutsättningar för att långsiktigt göra arbetet, att ha tid och utrymme att leta sig fram och i sin takt berätta sina historier. Och på det viset uppmana staten att lämna tillbaka stöldgodset till de sina rättmätiga innehavare. Nedan finns några förslag på hur.

Avslutande rekommendationer

Vi identifierar tre områden för politisk förändring att lyfta som viktiga för den svenska staten att jobba vidare med. Dessa är utbildning och kunskap, politik och institutioner samt samiskt självbestämmande.

Utbildning och kunskap

Vi har lyft fram hur begreppsmässig radering och tystande, en förvrängning av samisk historia och en stereotypisering av samer och samiskt liv gjort och gör stor skada. Det behövs korrekta beskrivningar av historien där den samiska historien är självklart inkluderad och det ska genomsyra hela utbildningskedjan. Universiteten behöver utbilda lärare så att de kan undervisa elever i skolorna. För detta behövs strukturer och resurser till lärarutbildningar och forskning som kan underbygga det arbetet. Här behöver samisk kunskapsöverföring ha samma status som den svenska kunskapsöverföringen har via universitet och skolor.

Politik och institutioner

Hur kan ”den historia som alltid berättas” förhindras i politik och inom institutioner? Staten har stort ansvar för en samisk utveckling. I Regeringskansliet saknas det samiska sakkunniga som inte är koppelade till ett statsråd. Det leder till mycket merarbete för många samer

⁸¹ Össbo. Back to Square One; Fjellheim. ”You Can Kill Us with Dialogue”.

för att höja kunskapen bland de icke-samiska kollegorna. Sådana sakkunniga ska därför inte vara kopplade till mandatperioderna, allt för att skapa kontinuitet. Liknande problematik finns i hela samhällsapparaten. Vi behöver ta tillbaka berättelserna och stoppa upprepningar av felaktigheter här och nu. Det behöver göras för att förhindra att Saepmie krymper. Statliga, regionala och kommunala utbildningsprocesser ska understödjas och finansieras av staten i väntan på att utbildningskedjan korrigerats och kommer i gång. Okunskapen bland politiker och inom svenska institutioner måste brytas nu.

Vi är medvetna om vikten av att värna demokratin och att det i dag finns hot mot den som behöver motverkas. Men det demokratiska systemet som form behöver granskas när det handlar om maktobalanser och minoriteters och urfolks perspektiv. Ett exempel är Sameetinget. Det är en svensk myndighet som lyder under svenska förordningar och regleringsbrev. Därmed kan vi inte säga att Sametinget är en samisk organisation. I sin avhandling i statsvetenskap kommer Ragnhild Nilsson fram till slutsatsen att ”det är oerhört svårt att kunna definiera och institutionalisera sitt (samiska) självbestämmande utifrån sina egna normer när man samtidigt står utan det som är en förutsättning för att *bearkadidh*, tillgången till och inflytandet över ett territorium.”⁸² Politiken och dess institutioner är utformad så att maktobalansen upprätthålls. Sametinget ska utöva samisk demokrati och hjälpa staten att genomföra urfolksrättigheter. Inte tvärtom. Det måste byggas kapacitet i det samiska samhället att på jämlika grunder kunna delta i samhällsprocesser. Det kan ske till exempel med samiska självstyrande organ på alla nivåer i samhället (se förslag om att implementera urfolksdeklarationen framtaget för Region Jämtland RS/684/2020).

Samiskt självbestämmande

Samer behöver förutsättningar för att organisera sig, konstituera sig och ha ansvar för sin egen utveckling. Då krävs ekonomiska resurser och här behöver staten undanröja strukturella hinder. Olle Blind behövde betala för sin egen tvångsförflyttning. Sanningskommisionens arbete görs nu, men sedan kommer frågan vem tar ansvar för det som kommer fram? Förväntas det att samer ska betala igen? Här

⁸² Nilsson. *Att bearkadidh*, s. 220.

behövs ett statligt ansvarstagande. Institutioner som Gaaltije måste alltid jaga finansiering och pengarna är på olika sätt villkorade från finansiärer. Staten behöver avsätta ekonomiska resurser till samiska institutioner utan förbehåll. I det här kapitlet har vi särskilt velat lyfta fram konsekvenserna av svensk kolonisering av sydsamiskt område. Här behövs samiska institutioner som arbetar dekoloniserande, utvecklande och stärkande inom Åarjelsaepmie där både svårigheter och möjligheter kan diskuteras och processas så att det som är bra för Åarjelsaepmie kan leda till beslut.

När riksintressen ställs mot varandra förminskas samiska näringar till "intressen" som står mot andra "intressen."⁸³ Riksintressen är ett bra exempel på när maktobalans uppstår. Den som har bäst statistik vinner, som till exempel gruvnäringen. Staten behöver se över maktobalansen som uppstår till följd av miljöbalkens utformande. Och i stället prata om att nu ställs mänskliga rättigheter mot investeringen i en gruva. Tvister mellan riksintressen avgörs ofta i domstol.

Den samiska kapaciteten att delta i samhället på jämlika villkor måste öka. Det handlar inte om att bli fler än majoriteten, utan det behövs ett systematiskt genomförande. Konsultationslagen och minoritetslagen tar inte hänsyn till det samiska samhällets kapacitet att delta i konsultationer eller samråd och lägger därmed ytterligare bördor på det samiska samhället.⁸⁴ Staten behöver skapa förutsättningar för att samer ska kunna delta organisatoriskt, ekonomiskt och med humanresurser.

I dag läggs en enorm arbetsbörda på samebyarna för samråd, konsultation, riksintressen, markanvändning och på att motverka de bösättarkoloniala narrativen. Samebyarna har så fullt upp med allt detta att de inte har tid med sin egen grundverksamhet. De överhoppas av arbete med den byråkratiska överbyggnaden genom att arbeta gratis för svenska staten. Det kan också ses som att de behöver "betala för sin egen tvångsförflyttning." Det går inte att lita på att staten, kommunerna och regionerna beaktar urfolks och minoriteters rättigheter. Det tär på samernas ekonomi och resurser. Ett exempel är tvisterna i domstolar som har pågått. Där är det inte jämbördiga parter som har

⁸³ Össbo. Back to Square One, s. 115–116.

⁸⁴ Se R. Kløcker Larsen & K. Raitio. Implementing the State Duty to Consult in Land and Resource Decisions: Perspectives from Sami Communities and Swedish State Officials. *Arctic Review on Law and Politics*. 10 (2019). DOI.org/10.23865/arctic.v10.1323.

mötts.⁸⁵ Det är endast Saepmie som kan definiera när maktobalansen är utsuddad.

Vi vill uppmana till långsiktighet i det kommande arbetet och ett tidsperspektiv över många generationer. Oavsett vilka insatser det handlar om så får vi inte sätta för snäva tidsramar. Om en kolonisering pågått i flera århundraden måste det finnas utrymme för dekolonisering under lika lång tid. Även om Sanningskommissionen inte innefattar en försoning så bör det ske en läkning genom handlingar. Det samiska samhället behöver se att detta inte ska vara avklarat om tio år utan att det blir åtgärder som håller i och håller ut med en medföljande statlig budget!

⁸⁵ Se till exempel Rumar. *Historien och Härjedalsdomen*.

Referenser

Litteratur

- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid: en studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-65862>.
- Bexelius, J., Sjöstedt, A. & Lundgren, M. Hållbar kolonisering eller avkolonisering? I Degerman, P., Giritli-Nygren, K. & Nyhlén, S. (red.). *Kulturell hållbarhet – vad är det? Om begreppets innehåll, användning och vetenskapliga relevans*. (Makadam förlag, 2020), s. 152–157.
- Brandén, J., Nilsson, L. M., Burman, M. & Stoor, J. P. Utsatthet för sexuellt våld bland samiska kvinnor i Sverige: den Samiska HLV studien 2021. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 47:2–3 (2023): s. 113–129. <https://www.idunn.no/DOI/10.18261/tfk.47.2.6>.
- Brännlund, I. Familiar Places: A History of Place Attachment in a South Sami Community. *Genealogy*. 3:4 (2019): 54.
DOI.org/10.3390/genealogy3040054.
- Datta, R. Traditional storytelling: an effective Indigenous research methodology and its implications for environmental research. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*. 14:1 (2018): s. 35–44. DOI.org/10.1177/1177180117741351.
- Erlandsson-Hammargren, E. *Från alpromantik till hembygdsromantik. Natursynen i Sverige från 1885 till 1915, speglad i Svenska turistföreningens årsskrifter och Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. (Gidlunds förlag, 2006.)
- Fjellgren, P. Rasismens koreografi. I Fjellgren, P. & Nord, M. (red.). *Inifrån Sápmi: Vittnesmål från stulet land*. (Verbal förlag, 2021), s. 89–93.
- Fjellheim, E. M. Through our stories we resist: Decolonial perspectives on south Sami history, indigeneity and rights. I Breidlid, A. & Krøvel, R. (red.). *Indigenous knowledges and the sustainable development agenda*. (Routledge, 2020), s. 207–226.

Fjellheim, E. M. "You Can Kill Us with Dialogue:" Critical Perspectives on Wind Energy Development in a Nordic-Saami Green Colonial Context. *Human Rights Review*. 24 (2023): s. 25–51. DOI.org/10.1007/s12142-023-00678-4.

Folkhälsomyndigheten. *Hur mår samer i Sverige? Resultat från en enkätundersökning om hälsa, livsvillkor och levnadsvanor bland samer*. (Folkhälsomyndigheten 2023.)
<https://www.folkhalsomyndigheten.se/contentassets/c5f23f317c4040e5adef075d7d4a0c26/hur-mar-samer-sverige.pdf>
(hämtad 2024-04-01).

Hansen, K. L. The history and current situation of discrimination against the Sámi. I Valkonen, S., Aikio, Á., Alakorva, S. & Magga, S. M. (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 328–347.

Hennessey, J. & Fur, G. Svensk kolonialism, Sverige och kolonialism eller svenskar och kolonialism? *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020), s. 375–384.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Alnu%3Adiva-99590>.

Hermanstrand, H. Identification of the South Saami in the Norwegian 1801 Census: Why Is the 1801 Census a Problematic Source? I Hermanstrand, H., Kolberg, A., Nilssen, T. R. & Sem, L. (red.). *The indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019), s. 49–64.

Jönses, L. Samerna i den kulturella konstruktionen av territoriet. I Westergren, C. & Silvén, E. *För Sápmi i tiden. Nordiska museets och Skansens årsbok 2008*, s. 43–57.

Kløcker Larsen, R. & Raitio, K. Implementing the State Duty to Consult in Land and Resource Decisions: Perspectives from Sami Communities and Swedish State Officials. *Arctic Review on Law and Politics*. 10 (2019): s. 4–23. DOI.org/10.23865/arctic.v10.1323.

Knoblock, I. & Stubberud, E. Bortom gränserna: Ett brevsamtal om språk, tillhörighet och dekolonisering. *Tidskrift för genusvetenskap* 42:4 (2021): s. 7–29. DOI.org/10.55870/tgv.v42i4.6049.

- Knoblock, I. *Writing-Weaving Sámi Feminisms: Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-49352>.
- Knutson, C. *Conducting Archaeology in Swedish Sápmi: Policies, Implementations and Challenges in a Postcolonial Context*. Licentiatavhandling. (Linnaeus University Press, 2021.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Alnu%3Adiva-99634>.
- Kovach, M. Conversational method in Indigenous Research. *First Peoples Child and Family Review*. 5:1 (2010): s. 40–48.
<http://dx.DOI.org/10.7202/1071291ar>.
- Kramvig, B. & Førde, A. Stories of reconciliation enacted in the everyday lives of Sámi tourism entrepreneurs. *Acta Borealia*. 37:1–2 (2020): s. 27–42.
[DOI.org/10.1080/08003831.2020.1752463](https://doi.org/10.1080/08003831.2020.1752463).
- Kroik, D. *The construction of spaces for Saami language use: language revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-205392>.
- Kroik, D., Huuva, K., & Milani, T. Linguistic landscapes, settler colonialism and acts of decoloniality. I Blackwood, R., Tufi, S. & Amos, W. (red.). *The handbook of linguistic landscapes*. (Bloomsbury, 2024.)
- Lantto, P. & Mörkenstam, U. Sami rights and Sami Challenges: The modernization process and the Swedish Sami movement, 1886–2006. *Scandinavian Journal of History*. 33:1 (2008): s. 26–51.
[DOI.org/10.1080/03468750701431222](https://doi.org/10.1080/03468750701431222).
- Laula, E. *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*. (Wilhelmssons boktryckeri, 1904.)
- Leijman, S. Förändringar i Jämtlandsfjällen drog i gång ny hatstorm mot samer. *SVT Nyheter Jämtland*. (2023-09-24.)
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/jamtland/forandringar-i-fjallen-drog-i-gang-en-ny-hatstorm-mot-samer> (hämtad 2024-04-01).
- Ljungdahl, E. *Sockenlappar i Jämtland*. (Stiftelsen Gaaltije, 2017.)
- Ljungdahl, E. *Tre sydsamiska kvinnoporträtt*. (Stiftelsen Gaaltije, 2017.)

- Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2010.)
- Moreton-Robinson, A. *The White Possessive: Property, Power and Indigenous Sovereignty*. (University of Minnesota Press, 2015.)
- Morgensen, S. L. Theorising Gender, Sexuality and Settler Colonialism: An Introduction. *Settler Colonial Studies*. 2:2 (2012): s. 2–22. DOI.org/10.1080/2201473X.2012.10648839.
- Mörkenstam, U. Organised hypocrisy? The implementation of the international indigenous rights regime in Sweden. *The International Journal of Human Rights*. 23:10 (2019): s. 1718–1741. DOI.org/10.1080/13642987.2019.1629907.
- Nilsson, R. *Att bearkadidh: Om samiskt självbestämmande och samisk självkonstituering*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2021.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asu%3Adiva-196770>.
- Nordin, J. M. & Olofsson, S. Voices of the forests. Eviction, control, and the birth of the 'Parish Lapp' system in early modern Sweden. *Scandinavian Journal of History*. 48:4 (2023): s. 1–26. DOI.org/10.1080/03468755.2023.2219680.
- NRK Sápmi. NTNU ber sørsamene om unnskyldning. *NRK*. (2023-12-10.)
<https://www.nrk.no/sapmi/ntnu-ber-sorsamene-om-unnskyldning--1.16673012> (hämtad 2024-04-10).
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen: En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2014.)
- Sameradion. Hat efter besked om neddragningar i Jämtlandsfjällen. *Sveriges Radio Sameradion*. (2023-09-08.)
<https://sverigesradio.se/artikel/hat-och-hot-efter-besked-om-neddragningar-i-jamtlandsfjallen#:~:text=Efter%20Svenska%20turistf%C3%B6reningens%20besked%20om,Hand%C3%B6lstdalens%20sameby%20till%20P4%20J%C3%A4mtland> (hämtad 2024-04-01).
- Sehlin MacNeil, K. Lateral violence: effects of external pressures on indigenous communities. I Rodon, T., Thériault, S., Keeling, A., Bouard, S. & Taylor, A. (red.). *Mining and indigenous livelihoods: rights, revenues, and resistance*. (Routledge, 2024), s. 224–238.

- Simpson, A. *Mohawk Interrupts: Political Life Across the Borders of Settler States*. (Duke University Press, 2014.)
- Simpson, A. The ruse of consent and the anatomy of 'refusal': cases from indigenous North America and Australia. *Postcolonial Studies*. 20:1 (2017): s. 18–33.
DOI.org/10.1080/13688790.2017.1334283.
- Simpson, L. B. *As we have always done: Indigenous Freedom Through Radical Resistance*. (University of Minnesota Press, 2020.)
- Skarin, A., Sandström, P., Brandão Niebuhr, B., Alam M. & Adler, S. *Renar, renskötsel och vindkraft: vinter- och barmarksbete*. (Naturvårdsverket, 2021.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Anaturvardsverket%3Adiva-10192>.
- Thomasson, L. *Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria: En mer än hundraårig kulturkamp*. (Gaaltije sydsamiskt kulturcentrum, 2002.)
- Torp, E. Betydelsen av samiska traditioner i svensk rätt. *Arctic Review on Law and Politics*. 2:1 (2011): s. 77–101.
<http://dx.DOI.org/10.23865/arctic.v2.20>.
- Turist: Svenska Turistföreningens tidning. "Striden är över nu". *Turist: Svenska Turistföreningens tidning*. (2023-09-05).
<https://www.turist.se/striden-ar-over-nu/> (hämtad 2024-04-01).
- Vesterlund Karlsson, A. Stora förändringar för fjällstationerna i Jämtlands län när STF drar ner. *SVT Nyheter*. (2023-08-31.)
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/jamtland/besked-om-fjallstationernas-framtid-gasen-stangs-och-kortare-oppettider> (hämtad 2024-04-01).
- Virdi Kroik, Å. *Dihte gievrie – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2022.)
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-459917>.
- Wolfe, P. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006): s. 387–409.
DOI.org/10.1080/14623520601056240.
- Åhrén, C. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2008.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-1935>.

- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.
DOI.org/10.18261/issn.1891-1781-2021-04-04.
- Össbo, Å. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 420–443.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-175500>.
- Össbo, Å. Back to Square One. Green Sacrifice Zones in Sápmi and Swedish Policy Responses to Energy Emergencies. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023) s. 112–134.
DOI.org/10.23865/arctic.v14.5082.

Offentligt tryck

SOU 2023:46. *Jakt och fiske i renbetesland*.

Internet och media

- Bexelius, J. *Samråd gav två vinnare – Svenska turistföreningen och samebyarna*. Amnesty Sápmi. (2023-09-22.)
<https://amnestysapmi.se/samrad-gav-tva-vinnare-svenska-turistforeningen-och-samebyarna/> (hämtad 2024-04-10).
- Gaaltije. *Baalka*. (2020). baalka.se (hämtad 2024-04-10).
- Gaaltije. *Sámis on the coast – Beavnardahke II*. (2022.)
<https://gaaltije.se/verksamhet/beavnardahke/samis-on-the-coast-beavnardahke-ii/> (hämtad 2024-04-01).
- Gaaltije. *Broschyrer*. (u.å.). <https://gaaltije.se/broschyrer/> (hämtad 2024-04-01).

”En våldtäkt på jorden” – samiska feminister mot gruvor

Ina Knobblock

Urfolkskvinnors kunskaper

Enligt Leanne Betasamosake Simpson (Michi Saagiig Nishnaabeg) behöver vi inkludera urfolkskvinnors och icke-binära urfolkspersoners kunskaper för att till fullo kunna förstå koloniala processer och dess följder.¹ Simpson framhåller att kunskaperna är nödvändiga för att kunna analysera och utveckla rörelser som syftar till återuppblomstring² av urfolks samhällen och gemenskaper.³

De senaste tio åren har mycket forskning bedrivits kring gruvdrift på den svenska sidan av Sábmme.⁴ Det transnationella samiska landområdet omfattar norra delen av Norge, Sverige, Finland samt ryska Kolahalvön.⁵ Forskningen har bidragit väsentligt till analysen

¹ En tidigare version av denna text finns publicerad på engelska. Se I. Knobblock. ”A Rape of the Earth”: Sámi Feminists against Mines. *Meridians: feminism, race, transnationalism*. 23:1 (2024). DOI.org/10.1215/15366936-10927016.

² Simpson använder det engelska begreppet ’resurgence’ som betyder (åter)uppståndelse så väl som förnyelse. L. B. Simpson. *As We Have Always Done: Indigenous Freedom through Radical Resistance*. (UCB Press, 2017), s. 16–17.

³ Simpson. *As We Have Always Done*, s. 31.

⁴ Jag använder lulesamisk ortografi med undantag för i citat och ortnamnen Násavárre och Giron.

⁵ Se till exempel H. Blåhed & M. San Sebastián. ”If the Reindeer Die, Everything Dies”: The Mental Health of a Sámi Community Exposed to a Mining Project in Swedish Sápmi. *International Journal of Circumpolar Health*. 80:1 (2021).

DOI.org/10.1080/22423982.2021.1935132; C. Cocq. Kampen om Gällö: platsskapande och synliggörande. *Kulturella perspektiv*. 23:1 (2014). DOI.org/10.54807/kp.v23.21676; L. Nachet, C. Beckett & K. Sehlin MacNeil. Framing Extractive Violence as Environmental (In)justice: A Cross-perspective from Indigenous Lands in Canada and Sweden. *The Extractive Industries and Society*. 12 (2022). DOI.org/10.1016/j.exis.2021.100949; S. Persson, D. Harnesk & M.

att gruvdrift är ett centralt exempel på ett kolonialt och industriellt intrång i Sábmme. Forskningsbidragen har dock inte särskilt fokuserat på samiska kvinnors och icke-binära personers perspektiv på och erfarenheter av gruvdrift.⁶ Ett undantag är Moa Sandströms avhandling *Dekoloniseringskonst: Artivism i 2010-talets Sápmi*. Sandström samarbetar med den samiska poeten och aktivisten Ti/Mimie⁷ Mäarak och analyserar feministiska och queera urfolkssubjektiviteter som utgångspunkter för dekolonial kritik och dekolonialt motstånd.⁸ Med avstamp i Simpsons argument för inkluderande analyser av kolonialism, dekolonisering och återuppblomstring, kompletterar mitt kapitel Sandströms arbete genom att centrera samiska kvinnors och icke-binära personers perspektiv och erfarenheter i relation till gruvdrift.

I denna text återges delar av fyra samtal med samiska feminister som är engagerade i kampen mot gruvor som aktivister eller sympatisörer. Samtalen skedde mellan 2014 och 2017 och fokuserade på hur feminism uttrycks, utövas och omförhandlas utifrån samiska positioner.⁹ På grund av kampen mot prospektering i Gállok/Kallak utanför Jåhkåmåhkke/Jokkmokk som startade år 2013, var gruvdrift ett centralt ämne för samtalen. Jag analyserar även Mäarks spoken-word poesi *What Local People?* framförd i Gálloks protestläger 2013. Det görs på grund av vikten att inkludera icke-binära personers röster, men också för att erkänna Mäarks betydelsefulla roll i gruvkampen.

Kapitlets syfte är att utforska och analysera kunskapen kring gruvdrift så som den förmedlas genom forskningsdeltagarnas reflektio-

Islar. *What Local People? Examining the Gállok Mining Conflict and the Rights of the Sámi Population in Terms of Justice and Power*. *Geoforum*. 86 (2017). DOI.org/10.1016/j.geoforum.2017.08.009.

⁶ Trots att mitt fokus ligger på kvinnors och icke-binära personers berättelser menar jag inte att förminska eller att kritisera mäns bidrag till kampen mot gruvor i Sábmme. Även om jag inte inkluderar mäns röster i texten instämmer jag med Kuokkanen som menar att urfolksfeministiska analyser inte begränsas till diskussion av kvinnors, deltagande, roller och perspektiv. R. Kuokkanen. *Ellos Deatnu and Post-state Indigenous Feminist Sovereignty*. I B. Hokowhitu, A. Moreton-Robinson, L. T. Smith, C. Andersen & S. Larkin (red.). *Routledge Handbook on Critical Indigenous Studies*. (Routledge, 2021), s. 311.

⁷ Ti/Mimie Mäarak har genomgått ett namn- och pronomenbyte sedan framförandet av "What Local People" år 2013 från Mimie, som hon, till Timimie, som den. Jag följer Sandströms exempel och benämner den som Ti/Mimie samt använder genusbefriat pronomen genomgående i texten. M. Sandström. *Dekoloniseringskonst. Artivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020), s. 61, fotnot 20. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-174973>.

⁸ Sandström. *Dekoloniseringskonst*, s. 61–63, 99–104, 174–88.

⁹ Samtalen gjordes som en del av mitt avhandlingsprojekt i genusvetenskap. I. Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms: Stories and Conversations*. Doktorsavhandling (Lunds universitet, 2022). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aamiun%3Adiva-49352>.

ner, berättelser och erfarenheter, samt genom Mära's poesi. Jag utgår från två frågor. Vad innebär och medför gruvdrift utifrån samiska feministiska perspektiv och erfarenheter? Hur kan samiskt feministiskt gruvmotstånd belysas och förstås utifrån urfolksfeministiska teorier och genom relationella urfolksmetodologiska ansatser?

Kapitlet handlar om samiska kvinnors och icke-binära personers perspektiv och erfarenheter. Det vill bidra till en mångfacetterad bild av samiska individers och gruppers upplevelser av samtiden. Det betonar också samiskt aktörskap genom deltagarnas kritiska analyser och poetens aktivism, en konstnärlig praktik som syftar till att åstadkomma social förändring. Primärt behandlas två områden. För det första belyses upplevda epistemiska¹⁰ konsekvenser, det vill säga följderna av gruvdrift för samiska världsbilder och kunskapssystem. För det andra utforskas de upplevda konsekvenserna för sammanvävda samiska marker och livsvärldar av bosättarkolonial extraktivism¹¹ i form av gruvdrift.

Kapitlet kan lokaliseras inom ramen för ett framväxande samiskt feministiskt forskningsfält, vilket i sin tur kan placeras inom en bredare urfolksfeministisk intervention.¹² Samisk feministisk forskning belyser samspelet mellan genus och bosättarkolonialism. Det utforskar frågor kring självbestämmande, dekolonisering och återuppblomstring. Vidare betonas vikten av samiska feministiska perspektiv för skapandet av inkluderande och hållbara framtider bortom kolonialt förtryck.¹³

En översikt över gruvdrift och gruvmotstånd i Sápmi

Gruvdrift på samiska marker har förekommit länge i Sverige. Under 1600-talet etablerades ett flertal metallverk och gruvor. Ojala och Nordin skriver att "de tidigmoderna metallindustrierna i Sápmi var

¹⁰ R. Kuokkanen. Indigenous epistemes. I I. Szeman, S. Blacker & J. Sully (red.). *A Companion to Critical and Cultural Theory*. (Wiley-Blackwell, 2017.)

¹¹ Sandström förklarar att begreppet extraktivism "relaterar till aktiviteter som extraherar stora mängder naturresurser, framför allt ämnade för export". Sandström. *Dekoloniseringskonst*, fotnot 48.

¹² Se till exempel G. Starblanket (red.). *Making Space for Indigenous Feminism*. 3. uppl. (Fernwood, 2024.)

¹³ Se till exempel A. Dankertsen. Sámi Feminist Moments. I S. Nickel & A. Fehr (red.). *Good Relation: History, Gender, and Kinship in Indigenous Feminisms*. (University of Manitoba Press, 2020); J. Eikjok. Indigenous Women in the North: The Struggle for Rights and Feminism. *Indigenous Affairs*. 3 (2000); R. Kuokkanen. *Restructuring Relations: Indigenous Self-Determination, Governance, and Gender*. (Oxford University Press, 2019); E. Stubberud & T. Sharma Vassvik. *Queer Sámi Conversations: Making Room for Safer Spaces*. *Diedut*. 1:18 (2024). <https://hdl.handle.net/11250/3186845>.

del av en kolonial diskurs inom vilken samerna och deras land, Sápmi, betraktades som tillgångar för den svenska kronan och de industriidkare som kronan stötte.¹⁴ Ett nämnvärt exempel är gruvan i Násavárre/Nasafjäll¹⁵ där lokala samer tvingades transportera malm och annat material som behövdes för gruvdriften.¹⁶ Under 1900-talets början gjorde tekniska och logistiska uppfinningar utvinning möjlig av de omfattande järnmalmsdepåerna i Giron/Kiruna och Málmavárre/Malmberget. I och med utvecklingen av stora industriella komplex i Malmfälten intensifierades den koloniala extraktiva processen i form av storskalig utvinning av naturresurser. I dag är det statligt ägda gruvföretaget LKAB Europas största järnmalmsproducent. Gruvindustrin betraktas som avgörande för ekonomisk tillväxt och arbetstillfällen, särskilt i de norra delarna av Sverige.¹⁷

I slutet av 1900-talet gjordes grundläggande förändringar i den svenska minerallagstiftningen. Syftet var att åstadkomma ett mer enhetligt ramverk som kunde öka prospektering. Reformerna innefattade att överge statens 50-procentiga andel av gruvkoncessionerna och royaltavgifterna på endast två procent. Vidare slopades kravet på svenskt medborgarskap för att genomföra prospektering. Samtidigt sänktes den generella företagsskatten till 30 procent.¹⁸ I kombination med en global ökning av mineralpriserna ledde dessa reformer till en "svensk gruvboom."¹⁹

År 2013 gick samer och miljöaktivister samman för att beskydda Gállok/Kallak utanför Jåhkåmåhkke/Jokkmokk. Landbeskyddarna hävdade att det brittiska företaget Beowulf Minings prospektering i Gállok ignorerade samisk närvaro, särskilt renskötares behov inom Jåhkågasska tjiellde. Aktivister försökte skydda Gállok från prospekteringsarbete genom direkta aktioner som vägblockader. De har be-

¹⁴ Min översättning. C.-G. Ojala & J. M. Nordin. Mining Sápmi: Colonial Histories, Sámi Archaeology, and the Exploitation of Natural Resources in Northern Sweden. *Arctic Anthropology*. 52:2 (2015): s. 11. <http://dx.doi.org/10.3368/aa.52.2.6>.

¹⁵ Platsnamn på samiska respektive svenska.

¹⁶ Ojala & Nordin. Mining Sápmi: s. 11–12.

¹⁷ Ojala & Nordin. Mining Sápmi: s. 10–12; K. Sehlin MacNeil. *Extractive Violence on Indigenous Country: Sami and Aboriginal Views on Conflicts and Power Relations with Extractive Industries*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017), s. 8–10.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-130590>.

¹⁸ Proposition 1988/89:92. *Om ny minerallagstiftning m.m.*; Proposition 1989/90:110. *Om reformerad inkomst- och företagsbeskattning*; Proposition 1992/93:48. *Om ändringar i de immaterialrättsliga lagarna med anledning av EES-avtalet m.m.*

¹⁹ J. Anshelm & S. Haikola. Introduktion. I J. Anshelm & S. Haikola (red.). *Svensk gruvpolitik i omvandling: Aktörer, kontroverser och möjliga världar*. (Gidlunds förlag, 2018), s. 23; S. Persson, D. Harnesk & M. Islar. What Local People?, s. 23.

drivit ett omfattande påverkansarbete, exempelvis genom demonstrationer och en petition som krävde att regeringen förbjuder gruvdrift i Gállok.²⁰ Trots omfattande protester beviljade den svenska regeringen Jokkmokk Iron Mines AB²¹ koncessionsverksamhet för Gállok/Kallak i mars 2022.²² Gruvkritiska aktivister riktade kritik mot gruvföretags retorik och agerande och mot den svenska statens hållning. Kritik riktades särskilt mot den svenska minerallagen och annan relaterad lagstiftning. Aktivisterna menade att avregleringen av gruvindustrin har eskalerat de skadliga konsekvenserna av pågående naturresursutvinning, vilket medfört ett ökat tryck på människor, djur och platser i Sábmme.²³

Relationalitet, kroppsland och bosättarkolonial eliminering

Ett viktigt urfolksfeministiskt teoretiskt fokus är analys av koloniala maktstrukturer och dekoloniala alternativ. Urfolks epistem är grundläggande för ett flertal av dessa analyser.²⁴ Enligt den samiska feministiska forskaren Rauna Kuokkanen kan "epistem" beskrivas som kunskapssystem, sätt att tänka, världsbilder eller traditionella filosofier. Dessa underliggande, oftast osynliga och outtalade principer, styr hur ett samhälle fungerar och formar människors värderingar och beteenden.²⁵ Kuokkanen förklarar urfolks epistem på följande vis:

²⁰ T. Tuorda. *Till: Ebba Busch och Sveriges regering. För levande kultur och ren natur i ett gruvfritt Jokkmokk*. Mitt skifte. (u.å.). <https://www.mittskifte.org/petitions/for-levande-kultur-och-ren-natur-i-ett-gruvfritt-jokkmokk> (hämtad 2024-10-17).

²¹ Dotterbolag till Beowulf Mining.

²² A. Liikamaa. Regeringen säger ja till en gruva i Kallak. *SVT Nyheter*. (2022-03-22.) <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrboten/naringsministen-kallar-till-presstraff-om-gruvan-i-kallak> (hämtad 2024-10-17).

²³ Se till exempel M. Persson Njajta. *Dags att ändra minerallagstiftningen!* Nätverket Stoppa gruvan i Rönnbäck. (24/3 2014). <https://stoppagruvan.wordpress.com/2014/03/24/dags-att-andra-minerallagstiftningen/> (hämtad 2024-10-16).

²⁴ K. Anderson. *Multigenerational Indigenous Feminisms: From F word to what Ifs*. I B. Hokowhitu, A. Moreton-Robinson, L. T. Smith, C. Andersen & S. Larkin (red.). *Routledge Handbook on Critical Indigenous Studies*. (Routledge, 2021), s. 37.

²⁵ R. Kuokkanen. *Reshaping the University: Responsibility, Indigenous Epistemes, and the Logic of the Gift*. (University of British Columbia Press, 2007), s. 57; se även Kuokkanen. *Indigenous Epistemes*, s. 314–315. Kuokkanens definition av epistem är en vidareutveckling av Michel Foucaults begreppsbyggande av 'epistem'. Se M. Foucault. *Vetandets arkeologi*. 2. uppl. (Arkiv, 2022.)

Hela världen består av en oändlig väv av relationer som omfattar och innefattar individens totala sociala omständigheter. Sociala band tillskrivs alla och allting, inklusive landet som betraktas som en levande, medveten enhet. Människor är förbundna med deras fysiska och naturliga omgivningar genom sina släktskapsband, muntliga traditioner, och deras personliga och kollektiva erfarenheter av specifika platser.²⁶

Med andra ord innefattar urfolks epistem en förståelse av världen som sammanlänkad i en relationell väv. Den innefattar och konstituerar individer, sociala och kulturella sfärer och själva landet. Landet förstås i en utvidgad bemärkelse – "en levande, medveten enhet" – en förståelse som går bortom gängse betydelser såsom stat, nation eller markområde.²⁷ Människans plats i den relationella väven innebär ett etiskt ansvar för att upprätthålla sociala, kulturella och ekologiska relationer. Detta etiska åtagande innefattar att lyhört och medvetet ansvara för att upprätthålla relationerna med andra människor, likväl som med icke-mänskliga²⁸ varelser och landet.²⁹

Urfolksfeminister i Abya Yala/Latinamerika har utvecklat begreppet "kroppsländ" (Cuerpo-Territorio) för att beteckna relationalitet. Kroppsländet fångar en syn på världen som en sammanhängande enhet med sammanlänkade marker och levande mänskliga och icke-mänskliga varelser.³⁰ Kroppsländet är också ett flerdimensionellt politiskt uttryck som används i försvaret av urfolks marker och kroppar. Genom begreppet uppmärksammar urfolksfeminister sambandet mellan våldet som begås mot urfolks marker och icke-mänskliga varelser och det våld som begås mot urfolks kroppar. Det senare kan exemplifieras med den strategiska användningen av sexuellt våld för att bekämpa kvinnliga landförsvarare eller genom industriell nedsmutsning av land och vatten, vilket kraftigt försvårar urfolkskvinnors möj-

²⁶ Min översättning. Kuokkanen. *Reshaping the University*, s. 32.

²⁷ Denna förklaring återges även i I. Knobbloch & E. Stubberud. Bortom gränserna. Ett brev-samtal om språk, tillhörighet och dekolonisering. *Tidskrift för genusvetenskap*. 42:4 (2021), s. 8. DOI.org/10.55870/tgv.v42i4.6049.

²⁸ Jag förstår det 'icke-mänskliga' i linje med TallBear som inkluderar landformationer, djur, växtlighet, naturkrafter och urfolks förståelser av 'andevärld' och 'själslighet' i begreppet. Se K. TallBear. *Beyond the Life/Not-Life Boundary: A Feminist-Indigenous Reading of Cryopreservation, Interspecies Thinking, and the New Materialisms*. I J. Radin & E. Kowal (red.). *Cryopolitics: Frozen Life in a Melting World*. (The MIT Press, 2017.)

²⁹ Kuokkanen. *Reshaping the University*, s. 32–33; se även Simpson. *As We Have Always Done*, s. 22–25; A. Moreton-Robinson. *Towards an Australian Indigenous Women's Standpoint Theory: A Methodological Tool*. *Australian Feminist Studies*. 28:78 (2013): s. 338. DOI.org/10.1080/08164649.2013.876664.

³⁰ I. Altamirano-Jiménez. Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca. *AlterNative: An International Journal of Indigenous People*. 17:2 (2021): s. 218. DOI.org/10.1177/11771801211015316.

ligheter till självhushållning. Urfolkstänkare och aktivister hävdar att våld mot urfolks kroppsland utgör ett flergenerationellt hot mot urfolks liv och livsvärldar.³¹

De epistem som definieras genom relationalitet och kroppsland skiljer sig på grundläggande vis från bosättarkoloniala förståelseramar. I det senare exemplet betraktas landet primärt som en resurs att äga eller utvinna för mänsklig vinnings skull. Inom dessa tanke-system har urfolk rasifierats som primitiva och utdöende "andra", en klassificering som legitimerat bosättarkolonial expropriering av markerna.³²

Bosättarkolonialism utmärks, enligt den australiensiske forskaren Patrick Wolfe, av en strävan efter att ta över land kombinerat med en elimineringslogik. Bosättarkoloniala stater strävar efter att avlägsna urfolk från markerna i syfte att möjliggöra bosättarkoloniala landövertaganden och utvinning av naturresurser. Bosättarkoloniala stater kan genomföra elimineringen på olika sätt. Det kan ske genom direkt våld eller genom att urfolks identitet fragmenteras. När rättigheterna undergrävs undermineras också gradvis deras gemenskaper och kollektiva anspråk på landet.³³ Den samiska museologen Liisa-Rávná Finbog hävdar att fråntagandet av samiskt land är sammanlänkat med epistemicid.³⁴ Begreppet kan definieras som förstörelsen av ett folks kunskap och kultur, deras kollektiva minnen, nedärvda relationer och sätt att förhålla sig till varandra och till naturen.³⁵ I likhet med Finbog, hävdar Kuokkanen att samverkande maktstrukturer som kolonialism, modernitet, kapitalism och patriarkat medför destruktiva konsekvenser för urfolk. Urfolks landbaserade kulturella och sociala praktiker framställs som omöjliga eller outvecklade. De ignoreras eller tystas ner av bosättarkoloniala stater och utvinningsindustrier.³⁶

³¹ I. Altamirano-Jiménez. Possessing Land, Wind, and Water in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca. *Australian Feminist Studies*. 35:106 (2020). DOI.org/10.1080/08164649.2021.1919989; Altamirano-Jiménez. Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca.

³² Simpson. *As We Have Always Done*, s. 75; L.-R. Finbog. *It Speaks to You. Making Kin of People, Duodji, and Stories in Sámi Museums*. (Dio Press, 2023), s. 62.

³³ P. Wolfe. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006). DOI.org/10.1080/14623520601056240; För en diskussion av bosättarkolonialism i svensk kontext, se Å. Össbo. A Constant Reminder of What We Had to Forfeit. *International Journal of Critical Indigenous Studies*. 14:1 (2021). DOI.org/10.1068/d9012.

³⁴ Finbog. *It Speaks to You*, s. 62.

³⁵ B. d. Sousa Santos. *Epistemologies of the South: Justice against Epistemicide*. (Routledge, 2014), s. 18.

³⁶ Kuokkanen. *Reshaping the University*, s. 124.

Relationella urfolksmetodologier

Inom urfolksmetodologier förstås kunskap som en relationell och situerad process präglad av samverkan, lärande, lyhördhet och ansvars-tagande.³⁷ Kim TallBear (Sisseton Wahpeton Oyate) argumenterar för att skapa kunskap tillsammans med urfolks samhällsliga gemenskaper. Det kan ske i samklang med deras intellektuella och politiska projekt, oavsett om personen ingår i dessa eller ej. Det är av lika stor vikt, enligt TallBear, att erkänna att det är omöjligt att uppnå perfekt representation eftersom alla positioner från vilka vi skapar kunskap, ofrånkomligen, är ofullständiga. TallBears metodologi utgår således från förekomsten av likheter så väl som skillnader mellan olika situationerade urfolksindivider.³⁸

Jag skriver i egenskap av en skogssamiskt identifierad kvinna. Min familj kommer från Málmmavárre/Malmberget, en döende gruvort belägen på inrasade marker. Påverkade av den svenska statens koloniala assimilationspolitik, har mina familjemedlemmar vacklat mellan att erkänna och förneka sin samiska tillhörighet.³⁹ Min specifika position innebär att jag delar många erfarenheter med forskningsdeltagarna, vilket kan underlätta min förståelse för deras berättelser. Jag har erfarenhet av en fragmentering av samisk identitet över generationer och lever med konsekvenser av gruvdrift för min familjs livsmiljöer. Jag har däremot ingen egen erfarenhet av de omfattande utmaningar som gruvdrift medför för renskötande samer. Min specifika situation innebär inte att min analys är ogiltig, men den är ofrånkomligen partiell, i linje med TallBears metodologiska resonemang. Samskapandet av kunskap har därför varit värdefullt för min forskningsprocess.

³⁷ Simpson. *As We Have Always Done*, s. 16–17, 27–31; M. Kovach. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*. (Toronto University Press, 2009), s. 14; L. T. Smith. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. 2. uppl. (Zed, 2012); S. Valkonen. Multiple Worlds of Sámi Research. *Ethnologia Fennica*. 50 (2023). DOI.org/10.23991/ef.v50i1.120070 För en feministisk diskussion av situering, se

D. Haraway. Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*. 14:3 (1988). DOI.org/10.2307/3178066.

³⁸ K. TallBear. Standing with and Speaking as Faith: A Feminist-Indigenous Approach to Inquiry. I C. Andersen. & J.-M. O'Brien. (red.). *Sources and Methods in Indigenous Studies*. (Routledge, 2017), s. 82.

³⁹ Jämför M-B. Öhman. "Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige". *Tidskrift för Kjömsforskning*. 45:4 (2021). DOI.org/10.18261/issn.1891-1781-2021-04-04.

Att lära i samtal

Inspirerad av samiska feministiska metoder har mitt huvudsakliga tillvägagångssätt varit att samtala kring samiska feministiska analyser och erfarenheter för att samskapa kunskap.⁴⁰ De samtal som citeras gjordes med fyra personer mellan 2014 och 2017 inom ramen för mitt avhandlingsprojekt i genusvetenskap.⁴¹ Deltagarna identifierar sig själva som samer, kvinnor och feminister. De kommer från de områden i Sábmme som överlappar den svenska nationalstatens gränser. De tillhör olika samiska språk- och områdestillhörigheter och var i övre 20- till undre 50-årsåldern när samtalen genomfördes. De var verksamma inom olika områden, både inom och utom renskötseln.

Samtalen utfördes individuellt på en plats som deltagaren valt. De varade mellan en och en halv timme till tre timmar, spelades in och transkriberades i sin helhet. Citaten har genomgått mindre grammatiskt korrektur. Beslutet om publicering av namn eller ej har skett i samråd med deltagarna.⁴² Tre har fått pseudonymer för att skydda identiteten. Ylva Maria Pavval har bett att framträda under sitt riktiga namn, och hennes förnamn nämns därför när hon citeras.

Jag har valt att utgå från dessa samtal av ett flertal anledningar. För det första är de genomförda med personer i den svenska kontexten, vilket är relevant med tanke på Sanningskommissionens uppdrag. För det andra är dialogen oss emellan särskilt belysande för de frågor jag önskar lyfta i texten eftersom samtalen hade ett fördjupat fokus på gruvfrågor. Samtal valdes också av relationella skäl. Deltagarna har haft möjlighet att ha kontakt med mig under en längre tid, vilket har varit viktigt ur ett etiskt perspektiv.

En central del av mitt angreppssätt har varit att mjuka upp eller utmana gränsdragningen mellan forskare och de beforskade. TallBear nämner gränsdragningen mellan dem som ses som "vetande utforskare" och dem vars vetande genom historien har betraktats som "resurser" för vetenskaplig kunskapsproduktion.⁴³ Jag betraktar alla

⁴⁰ Se T. Beads & R. Kuokkanen. Aboriginal Feminist Action on Violence against Women. I J. Green (red.). *Making Space for Indigenous Feminism*. (Fernwood, 2007); E. Helander-Renvall & K. Kailo. No Beginning, No End. I E. Helander-Renvall & K. Kailo (red.). *No Beginning, No End: The Sami Speak Up*. (Canadian Circumpolar Institute, 1998.)

⁴¹ Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms*.

⁴² För en diskussion av anonymisering i urfolksstudier, se A.-L. Svalastog & S. Eriksson. You Can Use My Name; You Don't Have to Steal My Story – A Critique of Anonymity in Indigenous Studies. *Developing World Bioethics*. 10:2 (2010): s. 105. DOI.org/10.1111/j.1471-8847.2010.00276.x.

⁴³ TallBear. Standing with and Speaking as Faith, s. 80.

deltagare i mitt projekt som kunniga subjekt – kollegor, jämlikar eller mentorer. Därför har alla samtal betonat deltagarnas perspektiv, ståndpunkter och engagemang, och därmed utgick jag inte från en fastställd frågeguide. Även om jag förberedde vissa övergripande frågor formades samtalen genom min interaktion med den enskilda individen.⁴⁴

Ovanstående metodologiska utgångspunkt förminskar inte min makt eller mitt ansvar som forskare. Nära och ömsesidiga relationer med forskningsdeltagare kan snarare öka behovet av etiskt ansvarstagande.⁴⁵ Att dela känsliga berättelser i ett intimt samtal – där forskningsrelationen tillfälligt kan hamna i bakgrunden – är inte detsamma som att berättelserna delas i en forskningspublikation. Varje deltagare har gett sitt informerade samtycke till att få sina citat publicerade och de har erbjudits att läsa transkriptionen av samtalet. De har kunnat peka ut särskilt känsliga delar och delar som är alltför känsliga att inkludera. I linje med relationella urfolksmetodologier har de getts möjlighet att läsa en nästan färdig version av texten och kommentera mina tolkningar av samtalen. Ansvar för de val och analyser som görs i kapitlet är dock givetvis mitt som forskare.

Självfallet täcker heller inte mitt urval av exempel och mina analyser den fulla komplexiteten hos varje enskild deltagares argument. Dialogerna gör heller inte anspråk på att representera alla samiska feministiska hållningar eller tal utifrån ett autentiskt "vi." Mitt syfte är inte att reproducera rasifierade skillnader, utan att belysa och utforska exkluderade samiska perspektiv, och erfarenheter, särskilt i den svenska kontexten.

Att lära av spoken-word

Kapitlet innehåller en analys av spoken-word-dikten *What Local People?* Den framfördes av Ti/Mimie Mäarak den 2 augusti 2013 under en konsert i Gállok.⁴⁶ Likt Sandström förstår jag poesin som ett uttryck för activism, en konstnärlig praktik som syftar till att åstadkomma social förändring. Jag tolkar dikten som en berättelse

⁴⁴ Ett exempel på en sådan övergripande fråga är "Vad betyder samisk feminism för dig?".

⁴⁵ D. Mulinari. Vi tar väl kvalitativ metod – det är så lätt. I K. Sjöberg (red.). *Mer än kalla fakta: kvalitativ forskning i praktiken*. (Studentlitteratur, 1999.)

⁴⁶ Whatlocalpeople. *What local people? – Poesi för ett gruvfritt Kallak med Mimi Mäarak*. [Video]. Youtube. (4/8 2013). <https://www.youtube.com/watch?v=JiFcEvjIG8w> (16 oktober 2024).

med ett tydligt syfte. Jag ser också Märaks spoken-word som en kunskapsform inom en relationell väv, en form av poetiskt samiskt vetande som förmedlar samisk kunskap om (de)koloniala historier och samtider.⁴⁷ Det fråntar inte poesin dess litterära värde eller bortser från att jag gör en tolkning av Märaks spoken-word-poesi. Snarare innebär det ett erkännande av att berättande är ”en teoretisk diskurs för många människor, inklusive för urfolk.”⁴⁸

Gahpadaktjällem som analytiskt tillvägagångssätt

Gahpadaktjällem är lulesamiska för vävskrivande och betecknar ett analytiskt tillvägagångssätt som bygger på en sammanvävning av kunskapsformer och kunskapssfärer. Vävskrivandet är utvecklat med inspiration från samisk duodje⁴⁹, särskilt traditionen att väva eller fläta band. Det bottenar i en relationell kunskapssyn. Tillvägagångssättet innebär att kunskapsvävens olika trådar länkas samman, som i detta kapitel de fyra samtalen, Märaks spoken-word-poesi och urfolksfeministiska teorier. Det analytiska skrivandet är en process som kan liknas vid skapandet av samiska band, där vävaren sammanfogar olikfärgade trådar till ett mönster och därmed en ny helhet. En analytisk förståelse förmedlas och utvecklas genom att noggrant bekanta sig med materialet och urskilja centrala trådar, eller framträdande argument, resonemang och tematik. Därefter vävskrivs det fram ett samband mellan kunskapstrådarna genom författarens textväv.⁵⁰

Relationalitet, genus och kamp för fortlevnad

Följande stycke innehåller utdrag ur mina samtal med samiska feminister. Deras tänkande sammanvävs med mina analytiska reflektioner i dialog med valda urfolksfeministiska teoretiska bidrag kring relationalitet, kroppsland och bosättarkolonial eliminering.

⁴⁷ För en redogörelse för samisk litteraturförståelse, se V. Hirvonen. *Voices from Sápmi: Sámi Women's Path to Authorship*. (DAT, 2008.)

⁴⁸ Min översättning. Kuokkanen. *Reshaping the University*, s. xxi.

⁴⁹ Samiskt hantverk och kunskapssystem. Finbog. *It Speaks to You*, s. 30.

⁵⁰ Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms*, s. 26–28; för ett närliggande metodologiskt resonemang se Valkonen. Multiple Worlds of Sámi Research.

Alla intervjuade hänvisade till sin relation till landet när jag frågade om skälet bakom att bekämpa gruvor i Sábmme. Sagka förklarar markens betydelse för hennes samiska identitet:

Det hade varit otroligt svårt att utveckla min samiska identitet utan marken. Det är så mycket kopplingar till den, alla de historierna som marken i mitt område bär och kunskaper och saker som jag har fått lära mig som har lett till att jag känner mig som den jag är. [...] Och känslan av möjligheten att kunna föra vidare det vi har och som jag har fått genom generationerna till nästa generation.⁵¹

Sagka är förbunden med landet genom berättelser och kunskap om markerna. De har förmedlats till henne av tidigare generationer. Marken är också central för möjligheterna att förmedla samisk identitet till kommande generationer. Hennes kommentar illustrerar således samiska relationella världsbilder och kunskapssystem inom vilket land och identitet är sammanvävda mellan generationer.⁵²

Sagka betonar även vikten av denna kontinuitet när hon beskriver samiska kvinnors och mödrars engagemang i gruvfrågan. Hon resonerar kring moderskap som en mobiliserande faktor i gruvfrågan:

Det blir så otroligt påtagligt [när du har blivit mamma]. Att man står inför att nu har jag den här människan och ett ansvar för så mycket som är så svårt under dagens förutsättningar. Jag vet att det kommer att vara en kamp för att den här lilla människan ska få lära sig sitt modersmål [...] på samma sätt som det är kring marken. Och allt ifrån att barnet ska få äta mat som inte är förgiftad för att gruvor läcker, att vi är en utav de sista platserna där man kan dricka ytvatten och vi har vilda djur som är ätbara och hälsosamma, till att du ska kunna föra vidare de kunskaper som har gått i generationer. Det är klart att det är ett uppvaknande. [...] det är många kvinnor och småbarnsmammor som har stått på barrikaderna, protesterat och jobbat väldigt mycket i gruvfrågan.⁵³

Att bli mamma, menar Sagka, skapar en stark vilja hos många kvinnor att försvara markerna och det samiska samhället för sina barns skull och för att trygga överlevnaden av den samiska kulturen. Hon sammankopplar mödrars aktivism med kvinnors ansvarskänsla gentemot sina barn och deras livsmiljöer. Sagkas analys förmedlar att moderskap – vilket för många personer är en djupt förkroppsligad upplevelse – motiverar kvinnor att försvara det samiska kroppslandet mot ex-

⁵¹ Samtal med författaren år 2014.

⁵² Jämför Kuokkanen. *Reshaping the University*; Kuokkanen. *Indigenous Epistemes*.

⁵³ Samtal med författaren år 2014.

ploatering.⁵⁴ Genom att skydda markerna gentemot intrång, exploatering och nedsmutsning, visar de omsorg om sina barn, sina barns kroppar, och i slutändan, för framtida suveräna samiska kroppsländ.

Som svar på min fråga om relationen mellan feminism och gruvmotstånd, reflekterar Sagka över feminism som en miljöfråga:

Ina: Jag har tänkt kring att så många personer som jag har pratat med i relation till feministiska frågor också har ett väldigt starkt engagemang i gruvfrågor.

Sagka: Ja, jag antar att om man ser orättvisa så är det två frågor som man inte kan blunda för [...] Det är så påtagligt i bägge fallen. [...] Det är den här, delvis nöta gamla grejen, om att alla frågor är miljöfrågor. Så det är nog väldigt lätt att ta till sig miljöfrågan som något väldigt intimt.

Ina: Berätta gärna mer om hur du tänker kring det.

Sagka: För mig blir mycket så självklart om man tar det ett steg till eftersom miljön är en sådan förutsättning för allt som vi gör. Det är sådan enorm förutsättning för att vara same, för mig i alla fall. Så om man ska stå stadigt på någonting så måste det ju finnas där som en förutsättning och allting man gör leder tillbaka till det. Det mest basala vi vet här i livet är att allting cirkulerar. Så vad du än gör kommer det att beröra naturen. Det är lika bra att du har den i åtanke för vad du än gör för så kommer det att bli. Och den slags medvetenheten om tingens ordning, tror jag, gör att man ibland prioriterar lite annorlunda. På det viset blir ju också feminismen en miljöfråga. Och det är väl inte ett jättestort steg att ta i vissa delar, i alla fall inte när man ser på hur världen procentuellt är fördelad och hur folk agerar utifrån kön eller makt eller vad det nu kan vara. Det är ihopkopplat.⁵⁵

Så som jag tolkar henne, förstår Sagka miljön som grundläggande för alla aspekter av livet, inklusive feminism. Hon betraktar naturen och genus som sammanbundna noder inom vilka orättvisa och ojämlikhet praktiseras och blir synliga. Den naturliga och den sociala världen är, inom en relationell världsbild, inte separata sfärer utan sammanbundna.⁵⁶ Eftersom sociala band finns till allting, inklusive markerna, är gruvmotstånd och feminism sammanlänkade. På samma vis är dominansrelationer sammanbundna eftersom ojämlikhet på ett område är kopplat till orättvisor på andra områden.

Sagka noterar hur olika kroppar är olika positionerade inom intersektionella maktordningar. Hon beskriver den stora skillnaden mellan gruvförespråkare och deras motståndare på följande vis: ”Tänk vad

⁵⁴ Jämför Altamirano-Jiménez. *Possessing Land, Wind, and Water in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca*; Altamirano-Jiménez. *Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca*.

⁵⁵ Samtal med författaren år 2014.

⁵⁶ Jämför Kuokkanen. *Reshaping the University*, s. 32.

fascinerande det är med gruvsaken, att det kommer en massa äldre vita män från en viss samhällsklass och på andra sidan barrikaden står en grupp med samiska småbarnsmammor.”⁵⁷

Sägna positionerar subjekten i konflikten i relation till genus, ”ras”, klass och lokalisering. Gruvförespråkarna representerar maskulinitet, vithet och privilegium. De möts av motstånd från aktivister som är positionerade som urfolk, kvinnor och, i många fall, som mödrar. Dessa subjektspositioner representerar inte bara olika samhällspositioner utan även olika samhällsvisioner. Den förra positionen representerar det som Hultman och Ekberg betecknar som ”industri-moderna maskuliniteter”, vars samhällsvision ”vilar på en historisk, kulturell och ekonomisk sammankoppling mellan ett storskaligt och hänsynslöst utnyttjande av naturresurser för män(niskan)s behov och tanken om att detta utnyttjande ger män(skligheten) förmåga att kontrollera naturen.”⁵⁸

I motsats till denna vision representerar den senare ”samiska relationella femininiteter”, vars samhällsvision bygger på intim sammankoppling mellan människa, icke-mänskliga varelser och landet. Den innefattar en lyhördhet och ett ansvarstagande för våra sammanvävda livsmiljöer, nu och i framtiden.⁵⁹

Ylva relaterar kvinnors närvaro inom aktivism mot gruvor till samiska kvinnors politiska deltagande genom historien. I vårt samtal berättade hon att samiska kvinnor frågade sig själva hur de kunde ta på sig avgörande roller i Gállok-kampen i likhet med samiska kvinnor under Alta-kampen. Under 1970- och 1980-talen mobiliserade aktivister gentemot den norska regeringens plan på att bygga ett stort vattenkraftverk i Alta-älven. Kvinnor hade en central roll som intellektuella, konstnärer och deltagare i det civila motståndet. I februari 1981 ockuperade 14 samiska kvinnor den norska premiärministern Gro Harlem Brundtlands kontor. Det var en del i kampen mot regleringen av Alta-älven.⁶⁰ Mot bakgrund av de samiska kvinnornas intersektionella erfarenheter kom de med tiden att mobilisera utifrån sin

⁵⁷ Samtal med författaren år 2014.

⁵⁸ M. Hultman & K. Ekberg. Maskuliniteter och klimatpolitik. I E. Edenborg, S. Tornhill & C. Å. (red.). *Feministiska perspektiv på global politik*. (Studentlitteratur, 2021), s. 52.

⁵⁹ För en diskussion av samiska relationella femininiteter, se J. Tjäder. *Sydsamiska femininiteter i nutida digital miljö*. Magisteruppsats. (Gaskeuniversiteete, 2024.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aamiun%3Adiva-52518>.

⁶⁰ B. Halsaa. The (Trans)National Mobilisation of Sámi Women in Norway. *Moving the Social: Journal of Social History and the History of Social Movements*. 63 (2020): s. 129–131. DOI.org/10.13154/mts.63.2020.119-145.

position som kvinnor. De samiska kvinnoorganisationerna Sáráhká⁶¹ och Sámi Nisson Forum⁶² etablerades i Girón/Kiruna 1988 och Kárášjohka/Karasjok 1993. Sáráhká arbetar för samiska kvinnors intressen medan Sámi Nisson Forum arbetar för jämställdhet i Sábmē.⁶³

Enligt Ylva innebär renskötselns organisering att kvinnor behöver inta centrala roller i gruvkampen:

Ylva: Jag tror männen har fullt upp med att ta hand om djuren. Alltså de har fullt upp med att försöka hitta bete åt renarna.

Ina: Så då tar kvinnorna på sig den här rollen?

Ylva: Jag tror att är man ute hela dagarna så har man ju inte tid. [...] Men är man inte ute hela dagarna så finns det ju tid. Fokus.

Ina: Så är det så att man delar på ansvaret fast på olika sätt?

Ylva: Ja, och jag tror att det är mycket viktigt att vi som inte är med renarna tar ansvar. Vi måste [...] för vi kan ju inte tro att de som är renskötare kan ta den här kampen. För de måste ta hand om djuren. Djuren går först.⁶⁴

Ylva beskriver hur männen har det huvudsakliga ansvaret för arbetet med renskötsel. Kvinnorna har det primära ansvaret för socialt och politiskt arbete. Jag tolkar det som ett uttryck för ett samiskt komplementärt system. Män och kvinnor intar olika och kompletterande roller i arbetet för att föra renskötsel vidare till nästa generation och trygga samisk överlevnad som urfolk.⁶⁵ Anna-Lill Ledman för ett liknande resonemang. Hon analyserar samiska kvinnors lönearbete som en strategi i syfte att bevara familjens renskötsel.⁶⁶ Det är emellertid viktigt att påpeka att Ylva, under en annan del av vårt samtal, talar om kvinnor som är renskötare på heltid. De har samma roller som män och följaktligen samma ansvar för djurens omsorg. Oavsett om samiska kvinnor arbetar heltid eller deltid som renskötare eller axlar flerfaldiga bördor i form av omsorgs- och deltidsarbete och aktivism,

⁶¹ Namnet på en samisk gudinna.

⁶² Betyder samiskt kvinnoforum.

⁶³ I. Knoblock. *Sámi Feminist Conversations*. I S. Valkonen, Á. Aiko, S. Alakorva & S.-M. Magga (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 537.

⁶⁴ Samtal med författaren år 2014.

⁶⁵ Kuokkanen förklarar att samiska kvinnor, historiskt sett hade en form av jämlikhet med män, karaktäriserat av en symmetrisk komplementaritet vad gäller ansvarsområden, roller och uppgifter, vilket gett kvinnor makt och självständighet, åtminstone på vissa områden. R. Kuokkanen. *Myths and Realities of Sámi Women: A Post-colonial Feminist Analysis for the Decolonization and Transformation of Sámi Society*. I J. Green (red.). *Making Space for Indigenous Feminism*. (Fernwood, 2007), s. 74.

⁶⁶ A.-L. Ledman. *Att representera och representeras: Samiska kvinnor i svensk och samisk press, 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012), s. 117.

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>.

så bidrar samiska kvinnor på ett väsentligt vis till renskötseln och dess fortlevnad.

Den svenska lagstiftningen har dock positionerat den manlige renskötarens i samebyn⁶⁷ som renskötselns centrala subjekt.⁶⁸ Rennäringslagen från 1886 definierade samisk tillhörighet utifrån patrilineär härstamning.⁶⁹ I rennäringslagen 1928 definierades samiska kvinnors roller. De var maka, änka eller dotter till en samisk man, vilket gjorde kvinnors rättigheter avhängiga relationen till manliga medlemmar i samebyn. En kvinna som gifte sig med en man utan renskötselrättigheter miste också sina egna rättigheter medan en mans rättigheter inte påverkades av hans civilstatus. Rennäringslagen 1971 innebar ett formellt steg mot jämställdhet. Lagstiftarna bytte ut orden "hustru" och "änka" mot "make" och "efterlevande." Den inkluderar emellertid en klausul som stipulerar att renar som tillhör renskötande medlems husfolk anses tillhöra den renskötande medlemmen, det vill säga den aktive medlemmen i samebyn. Eftersom majoriteten av aktiva medlemmar är män, genererar lagstiftningen i praktiken diskriminerande effekter för samiska kvinnor.⁷⁰

Márjá, mor i en renskötande familj, talar om genusbaserade konsekvenser av den svenska lagstiftningen för nutida rådande attityder till kvinnor inom renskötseln:

Det är verkligen någonting som Sverige har pådyvlat. [...] Och det vet jag ju tyvärr att många tänker än i dag. Tycker att det är klart att männen har rätt att vara kvar, men inte kvinnan om hon väljer en svensk man. [...] Jag har själv vuxit upp med det för min pappa är inte same. Så de har verkligen fått kämpa och fått gå den hårda vägen för att ta sig tillbaka in i den men är ju kvar ännu i renskötseln.⁷¹

Márjás kommentar avspeglar att rennäringslagen från 1928 införde och befäste svenska patriarkala idéer och system för tillhörighet, arv och kulturell reproduktion. Hennes erfarenheter av att samiska kvinnor bekämpat genusbaserat motstånd belyser också samiska kvinnors resiliens mot effekterna av en genusbaserad kolonial lagstiftning.

⁶⁷ Juridisk och administrativ enhet för renskötseln i Sverige.

⁶⁸ A. Amft. Silent in the Church: Sámi Women in Reindeer-Herding Society, 1886–1996. I G.-M. Frånberg (red.). *The Social Construction of Gender in Different Cultural Contexts*. (Fritz, 1998); A. Amft. *Sápmi i förändringens tid: En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-65862>.

⁶⁹ Kuokkanen. *Restructuring Relations*, s. 83.

⁷⁰ Amft. Silent in the Church, s. 30–32; Amft. *Sápmi i förändringens tid*, s. 80–85. För lagtexten, se SFS 1971:437. *Rennäringslag*.

⁷¹ Samtal med författaren år 2017.

Vare sig de är mödrar, medlemmar i renskötande storfamiljer eller renskötare, fungerar kvinnors relation till markerna, sina familjer och sitt folk som mobiliserande faktorer för aktivt deltagande i den kollektiva kampen för samisk överlevnad. Kvinnors kamp mot gruvor är, enligt Sagka och Ylva, grundad i en önskan om att reproducera samiska relationer till markerna. Det sker genom kunskapsöverföring över generationerna och skydd av – för samisk identitet, kultur och renskötsel – nödvändiga landområden.

Hot mot samiska kroppsland

Biret förstår världen som en ömsesidigt beroende helhet som hotas av gruvdriftens oförutsedda och långsiktiga konsekvenser. Hon följer spåren av dessa konsekvenser genom sammanlänkade nivåer av folk, plats och jorden:

Det [öppnandet av gruvor] är en total konsumtion, det är ett totalt övergrepp, det är en våldtäkt på jorden. Ja, på oss. För vi hör ju alla ihop med allt. Och vi vet ju inte vad som händer. Vad händer när vi gräver stora hål? Om man sätter det i ett större perspektiv, vad händer med marken och platserna och balansen för jordklotet och allt?⁷²

Birets beskrivning av gruvdrift som ”total konsumtion” och ”en våldtäkt på jorden” anspelar på en konsumistisk inställning till naturen och ett allvarligt könsrelaterat våld. Denna sammankoppling, argumenterar jag, liknar det sätt som begreppet kroppslandet fångar sambandet mellan våld mot naturen och våld mot urfolk.⁷³ Med andra ord drabbar våldet både landet och icke-mänskliga varelser och de urfolks kroppar som är sammanlänkade med markerna.

Urfolks upplevelser av könsrelaterat och sexualiserat våld i bösättarkoloniala kontexter är ett viktigt sammanhang för Birets uttalande. Även om män också våldtas, utförs våldtäkt och sexuella övergrepp primärt mot kvinnor och icke-binära personer. Orsakerna bakom sexuellt våld är komplexa eftersom de samspelar med koloniala ramverk och deras produktion av social och ekonomisk utsatthet. Ett stort forskningsbehov finns och har identifierats inom om-

⁷² Samtal med författaren år 2014.

⁷³ Jämför Altamirano-Jiménez. *Possessing Land, Wind, and Water in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca*; Altamirano-Jiménez. *Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca*.

rådet, även i den svenska kontexten.⁷⁴ Samiska kvinnor rapporterar att de är mer utsatta för flera former av sexuellt våld än kvinnor generellt i Sverige. I det ingår utsatthet för våldtäkt och våldtäktsförsök. Hbtq-samer rapporterar allra högst våldsutsatthet.⁷⁵

Birets liknelse mellan gruvdrift och våldtäkt ger uttryck för urfolks könsrelaterade erfarenheter av att leva som kroppsland där gränser kontinuerligt överskrids och kränks. Kvinnors och icke-binära personers erfarenheter av att i högre grad vara utsatta för könsrelaterat våld ger möjligen en extra dimension till förståelse för landet som en levande enhet utsatt för industriella intrång.

Ylva diskuterar också de svåra konsekvenserna av att relationen med landet och den naturliga livsmiljön undergrävs och upphävs. Hon liknar processen med döden:

Ylva: Om det blir en gruva i Gállok, [...] får vi inte stopp på den exploatering som sker och har skett [tystnad] så dör vi! Och jag tror inte någonting annat.

Ina: Skulle du säga att gruvetableringen är ett hot mot samisk existens?

Ylva: Därför är det ju så viktigt för mig att engagera mig.

Ina: Är det också kopplat till din känsla inför marken?

Ylva: Ja! Och för mig hör det hör det samman med [...] vi dör med marken. Och det är ju det som sker. Alltså, det är det som sker! Vi dör! Jag ser inget sätt som vi kan separera oss från marken. Och när marken inte mår bra, och vi inte är separerade från den [tystnad] så gräver de ju i oss [...] Och då dör vi.⁷⁶

Ylvas kommentar visar att gruvdrift ger upphov till en djup sorg hos henne. Gruvdrift förstör samiska kopplingar till markerna eftersom markerna och folket är sammanlänkade. Konsekvenserna av industriell exploatering av markerna är, enligt henne, ett tillintetgörande av folket som "dör med marken." Ylvas analys kan inte enbart förstås på en bildlig nivå. Kritiska bosättarkoloniala studier visar att bosättarkolonialt övertagande innebär urfolks eliminering, antingen med fysiskt våld eller genom epistemicid som undergräver urfolks anspråk på landet över tid.⁷⁷

Relationalitet fångar de djupt förkroppsligade levda erfarenheter hos urfolksindivider och grupper. Det gör oss sårbara för våld på

⁷⁴ R. Kuokkanen. *Restructuring Relations*, s. 179–216.

⁷⁵ J. Brandén, L. M. Nilsson, M. Burman, M. San Sebastian & J. P. Stoor. *Våld mot samiska kvinnor*. (Umeå universitet & Sametinget), s. 5.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-221871>.

⁷⁶ Samtal med författaren år 2014.

⁷⁷ Wolfe. *Settler Colonialism and the Elimination of the Native*; Finbog, *It Speaks to You*, s. 62.

komplext och mångfaldigt vis. Utifrån urfolks epistem är den västerländska splittringen mellan mänskliga kroppar och landkroppar icke-existerande. Följaktligen är våldet mot ett urfolks marker också våld mot urfolkets kroppar, och mer precist uttryckt, mot urfolks kroppsland.⁷⁸ Med Birets ord är det "en våldtäkt på jorden" eller en våldtäkt på samiska kroppsland. Utifrån Ylvas reflektion så "dör vi med marken" eftersom gruvsdrift innebär ett existentiellt hot mot det samiska kroppslandets överlevnad.

Márjá har "inget förtroende för den svenska staten" som "vill sudda ut oss helt och hållet från Sveriges karta." På min fråga om varför staten vill sudda ut oss svarar hon: "Då får de ju ta alla marker utan att någon säger någonting? Då får de ju exploatera resten som är kvar. [...] Men då är vi i vägen."⁷⁹ Márjá relaterar hoten mot Sábmme till en oro för samiska ungdomars mentala hälsa och framtid.

Márjá: Jag har aldrig förlorat hoppet, men nu i vår har jag faktiskt känt att det inte finns gränser för människans konsumtion och förstörelse av moder jord. Och sen alla dessa gruvhot, alla prospekteringar som är över hela Sápmi, överallt. Och ingen tänker. Alltså det som styr människan i dag är ju bara pengar. Och man bryr sig inte om hur miljön blir behandlad, hur det ser ut och vad som blir kvar. Och det är ännu tyngre för en ung människa. [...] Vi har så många unga samer som mår dåligt och som har tagit sina liv.

Ina: Ja.

Márjá: Och det är ju, det är jätteskrämmande när man själv har ungdomar. För alla känner av den här pressen. Alla mår dåligt, alltså alla, det finns ju där hela tiden. [...] Och sen att veta att så många ungdomar är djupt deprimerade på grund av hur det ser ut i dag. Man vill bara gråta.

Ina: Ja, som föräldrageneration.

Márjá: Ja, men visst. För det man känner är att vårt arv är det staten har pådyvlat oss. Alltså vårt arv är all exploatering och hot och oro.⁸⁰

I likhet med Ylva diskuterar Márjá markernas välbefinnande i relation till det samiska folkets välbefinnande. Hennes analys pekar på sambandet mellan pressen som riktas mot markerna och den mentala ohälsan bland samer, särskilt förekomsten av självmord bland unga samiska renskötare.⁸¹ Hon förklarar att staten har "pådyvlat oss" ett

⁷⁸ Jämför Altamirano-Jiménez. Possessing Land, Wind, and Water in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca; Altamirano-Jiménez. Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca.

⁷⁹ Samtal med författaren år 2017.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ För forskning om självmord i Sábmme, se L. Jacobsson, J. P. Stoor & A. Eriksson. Suicide among Reindeer Herding Sámi in Sweden, 1961–2017. *International Journal of Circumpolar Health*. 79:1 (2020). DOI.org/10.1080/22423982.2020.1754085.

ofrivilligt arv som påverkar flera generationer i form av oro och smärta på grund av pågående exploatering och hot om framtida exploatering. Hos samiska ungdomar manifesterar sig detta arv i depressioner, enligt Márjá. Det ökar ytterligare oron hos den äldre generationen. Sammanfattningsvis fångar Márjás citat hur förlust och exploatering av samiska marker innebär att flera generationer samer oroar sig inför framtiden och fortlevnaden av det samiska folket, landet och livsvärldarna.

Det svenska majoritetssamhällets okunnighet

Den svenska statens uppfattning och praktiker har genom historien positionerat samer som ”barn”, ett ociviliserat och underutvecklat folk i behov av majoritetssamhällets guidning och styrning.⁸² Konstruktionen av samisk underlägsenhet har utgjort en väsentlig del av den koloniala överordningen: ”Kolonialism innebär inte bara ockupation av landområden utan också en särskild sorts relation mellan kolonisateur och koloniserad där den senare betraktas som naturligt underlägsen (’ociviliserad,’ ’vilde,’ ’primitiv’).”⁸³ I dag manifesterar sig koloniala arv ofta genom epistemisk okunnighet⁸⁴, det vill säga praktiker och rådande uppfattningar som aktivt utestänger andra än dominanta världsbilder och kunskapssystem och som vägrar att ta deras dess existens på allvar. Epistemisk okunnighet är en form av subtilt våld där det aktiva icke-erkännandet skapar marginalisering av världsbilder och bidrar till kunskapssystemets försvinnande.⁸⁵

Biret upplever att det finns en skillnad mellan det svenska och det samiska samhällets ”förhållande till jorden, till livet.” På grund av denna skillnad är det svårt för det svenska samhället att förstå gruvdriften utifrån ett samiskt perspektiv:

⁸² P. Lantto & U. Mörkenstam. Sámi Rights and Sámi Challenges: The Modernization Process and the Swedish Sámi Movement. *Scandinavian Journal of History*. 33:1 (2008): s. 29–34. DOI.org/10.1080/03468750701431222.

⁸³ Kuokkanen. *Indigenous Epistemes*, s. 314.

⁸⁴ Min översättning. Kuokkanen. *Indigenous Epistemes*, s. 319. Kuokkanens definition av epistemisk okunnighet är en vidareutveckling av Spivaks begrepp ’sanktionerad okunnighet’. Se G. C. Spivak. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. (Harvard University Press, 1990), s. 125.

⁸⁵ Kuokkanen. *Indigenous Epistemes*, s. 317.

Vi är ett urfolk. Vi har ett helt annat förhållande till jorden, till livet. Och jag tror att det är svårt för det svenska samhället att förstå det. Du måste tänka annorlunda då. Du måste gå bortanför din trygghetszon. Du måste se ett annat liv, andra värderingar.⁸⁶

I uttalandet uppmanar Biret det svenska samhället att erkänna samiska världsbilder och samernas annorlunda förståelse av land. Majoritetssamhällets medlemmar måste medvetet förändra sitt tankesätt och att upphöra att föra vidare svensk epistemisk okunnighet. I stället bör de erkänna samiska perspektiv och inleda en jämbördig dialog med samer.

Sagka upplever en liknande oförmåga från det svenska samhällets sida, särskilt från regeringsföreträdare. Det gäller deras förmåga att förstå och erkänna situationen utifrån samiska ståndpunkter:

Jag satt på världens största gruvkonferens, och så basunerar den svenska representanten ut, jag tror att hon är statssekreterare åt Annie Lööf⁸⁷, att rennäring och gruvnäring kan samexistera, som om det är ett obestridligt faktum som hon av något magiskt skäl vet bättre än vad renskötarna vet. Och att man inte ska tro på det som står i medierna och att man nog måste satsa mer på att förklara gruvnäringen för samerna. För de verkar inte riktigt förstå den! [...] Vi har en historia av att ha blivit kallade för en sub-mänsklig ras. Eviga barn som inte begriper vårt eget bästa.⁸⁸

Oförmågan att se och erkänna de värderingsgrundade skillnaderna, gör det möjligt, enligt Sagka, att argumentera för att kombinationen gruvnäring och renskötsel och utövandet av samisk kultur är möjlig. Sagka tolkar statens argumentation som en del av en paternalistisk diskurs med djupa historiska rötter gentemot samer. Enligt henne exemplifierar gruvnäringen en fortsättning på ojämlika maktförhållanden mellan den svenska staten och samerna. Statens och majoritetssamhällets ståndpunkter är fortfarande överordnade. Därför är en jämlik dialog mellan den svenska staten och samerna ännu en omöjlighet.⁸⁹

⁸⁶ Samtal med författaren år 2014.

⁸⁷ Dåvarande näringsminister i regeringen Reinfeldt.

⁸⁸ Samtal med författaren år 2014.

⁸⁹ Jämför E.-M. Fjellheim. Wind Energy on Trial in Saepmie: Epistemic Controversies and Strategic Ignorance in Norway's Green Energy Transition. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023). DOI.org/10.23865/arctic.v14.5586.

En poetisk vägran att acceptera samisk eliminering

Titeln *What Local People?* på Ti/Mimie Mära's spoken-word poesi parafraserar ett uttalande av Clive Sinclair-Poulton. Den dåvarande styrelseordföranden för Beowulf Mining gjorde uttalandet 2012 under en presentation för aktieägare i Stockholm. När Sinclair-Poulton fick en fråga om lokalbefolkningens åsikter om en potentiell gruva i Gállok visade han ett skogslandskap utan vare sig byggnader eller människor och ställde den retoriska frågan: *What local people?* Hans förnekande av urfolks och annan lokalbefolknings existens på platsen mötte avsevärd kritik, bland annat i Mära's poesi.

Sinclair-Poultons påstående är ett tydligt exempel på en kolonial logik som brukar benämnas som *terra nullius*. Den innebär att urfolks land utmålas som ödemarker och extraktiva zoner.⁹⁰ Logiken, förklarar Altamirano-Jiménez, bygger på att strategiskt osynliggöra urfolk och deras rättsordningar, historier och existerande markinnehav. Syftet är att dölja det våld som länsandet av landet medför.⁹¹ Mära's spoken-word poesi förmedlar en tydlig vägran att acceptera samisk eliminering:

för varje damm som skulle däckas/för varje träd du vill fälla/från varje plats du vill spränga/kommer det tränga fram tusen röster/från oss/som är what local people/vi som älskar och önskar att våran grönska ska få vara kvar där den är/ utan att ni skär den/tär den/för faktum är/ att ni stryper en minoritet/vet att vi står med ena foten i graven/men roten går för djupt för att slita loss/det kommer aldrig att bita på oss/vi går inte att muta/så sluta/det går inte att bräcka /ni kommer aldrig att kunna knäcka/us local people.⁹²

I detta utdrag ur Mära's framförande sammanfattas hoten som riktas mot urfolksminoriteten. Det handlar om dammbyggen, avskogning och sprängningar av marken på för gruvrelaterade aktiviteter. De industriella ingreppen leder till att "vi står med ena foten i graven." Samer kommer dock att övervinna dessa hot mot urfolks land- och livsvärldar eftersom "roten går för djupt för att slita loss." Mära's poetiska framförande uttrycker motstånd och vägran. Landet är inte

⁹⁰ Cocq. Kampen om Gállok: s. 6; Sandström. *Dekoloniseringskonst*, s. 99.

⁹¹ Altamirano-Jiménez. Possessing Land, Wind, and Water in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca: s. 325.

⁹² Whatlocalpeople. *What local people? – Poesi för ett gruvfritt Kallak med Mimi Mära*. [Video.] Youtube. (2013-08-04.)

terra nullius, ödemark, utan urfolkets landområden där människor är rotade i markerna och beredda att skydda dem från exploatering.⁹³

Sandström argumenterar för att bosättarkoloniala och hetero-patriarkala ordningar utmärks av hierarki såväl som skillnadsskapande. I dessa ordningar är landet separerat från mänskligheten på ett sätt som liknar hur genus och ras är konstruerat enligt logiker som skapar ojämlikheter och skillnader.⁹⁴ Urfolkskvinnor och icke-binära ur-folkspersoner förkroppsligar och främjar andra världsbilder. De skyddar markerna från bosättarkoloniala och kapitalistiska interventioner. Genom att motsätta sig ett dominerande epistem som grundat i kategorisplittringar som människa/natur och kvinna/man så främjar de relationalitet. Med Altamirano-Jiménez ord främjar de kroppsland i betydelsen av en ”ontologisk relation, ett kontinuum som inte separerar människor från landet eller andra varelser.”⁹⁵

Jag tolkar Märaks poetiska vägran att acceptera kolonial logik utifrån kroppslandets regenerativa aspekter: ”den potential som uppstår när urfolks kroppar går samman för att vägra kolonial maktutövning.”⁹⁶ Begreppet kroppsland fångar det sammanlänkade våldet som sker mot urfolks marker och kroppar. Det förmedlar även det hopp och de möjligheter som skapas när urfolkskroppar går samman för att göra motstånd mot bosättarkoloniala och kapitalistiska maktordningars hierarkisering. Denna vägran är inte bara ett uttryck för självbevarelsedrift utan manifesterar också ”en relationell frihetspraktik som centrerar urfolks liv- och livsvärldar.”⁹⁷

Vikten av att skydda sammanvävda livsvärldar

I dialog med urfolksfeministiska teorier och metodologiska ansatser, argumenterar jag för att urfolks världsbilder och kunskapssystem är grundläggande för forskningsdeltagarnas och Märaks poetiska motstånd mot gruvdrift i Sábmme. Dessa världsbilder och kunskapssystem betonar sammankopplingen mellan land, natur och människor och

⁹³ Sandström. *Dekoloniseringskonst*, s. 99–104.

⁹⁴ Sandström. *Dekoloniseringskonst*, s. 178–181.

⁹⁵ Min översättning. Altamirano-Jiménez. *Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca*: s. 218.

⁹⁶ Min översättning. Altamirano-Jiménez. *Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca*: s. 101.

⁹⁷ Min översättning. Altamirano-Jiménez. *Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca*: s. 218.

vikten av att beskydda våra sammanvävda livsvärldar i dag och i framtiden. Genom att centrera det ömsesidiga beroendet mellan människor, icke-mänskliga varelser och landet, skiljer de sig från den svenska statens och gruvindustrins utgångspunkter på grundläggande sätt.

Utifrån samiska feministiska perspektiv och erfarenheter medför gruvdrift en splittring av den relationella väv som sammanbinder människor, icke-mänskliga varelser och landet. Gruvdriften innebär därför ett hot mot fortlevnaden av samiska livsvärldar, världsbilder och kunskapssystem. För samiska kvinnor och mödrar leder hotet till ett påtagligt behov av att axla flera bördor. Det kan röra sig om omsorgsarbete och politisk aktivism i kampen för att säkerställa framtida generationers, renskötselns och landets välbefinnande, suveränitet och överlevnad.

På grund av sammanlänkningen och det ömsesidiga beroendet mellan människor, icke-mänskliga varelser och landet, innebär gruvdrift att det samiska kroppslandet utsätts för många former av våld. Sammanlänkningen är också fundamental för motståndet mot koloniala och industriella "våldtäkter på jorden." Med Märaks ord: "vi står med ena foten i graven/men roten går för djupt för att slita loss."

Deltagare i min forskning uttrycker dock att samiska relationella världsbilder och kunskapssystem osynliggörs av den svenska staten och den svenska majoritetsbefolkningen. Detta ogiltigförklarar och gör deras motstånd obegripligt. För att kunna erkänna deras kritik behöver därför maktordningar utmanas på flera plan, även på kunskapsteoretiska nivåer. Majoritetssamhället bör lyhört lyssna på och möta samiska ståndpunkter bortom svensk "epistemisk okunnighet." Då kan majoritetssamhället nå bortom paternalism och uppfattningen om att koloniala utgångspunkter har företrädesrätt.

Kapitlet framhåller vikten av att revidera minerallagstiftningen utifrån dess konsekvenser för samiska kroppsland. Den minerallagstiftning som infördes i slutet av 1900-talet har inneburit en ökad utsatthet för bosättarkoloniala och industriella interventioner i Sábmme. Det har slagit hårt mot människor, icke-mänskliga varelser och markerna i Sábmme. Vidare identifierar jag ett behov att se över rennäringslagens genusbaserade konsekvenser. Arbetet behöver dock ske i lyhörda överläggningar med samiska gemenskaper, särskilt med renskötande samer och samiska kollektiv som hanterar effekterna av rennäringslagen i sina dagliga liv. Här behöver även det samiska samhället beakta samiska feministiska perspektiv och erfarenheter, inklusive samiska

kvinnors kritik mot rådande genusbaserad hierarki och exkludering. Syftet bör vara att skapa en inkluderande och hållbar samisk dekolonisering och återuppblomstring.

Slutligen föreslår jag mer forskning kring våld mot samiska kvinnor och icke-binära personer i relation till våld mot samiska marker. Hur samverkar maktrelationer utifrån genus och sexualitet i våldet mot samiska kroppsland och vilka konsekvenser får det för olika individer och grupper i Sábmme? Vilken roll spelar maskulinitetskonstruktioner för bosättarkoloniala och industriella tankesystem, rättfärdiganden och industriella interventioner?

För att kunna (åter)skapa världar bortom kolonialt förtryck behöver vi också forskning som belyser och teoretiserar alternativ. Det kan röra forskning kring de tankesätt, kunskapssystem och praktiker som möjliggör andra nutider och framtider. En vidgad och fördjupad kunskap inom majoritetssamhället om samiska kvinnors, mäns och icke-binära personers sätt att föreställa sig och praktisera relationalitet och återuppblomstring i samspel med markerna skulle utveckla detta visionära och dekoloniala vetande.

Referenser

Litteratur

- Altamirano-Jiménez, I. Possessing Land, Wind, and Water in the Isthmus of Tehuantepec, Oaxaca. *Australian Feminist Studies*. 35:106 (2020): s. 321–35.
DOI.org/10.1080/08164649.2021.1919989.
- Altamirano-Jiménez, I. Indigenous Women Refusing the Violence of Resource Extraction in Oaxaca. *AlterNative: An International Journal of Indigenous People*. 17:2 (2021): s. 215–223.
DOI.org/10.1177/11771801211015316.
- Amft, A. Silent in the Church: Sámi Women in Reindeer-Herding Society, 1886–1996. I Frånberg, G.-M. (red.). *The Social Construction of Gender in Different Cultural Contexts*. (Fritzes, 1998), s. 17–53.
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid: En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-65862>.
- Anderson, K. Multigenerational Indigenous Feminisms: From F word to what Ifs. I Hokowhitu, B., Moreton-Robinson, A., Smith, L. T., Andersen, C. & Larkin, S. (red.). *Routledge Handbook on Critical Indigenous Studies*. (Routledge, 2021), s. 37–51.
- Anshelm, J. & Haikola, S. Introduktion. I Anshelm, J. & Haikola, S. (red.). *Svensk gruvpolitik i omvandling: Aktörer, kontroverser och möjliga världar*. (Gidlunds förlag, 2018), s. 9–15.
- Beads, T. & Kuokkanen, R. Aboriginal Feminist Action on Violence against Women. I Green, J. (red.). *Making Space for Indigenous Feminism*. (Fernwood, 2007), s. 221–232.
- Blåhed, H. & San Sebastián, M. "If the Reindeer Die, Everything Dies": The Mental Health of a Sámi Community Exposed to a Mining Project in Swedish Sápmi. *International Journal of Circumpolar Health*. 80:1 (2021): 1935132.
DOI.org/10.1080/22423982.2021.1935132.

- Brandén, J., Nilsson, L. M., Burman, M., San Sebastian, M. & Stoor, J. P. *Våld mot samiska kvinnor*. (Umeå universitet & Sametinget, 2024.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-221871>.
- Cocq, C. Kampen om Gállok: platsskapande och synliggörande. *Kulturella perspektiv*. 23:1 (2014): s. 5–12.
 DOI.org/10.54807/kp.v23.21676.
- Dankertsen, A. Sámi Feminist Moments. I Nickel, S. & Fehr, A. (red.). *Good Relation: History, Gender, and Kinship in Indigenous Feminisms*. (University of Manitoba Press, 2020), s. 48–65.
- Eikjok, J. Indigenous Women in the North: The Struggle for Rights and Feminism. *Indigenous Affairs*. 3 (2000): s. 38–41.
- Finbog, L.-R. *It Speaks to You. Making Kin of People, Duodji, and Stories in Sámi Museums*. (Dio Press, 2023.)
- Fjellheim E.-M. Wind Energy on Trial in Saepmie: Epistemic Controversies and Strategic Ignorance in Norway's Green Energy Transition. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023): s. 140–168.
 DOI.org/10.23865/arctic.v14.5586.
- Foucault, M. *Vetandets arkeologi*. 2. uppl. (Arkiv förlag, 2002.)
- Halsaa, B. The (Trans)National Mobilisation of Sámi Women in Norway. *Moving the Social: Journal of Social History and the History of Social Movements*. 63 (2020): s. 119–145.
 DOI.org/10.13154/mts.63.2020.119-145.
- Haraway, D. Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*. 14:3 (1988), s. 575–599. DOI.org/10.2307/3178066.
- Helander-Renvall, E. & Kailo, K. No Beginning, No End. I Helander-Renvall, E. & Kailo, K. (red.). *No Beginning, No End: The Sami Speak Up*. (Canadian Circumpolar Institute, 1998), s. 1–15.
- Hirvonen, V. *Voices from Sápmi: Sámi Women's Path to Authorship*. (DAT, 2008.)
- Hultman, M. & Ekberg, K. Maskuliniteter och klimatpolitik. I Edenborg, E., Tornhill S. & Åse, C. (red.). *Feministiska perspektiv på global politik*. (Studentlitteratur, 2021), s. 43–54.

- Jacobsson, L., Stoor, J. P. & Eriksson, A. Suicide among Reindeer Herding Sámi in Sweden, 1961–2017. *International Journal of Circumpolar Health*. 79:1 (2020): 1754085.
DOI.org/10.1080/22423982.2020.1754085.
- Knoblock, I. & Stubberud, E. Bortom gränserna. Ett brevsamtal om språk, tillhörighet och dekolonisering. *Tidskrift för genusvetenskap*. 42:4 (2021): s. 5–29.
DOI.org/10.55870/tgv.v42i4.6049.
- Knoblock, I. Sámi Feminist Conversations. I Valkonen, S., Aiko, Á., Alakorva, S. & Magga, S.-M. (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 535–550.
- Knoblock, I. *Writing-Weaving Sámi Feminisms: Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aminun%3Adiva-49352>.
- Knoblock, I. "A Rape of the Earth": Sámi Feminists against Mines. *Meridians: feminism, race, transnationalism*. 23:1 (2024): s. 133–155.
DOI.org/10.1215/15366936-10927016.
- Kovach, M. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*. (Toronto University Press, 2009.)
- Kuokkanen, R. Myths and Realities of Sámi Women: A Post-colonial Feminist Analysis for the Decolonization and Transformation of Sámi Society. I Green, J. (red.). *Making Space for Indigenous Feminism*. (Fernwood, 2007), s. 72–92.
- Kuokkanen, R. *Reshaping the University: Responsibility, Indigenous Epistemes, and the Logic of the Gift*. (University of British Columbia Press, 2007.)
- Kuokkanen, R. Indigenous Epistemes. I Szeman, I. Blacker, S. & Sully, J. (red.). *A Companion to Critical and Cultural Theory*. (Wiley-Blackwell, 2017), s. 313–326.
- Kuokkanen, R. *Restructuring Relations: Indigenous Self-Determination, Governance, and Gender*. (Oxford University Press, 2019.)
- Kuokkanen, R. Ellos Deatnu and Post-state Indigenous Feminist Sovereignty. I Hokowhitu, B., Moreton-Robinson, A., Smith, L. T., Andersen, C. & Larkin, S. (red.). *Routledge Handbook on Critical Indigenous Studies*. (Routledge, 2021), s. 310–323.

- Lantto, P. & Mörkenstam, U. Sámi Rights and Sámi Challenges: The Modernization Process and the Swedish Sámi Movement. *Scandinavian Journal of History*. 33:1 (2008): s. 26–51.
DOI.org/10.1080/03468750701431222.
- Ledman, A.-L. *Att representera och representeras: Samiska kvinnor i svensk och samisk press, 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>.
- Liikamaa, A. Regeringen säger ja till en gruva i Kallak. *SVT Nyheter*. (2022-03-22).
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbotten/naringsministern-kallar-till-presstraff-om-gruvan-i-kallak> (hämtad 2024-10-17).
- Moreton-Robinson, A. Towards an Australian Indigenous Women's Standpoint Theory: A Methodological Tool. *Australian Feminist Studies* 28:78 (2013): s. 331–347.
DOI.org/10.1080/08164649.2013.876664.
- Mulinari, D. Vi tar väl kvalitativ metod – det är så lätt. I Sjöberg, K. (red.). *Mer än kalla fakta: kvalitativ forskning i praktiken*. (Studentlitteratur, 1999), s. 36–57.
- Nachet, L., Beckett, C., & Sehlin MacNeil, K. Framing Extractive Violence as Environmental (In)justice: A Cross-perspective from Indigenous Lands in Canada and Sweden. *The Extractive Industries and Society*. 12 (2022). DOI.org/10.1016/j.exis.2021.100949.
- Ojala, C.-G. & Nordin, J. M. Mining Sápmi: Colonial Histories, Sámi Archaeology, and the Exploitation of Natural Resources in Northern Sweden. *Arctic Anthropology*. 52:2 (2015): s. 6–21.
<http://dx.DOI.org/10.3368/aa.52.2.6>.
- Persson, S., Harnesk, D. & Islar, M. What Local People? Examining the Gállok Mining Conflict and the Rights of the Sámi Population in Terms of Justice and Power. *Geoforum* 86 (2017): s. 20–29.
DOI.org/10.1016/j.geoforum.2017.08.009.

- Sandström, M. *Dekoloniseringskonst: Artivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-174973>.
- Sehlin MacNeil, K. *Extractive Violence on Indigenous Country: Sami and Aboriginal Views on Conflicts and Power Relations with Extractive Industries*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2017), s. 8–10.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-130590>.
- Simpson, L. B. *As We Have Always Done: Indigenous Freedom through Radical Resistance*. (University of Minnesota Press, 2017.)
- Smith, L. T. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. 2. uppl. (Zed, 2012.)
- Sousa Santos, B. d. *Epistemologies of the South: Justice against Epistemicide*. (Routledge, 2014.)
- Spivak, G. C. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. (Harvard University Press, 1990.)
- Starblanket, G. (red.). *Making Space for Indigenous Feminism*. 3. uppl. (Fernwood, 2024.)
- Stubberud, E. & Sharma Vassvik, T. Queer Sámi Conversations: Making Room for Safer Spaces. *Diedut*. 1:18 (2024): s. 18–42.
<https://hdl.handle.net/11250/3186845>.
- Svalastog, A.-L. & Eriksson, S. You Can Use My Name; You Don't Have to Steal My Story – A Critique of Anonymity in Indigenous Studies. *Developing World Bioethics*. 10:2 (2010): s. 104–110.
[DOI.org/10.1111/j.1471-8847.2010.00276.x](https://doi.org/10.1111/j.1471-8847.2010.00276.x).
- TallBear, K. Beyond the Life/Not-Life Boundary: A Feminist-Indigenous Reading of Cryopreservation, Interspecies Thinking, and the New Materialisms. I Radin, J. & Kowal, E. (red.). *Cryopolitics: Frozen Life in a Melting World*. (The MIT Press, 2017), s. 179–202.
- TallBear, K. Standing with and Speaking as Faith: A Feminist-Indigenous Approach to Inquiry. I Andersen, C. & O'Brien, J.-M. (red.). *Sources and Methods in Indigenous Studies*. (Routledge, 2017), s. 78–85.

Tjäder, J. *Sydsamiska femininiteter i nutida digital miljö*. Magisteruppsats. (Gaskeuniversiteete, 2024.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-52518>.

Valkonen, S. Multiple Worlds of Sámi Research. *Ethnologia Fennica*. 50 (2023): 5–33. DOI.org/10.23991/ef.v50i1.120070.

Wolfe, P. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006): s. 387–409. DOI.org/10.1080/14623520601056240.

Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidskrift för kvinnoforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214. DOI.org/10.18261/issn.1891-1781-2021-04-04.

Össbo, Å. A Constant Reminder of What We Had to Forfeit. *International Journal of Critical Indigenous Studies*. 14:1 (2021): s. 17–32. DOI.org/10.5204/ijcis.v14i1.1629.

Offentligt tryck

Prop. 1988/89:92. *Om ny minerallagstiftning m.m.*

Prop. 1989/90:110. *Om reformerad inkomst- och företagsbeskattning.*

Prop. 1992/93:48. *Om ändringar i de immaterialrättsliga lagarna med anledning av EES-avtalet m.m.*

SFS 1971:437. *Rennäringslag.*

Internetkällor

Persson Njajta, M. *Dags att ändra minerallagstiftningen!* Nätverket Stoppa gruvan i Rönnebäck. (2014-03-24). <https://stoppagruvan.wordpress.com/2014/03/24/dags-att-andra-minerallagstiftningen/> (hämtad 2024-10-16).

Tuorda, T. Till: *Ebba Busch och Sveriges regering. För levande kultur och ren natur i ett gruvfritt Jokkmokk*. Mitt skifte. (u.å.).

<https://www.mittskifte.org/petitions/for-levande-kultur-och-ren-natur-i-ett-gruvfritt-jokkmokk> (hämtad 2024-10-17).

Whatlocalpeople. *What local people? – Poesi för ett gruvfritt Kallak med Mimi Märak*. [Video]. Youtube. (2013-08-04).

<https://www.youtube.com/watch?v=JiFcEvjIG8w> (hämtad 16 oktober 2024).

Samiskt motstånd mot svensk kolonisering – mångfald, kreativitet och upptrappning

Tor Tuorda och Stellan Vinthagen

Inledning

Denna text är en översikt över forskningen om, och empiriska fall från, svenska samers motstånd mot koloniseringens mångfald av konsekvenser. Vi illustrerar, analyserar och begripliggör det samiska motståndet mot koloniseringen av Sápmi, speciellt under de senaste decennierna.

Vi lyfter fram den breda repertoar av oppositionella reaktioner som samer har utövat; framför allt undvikande, anpassning, representation, förhandlingar, rättsaktivism, tyst vardagsmotstånd och protester – men ibland även civil olydnad och sabotage.

Samers ökade motstånd under senare decennier visar hur nutida ”utvecklingsprojekt” och ”resursexploateringar” utförda av externa aktörer och bosättare, understödda av den svenska staten, ses som en fortsättning på en mer än 400 år lång kolonisering av Sápmi. Här utgör kampen 2013 i Gállok mot planerna på en järnmalmshugget ett illustrerande fall. Det är toppen av ett isberg som symboliserar både kolonisering och, genom motståndet, dekolonisering.

Svenska samers existentiella kamp bör ses i ett transnationellt perspektiv, liksom koloniseringen. Gruvan i Gállok planeras av den brittiska exploatören Beowulf Mining, gruvnäringen i Kiruna legitimeras av Europas tekniksäkerhet och turistnäringen i Sápmi lockar alltmer utländska besökare. De svenska samerna är en del av ett och samma urfolk som lever i en arktisk region som omfattar delar av

Norge, Sverige, Finland och Ryssland. I området är kulturell och politisk samverkan genuint gränsöverskridande, en verklighet som funnits långt innan nationalstater bildades och skapade gränser.

Denna historiska och nutida analys lyfter fram den samiska repertoaren av oppositionella reaktioner och skapar möjligheter att diskutera ett troligt framtidsscenario för hur samiskt motstånd rimligen kan utvecklas om Sveriges underminering av samers levnadssätt och kultur fortsätter. Vår slutsats är att en eskalering av civil olydnad, sabotage och masskonfrontationer är trolig i Sápmi.

Arbetet med denna text är ett resultat av ett samarbete mellan olika positioner, där den ene av oss är same, boende i Sápmi, fotograf och en ledande aktivist i arbetet mot gruvplanerna i Gállok, Tor Tuorda, den andre etnisk svensk, boende i USA, professor och motståndsforskare, Stellan Vinthagen.

Vi analyserar existerande forskning i form av en litteraturöversikt med hjälp av centrala begreppsperspektiv från motståndsstudier av dokumenterade exempel på samers motstånd. Vi vill understryka att vi inte haft möjlighet att göra egna empiriska studier av olika samiska aktörers perspektiv och erfarenheter, trots att det naturligtvis existerar skilda uppfattningar bland samer, liksom hos andra befolkningar. Därför bygger vårt arbete på existerande material. Vi har gjort databassökningar av forskning som nämner samer och motstånd, inkluderande kända sökord från motståndsforskningen.

Det unika med studien är vår översikt och analys av tidigare forskning och fall av samers motstånd utifrån den nyligen etablerade motståndsforskningen.¹ Därmed är vårt bidrag framför allt en översikt, analys och nytolkning av existerande forskning.

Motståndsstudier – begrepp och perspektiv

Motståndsstudier kombinerar flera teoretiska traditioner,² till exempel forskningsfältet kring ”politisk kamp”, *contentious politics*, som förenar studier av sociala rörelser, revolutioner, gerillakrigföring

¹ M. Baaz, M. Lilja & S. Vinthagen. *Researching Resistance and Social Change: A Critical Approach to Theory and Practice*. (Rowman & Littlefield, 2017.)

² Baaz, Lilja & Vinthagen. *Researching Resistance and Social Change: A Critical Approach to Theory and Practice*. M. Baaz, M. Lilja, M. Schulz & S. Vinthagen. *The ABC of resistance: towards a new analytical framework*. *Journal of Political Power*. 16:1 (2023), s. 59–80; J. A. Hollander & R. L. Einwohner. *Conceptualizing Resistance*. *Sociological Forum*. 19:4 (2004): s. 533–554; M. Lilja & S. Vinthagen (red.). *Motstånd – En introduktion*. (Irene Publishing, 2021.)

och terrorism.³ Motståndsstudier kopplar till flera närliggande specialismråden, exempelvis genusvetenskap, antropologi och statsvetenskap.

Discipliner och teorier sammankopplas eftersom ”motstånd” utmanar olika former av ”dominans.” Inte bara den speciella territoriella konfigurationen av maktförhållanden vi kallar ”staten”, utan också exploateringar, främlingskap och normativa ordningar, som köns-, ras- och statushierarkier.

Motståndsstudier har gått igenom liknande stadier som maktsstudier; ett tidigt fokus på mer uppenbara och dramatiska former, och senare ett erkännande av betydelsen hos informella och språkliga artikuleringar. Tidiga studier fokuserade på offentliga, kollektivt organiserade, konfronterande och våldsamma motståndsförhållanden mot statsmakt, kapitalism och kolonialism. I dag är fältet mer mångfaldigt.

Forskarna är eniga om att motstånd är en oppositionell aktivitet, samtidigt som motståndsbegreppets innebörd och den teoretiska tolkningen varierar.⁴ Klassiska teorier bygger på Karl Polanyi, Antonio Gramsci och James C. Scott.⁵ Dessa skapar en arbetsdelning där Gramsci och Polanyi sysslar med kollektiv politik i relation till staten och Scott med individuell vardag i relation till lokala dominansrelationer. Alla reflekterar över hur globaliseringen förändrar motståndsvillkoren, där alltmer komplexa samhällen har gjort motståndssätt mer mångfaldiga.⁶

Vi förstår här ”motstånd” som en praktik utförd av någon underordnad i en maktrelation som, tillfälligt eller lokalt, har förutsättningar att undergräva eller förhandla maktförhållanden.⁷ Motstånd kan utföras av organiserade grupper och rörelser, såväl som individer i vardagliga relationer.

Motstånd kan ske på många olika sätt, ibland via juridiska begrepp och processer. Juridiskt motstånd kan visa sig i många olika skepnader.⁸ Det kan gälla användandet av existerande lagstiftning

³ C. Tilly & S. Tarrow. *Contentious Politics*. (Paradigm Publishers, 2006.)

⁴ Hollander & Einwohner. *Conceptualizing Resistance*, s. 533–554. Lilja & Vinthagen. *Motstånd – En introduktion*.

⁵ B. K. Gills (red.). *Globalization and the Politics of Resistance*. (Macmillan Press Ltd., 2000.)

⁶ C. B. N. Chin, & J. H. Mittelman. *Conceptualising Resistance to Globalisation*. *New Political Economy*. 2 (1) (1997): s. 34–36.

⁷ Även om motståndspraktiken ibland oavsiktligt leder till ett stärkande av dominansrelationer, se Lilja & Vinthagen. *Motstånd – En introduktion*.

⁸ H. Gustafsson & S. Vinthagen. Rättens rörelser och rörelsernas rätt. *Tidsskrift för Rettsvetenskap*. Vol. 1, 2, 3, 4 & 5 (2010): s. 637–693.

när lagen varit på samers sida. Det kan röra påverkan från lagstiftare då lagen inte gett samer stöd. Eller handla om avslöjanden av brott mot existerande lag, utmaningar och brott mot ”orättvisa” lagar, eller till och med formandet av ny internationell rätt, som konventionen om urfolks rättigheter.⁹ Ett rättssociologiskt perspektiv på sådant motstånd utgörs av en dialektisk teori utvecklad av Balakrishnan Rajagopal.¹⁰ Rajagopal hävdar att inte ens de starka antikoloniala motståndsrörelserna i Afrika och Asien efter andra världskriget lyckades förändra den internationella ordningen och institutioner som FN och Världsbanken i grunden, trots att de framgångsrikt tog över statsmakten i nya postkoloniala, självständiga stater. Men de åstadkom ändå avgörande förändringar. Rajagopal menar att det typiska resultatet av en stark motståndskamp är en hybrid av framgång och bakslag för både staten eller den multilaterala institutionella världsordningen och motståndsrörelsen.¹¹ På ett liknande sätt, växte konventionen om urfolks rättigheter fram efter en flera decennier lång internationell urfolkskamp.¹² Tveklöst en framgång, samtidigt som dess internationella rättsstatus inte tvingar stater att följa de radikala kraven. Konventionen blir därmed en uppsättning rekommendationer.

En annan form av motstånd utgörs av ”vardagsmotstånd”, ett begrepp introducerat av James Scott 1985. Det uppmärksammar ett tidigare underskattat motstånd, det som undviker att dramatiskt visa upp sig, som upplopp, demonstrationer eller inbördeskrig.¹³ Vardagligt motstånd är tyst, distribuerat, tillfälligt, småskaligt eller förklätt och medvetet utformat så det blir svårare att kontrollera.

⁹ T. Koivurova. From High Hopes to Disillusionment: Indigenous Peoples’ Struggle to (re)Gain Their Right to Self-determination. *International Journal on Minority and Group Rights*. Vol. 15 (2008): s. 1–26; S. Vinthagen. Legal Mobilization and Resistance Movements as Social Constituents of International Law. *Finnish Yearbook of International Law*. Vol. 21 (2013): s. 287–327.

¹⁰ B. Rajagopal. From Resistance to Renewal: The Third World, Social Movements, and the Expansion of International Institutions. *Harvard International Law Journal*. Vol. 41:2 (2000): s. 529–578; B. Rajagopal. The Role of Law in Counter-hegemonic Globalization and Global Legal Pluralism: Lessons from the Narmada Valley Struggle in India. *Leiden Journal of International Law*. Vol. 18 (2005): s. 345–387; B. Rajagopal. Counter-hegemonic International Law: Rethinking Human Rights and Development as a Third World Strategy. *Third World Quarterly*. 5 (2006): s. 767–783.

¹¹ B. Rajagopal. *International Law from Below: Development, Social Movements and Third World Resistance*. (Cambridge University Press, 2003.)

¹² Vinthagen. Legal Mobilization and Resistance Movements as Social Constituents of International Law, s. 287–327.

¹³ A. Johansson & S. Vinthagen. Conceptualizing ‘Everyday Resistance’: A Transdisciplinary Approach. (Routledge, 2020); J. C. Scott. *Weapons of the Weak*. (Yale University Press, 1985); J. C. Scott. *Everyday Forms of Resistance*. *Copenhagen Papers*. 4 (1989): s. 33–62; Scott J. C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. (Yale University Press, 1990.)

Scott beskriver det som ”infrapolitik”, en osynlig politik, eller ”dold klasskamp.” Han visar hur vanligt beteende hos underordnade grupper, till exempel långsamt arbete, flykt, sarkasm, passivitet, lättja, missförstånd, illojalitet, förtal, undvikande eller stöld, ofta är en förklädnad och bör förstås som motstånd. Det är en taktik som förtryckta använder för att överleva och undergräva dominans. Det kan ske genom små, praktiska handlingar när tillfälle uppstår och bestraffning kan undvikas. Taktiken kan användas om öppet uppror är allt för riskabelt eller dömt att misslyckas. Samer har använt sig av tystnad och spelad okunnighet som vardagsmotstånd gentemot statsmaktens representanter.¹⁴

Enligt Scott existerar det en typologi av ”parade former av motstånd.” Den visar på likheten mellan, och de skilda logikerna hos, vardagligt motstånd och ”en mer direkt, öppen konfrontation.”¹⁵ Vardagligt motstånd söker ”tysta, *de facto*-vinster”, medan konfrontationer söker ett formellt, *de jure*, ”ett erkännande av dessa vinster.”¹⁶ Desertering motsvarar myteri på samma sätt som snatteri är den dolda versionen av öppna approprieringar av resurser. Långsamt arbete är vardagsvarianten av den kollektiva strejken. Målen är likartade, formerna är olika.

Vardagliga tekniker är ”småskaliga”, ”relativt säkra”, ger ”viktiga materiella vinster” och ”kräver liten eller ingen formell koordination”¹⁷, men en viss ”nivå av samarbete” utvecklas med tiden till ”ett mönster av motstånd”¹⁸ understödd av en folklig oppositionell kultur.¹⁹

Men detta är inte en tudelning, dikotomi. Vardagsmotstånd relaterar till annat potentiellt motstånd.²⁰ Vardagens aktiviteter är ofta inledande, sker bortom det offentliga eller efter andra mer konventionella politiska former av motstånd.

Vardagsmotstånd kan handla om det som utomstående betraktar som en ”opolitisk kultur”, till exempel att tala samiska eller praktisera en förkristen spiritualitet. En samisk ”livsstil” kan utgöra ett motstånd mot vissa svenska normer och diskurser. Även då det är

¹⁴ V-P. Lehtola. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi. I T. Hylland Eriksen, S. Valkonen & J. Valkonen (red.). *Knowing from the Indigenous North. Sámi Approaches to History, Politics and Belonging*. (Routledge, 2018), s. 29–46.

¹⁵ Här och i andra citat från engelska har vi själva översatt till svenska.

¹⁶ Scott. *Everyday Forms of Resistance*, 34.

¹⁷ Scott. *Everyday Forms of Resistance*, 35.

¹⁸ Scott. *Everyday Forms of Resistance*, 36.

¹⁹ Scott. *Everyday Forms of Resistance*, 35.

²⁰ Baaz, Lilja, Schulz & Vinthagen. The ABC of resistance: towards a new analytical framework, s. 59–80.

ett tydligt ”kontrahegemoniskt förkroppsligande”²¹ förblir det politiskt osynligt, eftersom det inte överensstämmer med en konventionell förståelse av politik som exempelvis offentliga debatter, val och partiarbete fokuserat på statlig policy.

Motståndslitteraturen dokumenterar några kända motståndsförmer:

- Undvikande, exil, flykt.²²
- Vardagsmotstånd.
- Anpassning, överlevnad för att kunna agera i opposition senare när läge finns.²³
- Representation i samråd och förhandlingar för att försvara värden och intressen.
- Juridisk aktivism via anmälan, överklagan, juridiska processer, nationellt eller internationellt.
- Protester, namninsamlingar, demonstrationer, uttalanden, kritik.
- Allianser med andra urfolk eller inflytelserika icke-samiska organisationer.
- Konstruktivt motstånd via självstyrande samiska verksamheter och institutioner, ekonomiskt, politiskt eller kulturellt.²⁴
- Icke-samarbete, vägran, strejk, civil olydnad.
- Sabotage, materiell åverkan för att underminera koloniala processer och system.
- Våld, hot mot människors liv, gerillakrig mot militärer, eller terrorism mot civila.

²¹ S. Kwan & L. M. Roth. The Everyday Resistance of Vegetarianism. I C. Bobel & S. Kwan (red.). *Embodying resistance: Challenging the Norms, Breaking the Rules*. (Vanderbilt University Press, 2011), s. 38–57.

²² M. Baaz, M. Lilja, M. Schulz & S. Vinthagen. The Role of Civil Resistance for Peace and Conflict Management. I O. Richmond & G. Visok (red.). *The Palgrave Encyclopedia of Peace and Conflict Studies*. (Palgrave, 2021); A. Grubacic & D. O'Hearn. *Living at the Edges of Capitalism – Adventures in Exile and Mutual Aid*. (University of California Press, 2016.)

²³ E. M. Athanasios. *Survivance Stories: Indigenous Resistance and Cultural Labour in Canada*. Master thesis. (Faculty of Information. University of Toronto, 2016); Urfolk kombinerar ofta ”survival” med ”resistance”, vilket beskrivs som ”survivance.”

²⁴ M.J. Sörensen, S. Vinthagen & J. Johansen. *Constructive resistance: Resisting injustice by creating solutions*. (Rowman & Littlefield International, 2023.)

Även om forskningen övertygande har bevisat vissa samband, som – exempelvis att system ”störande”, *disruption*, och massivt deltagande i fredlig olydnad, *mass civil resistance*, är starkt relaterade till politisk framgång²⁵ – verkar det inte finnas någon taktik som alltid fungerar. Eftersom motstånd innebär praktiska handlingar i konkreta kontexter, uppstår en dynamik med andra handlingar i styrkerelation mellan aktörer, där allas intentioner, intressen och handlingar är föremål för tolkningar och ständiga förändringar. Därmed är det rimligt att förstå motstånd som kontextuellt och relationellt.²⁶ Det som fungerar i ett sammanhang, kanske inte alls fungerar i ett annat.

Låt oss därmed titta på vad forskningen om samers motstånd mot koloniseringen har visat.

Studier om samers motstånd i historien

Sedan den tidiga koloniseringen av Sápmi på 1600-talet har samer befunnit sig i ett underläge gentemot den svenska staten, dess företag och bosättare ett så kallat asymmetriskt beroende.²⁷ Samer har genom historien hanterat koloniseringens effekter på olika sätt, beroende på vad som varit möjligt. De har försökt undvika koloniala relationer, anpassat sig, förhandlat och gjort både tyst och öppet motstånd.²⁸

Det samiska motståndet har formats av en materiellt-ekonomiskt dominerande kolonialmakt och numerärt överlägsen etniskt svensk bosättningsbefolkning. De etniska svenskarna har beslagtagit resurser som jord, skog, mineraler, arbetskraft och vattenkraft. Motståndet

²⁵ E. Chenoweth. *Civil Resistance: What Everyone Needs to Know*. (Oxford University Press, 2021); K. Uba. *Do Protests Make a Difference?* (Department of Government, Uppsala University, 2007).

²⁶ Baaz, Lilja & Vinthagen. *Researching Resistance and Social Change: A Critical Approach to Theory and Practice*.

²⁷ P. Johansson. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005*. (Göteborgs universitet, 2008.)

²⁸ B. Evjen. & V-P. Lehtola. *Mo birget soadis (How to cope with War) – Strategies of Sámi resilience during the German influence. Adaptation and resistance in Sámi relations to Germans in wartime Sámi, Norway and Finland 1940–1944*. *Scandinavian Journal of History*. 45:1 (2019): s. 123. DOI: 10.1080/03468755.2019.1607774.; A. Gray. *Indigenous Resistance to Involuntary Relocation*. I C. McDowell (red.). *Understanding Impoverishment: The Consequences of Development-induced Displacement*. (Berghahn Books, 1996): Chapter 6. G. Kuhn (red.). *Liberating Sápmi: Indigenous Resistance in Europe's Far North*. (PM Press, 2020). V-P. Lehtola. *Second world war as a trigger for transcultural changes among Sámi people in Finland*. *Acta Borealia*. 32:2 (2015): s. 125–147, DOI: 10.1080/08003831.2015.1089673 C-G. Ojala & J. M. Nordin. *Mapping Land and People in the North: Early Modern Colonial Expansion, Exploitation, and Knowledge*. *Scandinavian Studies*. 91:–2 (2019): s. 98–133.

har också formats av kolonialmaktens självgoda legitimering via rasistiska stereotyper och skenvetenskaper som avhumaniserat och omyndigförklarat det samiska folket, exempelvis via Statens institut för rasbiologi i Uppsala.

Mot en överlägsen kolonialmakt kan vi anta att motstånd skett framför allt i dolda, tysta och försiktiga former.²⁹ Även om det är näst intill omöjligt att mäta omfattningen³⁰, finns det många dokumenterade indikationer. Samer har använt vardagsmotstånd i navigeringen av statens regler och kolonisering, genom att delvis anpassa sig och följa renlagstiftningen, och genom att delvis inte göra det.³¹ Samers kreativitet gör att även hanteringen av "tid"³² eller användningen av landskapet artikulerar motstånd.³³

Vi vet att samer i hög grad påverkat genom att organisera kollektiv representation i dialog och förhandlingar på olika arenor, nationellt, nordiskt och internationellt, även direkt med företagskoncerner.³⁴ Under tidigt 1900-tal påbörjas en formell organisering utifrån en kollektiv självmedvetenhet. Elsa Laula ger 1904 ut skriften *Inför lif eller död? Sanningsord i de lapska förhållandena*. Publikationen ger upphov till *Lapparnes Egen Tidning* och den samiska organiseringen tar fart.³⁵ Exempelvis reser 1933 en deputation till statsminister Per Albin Hansson. Kritik framförs mot att "lapputredningen" var ensidigt inriktad på renskötseln, saknade samiska ledamöter och att kolonisationsfrågan ignorerades.³⁶ Här gäller det att förstå att en förståelse att förhandla som driver ett urfolksperspektiv i relationer till överlägsna aktörer, kan förstås som en form av opposition, speciellt

²⁹ Lehtola. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi, 29–46. Johansson & Vinthagen. Conceptualizing "Everyday Resistance": A Transdisciplinary Approach.

³⁰ C. D. Kasbari & S. Vinthagen. "The visible effects of invisible politics": "everyday resistance" and possible outcomes. *Journal of Political Power*. 13:3 (2020): s. 418–438.

³¹ K. I. Johnsen & T. A. Benjaminsen. The art of governing and everyday resistance: "rationalization" of Sámi reindeer husbandry in Norway since the 1970s. *Acta Borealia*. 34:1 (2017): s. 1–25.

³² F. Buhre & C. Bjork. Braiding Time: Sami Temporalities for Indigenous Justice. *Rhetoric Society Quarterly*. 51:3 (2021): s. 227–236.

³³ B. Bjerkli. Landscape and Resistance. The Transformation of Common Land from Dwelling Landscape to Political Landscape. *Acta Borealia*, 27:2 (2010): s. 221–236.

³⁴ S. Eikeland. Indigenous agency in global systems. *Journal of Rural Studies*. 82 (2021): s. 253–261.

³⁵ Samefolket, En samisk tidningshistoria. (Stiftelsen Samefolket, 2019).

³⁶ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000), s. 169.

i komplexa förhandlingar med både företag och stater.³⁷ Samtidigt är den per definition, också en anpassning.³⁸

Samer har använt och kritiserat kolonialmaktens egna lagar i sin kamp för kollektiva rättigheter.³⁹ Som talesperson för västerbottenssamerna reste Elsa Laula 1904 till Oskar II och klagade på tvånget att betala ersättning till svenska bosättare för myrhässjor som förstörts av renar.⁴⁰ Per Gustav Idivuoma protesterar 1926 mot regelvidriga tvångsflyttningar i en skrivelse till landshövdingen i Norrbotten.⁴¹

Samer har tidigt uttryckt kulturell kritik mot påtvingad assimileringspolitik och kolonialmaktens kristendom och modernism.⁴² En protestaktion mot tvångskristnandet genomfördes vid tinget i Arjeplog på 1680-talet.⁴³ År 1721 utförde samerna störande oljud utanför tinget i protest mot behandlingen av samer.⁴⁴ I relation till kristendom syns en kreativ kombination av både motstånd och anpassning som är typisk för koloniserade folk.⁴⁵ Kristendom anammades samtidigt som förkristna spirituella traditioner levde vidare, ofta i det dolda.⁴⁶ En av de tidiga motståndssymbolerna var trumman, speciellt i relation till kyrkan.⁴⁷ Den var en kraftfull del av kulturen som, liksom jojken, samlar samiskt motstånd även i dag.⁴⁸ Eftersom jojken, ”trolltrum-

³⁷ S. Eikeland. Indigenous agency in global systems. *Journal of Rural Studies*. 82 (2021): s. 257–259.

³⁸ Eikeland. Indigenous agency in global systems, 260. T. Komu T. Manoeuvring Conflict: Industrial Land Use Projects and 'Refusal to Resist' Among Reindeer Herding Communities in Northern Fennoscandia. *Ethnos*. 85:3 (2020): s. 532–549.

³⁹ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000), s. 58.

⁴⁰ Se Sametingets hemsida.

⁴¹ Lantto. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*, s. 132–133.

⁴² H. Gaski. The Sami people: The "White Indians of Scandinavia." *American Indian culture and research journal*. Vol. 17:1 (1993): s. 115–128; J. M. Nordin. Spaces of Resilience and Resistance: Sámi habitation in Southern and Central Sweden during the Late Medieval and the Early Modern Period. *International Journal of Historical Archaeology*. Vol. 27 (2023): s. 480–505.

⁴³ P. Uvén. 1682–1687 Tinget i Arjeplog. C-Uppsats. (Umeå universitet, 2020), s. 22–26. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1440968/FULLTEXT01.pdf>.

⁴⁴ E. Axelsson. Samerna och statsmakten – Vardagligt motstånd och kulturell hybriditet i Torne lappmark under perioden 1639–1732. Magisteruppsats. (Umeå universitet, 2015), 23–24.

⁴⁵ H. Rydving. Saami responses to Christianity: resistance and change. I J. K. Olupona (red.). *Beyond Primitivism*. (Routledge, 2004), s. 99–108.

⁴⁶ <https://www.svenskakyrkan.se/samernas-religion-fortrycktes-hart> (2024-04-27).

⁴⁷ H. Gaski. The Sami people: The "White Indians of Scandinavia." *American Indian culture and research journal*. 17:1 (1993): s. 115–128; H. Rydving. The Saami Drums and the Religious Encounter in the 17th and 18th Centuries. (American Theological Library Association, 2016.)

⁴⁸ S. E. Kraft. Global Indigeneity on the Move: The World Drum – Afterlives, Drift Matter, and Object Agency. *Temenos: Nordic Journal for the Study of Religion*. Vol. 59:1 (2023): s. 7–99.

man”, och det samiska språket förbjöds, demoniserades och marginaliserades, blev de också motståndssredskap.⁴⁹

Samer har från början gjort motstånd offentligt och konfrontativt. De flesta renägande samer flydde från Lule lappmark till den norska sidan när silverbruket startade i Kvikkjokk i början av 1660-talet. De ville undvika transporttvång och misshandel.⁵⁰ Och de som stannade framförde kritik mot hur de behandlades av bergmästaren.⁵¹ Ibland stals bergmästarens djur och han blev även mordhotad.⁵²

Samers motstånd i dag

Det samiska motståndet startar på 1600-talet och förstärks på 1900-talet med organisering och kritik mot kolonialiseringen. Det är begripligt att en mer militant aktivism uppstår efterhand.

Altakampen (1979–1981) är ett tydligt exempel på när samer var beredda att genomföra en aktion av massiv civil olydnad, hungerstrejk och även sabotage.⁵³ I kampen deltog svenska samer, vilket påverkade deras motståndskultur framöver. Hundratals samer och allierade blockerade bygget av dammen och 600 poliser kallades in. En grupp försökte genomföra sabotage med sprängmedel, men misslyckades. En av samerna förlorade sin ena arm.⁵⁴ Altakampen är ett fall där samerna förlorade ”slaget” men vann ”kriget.” Dammen byggdes trots motståndet, samtidigt som tre centrala krav kring samiskt språk, parlament och grundlagsändring blev uppfyllda tio år senare.⁵⁵

Inspirerade av Altakampen har samer i Sverige genomfört dramatiska protestaktioner. År 1992 vecklade tre samer ut den samiska

⁴⁹ Å. Virdi Kroik. *Dihte gievrje – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. (Uppsala universitet, 2022).

⁵⁰ K. Awebro. *Luleå silververk. Ett norrländskt silververks historia*. (Luleå kommun, 1983), s. 188–189; L. Lundmark. *Stulet land, svensk makt på samiskt land*. (Ordfront, 2008), s. 28–29.

⁵¹ Awebro Luleå silververk. *Ett norrländskt silververks historia*, s. 192–193.

⁵² Awebro Luleå silververk. *Ett norrländskt silververks historia*, s. 320–321.

⁵³ J. Crossen. Safe Haven for an Indigenous Fugitive: Indigenous Internationalism and Illegal Protests. *American Indian Culture and Research Journal*. 40:2 (2016): s. 51–71; T. Nykänen, T. Seppälä & P. Koikkalainen (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*. (Routledge, 2023), s. 48–53; S. Vinthagen & J. Johansen. Experiments with civil disobedience during Norwegian environmental struggles, 1970–2000. I T. Nykänen, T. Seppälä & P. Koikkalainen (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*. (Routledge, 2023), s. 32–36, 43–45.

⁵⁴ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*, s. 61.

⁵⁵ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*, s. 5–52.

flaggan i riksdagens plenisal och jojkade, varefter vakter kastade ut dem.⁵⁶ Med hjälp av trästockar och fastkedjade aktivister utfördes 1994 vägblockader av E12 och E14 i protest mot den fria småviltsjakten.⁵⁷

Användningen av konfrontationer är kopplad till att representation och förhandlingar verkar ha hamnat i en återvändsgränd. Det ena samrådsmötet avlöser det andra och samisk representation är ofta efterfrågad. Men konsultationsordningen (Lag 2022:66) har gett många en känsla av att det gått inflation i samråd. Något som kanske varit rätt tänkt och menat, har blivit problematiskt. Rådgivande möten med lokalbefolkningen har inbyggda premisser som favoriserar det moderna samhällets värderingar och en exploaterande relation till naturen.⁵⁸ Samerna saknar vetorätt.

I takt med att samhället blivit mer globaliserat och komplext har den svenska kulturella dominansen mötts av mer mångfaldigt samiskt kulturellt motstånd. Motstånd mot externa definieringar av samisk identitet förekommer,⁵⁹ mot kulturella (van)föreställningar via *spoken word*,⁶⁰ genom formandet av egna berättelser om liv, historia och folk,⁶¹ i litterära former via noveller⁶² eller film som *Sameblod* och *Stöld*, eller i lanserandet av samisk matkultur internationellt.⁶³ Givetvis finns det motstånd kring hur samiska lärs ut i skolan⁶⁴ och den på-

⁵⁶ Samefolket <https://samefolket.se/> Nr 1, 1993.

⁵⁷ https://www.instagram.com/p/C0ynSLqM3xw/?hl=sv&img_index=1 (2024-04-25).

Samefolket <https://samefolket.se/> Nr 9, 1994.

⁵⁸ R. Lawrence. Internal Colonisation and Indigenous Resource Sovereignty: Wind Power Developments on Traditional Saami Lands. *Environment and Planning D: Society and Space*. 32. (2014): s. 1036–1053; R. Lawrence & R. Kløcker Larsen. The Politics of Planning: Assessing the Impacts of Mining on Sami Lands. *Third World Quarterly*. 38:5 (2017): s. 1164–1180; S. Persson, D. Harnesk & M. Isar. What local people? Examining the Gállok mining conflict and the rights of the Sámi population in terms of justice and power. *Geoforum*. 86 (2017): s. 20–29.

⁵⁹ B. Kramvig. The Silent Language of Ethnicity. *European Journal of Cultural Studies*. 8:1 (2005): s. 45–64.

⁶⁰ C. Lindschouw. Overcoming Shame, Becoming visible, and Claiming Sami Identity: Through Spoken Word. *Cultural Survival Quarterly*. 47:2 (2023): s. 14–15.

⁶¹ E. M. Fjellheim. Through Our Stories We Resist: Decolonial Perspectives on South Saami history, Indigeneity and Rights. I A. Breidlid & R. Krøvel (red.), *Indigenous Knowledges and the Sustainable Development Agenda*. (Routledge. 2020), s. 207–226.

⁶² M. Brovold. Sámi Feminism and Activism in Ann-Helén Laestadius' Novel *Stöld*. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 31:2 (2023): s. 18–194.

⁶³ A. S. Green. Indigenous reflexivity and resistance in global food activism: The case of Sápmi. *Explorations in the History and Culture of Human Nourishment*. 26:3 (2018): s. 175–197.

⁶⁴ N. Hermansen & K. Olsen. Learning the Sámi language outside of the Sámi core area in Norway. *Acta Borealia*. 37:1–2 (2020): s. 63–77.

tvingade statliga undervisningen.⁶⁵ Det är ofta musiker, konstnärer och författare som kritiserar majoritetssamhället.

Konstnären Anders Sunnas bilder är direkta, brutala och visar hur renskötseln undergrävs. Sunna vill ”med hjälp av konsten som vapen berätta vår historia och försöka skapa en förändring.”⁶⁶ Och Mats Jonssons serieroman *När vi var samer* (2021) beskriver den hjärtlösa tid när svenska staten försökte utplåna den skogssamiska kulturen.⁶⁷

Rättsaktivismen fortsätter via anmälningar och överklaganden, med alltmer sofistikerade strategier. Rättsfall initieras mot stora ”utvecklingsprojekt” som hotar samers rättigheter och levnadsvillkor.⁶⁸ När en lokal fråga internationaliseras genom att samer anmäler beslut till exempelvis FN eller EU, blir juridiken ett motståndsmedel, som i fallet Rönnbäck, söder om Tärnaby.⁶⁹

Processerna är kostsamma, tar lång tid och även vid framgång garanteras inte samers levnadsvillkor. Girjas sameby stämde staten i tingsrätten 2009 och hävdade samebyns ensamrätt till att upplåta jakt- och fiskerättigheter. Girjas vann i Högsta domstolen 2020⁷⁰, ändå är det oklart vilka konsekvenser domslutet kommer att få. Lika så i Nordmalingsmålet tillerkändes tre samebyar sedvanerätt för renbete av HD 2011.⁷¹ Ibland uppstår civil olydnad trots att samer vinner rättsfall. Massiva protester och blockader genomfördes i Oslo

⁶⁵ D. Lindmark. Colonial Education and Saami Resistance in Early Modern Sweden. I B. Bagchi Eckhardt & K. Fuchs Rousmaniere (red.). *Connecting Histories of Education: Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post) Colonial Education*. (Berghahn Books, 2014), s. 140–155.

⁶⁶ <https://anderssunna.com/way/> (2024-04-25).

⁶⁷ <https://samer.se/3812> (2024-04-25); M. Jonssons. *När vi var samer. Serieroman*. (Ordfront, 2021.)

⁶⁸ Samers legala strategi kartläggs och analyseras av forskare vid GU i ett pågående vetenskapsrådsprojekt om juridiska strategier och åtal som metod.

<https://www.gu.se/en/research/litigating-land-rights-in-sapmi-indigenous-legal-mobilization-in-finland-norway-and-sweden> (9 mars, 2024); Johansson P. & Karlsson Schaffer J. Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnbäck and Gállok Cases. I Westendorp I. (red.). *Human Rights Strategies*. (Edward Elgar Publishing, 2024): s. 146–172.

DOI.org/10.4337/9781035314140.00014; Johansson P., Karlsson Schaffer J., Johansson Lopez S., Palm S., Parguel C. & Sandin I. Cultural expertise in Sami land rights litigation: Epistemic strategies in the Girjas and Fosen cases. *Jindal Global Law Review*. 14:2 (2023): s. 217–240.

⁶⁹ Johansson P. & Karlsson Schaffer J. Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnbäck and Gállok Cases. I Westendorp I. (red.). *Human Rights Strategies*. (Edward Elgar Publishing, 2024): s. 146–172. DOI.org/10.4337/9781035314140.00014.

⁷⁰ <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbottn/hd-s-dom-i-girjasmalet-om-ratten-till-jakt-och-fiske-i-fjallen> (2024-04-25).

⁷¹ <https://www.advokaten.se/tidigare-nummer/2011/Nr-5-2011-Argang-77/Samebyarna-vann-Nordmalingsmalet/> (2024-04-25).

2023 mot den olagliga vindkraftsparken i Fosen på norska sidan av Sápmi eftersom parken inte revs.⁷²

Trots att lagstöd existerar för samer⁷³, är juridiken inte sprungen ur urfolkens rättstraditioner, utan ur bosättningsstatens statsmakt. Ett problem är att samer utgör en slags *minority de luxe*, erkända som urfolk 1977 men i praktiken behandlade som minoritetsfolk, där Sverige inte erkänner samers landrättigheter (ILO-konventionen 169).⁷⁴ Därmed hamnar samer i underläge i rättsliga tvister och förhandlingar.

Direktaktioner som kombinerar rättsprocesser blir därmed begrip-
liga. Och de är relativt framgångsrika. Organisationen Skydda skogen
och Naturskyddsföreningen samarbetade med Luoka-Mavas fjäll-
sameby 2020 för att stoppa Sveaskogs skövling av lavrik naturskog.
De fick till ett tillfälligt stopp.⁷⁵ Och Muonio skogssameby och
Greenpeace stoppade Sveaskogs avverkning 2021.⁷⁶

Kampen i Deatnu 2017 är ett annat exempel. Begränsningarna av
samiskt laxfiske i gränsfloden Deatnu mellan Norge och Finland
ledde 2017 till konflikt.⁷⁷ Aktivistgruppen Ellos Deatnu! med involve-
rade svenska samer och införde ett moratorium. Uttalanden framhöll
ett samiskt förhållningssätt till naturen som överordnad, integrerad
med eller jämbördig med människor, inte en resurs att exploatera.⁷⁸
Aktivisterna betraktade inte sitt agerande som ”olydnad” eftersom de
agerade utifrån samiska värden och principer, inte utifrån koloniala
lagar.⁷⁹ Motståndet fick juridiskt erkännande av samiska fiskerättig-
heter och traditionella metoder av HD 2022. Ändå är det oklart vad
konsekvenserna blir på lång sikt.⁸⁰

⁷² <https://www.svt.se/nyheter/sapmi/detta-har-hant-demonstrationerna-i-oslo> och
<https://www.newsingenish.no/2023/02/27/activists-occupy-oil-energy-ministry/> (2024-04-25).

⁷³ Koivurova T., Masloboev V., Hossain K., Nygaard V., Petréte A. & Vinogradova S. Legal Protection of Sami Traditional Livelihoods from the Adverse Impacts of Mining: A Comparison of the Level of Protection Enjoyed by Sami in Their Four Home States. *Arctic Review on Law and Politics*. 6:1 (2015): s. 11–51.

⁷⁴ Johansson P. Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005. (Göteborgs universitet, 2008).

⁷⁵ <https://skyddaskogen.se/sveaskog-pausar-skogsavverkning-i-sameby-efter-protester/> (2024-04-25).

⁷⁶ <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrboten/greenpeace-pa-plats-i-muonio> (2024-04-25).

⁷⁷ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen. Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility, s. 53–63.

⁷⁸ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen. Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility, s. 55.

⁷⁹ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen. Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility, s. 56.

⁸⁰ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen. Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility, s. 57–58.

Riskfyllda konfrontationer har ökat, speciellt kring gruvnäringen. I högteknologiska samhällens beroende av strategiska mineraler ökar gruvnäringen, ett av hoten mot samers levnadsvillkor.⁸¹ Därför har vi valt att speciellt analysera motståndet mot den planerade gruvan i Gállok.

Fallanalys – Gállok 2013⁸²

Gállok-Kallak ligger 50 kilometer väster om Jokkmokk, vid Lilla Lule älv. Det brittiska mineralundersökningsföretaget Beowulf Mining plc och dess svenska dotterbolag JIMAB, Jokkmokk Iron Mines, planerade 2013 en provbrytning av en fyndighet med järnmalm.

Gállok är en av många nya planerade gruvor i Jokkmokks kommun.⁸³ Provbrytningsschakten ligger på mark som Jokkmokks sockenallmänning säger sig äga, trots att historisk dokumentation visar motsatsen.⁸⁴ Åren 1890–1905 genomfördes ”Avvittringen” i Jokkmokks socken då den samiska marken i Gállok och övriga Sápmi stals av den svenska kolonialmakten och portionerades ut till kyrkan, bönder, allmänningar och till kolonialmakten själv.⁸⁵ Från 1915 byggdes en rad kraftverk längs luleälvarna⁸⁶ och i början av 1950-talet startades det storskaliga skogsbruket över hela Sápmi med kalhyggen, markberedning och plantering, även i Gállok.⁸⁷

⁸¹ Hagbom H. The Importance of Resistance A Study of the Saami Resistance Movement Against the Swedish Mining Industry. Kandidatuppsats. (Lunds Universitet, 2015); Lawrence R. & Kløcker Larsen R. The Politics of Planning: Assessing the Impacts of Mining on Sami Lands. *Third World Quarterly*. 38:5 (2017): s. 1164–1180; Mørk M. *Counter Currents: A Case Study of Wind Power Resistance at Frøya*. (Norway Faculty of Landscape and Society (LANDSAM), 2021); Persson S., Harnesk D. & Islar M. What local people?

⁸² Sammanställningen baseras på egna observationer och insamlat material av grundaren och en av de huvudsakliga organisatörerna av motståndet, Tor Tuorda (tidigare Lundberg).

⁸³ Gruvnäringen vill se ett Jokkmokk Mining District. <https://www.marketscreener.com/quote/stock/BEOWULF-MINING-PLC-4004144/news/Beowulf-Mining-plc-Update-on-Jokkmokk-Iron-Mines-AB-14327895/> (senast besökt 2024-03-17).

⁸⁴ Något som är omtvistat. I slutet av 1600-talet låg Gállok i ett så kallat lappskatteländ som kallades Tjäruborgarens land, ägd av samer Per Nilsson Penta, land som långt senare togs över av baron Hermelin. <https://kvikkjokk.nu/gunilla-pahlsdotter-renskotare-i-randijaur-och-gallok/> (2024-03-17). <https://kvikkjokk.nu/skogssamiska-timmerkator-vid-gallokjavre/> (2024-03-17). <https://kvikkjokk.nu/hermelins-gruvplaner-vid-kvikkjokk/> (2024-03-17).

⁸⁵ <https://kvikkjokk.nu/avvittringen-vad-ar-det/> (2024-03-17).

⁸⁶ Parki kraftverk började byggas 1968 och den offerplats Per Nilsson Penta och alla andra samer tidigare brukat på Tjäruborgarens land blev dränkt. <https://kvikkjokk.nu/offergrotta-pa-tjaruborgarens-land/> (2024-03-17).

⁸⁷ <https://www.skogssallskapet.se/kunskapsbank/artiklar/2012-05-03-100-omvalvande-ar-i-skogsbruket.html?sv.target=12.7179dec21876ee4a27943c9&sv.12.7179dec21876ee4a27943c9.route=%2Fconsent-settings> (2024-03-17).

Aktivism mot provbrytningen 2013

Kampen mot gruvor i Jokkmokk intensifierades 2006, först på berget Ruovddevárre i världsarvet Laponia, senare i Gállok med kulmen sommaren 2013 när aktivister vid sex tillfällen blockerade arbetet.⁸⁸ Kampen blev den mest uppmärksammade i Sverige på flera decennier.⁸⁹ Ett flertal demonstrationer genomfördes på Jokkmokks marknad. Bengt Åke Kuoljok, ordförande för Sirges sameby, och Tor Lundberg, talesperson för nätverket Inga gruvor i Jokkmokk! senare Gruvfritt Jokkmokk, höll tal.⁹⁰ Samiska representanter lämnade 2013 in en orosanmälan till Unesco för att Laponia hotas av gruvplanerna, vilket gav internationell uppmärksamhet.⁹¹

Sommaren 2013 avverkar JIMAB naturskog och spolar berget rent som förberedelse för provsprängning. Urbergsgruppen lägger upp ett Facebook-evenemang med uppmaning att stödja kampen. En aktivistgrupp, Kolonierna, med erfarenhet av civil olydnad på Gotland engagerar sig och inspirerar lokala aktivister.⁹² Den 1 juli blockerar aktivister en grävmaskin och arresteras.⁹³

En workshop hålls senare vid Gállokjávrre där ett läger med kåtor och tält etablerats.⁹⁴ Workshopen är del i forskaren May-Britt Öhmans projekt *Allvar, motstånd och resiliens – hållbara framtider i Sápmi och andra urfolks territorier*. Dammsäkerhet, civil olydnad, kolonialism och gruvmotstånd diskuteras. Sametingets ordförande Stefan Mikaelsson övernattar i lägret Kamp Gállok. Lägret besöks och får

⁸⁸ <https://kvikkjokk.nu/gruvmotstandet-i-jokkmokk-2007-2021/> (2024-04-25). Se sammanfattningen över kontexten, aktörerna och detaljerna i detta fall i D. Fjellborg. *Strategies and Actions in Swedish Mining Resistance: Mapping Anti-Extraction Movements and Exploring How Their Interpretations of Socio-Political Context Shape Mobilization Against Mining Projects*, 124, 185, och 145–146 (om lagtexter, etc. kring fallet).

⁸⁹ 1117 mediarapporter har sammanställts från kampen, långt fler än i motsvarande fall. Se D. Fjellborg. *Strategies and Actions in Swedish Mining Resistance: Mapping Anti-Extraction Movements and Exploring How Their Interpretations of Socio-Political Context Shape Mobilization Against Mining Projects*, 204.

⁹⁰ <https://www.facebook.com/groups/ingagruvor/permalink/292351107490976/> (2024-03-18). <https://www.facebook.com/groups/ingagruvor/permalink/481450895247662/> (2024-03-18).

⁹¹ 4 februari 2013.

<https://www.facebook.com/groups/gruvfrittjokkmokk/permalink/1081727061893055/> (2024-03-18). Se också <https://kolonierna.se/about-2/> (2024-10-28).

⁹² D. Fjellborg. *Strategies and Actions in Swedish Mining Resistance: Mapping Anti-Extraction Movements and Exploring How Their Interpretations of Socio-Political Context Shape Mobilization Against Mining Projects*. (Luleå University of Technology, 2024), s. 118.

⁹³ Den fjärde aktivisten sitter kvar på armen till grävskopan. Poliserna bryr sig inte om att ta ner honom utan han går under jorden hos lokalbefolkningen i Björkholmen. Aktivisterna tillbringar natten i arresten i Gällivare. <https://fb.watch/qTBZPG9WYP/> (2024-03-18).

⁹⁴ Detta sker den 4–7 juli 2013. <https://fb.watch/qTACxjUETQ/> (2024-03-18).

<https://fb.watch/qTC7PQBgS2/> (2024-03-18).

stöd av renskötaren Rickard Länta från den primärt berörda samebyn Jåhkågasska.⁹⁵ I juli river polisen⁹⁶ två torn som byggts för att förhindra exploateringen och de griper flera aktivister.⁹⁷

I Kamp Gállok ges konserter, bland annat med Maxida Märak, musikgruppen Jarnna och Ramblin' Minds. Föreläsningar genomförs regelbundet, till exempel då Rickard och Helena Länta från Jåhkågasska tjiellde berättar om renskötseln.⁹⁸

I augusti blir en polisinsats en allvarlig incident när polisen sågar av bjälken till ett torn, trots att det sitter människor i och under tornkonstruktionen. Händelsen filmades.⁹⁹

Aktivisterna svarar med mer fredligt motstånd. Professionella konstnärer skapar installationer som en konstblockad. Men konstinstallationerna jämnas med marken när polisen bereder väg. Mellan provbrytningsschakten har aktivister klättrat upp i träden, men polisen har spärrat av området.

Efteråt lämnar gruvmotståndare in anmälningar mot polisen, som utreder sig själva. Polisen har brutit mot allemansrätten med sin avspärrning, men ingen ansvarig hos polisen åtalas. I stället lämnar JIMAB in ett skadeståndskrav till aktivisterna på en miljon kronor.

Samebyarna bjuder in alla som stödjer kampen. Omkring 500 personer från samebyarna samlas i Gállok och förordar en fortsatt kamp.¹⁰⁰ Sametingets nyvalda plenum besöker platsen med över 200 personer. Tv-programmet Debatt tar upp Gállok och representanter från Jåhkågasska tjiellde, Sametinget och Kamp Gállok medverkar.

Den 3 september blockerar en stor eld, plakat, banderoller, stenar, en hög träpåle och det högsta tornet hittills på anläggningsvägen. 200 aktivister och nyfikna betraktar hur poliser släcker elden med skumsläckare, välter pålen, kastar i väg plakaten, banderollerna och bär bort aktivister. En 85-årig renskötare från Sirges sameby blir bortvisad. Allt ackompanjeras av kraftfull jojk och en sång från Erena Rhöse, en maorisk prinsessa som besöker Gállok i solidaritet. Tornet är det enda som står kvar.

⁹⁵ <https://www.facebook.com/groups/ingagruvor/permalink/546249415434476/> (2024-03-18).

⁹⁶ <https://www.facebook.com/groups/ingagruvor/permalink/548223741903710/> (2024-03-18).
<https://www.facebook.com/groups/ingagruvor/permalink/548373495222068/> (2024-03-18).

⁹⁷ <https://www.facebook.com/groups/ingagruvor/permalink/548263071899777/> (2024-03-18).

⁹⁸ <https://fb.watch/qTBWKLCCMC4/> (2024-03-18).

⁹⁹ Se del 1 och del 2, samt en tredje videoversion av händelsen (Foto: Tor Lundberg).

¹⁰⁰ <https://www.facebook.com/groups/gruvfrittjokkmokk/permalink/1097295953669499/> (2024-03-18).

JIMAB bygger en väg runt tornet och lastbilarna börjar rulla. Aktivisterna förstod att det var omöjligt att helt stoppa provsprängningen, men Gállok hade blivit en symbol för samiskt motstånd och dekolonisering.¹⁰¹ Efter en färd till Sarek och avslutningsfest i Jokkmokk lämnades Kamp Gállok öde.¹⁰²

Även om kampen inte stoppade provborrningarna eller regeringens tillstånd, ledde den till en mobilisering i Sápmi och internationellt. Sametinget, Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket, länsstyrelsen, Unesco, FN:s specialrapportörer för urfolksrättigheter och för miljö och mänskliga rättigheter motsätter sig i dag gruvan.¹⁰³ År 2022 lämnades en namninsamling in med 70 000 namn till regeringen, den inkluderande 20 000 internationella underskrifter.¹⁰⁴

Kampanjen mot gruvan förlorade den första rondan. Provboringarna blev av och regeringen gav sitt villkorade tillstånd. Men kampen fortsätter. I dag drivs rättsfall och anmälningar mot gruvplanerna. Jåhkågasska tjiellde, Sirges sameby och Naturskyddsföreningen inledde 2023 varsin rättsprocess i Högsta förvaltningsdomstolen för att pröva regeringens beslut.¹⁰⁵ Samtidigt har Gruvfritt Jokkmokk trappat upp och startat ett ”löfte om motstånd” där individer som skrivit under utlovar civil olydnad om gruvan byggs.¹⁰⁶ Vi ser återigen en samisk kombinationsstrategi av rättsaktivism och civil olydnad. Gállok har blivit en symbol, kanske en katalysator.

Samers motstånd en del av transnationell solidaritet

De svenska samernas kamp mot statens kolonisering och exploatering, historiskt och i dag, kan inte förstås enbart utifrån det svenska territoriet. Samer är ett arktiskt urfolk baserat i Sápmi som agerar gränsöverskridande. Samer deltar i urfolkskamper i andra delar av världen i solidaritet, samtidigt som de deltar i kampen i Sverige.

Låt oss ta två historiska exempel. I Altakampen argumenterades det för en ”pan-Sámi”, *buotsámi*¹⁰⁷ samverkan över gränserna. Svenska

¹⁰¹ <https://www.facebook.com/groups/gruvfrittjokkmokk/permalink/612344748831291/> (2024-03-18).

¹⁰² <https://www.facebook.com/groups/gruvfrittjokkmokk/permalink/1116038448461916/> (2024-03-18).

¹⁰³ <https://fn.se/aktuellt/ovriga-nyheter/gruvdrift-i-gallok-trots-fn-kritik/> (2024-04-25).

¹⁰⁴ <https://kvikkjokk.nu/stor-protest-mot-kallakgruvan-lamnas-till-regeringen/> (2024-04-24).

¹⁰⁵ <https://www.sametinget.se/167982> (2024-04-25).

¹⁰⁶ <https://kvikkjokk.nu/aktivister-for-gallok-skriv-upp-dig/> (2024-04-26).

¹⁰⁷ Nykänen, Seppälä & Koikkalanen (red.). Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility, 50.

och finska samer deltog i den norska kampen och stöddemonstrationer genomfördes i Sverige. Alta var en kamp som påverkade långt utanför Norge. På samma sätt påverkades även samer av den nord-amerikanska *Red Power*-mobiliseringen inom *American Indian Movement (AIM)* på 1970-talet. En liknande påverkan pågår i dag.

Ett exempel är *Standing Rock* i USA 2016 då svenska samer deltog i kampen mot oljepipelinan DAPL.¹⁰⁸ De svenska och finska samerna i Deatnu kampen 2017 var inspirerade av *Standing Rock* där flera av dem deltagit.¹⁰⁹ Dessutom har urfolk – *Native Americans* från *Standing Rock* – besökt Sápmi flera gånger.¹¹⁰ Samer och *Native Americans* agerade tillsammans 2016 i motstånd mot gruvplanerna i Gállok¹¹¹ och en demonstration genomfördes i Malmö mot Nordeas inblandning.¹¹² Med andra ord, svenska samer mobiliserar internationellt, där svenska förhållanden kopplas samman med situationen för andra urfolk. Den internationella solidariteten med samernas situation illustreras bland annat genom *Rainbow Gathering* i Gállok 2019 där cirka 2 000 utländska personer deltog under tre veckor.¹¹³

Redan under framväxten av rörelser för mänskliga rättigheter på 1970-talet uppstod ett internationellt samarbete bland världens 300 miljoner urfolk.¹¹⁴ Trots enorma skillnader kämpar de mot universella problem och har gemensamma erfarenheter av exploatering och dominans från nya etniska grupper på grund av kolonisering och bosättarinvasioner. Ofta fokuserar kamperna på normativa och juridiska frågor om markrättigheter, resurskontroll och ägande, kultu-

¹⁰⁸ <https://sverigesradio.se/artikel/6534485> (2024-04-25), om den samiska artisten Sofia Jannok's besök.

¹⁰⁹ Nykänen, Seppälä & Koikkalainen (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*, 56.

¹¹⁰ Debatt med bland annat den samiska aktivisten Timimie Märak, se <https://vimeo.com/196699938>. Fjärde Världen, Nr 2, 2018, sid 16–18, om Sioux aktivisten Leo Yankton's besök. Och 2023 besökte Renée Sans Souci från Omaha Tribe of Nebraska och professor Lory Dance från University of Nebraska Lincoln, Gállok. <https://kvikkjokk.nu/erfarenhetsutbyten-med-omaha-och-turtle-island/> och https://en.wikipedia.org/wiki/Ren%C3%A9_Sans_Souci (2024-04-25).

¹¹¹ Sandström M. *Dekoloniseringskonst – Artivism i 2010-talets Sápmi*. (Sámi dutkan/Institutionen för språkstudier, Umeå Universitet, 2020), s. 170–171.

¹¹² https://www.dailynebraskan.com/news/lincoln-activist-recognized-for-helping-native-americans-communities/article_e477d522-718e-11eb-ae69-2388375b3f10.html (2024-04-25).

¹¹³ <https://kvikkjokk.nu/rainbow-gathering-i-gallok-kallak-far-gava-och-polisanmalan/> (2024-04-25).

¹¹⁴ Coates K. *A Global History of Indigenous Peoples: Struggle and Survival*. (Palgrave Macmillan, 2004); Johansson Dahre U. *Ursprungsfolk i internationell politik och rätt*. (Studentlitteratur, 2005.)

rella rättigheter och autonomi.¹¹⁵ Skapandet av Världsrådet för ursprungsbefolkningar 1975 var en formell bekräftelse på samarbetet. Inflytandet på den internationella arenan växte med inrättandet av FN:s arbetsgrupp för ursprungsbefolkningar 1982 (UNWGIP) och visades tydligt när FN 2007 antog deklarationen om ursprungsfolkens rättigheter.¹¹⁶ Här utvecklas en samsyn mellan olika urfolk, samverkan i internationella organ som FN och en solidaritet, som när den same som planerade sprängningen av Altadammen fick asyl hos nordamerikanska urfolk.¹¹⁷ Dessutom skapar de allianser med andra folkgrupper för markrättigheter och kulturell överlevnad.¹¹⁸

Den internationella rättighetskampen har haft mycket begränsad effekt för livsvillkoren eller urfolkens faktiska kontroll över territorier och kultur.¹¹⁹ Därför har vissa urfolk trappat upp kampen för självbestämmande. En inspiration är zapatisterna som visar på en möjlighet till en reell autonomi, något som samer visar intresse för. Zapatisterna besökte Sverige 2021 under en resa de beskrev som en ”invasion” av Europa.¹²⁰

Zapatisternas territoriella uppror genom skapandet av autonomi-gemenskaper är en illustration av ett möjligt motstånds-scenario för Sápmi. Zapatisterna är en revolutionär rörelse av mayaurfolk i Mexikos sydligaste delstat Chiapas.¹²¹ De blev internationellt kända 1994 via ett kort militärt uppror. Sedan dess har de fokuserat på obeväpnade motståndsmedel för en reell autonomi. De skapar autonoma politiska alternativ som kan ersätta statens roll och söker stöd från civilsamhällen. Baserat på inhemska seder och en blandning av radikala spirituella och

¹¹⁵ Martin P. & Franke W. The Movement for Indigenous Rights: The Interplay between Global and Local Politics as Arenas of Social Change. *Conference paper presented at ISA 2006*. www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/0/9/8/2/3/pages98236/p98236-1.php (2006-06-01).

¹¹⁶ Tauli-Corpuz V. How the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples Got Adopted. www.tebtebba.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=224&Itemid=27 (1 Nov, 2011). Se också UN Permanent Forum on Indigenous Issues, www.un.org/esa/socdev/unpfii/en/drip.html (2011-04-16).

¹¹⁷ J. Crossen. Safe Haven for an Indigenous Fugitive: Indigenous Internationalism and Illegal Protests. *American Indian Culture and Research Journal*. 40:2 (2016): s. 51–52.

¹¹⁸ Smith G. *Livelihood and Resistance*. (University of California Press, 1989.)

¹¹⁹ Koivurova T. From High Hopes to Disillusionment: Indigenous Peoples' Struggle to (re)Gain Their Right to Self-determination. *International Journal on Minority and Group Rights*. 15 (2008): s. 1–26.

¹²⁰ <https://farnebo.se/kampen-finns-i-vara-hjartan/> och <https://fuf.se/magasin/urfolksrorelsen-zapatisterna-seglar-i-kolonisatorernas-omvanda-fotspår/> (2024-04-25).

¹²¹ Sörensen, Vinthagen & Johansen. Constructive resistance: Resisting injustice by creating solutions, s. 157–180.

politiska ideologier har de utvecklat en självorganisering av universell hälsovård, utbildning, ekologiskt och kooperativt jordbruk, politisk styrning, kulturliv och lokal ekonomi som omfattar 400 000 personer.¹²²

De har gjort framsteg och har en erkänt högre kvalitet på hälsovård och utbildning än vad staten erbjuder. Men de kämpar för att hitta sätt att utveckla sin autonomi och att hantera det militärt förtryck och koloniala intrång, liksom interna problem som sexism.¹²³ Vissa framgångar är redan uppnådda som värdighet och en förbättrad livskvalitet inom samhällena och en inspirerande modell för revolutionär politik. Zapatisterna syftar inte till att överta statsmakten utan genom självorganisering befria lokalsamhällen från statens dominerande makt, kapitalism, patriarkat, kolonialism och rasism.¹²⁴

Ett internationellt perspektiv på samers motstånd hjälper oss att bättre förstå svenska samers motstånd.

Tentativa slutsatser

Sammantaget ser vi en historisk framväxt av en bred repertoar av olika motståndsformer, en repertoar som överensstämmer med vad motståndsstudier påvisat hos andra förtryckta grupper. Samer har utvecklat en ”strategi av påverkan – samarbete utan kooptering”,¹²⁵ där ett tyst, distribuerat och informellt vardagsmotstånd tveklöst utgör del av en lång historiskt förankrad strategi.¹²⁶

Motståndet är skiftande över tid och sammanhang. Samer har en lång historia av att utveckla en kamp för sina rättigheter. De deltar i förhandlingar, ingår aktivt i olika kommittéer, bildar egna organisationer, accepterar vissa regler och bryter mot andra i det dolda. De protesterar, både lagligt och olagligt, eller svarar med tystnad och spelar okunniga. Samer utövar massiv civil olydnad, utför sabotage och bildar allianser, även internationellt.

¹²² Stahler-Sholk R. The Zapatista Social Movement: Innovation and Sustainability. *Alternatives: Global, Local, Political*. 35: 3 (2010): s. 26–290.

¹²³ Sörensen M. J., Vinthagen S. & Johansen J. *Constructive resistance: Resisting injustice by creating solutions*. (Rowman & Littlefield International, 2023), s. 157–180.

¹²⁴ Warfield C. Understanding Zapatista Autonomy: An Analysis of Healthcare and Education. Masteruppsats i Hispanic Studies. (Department of Spanish, Portuguese and Latin American Studies. National University of Ireland, 2014.)

¹²⁵ S. Plaut. 'Cooperation is the story' – best practices of transnational indigenous activism in the North. *The International Journal of Human Rights*. 16:1 (2012): s. 193–215.

¹²⁶ Lehtola. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi, s. 29–46.

Samer har i regel undvikit väpnat motstånd och undantagsvis ägnat sig åt sabotage. Samer har påverkat genom samarbete i förhandlingar och kompromisser på den offentliga arenan och utövat vardagsmotstånd i vardagslivet.

Dessutom ser vi tydligt en transnationalisering och radikalisering från 1970-talet och framåt, där kampen i Alta och arbetet kring FN:s urfolkskonvention var avgörande. Vi ser kombinationsstrategier där rättsaktivism, kulturell kritik, protester och direktaktioner som civil olydnad samverkar. Med det pågående närmandet till miljöorganisationer och klimataktivistiska Extinction Rebellion, Skogsupproret, Skogsvärn, Fridays For Future, Greenpeace, kan vi förvänta större mobiliseringar, mer civil olydnad och utbyte av strategier.

Motståndsforskningen begripliggör upptrappningen. Motstånd som involverar olydnad, störande av samhällsfunktioner och massdeltagande har större möjlighet att lyckas än väpnat motstånd, förhandlingar eller lagligt och institutionellt påbjudet politiskt deltagande.¹²⁷ Samtidigt har forskningen visat att en kontext av kolonisering och ockupation är svårare att göra motstånd mot jämfört med inhemskt förtryck.¹²⁸ Forskningen har också visat att vardagsmotståndet kan ha stora ackumulerade effekter.¹²⁹ Vi ser även hur ett konstruktivt motstånd kan vara effektivt, där zapatisterna utgör ett exempel på urfolks självbestämmande.¹³⁰

Flera varianter av civil olydnad är tänkbara, såsom ”småskalig”, ”massiv”, ”konstruktiv” eller ”avskräckande civil olydnad”.¹³¹ Mindre civila olydnadsaktioner har genomförts som i Gállok 2013, och massdeltagande förekommer som i Alta 1981 och Oslo 2022. ”Konstruktiv” civil olydnad innebär att aktivister bygger upp egna alternativ och använder dessa som symboliska redskap i sitt motstånd. I Gállok skulle det kunna ske genom byggandet av ett samiskt kulturcentrum på platsen för den planerade gruvan. Då skulle kulturcentret behöva

¹²⁷ Chenoweth E. *Civil Resistance: What Everyone Needs to Know*. (Oxford University Press, 2021); Svensson I. & Lindgren M. Community and consent: Unarmed insurrections in non-democracies. *European Journal of International Relations*. 17:1 (2011): s. 97–120. DOI.org/10.1177/1354066109350049; Uba K. *Do Protests Make a Difference?* (Department of Government, Uppsala University, 2007).

¹²⁸ Chenoweth E. & Stephan M. J. Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Non-violent Conflict. *International Security*. 33:1 (2008): s. 7–44.

¹²⁹ Johansson & Vinthagen. *Conceptualizing 'Everyday Resistance': A Transdisciplinary Approach*.
¹³⁰ M. J. Sörensen, S. Vinthagen & J. Johansen. *Constructive resistance: Resisting injustice by creating solutions*. (Rowman & Littlefield International, 2023), s. 1–10.

¹³¹ Vinthagen & Johansen. *Experiments with civil disobedience during Norwegian environmental struggles, 1970–2000*, s. 27–46.

rivas för att göra gruvan möjlig. Därmed skulle den samiska kulturen bokstavligen ”stå i vägen” för gruvan. Och ”avskräckande” civil olydnad organiseras redan. Numera är det 322 personer (den 16 december 2025) som lovat att utföra civil olydnad om gruvarbetet startas.¹³² Det är drygt 7 500 medlemmar på Facebooksidan för Gruvfritt Jokkmokk och numera över 86 000 undertecknare mot gruvan. Om de som lovar kommer blir det en av de största olydnadsaktionerna i Sveriges historia. ”Löfte om motstånd” är en form av aktivism med lång tradition.¹³³ Kampen mot gruvan i Gállok var redan 2013 den största kampanjen mot gruvor genom tiderna i Sverige¹³⁴, samtidigt som Gállok troligen enbart är en förening.

Den troliga förändringsriktningen för samiskt motstånd är, grundat på denna studie, dels en fortsatt organiserad, kollektiv betoning på institutionell påverkan och samverkan. Ett fortsatt lokalt användande av tyst vardagsmotstånd och ökat civilsamhällsnätverkande med urfolk internationellt och andra aktivister internationellt, nationellt och lokalt kan bli fallet. Vi kan också få se en ökande, alltmer strategisk och organiserad användning av massolydnad i symboliska fall, troligen i fortsatt kombination med rättsaktivism. Och det är troligt att vi kommer att få se sabotage och störande av centrala processer och infrastrukturer i Sápmi. Antydningar om det som ska komma förekommer. Exempel på det är ändrande av lokala vägskyltar till samiska Ortsnamn, samt scenarier utvecklade av samiska författare (se exempelvis Svonni 2005 som skriver om hur samer spränger Suorvadammen på sitt territorium).¹³⁵

Behovet av framtida forskning om samers reaktioner mot koloniseringen är omfattande. Vad vi visar är enbart möjligheter utifrån vad som är känt. Vi vet inte vad olika grupperingar och samiska organisationer ser som realistiskt eller önskvärt. Och då allt motstånd vilar på en kamp mot något och en kamp för något, behöver vi forskning om samers visioner. Vidare är det oklart vilka former av motstånd som har störst möjlighet att leda till förändring av koloniala relationer i den samiska kontexten.

¹³² Tor Tuorda, som hanterar denna lista av undertecknare.

¹³³ S. Vinthagen. *A Theory of Nonviolent Action: How Civil Resistance Works*. (ZED Books, 2015.)

¹³⁴ D. Fjellborg. *Strategies and Actions in Swedish Mining Resistance: Mapping Anti-Extraction Movements and Exploring How Their Interpretations of Socio-Political Context Shape Mobilization Against Mining Projects*, s. 115.

¹³⁵ L. W. Svonni. *Överskerida gränser*. (DAT, Guovdageaidnu, 2005.)

Referenser

- Athanasiau, E. M. *Survivance Stories: Indigenous Resistance and Cultural Labour in Canada*. Master thesis. (Faculty of Information. University of Toronto, 2016.)
- Awebro, K. *Luleå silververk. Ett norrländskt silververks historia*. (Luleå kommun, 1983.)
- Axelsson, E. Samerna och statsmakten – Vardagligt motstånd och kulturell hybriditet i Torne lappmark under perioden 1639–1732. Magisteruppsats. (Umeå universitet, 2015.)
- Baaz, M., Lilja, M. & Vinthagen, S. *Researching Resistance and Social Change: A Critical Approach to Theory and Practice*. (Rowman & Littlefield, 2017.)
- Baaz, M., Lilja, M., Schulz, M. & Vinthagen, S. The Role of Civil Resistance for Peace and Conflict Management. I Richmond, O. & Visok, G. (red.). *The Palgrave Encyclopedia of Peace and Conflict Studies*. (Palgrave, 2021.)
- Baaz, M., Lilja M., Schulz, M. & Vinthagen, S. The ABC of resistance: towards a new analytical framework. *Journal of Political Power*. 16:1 (2023): s. 59–80.
- Bjerkli, B. Landscape and Resistance. The Transformation of Common Land from Dwelling Landscape to Political Landscape. *Acta Borealia*, 27:2 (2010): s. 221–236.
- Brovold, M. Sámi Feminism and Activism in Ann-Helén Laestadius' Novel Stöld. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 31:2 (2023): s. 184–194.
- Buhre, F. & Bjork, C. Braiding Time: Sami Temporalities for Indigenous Justice. *Rhetoric Society Quarterly*. 51:3 (2021): s. 227–236.
- Chenoweth, E. *Civil Resistance: What Everyone Needs to Know*. (Oxford University Press, 2021.)
- Chenoweth, E. & Stephan, M. J. Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict. *International Security*. 33:1 (2008): s. 7–44.
- Chin, C. B. N., & Mittelman, J. H. Conceptualising Resistance to Globalisation. *New Political Economy*. 2:1 (1997): s. 25–37.

- Coates, K. *A Global History of Indigenous Peoples: Struggle and Survival*. (Palgrave Macmillan, 2004.)
- Crossen, J. Safe Haven for an Indigenous Fugitive: Indigenous Internationalism and Illegal Protests. *American Indian Culture and Research Journal*. 40:2 (2016): s. 51–71.
- Eikeland, S. Indigenous agency in global systems. *Journal of Rural Studies*. 82 (2021): s. 253–261.
- Evjen, B. & Lehtola, V-P. *Mo birget soadis* (How to cope with War) – Strategies of Sámi resilience during the German influence. Adaptation and resistance in Sámi relations to Germans in wartime Sámi, Norway and Finland 194–1944. *Scandinavian Journal of History*. (2019). DOI: 10.1080/03468755.2019.1607774.
- Fjellborg, D. *Strategies and Actions in Swedish Mining Resistance: Mapping Anti-Extraction Movements and Exploring How Their Interpretations of Socio-Political Context Shape Mobilization Against Mining Projects*. (Luleå University of Technology, 2024.)
- Fjellheim, E. M. Through Our Stories We Resist: Decolonial Perspectives on South Saami history, Indigeneity and Rights. I Breidlid, A. & Krøvel, R. (red.). *Indigenous Knowledges and the Sustainable Development Agenda*. (Routledge. 2020): s. 207–226.
- Gaski, H. The Sami people: The "White Indians of Scandinavia." *American Indian culture and research journal*. 17:1 (1993): s. 115–128.
- Gills, B. K. (red.). *Globalization and the Politics of Resistance*. (Macmillan Press Ltd., 2000.)
- Gray, A. Indigenous Resistance to Involuntary Relocation. I McDowell, C. (red.). *Understanding Impoverishment: The Consequences of Development-induced Displacement*. (Berghahn Books, 1996.)
- Green, A. S. Indigenous reflexivity and resistance in global food activism: The case of Sápmi. *Explorations in the History and Culture of Human Nourishment*. Vol. 26:3 (2018): s. 175–197.
- Grubacic, A. & O'Hearn D. *Living at the Edges of Capitalism – Adventures in Exile and Mutual Aid*. (University of California Press, 2016).
- Gustafsson, H. & Vinthagen, S. Rättens rörelser och rörelsernas rätt. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*. Vol. 1, 2, 3, 4 & 5 (2010): s. 637–693.

- Hagbom, H. *The Importance of Resistance A Study of the Saami Resistance Movement Against the Swedish Mining Industry*. Kandidatuppsats. (Lunds Universitet, 2015.)
- Hermansen, N. & Olsen, K. Learning the Sámi language outside of the Sámi core area in Norway. *Acta Borealia*. 37:1–2 (2020): s. 63–77.
- Hicks, C. J. B. Historical synopsis of the Sami/United Nations relationship. *The Arctic*. (2000): s. 1–8.
- Hollander, J. A. & Einwohner, R. L. Conceptualizing Resistance. *Sociological Forum*. 19:4 (2004): s. 533–554.
- Johansson Dahre, U. *Ursprungsfolk i internationell politik och rätt*. (Studentlitteratur, 2005.)
- Johansson, P. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005*. (Göteborgs universitet, 2008.)
- Johansson, P. & Karlsson Schaffer, J. Sámi legal mobilization to protect indigenous land rights in Sweden: Legal opportunities for effecting change in the Girjas, Rönnbäck and Gállok Cases. I Westendorp, I. (red.). *Human Rights Strategies*. (Edward Elgar Publishing, 2024): s. 146–172.
DOI.org/10.4337/9781035314140.00014.
- Johansson, P., Karlsson Schaffer, J., Johansson Lopez, S., Palm, S., Parguel, C. & Sandin, I. Cultural expertise in Sami land rights litigation: Epistemic strategies in the Girjas and Fosen cases. *Jindal Global Law Review*. 14:2 (2023): s. 217–240.
- Johansson, A. & Vinthagen, S. *Conceptualizing 'Everyday Resistance': A Transdisciplinary Approach*. (Routledge, 2020.)
- Johnsen, K. I. & Benjaminsen, T. A. The art of governing and everyday resistance: "rationalization" of Sámi reindeer husbandry in Norway since the 1970s. *Acta Borealia*. 34:1 (2017): s. 1–25.
- Jonssons, M. *När vi var samer*. Serieroman. (Ordfront, 2021.)
- Kasbari, Daniel C. & Vinthagen, S. The visible effects of 'invisible politics': 'everyday resistance' and possible outcomes. *Journal of Political Power*. Vol. 13:3 (2020): s. 418–438.
- Koivurova, T. From High Hopes to Disillusionment: Indigenous Peoples' Struggle to (re)Gain Their Right to Self-determination. *International Journal on Minority and Group Rights*. 15 (2008): s. 1–26.

- Koivurova, T., Masloboev, V., Hossain, K., Nygaard, V., Petrétai, A. & Vinogradova, S. Legal Protection of Sami Traditional Livelihoods from the Adverse Impacts of Mining: A Comparison of the Level of Protection Enjoyed by Sami in Their Four Home States. *Arctic Review on Law and Politics*. 6:1 (2015): s. 11–51. <http://dx.Doi.org/10.17585/arctic.06.76>.
- Komu, T. Manoeuvring Conflict: Industrial Land Use Projects and 'Refusal to Resist' Among Reindeer Herding Communities in Northern Fennoscandia. *Ethnos*. Vol. 85:3 (2020): s. 532–549.
- Kraft, S. E. Global Indigeneity on the Move: The World Drum – Afterlives, Drift Matter, and Object Agency. *Temenos: Nordic Journal for the Study of Religion*. 59:1 (2023): s. 79–.
- Kramvig, B. The Silent Language of Ethnicity. *European Journal of Cultural Studies*. 8:1 (2005): s. 45–64.
- Kwan, S., & Roth, L. M. The Everyday Resistance of Vegetarianism. I Bobel, C. & Kwan, S. (red.). *Embodying resistance: Challenging the Norms, Breaking the Rules*. (Vanderbilt University Press, 2011), s. 38–57.
- Kuhn, G. (red.). *Liberating Sápmi: Indigenous Resistance in Europe's Far North*. (PM Press, 2020.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000.)
- Lawrence, R. Internal Colonisation and Indigenous Resource Sovereignty: Wind Power Developments on Traditional Saami Lands. *Environment and Planning D: Society and Space*. 32. (2014): s. 1036–1053.
- Lawrence, R. & Kløcker Larsen, R. The Politics of Planning: Assessing the Impacts of Mining on Sami Lands. *Third World Quarterly*. 38:5 (2017): s. 1164–1180.
- Lehtola, V-P. Second world war as a trigger for transcultural changes among Sámi people in Finland. *Acta Borealia*. 32:2 (2015): s. 125–147, DOI: 10.1080/08003831.2015.1089673.
- Lehtola, V-P. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi. I Hylland Eriksen, T., Valkonen, S. & Valkonen, J. (red.). *Knowing from the Indigenous North. Sámi Approaches to History, Politics and Belonging*. (Routledge, 2018), s. 29–46.

- Lilja, M. & Vinthagen, S. (red.). *Motstånd – En introduktion*. (Irene Publishing, 2021.)
- Lindmark, D. Colonial Education and Saami Resistance in Early Modern Sweden. I Bagchi Eckhardt, B. & Fuchs Rousmaniere, K. (red.). *Connecting Histories of Education: Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post) Colonial Education*. (Berghahn Books, 2014), s. 140–155.
- Lindschouw, C. Overcoming Shame, Becoming visible, and Claiming Sami Identity: Through Spoken Word. *Cultural Survival Quarterly*. Vol. 47:2 (2023): s. 14–15.
- Lundmark, L. *Stulet land, svensk makt på samiskt land*. (Ordfront, 2008.)
- Martin, P. & Franke, W. The Movement for Indigenous Rights: The Interplay between Global and Local Politics as Arenas of Social Change. Conference paper presented at ISA 2006. www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/0/9/8/2/3/pages98236/p98236-1.php (hämtad 2006-06-01).
- Mørk, M. *Counter Currents: A Case Study of Wind Power Resistance at Frøya*. (Norway Faculty of Landscape and Society LANDSAM, 2021.)
- Nordin, J. Spaces of Resilience and Resistance: Sámi habitation in Southern and Central Sweden during the Late Medieval and the Early Modern Period. *International Journal of Historical Archaeology*. 27 (2023): s. 480–505.
- Nykänen, T., Seppälä, T. & Koikkalainen, P. (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*. (Routledge, 2023.)
- Ojala, C-G. & Nordin, J. M. Mapping Land and People in the North: Early Modern Colonial Expansion, Exploitation, and Knowledge. *Scandinavian Studies*. 91:1–2 (2019): s. 98–133.
- Persson, S., Harnesk, D. & Islar, M. What local people? Examining the Gállok mining conflict and the rights of the Sámi population in terms of justice and power. *Geoforum*. 86 (2017): s. 20–29.
- Plaut, S. 'Cooperation is the story' – best practices of transnational indigenous activism in the North. *The International Journal of Human Rights*. 16:1 (2012): s. 193–215.

- Rajagopal, B. From Resistance to Renewal: The Third World, Social Movements, and the Expansion of International Institutions. *Harvard International Law Journal*. 41:2 (2000): s. 529–578.
- Rajagopal, B. *International Law from Below: Development, Social Movements and Third World Resistance*. (Cambridge University Press, 2003.)
- Rajagopal, B. The Role of Law in Counter-hegemonic Globalization and Global Legal Pluralism: Lessons from the Narmada Valley Struggle in India. *Leiden Journal of International Law*. 18 (2005): s. 345–387.
- Rajagopal, B. Counter-hegemonic International Law: Rethinking Human Rights and Development as a Third World Strategy. *Third World Quarterly*. 5 (2006): s. 767–783.
- Rydving, H. Saami responses to Christianity: resistance and change. I Olupona, J. K. (red.). *Beyond Primitivism*. (Routledge, 2004), s. 99–108.
- Rydving, H. *The Saami Drums and the Religious Encounter in the 17th and 18th Centuries*. (American Theological Library Association, 2016.)
- Samefolket *En samisk tidningshistoria*. (Stiftelsen Samefolket, 2019.)
- Sandström, M. *Dekoloniseringskonst – Artivism i 2010-talets Sápmi*. (Sámi dutkan/Institutionen för språkstudier, Umeå Universitet, 2020.)
- Scott, J. C. *Weapons of the Weak*. (Yale University Press, 1985.)
- Scott, J. C. Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Papers*. 4 (1989): s. 33–62.
- Scott, J. C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. (Yale University Press, 1990.)
- Smith, G. *Livelihood and Resistance*. (University of California Press, 1989.)
- Stahler-Sholk, R. The Zapatista Social Movement: Innovation and Sustainability. *Alternatives: Global, Local, Political*. 35:3 (2010): s. 269–290.
- Svensson, I. & Lindgren, M. Community and consent: Unarmed insurrections in non-democracies. *European Journal of International*

- Relations*. 17:1 (2011): s. 97–120.
DOI.org/10.1177/1354066109350049.
- Svonni, L. W. *Överskrida gränser*. (DAT, Guovdageaidnu, 2005.)
- Sörensen, M. J., Vinthagen, S. & Johansen, J. *Constructive resistance: Resisting injustice by creating solutions*. (Rowman & Littlefield International, 2023.)
- Tauli-Corpuz, V. How the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples Got Adopted.
www.tebtebba.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=224&Itemid=27 (1 Nov, 2011). Se också UN Permanent Forum on Indigenous Issues,
www.un.org/esa/socdev/unpfii/ och den kompletta lagtexten:
<www.un.org/esa/socdev/unpfii/en/drip.html
(16 April, 2011).
- Tilly, C. & Tarrow, S. *Contentious Politics*. (Paradigm Publishers, 2006.)
- Uba, K. *Do Protests Make a Difference?* (Department of Government, Uppsala University, 2007.)
- Uvén, P. *1682–1687 Tinget i Arjeplog*. C-Uppsats. (Umeå universitet, 2020). <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1440968/FULLTEXT01.pdf>.
- Virdi Kroik, Å. *Dikte gievrie – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. (Uppsala universitet, 2022.)
- Vinthagen, S. Legal Mobilization and Resistance Movements as Social Constituents of International Law. *Finnish Yearbook of International Law*. 21 (2013): s. 287–327.
- Vinthagen, S. *A Theory of Nonviolent Action: How Civil Resistance Works*. (ZED Books, 2015.)
- Vinthagen, S. & Johansen, J. Experiments with civil disobedience during Norwegian environmental struggles, 1970–2000.
I Nykänen, T., Seppälä, T. & Koikkalainen, P. (red.). *Civil disobedience from Nepal to Norway – Traditions, Extensions, and Civility*. (Routledge, 2023), s. 27–46.
- Warfield, C. *Understanding Zapatista Autonomy: An Analysis of Healthcare and Education*. Masteruppsats i Hispanic Studies. (Department of Spanish, Portuguese and Latin American Studies. National University of Ireland, 2014.)

Tidskrifter

Samefolket <https://samefolket.se>.

Hemsidor

Veli-Pekka Lehtola <https://www.veli-pekkalehtola.fi/en/front+page>.

Sametinget <https://www.sametinget.se>.

Kommittédirektiv 2021:103

Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket

Beslut vid regeringssammanträde den 3 november 2021

Sammanfattning

En kommitté i form av en sanningskommission ska kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket. Kommissionen ska synliggöra och sprida kunskap om samernas erfarenheter och kommissionens slutsatser samt lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjarförsoning.

Kommissionen ska bl.a.

- kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna och relevanta aktörers agerande vid genomförandet av den politiken,
- sprida kunskap om och öka den allmänna förståelsen för samernas historia och hur historiska oförrätter påverkar dagens villkor för samerna samt verka för att denna kunskap förs vidare till kommande generationer, och
- lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjar försoning och ett livskraftigt samiskt samhälle.

Uppdraget ska slutredovisas senast den 1 december 2025.

Uppdraget för en sanningskommission

Samerna är ett folk i fyra länder som nu bebor delar av den skandinaviska halvön och delar av det som i dag utgör norra Finland samt Kolahalvön. Samerna har bott i dessa områden långt före nuvarande statsbildning.

Riksdagen uttalade första gången 1977 att samerna är ett ursprungsfolk som har folkrättsliga krav på en kulturell särbehandling i Sverige (prop. 1976/77:80 s. 16, bet. 1976/77:KrU43). Sedan 2010 års ändringar i regeringsformen omnämns det samiska folket särskilt i en grundlagsbestämmelse om främjandet av minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv (1 kap. 2 § sjätte stycket regeringsformen). I den proposition där förslaget lämnades uttalade regeringen att samerna har en särställning som erkänt urfolk här i landet (prop. 2009/10:80 s. 189).

Sametinget begärde i en framställning till regeringen den 13 juni 2019 att regeringen skulle finansiera en process för att i samarbete med Sametinget inrätta en oberoende sanningskommission om den svenska statens övergrepp mot det samiska folket (Ku2019/01253). Regeringen har ett ansvar att öka kunskapen om de övergrepp och kränkningar samt den rasism som samer har blivit och blir utsatta för, t.ex. den försvenskningsspolitik som har bidragit till att samerna i många fall fråntagits sitt språk, sin kultur och sin identitet. Regeringen beslutade därför den 4 juni 2020 (Ku2019/01253, A2020/01285) att tilldela Sametinget särskilda medel för förberedelser och förankring i det samiska samhället inför etablerandet av en sanningskommission.

Sametinget redovisade den 31 mars 2021 uppdraget i rapporten *Förberedelser inför en sanningskommission om statens övergrepp mot det samiska folket* (Ku2021/01031). Sametinget redovisar områden som samerna anser bör granskas av kommissionen men påpekar att angelägna perspektiv och erfarenheter kan saknas i rapporten.

Regeringen delar Sametingets uppfattning att det finns behov av en allsidig kartläggning och granskning av den förda politiken och dess konsekvenser för samerna. De oförrätter som denna politik medfört påverkar än i dag relationen mellan olika samiska grupper och mellan samer och den svenska staten. För att bidra till att ge urfolket samerna såväl kollektiv som individuell upprättelse och främja försoning är det nödvändigt att öka kunskapen i hela Sverige om de histo-

riska oförrätter som begåtts och de trauman som lever vidare än i dag. Detta kan också bidra till att något liknande inte händer i framtiden.

För den fortsatta utvecklingen av samepolitiken – såväl den som särskilt tar sikte på urfolket samerna som minoritetspolitiken i övrigt – krävs en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation. En sanningskommission ska därför ges i uppdrag att utföra en granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket. Kommissionen ska ha ett brett mandat och det är kommissionens uppgift att närmare bestämma vilka områden som ska granskas och hur arbetet i kommissionen ska bedrivas. Uppdraget begränsas inte till en viss tidsperiod utan avser tiden fram till i dag.

Kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket

Staten, Svenska kyrkan och andra aktörer, däribland kommunerna, har fört en politik, vidtagit åtgärder och bedrivit verksamheter som påverkat och även i dag påverkar samerna både som folk och som enskilda individer. Sametinget redovisar i sin rapport Förberedelser inför en sanningskommission om statens övergrepp mot det samiska folket hur tidigare förd politik har lett till att kultur-, språk- och identitetsförluster hos samiska individer förts över till efterföljande generationer.

Den förda politiken har inte alltid varit enhetlig för hela det samiska området och för hela det samiska folket. Detta har lett till olika konsekvenser för samerna på individ-, familje- och gruppnivå. Det behövs därför en allsidig historisk granskning av den förda politiken och dess konsekvenser för det samiska folket fram till i dag. När det gäller Svenska kyrkan ska granskningen dock begränsas till tiden före de ändrade relationerna mellan staten och Svenska kyrkan, dvs. till tiden före den 1 januari 2000. Det är angeläget att samernas egna erfarenheter av den förda politiken blir belysta.

Regeringen har nyligen beslutat att ge den parlamentariskt sammansatta Renmarkskommittén (N 2021:02) i uppdrag att lämna förslag till ny renkötsellagstiftning som ska ersätta den nuvarande rennäringslagen (1971:437). Den kommittén ska även analysera det samiska folkets rätt till jakt och fiske – såväl för de samer som i dag är medlemmar i samebyar som för dem som inte är det (dir. 2021:35).

Det ska därför inte ingå i kommissionens uppdrag att kartlägga och analysera vilken rätt till renskötsel och därtill knutna rättigheter som samer har och har haft, men däremot de konsekvenser som den förda politiken medfört och medför för det samiska folket.

Det är sannolikt att kommissionen i sitt arbete kommer att uppmärksamma beteenden som kan ifrågasättas utifrån bl.a. moraliska och etiska utgångspunkter. Eftersom uppdraget omfattar tiden fram till i dag kan det antas att vissa av de övergrepp som kommer att lyftas fram i bl.a. intervjuer kan vara att betrakta som ännu inte preskriberade brott. Det bör därför framhållas att det som kommissionen ska granska är den politik som förts gentemot samerna. Övergrepp begångna av enskilda individer, t.ex. hot, kränkningar, stölder och fysiska övergrepp omfattas således inte av uppdraget. Det är dock ofrånkomligt att det i bl.a. intervjuerna kan komma att lyftas kränkningar som har utförts av företrädare för stat och kommun i deras tjänsteutövning, t.ex. lärare i nomad- och folkskolorna. Det är angeläget att inte enskilda individer, varken förövare eller utsatta, kan pekas ut på ett sådant sätt att de kan identifieras.

Kommissionen ska inte uttala sig om enskildas ansvar eller annat som kan komma under domstolsprövning, såsom frågor om ersättning.

Kommissionen ska därför

- kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna och relevanta aktörers agerande vid genomförandet av den politiken,
- synliggöra samernas erfarenheter, och
- analysera och belysa konsekvenserna av den politik som förts gentemot samerna när det gäller det samiska folkets och enskilda samers levnadsvillkor, hälsa och sociala liv samt det samiska folkets möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv.

Synliggöra och sprida kunskap om samernas erfarenheter och kommissionens slutsatser

Flera insatser på nationell och lokal nivå har genomförts för att öka såväl allmänhetens som den offentliga sektorns kunskap om de rättigheter samerna har som urfolk och det allmännas skyldigheter gentemot samerna. Sametinget har också i uppdrag att sprida kunskap om det samiska folket. Majoritetsbefolkningens kunskap om samerna,

deras rättigheter som urfolk och om deras historia och kultur är dock överlag låg. Kunskapen är också låg när det gäller konsekvenserna av statens politik i förhållande till samerna. Okunskapen om dessa konsekvenser påverkar än i dag relationen mellan majoritetsbefolkningen och samerna, mellan staten och samerna och mellan olika samiska grupper. I Sametingets rapport Förberedelser inför en sanningskommission om statens övergrepp mot det samiska folket framhålls att samerna har förväntningar om att kommissionens arbete ska leda till ökad kunskap och insikt hos majoritetsbefolkningen om samerna och deras förhållanden och därigenom lägga grunden till en större förståelse för samernas erfarenheter. En viktig uppgift är att synliggöra oförrätter och främja en ökad kunskap om samernas erfarenheter av historien fram till i dag. Detta kan också bidra till att motverka rasism mot samer.

Kommissionen ska därför

- synliggöra samernas egna erfarenheter av sin historia,
- belysa hur den politik som förts gentemot samerna påverkat majoritetssamhällets syn på samerna,
- sprida kunskap om och öka den allmänna förståelsen för samernas historia och hur historiska oförrätter påverkar dagens villkor för samerna samt verka för att denna kunskap förs vidare till kommande generationer, och
- delta i den allmänna debatten och medverka i olika former av utbildnings- och informationsverksamhet.

Föreslå åtgärder för att bidra till upprättelse och främja försoning

En allsidig historisk granskning av den politik som förts gentemot samerna fram till i dag är en förutsättning för en kommande försoningsprocess. Kommissionens arbete kan också genom enskilda samers vittnesmål bidra till att ge individen upprättelse. Det är angeläget att det material som kommissionen samlar in bevaras för framtida generationer.

Kommissionen är inte förhindrad att föreslå författningsändringar. Den är däremot förhindrad att föreslå grundlagsändringar. Den tidigare nämnda Renmarkskommittén ska emellertid lägga fram ett förslag till en ny renskötsellagstiftning och har till uppdrag att föreslå

andra nödvändiga författningsändringar. Det ingår därför inte i kommissionens uppdrag att föreslå författningsändringar inom de områden som omfattas av den kommitténs uppdrag. Däremot bör kommissionen om den får underlag som kan vara av värde för kommittén på lämpligt sätt låta den ta del av detta och även i övrigt ha en nära dialog med den kommittén.

Kommissionen ska därför

- lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjar försoning och ett livskraftigt samiskt samhälle, och
- identifiera inom vilka områden det är angeläget med ytterligare forskning eller annan form av kunskapsinhämtning.

Konsekvensbeskrivningar

Kommissionen ska redovisa konsekvenserna av sina förslag enligt 14–15 a §§ kommittéförordningen (1998:1474).

För de förslag som lämnas ska kostnader och administrativ börda för berörda stå i rimlig proportion till åtgärdernas nytta i förhållande till kommissionens syfte. För det fall förslagen innebär offentligfinansiella kostnader ska kommissionen föreslå finansiering.

Kontakter och redovisning av uppdraget

Kommissionen ska samråda med Sametinget och andra relevanta myndigheter samt organisationer vid genomförande av uppdraget. Kommissionen ska också ha kontakt med företrädare för liknande kommissioner i Sverige och i andra länder samt, om den finner det lämpligt, med företrädare för redan genomförda sannings- och försoningskommissioner.

När det gäller synliggörandet av samernas erfarenheter kan detta ske bl.a. genom att kommissionen samlar in vittnesmål och berättelser från individer samt närstående till dem eller tidigare generationers erfarenheter som finns bevarade i någon form. I kontakterna med enskilda ska kommissionen ta hänsyn till de individuella trauman som kan komma att föras upp till ytan. Kommissionen ska vid behov på lämpligt sätt erbjuda psykosocialt stöd till dem som avlägger vittnesmål.

Kommissionen ska se till att de förslag som lämnas är förenliga med Sveriges folkrättsliga och EU-rättsliga förpliktelser.

Uppdraget ska slutredovisas senast den 1 december 2025. Det står kommissionen fritt att dessförinnan redovisa delar av arbetet i ett eller flera delbetänkanden. Kommissionen kan därutöver ge ut publikationer av annat slag.

(Kulturdepartementet)

Kommittédirektiv 2025:84

Tilläggsdirektiv till Sanningskommissionen för det samiska folket (Ku 2021:02)

Beslut vid regeringssammanträde den 11 september 2025

Förlängd tid för uppdraget

Regeringen beslutade den 3 november 2021 kommittédirektiv om kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket (dir. 2021:103). Uppdraget skulle slutredovisas senast den 1 december 2025.

Utredningstiden förlängs. Uppdraget ska i stället redovisas senast den 1 oktober 2026.

Kommissionens uppdrag är avgränsat i förhållande till den numera avvecklade Renmarkskommitténs uppdrag (LI2024/02394). Arbetet med att tillsätta en ny utredning av rennäringslagen (1971:437) pågår i Regeringskansliet. Avgränsningen av kommissionens uppdrag ska därför kvarstå. Det ingår följaktligen inte heller fortsättningsvis i kommissionens uppdrag att kartlägga och analysera vilken rätt till renskötsel och därtill knutna rättigheter som samer har och har haft och inte heller att föreslå författningsändringar inom de områden som omfattas av de direktiv som har gällt för Renmarkskommittén (dir. 2021:35 och dir. 2022:58).

(Kulturdepartementet)

Statens offentliga utredningar 2026

Kronologisk förteckning

1. Skatteincitament för forskning och utveckling – ett nytt incitament baserat på utgifter för FoU-personal. Fi.
2. 710 miljoner skäl till reformer. Ju.
3. Genomförande av plattformsdirektivet. A.
4. Rektor i fokus – förutsättningar för ett pedagogiskt ledarskap. U.
5. Utvidgad avdragsrätt för sponsring m.m. Fi.
6. En nationell digital infrastruktur i hälso- och sjukvården. Styrning med tydliga roller och ansvar för aktörerna. S.
7. Förstärkt uppföljning och utvärdering av folkhälsopolitiken.
Del I: Effektivare folkhälsoinsatser genom hälsoekonomiska analyser.
Del II: Utvärdering av alkoholpolitikens styrmedel. S.
8. Rättssäker samhällsvård för barn och unga. S.
9. Registrering av EES-medborgare. Ju.
10. Ökade möjligheter till tillgångsriktad brottsbekämpning. Del 1 och 2. Ju.
11. Om överföring av Första AP-fondens verksamhet och tillgångar till Tredje och Fjärde AP-fonderna. Fi.
12. Om överföring av Sjätte AP-fondens verksamhet och tillgångar till Andra AP-fonden. Fi.
13. Straffansvar för deltagande i och samröre med kriminella sammanslutningar. Ju.
14. Ädelmetallutredningen – en moderniserad reglering av handel med ädelmetallarbeten. KN.
15. Marken, vattnet, tankarna.
Konsekvenser för samer av svensk politik. Volym 1 och 2. Ku.

Statens offentliga utredningar 2026

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

Genomförande av plattformsdirektivet. [3]

Finansdepartementet

Skatteincitament för forskning och utveckling – ett nytt incitament baserat på utgifter för FoU-personal. [1]

Utvidgad avdragsrätt för sponsring m.m. [5]

Om överföring av Första AP-fondens verksamhet och tillgångar till Tredje och Fjärde AP-fonderna. [11]

Om överföring av Sjätte AP-fondens verksamhet och tillgångar till Andra AP-fonden. [12]

Justitiedepartementet

710 miljoner skäl till reformer. [2]

Registrering av EES-medborgare. [9]

Ökade möjligheter till tillgångsinriktad brottsbekämpning. Del 1 och 2. [10]

Straffansvar för deltagande i och samröre med kriminella sammanslutningar. [13]

Klimat- och näringslivsdepartementet

Ädelmetallutredningen – en moderniserad reglering av handel med ädelmetallarbeten. [14]

Kulturdepartementet

Marken, vattnet, tankarna.

Konsekvenser för samer av svensk politik. Volym 1 och 2. [15]

Socialdepartementet

En nationell digital infrastruktur i hälso- och sjukvården. Styrning med tydliga roller och ansvar för aktörerna. [6]

Förstärkt uppföljning och utvärdering av folkhälsopolitiken.

Del I: Effektivare folkhälsoinsatser genom hälsoekonomiska analyser.

Del II: Utvärdering av alkoholpolitikens styrmedel. [7]

Rättssäker samhällsvård för barn och unga. [8]

Utbildningsdepartementet

Rektor i fokus – förutsättningar för ett pedagogiskt ledarskap. [4]